

*Шаўдырбай
Сейтов*

ШЫРАШЫЛАР

Роман, повесть.

ӨМИРДИҢ БИР АҚШАМЫ ХАҚҚЫНДА

РОМАН

Бийшара ғана Бийбисарам-ағ!..

Енди пайдасы не, усы романымды сениң естелигиңе ядығарлық етип қалдырсам да, қалдырмасам да саған бәри бир емес пе?! Жақ, жақ, буны мен перзентлеріңнің кеули ушың емес, бир күнше болмай зымырап өтип кеткен он сегиз жыллық ырыл-тырыл өмиримиздің құрметине де емес, тирилердің тирилерге тирилигинде оғыры итибарлы, меҳрибан болыуының оғада зәрурлигин тағы бир мәртебе зинҳарлау ушың айтып отырман. Бул, бәлким, жыллы сөз тирилерге тирилигинде ғана емес, өлгеннен соң-қәм керек екенлигин кеилеу болса да терең түсингенимнен шығар, буны маған Дәмегул ұқтырды.

Автор.

«...— Инсанның өмири жасаған жасы, өткерген күнлери менен есапланбайды, балам. Бир күнге арзымайтуғын жүз жас, жүз жылға татытуғын бир күнлик өмир бар. Мен буны өз көзим менен көрдим. Биизің айылда Есжан ата деген әри бағман, әри дийхан бир шырашы ғарры болды, басында тап елеге шөкем шыра жанады. Әжелге сабыр берсе, мен соны саған айтып берейин...»

(Анам Айсулуу Бағдияр қызының өзим менен ақырғы тиллессүйнен.)

«...1973- жыл, 17- май. Анамның қайтыс болғанына бир жыл толыуына байланысly қоңысы-қобалар, құрбы-құрдаслары, ағайын-тууысқанлар жыйналып еске түсирдик. «Бақаншақлыдан Аллаяр ағаң келди. Көпте көрген, жүдә гурриңшил адам, сөйлете бер, сөйлете бер, оқың өмири жазылмаған бир китап, сөнбейтуғын бир шырақ, қасына бар да гәпин тыңлап қал.» деди әкем. Аман-есенлик сорасқан соң-ақ: «Айсулуу кишем нақылсыз сөйлемейтуғын, турған бир шежире қәм тақыға адам еди, не нәсийхат айтып кетти?» деди Аллаяр аға. Мен анамның аяқлай алмай изи ауызында кеткен сөзине өкиниш билдирдим. «Тил көмилген менен сөз көмилмейди, дауамлау керек, айтылмай сөз қалмасын...» деди де анамның үзилген жеринен сөзин жалғастырып кете берди ағай...»

(Автордың күнделигинен.)

Тақырлық тамамланып, алдығы еки атлы менен бир ешекли майда тал аралас жыңғыллыққа сиңе бергенде олардан көз жазып қалыудан қорққан Ғарлы бедеуинин жылауын сәл селки жиберди. Бурыннан сонға алдында қараның жүргенин, изипен дүбірдин жеткешин жақтырмайтуғыл жүйрик ат, үйирлеслерине жылдамырақ жетип алып, жеккеліктен қутылғысы келди ме, қадемин жийилетип, шулғынып таслап еди, ийеси жылауын тағы тартыңқырады.

Ғарлының қарама-қара аңлып киятырғанын тууу анау қара сүлдерлері көринер-көринбес болып баратырған Аман менен Ораз сезип қойса Ғарлыға емес, ексүй бірден сардарға өкпелеуі мүмкин. Хөктем сардар эзисин майда-шүйде өкис-гийнесиңе итибар да бермес-ау, сонда да жақсы емес. Соның ушын Ғарлы аттын басып тағы да тартыңқырады.

Алдыңғылар және аланлыққа шықты, және путалыққа араласты. Дорья қайырында бундай алмасыу көп болып турады.

Оң таманда сиресип қатқан Әмиудин айдынлы музы, үстиндеги қары еримегенліктен түсликке таялған мынау айдын ақ қағаздай аппақ нурларына да жалтырап атқан жоқ. Сен тығылғанда гедир-булыр болыуы менен тас болып қалған, музлары хақыйқат сендей соқлығысып, пәрауан ағатуғын бәхәрип күтер едидағы, лийкин, бәхәрге елс ертелеу, самал болмаса да Әмиудин музы еки жағалауына еле салқынын салып тур. Шымыры аяз ашытқан бетин Ғарлы селқилдек қара шөгирменин астынан шалған орамалы менен шымқанқырады. Қараса, алдындағылар жер жутқандай бірден жоқ болып кеттидағы, буны қаулықтырды.

Сонын арасынша болған жоқ, алақлаған көзі ырашқа өрмелеп баратырған ешеклиге түсті.

Ешекли гаррыны ортаға алған Аман менен Ораз ыраш басында хәүкийисип узақ жүрди. Ыраш ығы менен дәрьялық таманнан аңлып киятырған Фарлыға үш қара сүлдер ай нурынан сондай тасырайысып көршипер еди, «үшеўин-эм мулт жиберместен ушырыўға бир қолай, бир қолай!.. Сөйтип, басымның аўған жағына кетсем бе екен?!» деген бир жиңли хыял келдидағы, тағы өзін басты. Кеткенде қайда бара жақ, қолында қызыллардың қаны бар, усланса — атады. Сәрдарлардың қолына түссе де, сатқылықта айыппап, қашқаны ушын бәри бир, «ийттен шығарып салады»... «Бул дүнья мен ушын алақаннан да тар, қурып қалған дүнья!.. — Сарсылды жигит. — Маған енди тыныш жасаў жоқ, бийтәреп жасаў жо-оқ! Әширдин өлими күтеди мени, Әширдин-иң!.. Сәрдардың ўәдеси қәне, үйлсидиргени қәне! Мынаў гаррының қызын хәм мен түүе өзинен де қызғанып, Ағажан ийшаға инам етпекши!.. Бизге яр қушуў жо-оқ, Әширдей геллемиз бир жаққа, өзимиз бир жаққа жумалап, гөр қушыў, жер қушыў ба-ар!..»

Анаўларының ыраштан төмен түсип ғайып болыўын Фарлының ойын жуўмақлатпады. Изипше ырашқа өрмелейин десе, бәленттеги дингектей зенирейген атлыны анаўлар көрип қоя жақ, өрмелмейин десе, қақаман қыстың кешки аязына қунысып, бағанадан берги аңлығаны бир пул — адасып қала жақ! Оннан соңғы сәрдардан көретугын хорлығы өз алдына! Не қылса екен?...

Алдағы үшеўдин издеги аңлыўшыдан түк хабары жоқ. Аман менен Ораз бир адамның баласы болғаны менен бирине бири түк дым усамайтуғын, бирине бири пикир жағынан да қайшы, жүрис-турыс, түр-сияет жағынан да басқа-басқа. Оразы оғыры гөрқаў, бир табақ асты қас қағымда жалап-жуқлап береди, Аман дуўпияз, бир кеса чайды кәмине келтирип ишип боламан дегенше Ораздың ишин пистиреди, Оразы оғыры қарыўлы хәм тапалтас, Аман ақыл-парасатлы болғаны менен-шылаўжын. Күнлердин күнинде Аман өзиниң қалесин-қалемесин, нөкер болып кеткенин Ораздың озбырлығынан көреди. Шаржаўдағы шойыпжол-

шылар менен болған бир төбелесте Ораз шаўдырлардың бир жигитин өлтирип, обага қашып келип еди, қашпың ийеси мылтығын оқлап келгенинде Ораз, абыра-ай, Жыланты жақта жүр едидағы, орынына агасы Аманды тутты. «Иниң тутылғанша Шаржаўда домзақ-та боласан» деди. Абайлап қараса, булар кек қайтарыўшылар емес, хүкүümet адамлары екен. Өзи маңлайларына жулдыз таққан, жылтыр қара хром бешбент кийип, омыраўларын қайыслар менен аршылап, қамарлары беллерин қынаған алты атарлы ски ғана жигит еди. Ташаўыздан өте берген жерде бир топар атлы шығып, екеўин де туўрап-туўрап таслады. Қолын шешин қутқарғанлар Аманды обасына қайтармады. «Қайтқың келсе қайт, — деди усы күнги сәрдары Байрамәли сыңар көзин мысқыллы түрде сығырайтып. — Мойнында еки қызыл шәйтанның қаны бар, оларды қайерге, кимге, не ушып жумсағанын жумсаған адамлары жақсы биледи...» Әне, ол усы сөз бенен қалды да барды.

Әуелги күнлери балық көз болып қалған жүўерисни, қорасында дорбасы алыпбай қалған ешегин қайғырып жүрди. Сөйтип жүргенде бир топар қызыллар менен дусласып қалып, өлместин иләжын етип атысты, адам өлди! Бул адам өлтиргенине ҳаўлықты! Адам түўе таўық сойыўға қорқатуғын адам, адам өлтирди-әәй!.. Ең жаманы буның атқан адамы шийшеге қусаған бир нәрссени буларға зыңғытайын деп атырган қорқынышылы ҳалында буның көз алдында қалып қойды. Соннан хұрейленип жүрген күнлеринде бир аўыл топалып, өзи от берген үйден бесиктеги бир баланың шырқырап жылағаны еситилип атты! Үйленгенине бес жыл болса да еле перзент көрмеген бул ғана байғустып қулағынан сол шырқыраған сес кетсе қәне, түнлерде қулағына пахта тығып кеп көрди, бәри бир, от ишинде қуйқаны түршиктире шырқыраған нәрестениң даўысы!.. Соң-соң бундайлар көбейс келе, бәри бир, адам өлтирип атырма, жыңғыл шаўып атырма, бийнарық болып қалды. Сонда да күнлердин күнинде ойланады, өзи үйде болғанында Бухара әмириниң ғайры елге қашып баратырған бес нөкери бирден ҳаялына басқыншылық етпеген, басқыншылық етпегенинде ҳаялы да қыйсық тораңғылға асылып өлмеген болар ма еди, әлле қайтер еди! Гүлдей жайнап киятырған хожалығы қапелимде өткен-

кеткен қопаллардың аяғынын астында женшилди де қалды!.. «Усының бәрине әуел-қа қудай, қала берди мынау Ораз себепши! Бунын Шаржауда да жумысы жоқ еди, жүрген жери дау, жәнжел, бул шатақ қыдырып барганында тауығын соймағаны ушып Марыдагы дайысының бес ешкисин бирден бауызлап, қашып барған екен-дә! Қаштың, қаштың, үйге кел, бес ешкиси төленер еди, төленбесе бир ашыуы дайысына соралар еди! Жууабынан қорқсан, жинаятты исле-ме-дә, исле-дин, иследиң, жууабын ойланып исле! Жауыннан қашып, тамшыға жолығып жүргени мынау, өзи менен турмай...»

Хожалығының қалай жент болып, ҳаялының асылып өлген хабарып да усы тауып келди. «Бүгин өлемен бе, ертең өлемен бе, кимнин оғынан қалай өлетуғыным намәлим» деп, күнде шыбын жанын жойтып қоятуғын аманаттай көрип жүрген Аманға бул гәплер әдебинде онша тәсир ете қойған жоқ еди, өткиншилердин ҳаялың әуерслеген намысынын қумалақ-қумалақ ызасы сон-сон батайын деди. «Пайдасы не, жау кеткен сон қылышыңды тасқа шап, ким хорлағанын билмеген сон енди бәри бийпайда!» дедидағы, қолын бир силктн. Басып алған аұылынан ким қалегенин сүйреп баратырған мынау гүлгулалы күнлери тағы үйлене қойыуы оған дәслебинде қыйын емес қусаған еди, келс-келе бул үмити де пушқа айнала жақ! Бул бүлинген елдердин де «кенес» деген ийеси табылып, аұыл-аймақларды қатты қорғаады, ҳаял таппақ түе тамақ асырау мүшкил болып баратыр. Бул ойлағандай узын бойлы, кең қушақлы қарақалпақ дилбарын табыу ансат болғанда, аты аржақ-бержақтың бабакөкленине туу сапалған Ағажандай ийшанға мынау мужик гаррының қызын минәсип сауға көрип, Байрамәли сәрдәр еки бирдей нөкерин жолламас еди-дә!.. Аман усы ҳаққында бас қатырып, өзинин келешегинен өзи әри түңилип, әри қорқып киятыр еди, ешекке сарт еткен Ораздын қамшысының сести дыққатын аударып жиберди. Гарры артына оқырайып қарады да: «Гөрине асығасан ба, барасаң-ғо!..» деди, тамам. Аманның:

— Ораз тоңып киятыр, — деген сести инисин ақлаудай көрингени менен, гарры буны жөнлеп еситпеди де, не дегенин итибарға да алған жоқ. Ол өз ойы менен өзи бәнт еди, Есжан гаррының бурыннан соңға әдети:

қатты ойға беріліп кеткенде арбасы қайсы жолға түсіп, қайығын қайсы ағыс алып баратырғанын абайламайтуғын еді. Сол сапары да тап ұсындай болды.

Ымырт түсіп баратырғанда бұл шыра жағыу ұшып дөскелерін алып, қайығына мініп атырғанында я жергиликли халықа, я орысқа усамайтуғын бир жаралы адам келип, арғы жағаға өткеріп таслауды жалынып өтінді. Ғарры буның қызыллардан екенін кийимнен абайлады.

— Мениң бир балам бар еди, Досжан деген... — деди де ғарры гәпиниң қуйрығын жутып қойды. «Набада қызыл болмай шықса, балама зияны тийер», деп қорқты. Оның үстине «қызыл болып кетти» деген хабарын Аллаярдың әкеси Бағдияр палұаннан сситкени болмаса, баласын еле өз көзи менен көрген жоқ. Қала берди, әкесиниң «аққа да қосылма, көкке де қосылма. Өзиң тиймесен сениң менен хеш кимниң иси жоқ» деп, сонша зинҳарлағап пәндиу-нәсиятын тыңламай «қызыл болғанда да қып-қызыл болды» деген гәпке, кесгәллем исенгиси келмеді. Себеби, Досжаны әкесиниң гәпин хеш қашан да еки етип көрген емес еди-дә!..

— Досжан болғанда сени тасалап турар едидағы, — деп, ғарры гәпиниң бағдарып бурып жиберди. — Ол қалаға кетти, — деди өтирик айтып.

Өзиниң бұл жигитти арғы жағаға шығарып келиуге ўақтының жоқ екенлигин, қараңғы түсе берсе дәрриянын орғасына жүзип барып, қараңғыда шыра жағыу қыйын екенін, азмаз тасаланып турса, шыраларын жағып болып, түплетип-ақ арғы жағаға өткеріп таслайтуғынын айтпақшы еди; бирақ, жалынып өтиниўин өтинсе де ғаррының урықсатын, жағдай айтыўын күтпестен-ақ жигит тасыр-тусыр қайыққа жармастыдағы, дизрлигинен суў кешип қайықты ортаға омыраўлап жиберди. Оның бұл өктемлигине ғаррының шартта ашыўы келип, жигиттиң жақлаўға артып атырғап өңменнен түйишлеп жибермекши еди, қапелимде басына: «Мениң Досжанымдай биреўдиң ата-анасына рәҳими келмей қашып кеткен өжети шығар-аў, ақлар көрсе де, көклер көрсе де өлтиреди-ғо буны!..» деген ой жылт ете қалды хәм усы жылт еткен ой ғаррының кеўилине рәҳим сәўлесин шашып жибердидағы жигиттиң саў қолының қолтығынан көтерип, ишке тартты...

Ҳазир Есжап ғаррынын көзине сол жигит елеслеп киятыр: кун-куў болып, өли шырай енип кеткен жүзи, жулдызлы сонбашынан бир жағына буйраланып, бий-тәртип шығып турған эребя шашы... Ғаррының бәринен де бетер сониде қалғаны — жигиттиң шеп қолтығына суга бергенінде қолына шылпықласып жабысқан қан!..

Ғарры атайы мерген дәм аўшы еди, өмириши ишинде қасқырдан қоянға шекемги аңларды ата-ата, түлки, норсық қусағанлардың гә териси, гә майы ушып терисинен сылырда, я қонақ-қонсы, той-мерекслерге мал шалып, терисин жалаңашлағанларында оның усы қоллары талай-талай қанға батқан. Дийкин, булардың ҳеш қайсысы ғаррыға түк тәсир етпес едидағы, ал мынаў қан — адамның қаны оның етин түршиктирип жиберди!..

Жигит жаңдалбасы, зорға жеткен болса итимал, қайыққа миниден еки ийни барып-келип, мазасы қашып сала берди. Көзлери өлип баратырған қойдың көзиндәй мөлериң, уйқысырап баратырған адамды еслетер еди.

Ғарры не қыларын билмей албырайын деди, бирақ, буның кимнен болса да қашып киятырған адам екенлиги санасына жеткен менен тезлеў қырғақтап қашықласыўы кереклиги санасына жетпеди. Оның барлық ойы қолына желимтиклене шәпиклесип, қуйқасын жуўлатып атырған мына қаннан қутылыў менен аўара еди, жуўып алыў ушын жақлаўға еңкейип, қолын суўға малый бергени де сол, қанаты сынған лашындай ұлтаанда бийқал, жаптайып жатырған жигит саў қолы менен шапанының шалғайып жулқылады дәм бирден сергеленип:

— Ай-да-а бабай! — деди ҳәлсиз болса да нық, әри ҳәктем даўыс пенен. — «Кемеге мингенниң жаны би-ир!..»

Ғарры өзи көп айта бсретуғын бул нақылдың мәнисин тез уқты. Ҳазир қуўғыншылар гүүў ете қалса жигитти сирә қутқармайды, «қызылды алып қашып баратыр едің» десе, ғаррының да ақланғандай дәлили жоқ. Бирден таяўға жармаса берип: «Хаўға-хаўға, — деди ғарры өзин мақуллап: — Сол доңызлар дәлил сонар ҳәлек! Атады да таслайды!..»

Ол қайықтың қуйрық жағынан бар ләрманы менен өңменлеп-өңменлеп таяўын асығыслық пенен сойқады.

Таяўды ҳәр көтерген сайын таяў бойлап жоқарыдан сорғалаған суў қанлы алақанның ақ таяўдағы алаба-жақ ивлерин шайып кетип турды. «Суў деген жарқылықтың кетирмес дағы бар ма, қол шайып ҳәлек!..» деген ой кешти ғаррыдан...

Есжан ғарры усы киятырғанда сол кешти ойлап киятыр, пегедур, ҳәр мәўритин, ҳәр сүүрстин имкәниятыпша толайым кез алдына келтиргиси келе береди. Ҳаўўадағы, ўақыт та бир тынымсыз ағып турған суўдай, ўақыттың суўдап парқы — ўақыт жақсы-жаман ҳәдийселердин жүрекке салып кеткен дағын, ядқа сызып кеткен сүүрет-сүлдерлерин шайып кететугын қусаған. Ғарры мың еслейин десе де Әмиўдин сирескен сонн жол тартқаннан соңғы қарлығашлар көнлеп келип атырған бәхәр айямының сол бир ғул-ғулалы күнниң сүүрстин толық елестете алмай аўара. Күн дегендей күн де жоқ еди, ғарры сонда «Куюштын буншелли қанқызыл из қалдырын батыўын қара! Аманы жоқ, ҳәр күни усылай қанға шомылып шығып, қанға шомылып батады!... Ҳәр күни қанша қыршын жан қыйылып атыр, солардын көпирип атырған бийгуна қапларының сағымы бул! Усыншелли бирине бири өшигип, усы адамлар несин алыса алмай атыр екен, ҳе-е, пәрүәрди-ғар, гүнакар бснделеринди өзин иисапқа шақыра гөр!..» деп, дуўа қылған еди.

Қайық қырғақтап ҳәдеўир узақласа бергенде он-он бес атлы ҳәзир гана өзи кеткен жерге саў етип қуйылды.

— Сен, бала, буғып жат! — деп буйырды ғарры. — Биреўлери аттан түсип, жерди тимискеленип, из кесип атыр, изинде қан қалған болса, онда мен қурымдым! Дәрьядан өткен сон өз байдалына сен кетерсен-аў, мен қай гөрге қашаман, үйге қайтаман гой!.. Анаңқара, анаў биреўи қыйғырып, қурашын былған атыр! — Жигит, тап усындай болатуғынын билип, қарамаса да көрип атырғандай, бас көтерип қараўға қызықпады.

Әлле қашшан ескекке отырған ғарры қырдағы даўысқа жуўап иретинде орынынан ғаррыларға тән жайпарахатлық пенен турдыдағы қолындағы от жағылмаған папасты былғады ҳәм: «Мен дарға емеспе-ен, шырақшыма-ан, шырақларым!» деп қарлықпа даўыс пенен даўыслады...

Ғарры усылардын ҳәммесин еслегиси келер еди,

онын өзин айдап киятырған издеги бирсүдин:

— Аман, ҳа Аман, — деген дауысы бузып жиберди.
— Маған мына жерлер таныс-ғо!.. Бир, шырашы ғарры бар еди...

— Биләна-ақ, Ораз, умыттым...

— Ҳәзир есиңе саламан! Сонда мен айдындағы шырашыны шөгирмемди былғап шақырдым-ғо! Қанның изин көрсеттім-ғо саған?! Сен сонда: «оқ аяқтан тийген, қашқының шеп табаны басқан изде қан бар, он жақтағы изде жоқ», деп едің-ғо?!

— Билән-ақ, Ораз, биләна-ақ!..

— Ҳә-ә, билмей өлә-ә! — деп ашыұланды Ораз ағасына.

Ғарры, өзи жөнлеп сөйлесі алмайтуғын бул түрменше гәплерге түсинди. Сондағы қуұғынышлардың түрин енди бир анықлап көрип алғысы келин, артына бурыла жақ еди, тағы гүман туұғызыұдап қорқып, қарамады. Ораз еле өршеленип киятыр:

— «Қызыл камапдир қайықта кетти» десем, исең-бедилер? Ғаррының силтсген жағына ҳайт қойдыңызлар, самсамлар!..

— Қой, Ораз, геллени аұыртпа! Ҳа, ғарры, оба яқынмы!..

— Гөриңе асығасан ба, барасаң-ғо!..

Аманның қамшысы ашыұ менен ешектиң шопдысын сабалады. Ешек қуйрығын қысын зицкилдеген сайын ғаррының тепкиден саұсап қалған сүйсклерни сырқырап, шашылып кетежақтай туйылды. Жаны қыйналған сайын: «...сол жигит ўәлий ексн, айтқаны кел ди де турды...» деди ишинен.

Таң атқалы жорта-жорттап болдырған маңгал ешк, қамшының зәҳәринен анаұдайға шекем соқалап бардыдағы, сон: «өлтirseң де болғаным» дегенди адымба-адым жүриске өтиўи менен аңлатты.

Ешектиң бурынғы жүрисине қайтып түсе бергениндей ғаррының да ойы сол күнге орала берди. «Ораз тәнирдің өлимин жепти! — деди ол ишинен. — Жигит шеп аяқтан емс, шеп ыйықтан жараланған еди...»

Силтсген жағына патырақласып шауып, атлылар кеткен соң ғарры асықпады. «Дәрьяның дәл ортасы-аў» деп шамаладыдағы, ескекти қоя берип, жигитке жәрдемге асықты.

Жигит те питегене сергекленип, омыраұын тиклеп

отырған еди. Бірінші гезекте, ғаррыдан дәрьядан бір шөпгіл суу әперіуді өтінді. «Менде шалап бар, — деди ғарры, — тамағыма жабысады демесен, аш өзегінди! де жалғайды». Жигит «әкеле бер» дегенди саусақтарын былғап аңлағты. Ғарры қайықтың бас ушына шығып кеттидағы тасырлатып бір нәрессе алды. Бұл айран қабақ пенен шети кетілген зерен еди. «Бай-бай, кемпирі түспегір, шалап десем, айран қуыпты-ау! Бұл да шеп емес,» деп усынды жигитке. Жигит, өсиіп кеткелі сақалларына сорғалағанына қарамастан ашкөз-ленип сиимрди, сон тағы, тағы...

— Қансырап қалған құсайман...

— Қансыраса шөллеймекен?! — деп таңланды ғарры. — Ұсы жасыма келіп, соны билмеймен-ау! Қанынды тыйыу керек...

Ымырт еле түсе қойған жоқ еди. Ғарры жалма-жап жигиттің омырауының илгектерін ағытып, қан шығып турған шеп ыйығын бийқазар ғапа жалаңашлап атыр еди, жигит «химм, — деп, бір ынырсындыдағы, — қойып тұр, бабай!» деди хәм сау оң қолы менен етегіні басына түрдидағы көйлекті бірден үстине жулып таслады. Шеп ыйықтың қарына таманлау тилдей салбырап турған гөшти, қалай болса солай жосып ағып баратырған қанды көрген ғарры: «бир, ийт жаплы жигит екен, бұған қалай шыдап отыр!» деп таңланды хәм басындағы жылт өткен ойды әмелге асырғанына асықты. Қайықтың бас жағындағы шыра май қабақ, папыслар тығылған, үсти отырғышлы қууысты тағы тасырлағты. Қууанғаны соншелли, «таптым, таптым бала!» деп дауыслап жиберди. Жигит ғаррының қолындағыны ешектің паланы шығар деп еди, жақ, елсін бір гөне малақай екен. Ғарры жигитке аяғын жыйпаңқырап отырыуды буйырды хәм малақайды ортаға таслады да қабақтан уртламдай май қуып, үстине отты беріп жиберди. Өзине өзи ыразы кейипте: «Дәрьяның ортасында өртенип өлсек, ол да құдайдан шығар!» деди. Малақайдың гөне терисіндегі қуйқа менен тысындағы шүберек жәп-жамап көңирсиген ийс шығарып жанып атты.

— Сени үйге апарғанда, кемпирдің питегесе тәуіпшилігі бар еди-ау, қорқаман! Жанағылар тауып алса, тамаша ушин-ақ қылыштан өткереди, теңеклер!

— Тек мени еме-сс, — деди жигит ызғарлылау

мыйық тартып. — Сизди де қылыштан өткереди!

— Менде әкесинің хаққы жоқ! — деп-пықлады мына гәп аўыр тийген ғарры. — Не деп қылышлайды, я мен ҳеш кимге тиймесем, я қызыл, я ақ, я көк болмасам!

— Ақ деген қашшан кетти, көк деген вопщем жоқ!

— Жоқ болса жоқ шығар, мениң өзим, усы басбашыларды «көк» деймен. «Басбашы» деген, бул бір турпайы сөз. Қалаберди, буларды «басбашы» дсў дурыс емес. Себеби, мусылман мусылманға басбашылық егсе шәриятқа шар келтирген болады, буларды «басбашы» деген-хәм гүнаға бата ма деп қорқаман. Булардын Ағажан ийшаны журт түнеп атырган әўлийе, сол садағац кетейин де булар анық басбашы болғанында жылаўдар болмас еди. Соның ушын «басбашы» деп, гүнаға батыў дәркар емес, балам, «көк» десеп, ҳеш гәп, ҳаслын мусылман... дейин десем тилиңде мүкилик барлаў, «бабай» дейсец. Орысқа, я бабай орыстын баласына түк усамайсац. Әй, бир өзбек пенен ноғайтан қосымтаң бар-аў...

— Мен мәдиярман...

— Мәдияр болсаң, мусылмансаң-ғо онда!

— Мусылман емеспен, венгермен...

— «Әлҳамдилулла»...» де, ашыў менен айта берме, балам! Мен таныған «Мәдияр» атлының бәри мусылман! Ҳа, бизин дайымнын да аты Мәдияр! Анаў анналарға жиен болатуғын Исимет дәўдің әкесинин аты да Мәдияр! Дәўлетмураттын шайырсымақ баласы да Мәдияр! Мәдияр атлының басқа диндегисин көргеним жоқ, сен-мусылмансаң...

— Жақ, мусылман емеспен...

— Енди кимсең?!

— Кумингер деген большесвикнен...

— Ҳямм, әбден келискен екенбиз, тағы кимсең?!

— Қызыл әскерлердің командиримен, тағы саўал бар ма?!

— Сонда сен кәпирмисең?

— Кәпир де емеспен!

Ғарры бул жуўапқа қуўанды, егер «кәпирмен» десе де ашыў менен қайықты туппа-туўра жағаға бурғандай түри жоқ еди. Негедур, усынан «мусылманман» деген сөзди еситкиси келди де турды. Үлкен үмит пенен:

— Ҳаў шырағым, — деди сыбырланып. — Кәпир болмасаң, мусылмансаң-ғо онда!

— Айттым-ғо баба, мусылман емеспен, кәпир емеспен, тамам! — деди шарта ашыўланып Кумингер. — Мен большевикпен, коммунистпен, адамман, тамам! Қалемсең, қырға шығар да басбашыларыңа бер...

— Сол, сол, — деп тутлықты ғарры. — Мениң басбашыларым ба?! Айттым-ғо саған, ағынды да, көгинди де, қызылынды да танымайман деп!..

— Танымасаң, өмирдің өзи танытады еле! Сәни бир жақлы етпей қоймайды! Өмирдеги сен де бир қайық, баба, так что, билип қой, сени я оң жағаға, я сол жағаға, я теңизге бир шығарады!..

— Аман болсақ, көрермиз еле, — деди ғарры жөнсілік бермей. — Мен ана жағаға да, мыша жағаға да шықпайман, теңизге де қуймайман, тап, усы аўылда өлемен, тап... тап, усы аўылда мени биреудің шерткенін көрейин, өзиң урынбасаң, бәле жоқ! Тск... тек, балам себепли дәкки жемесем, бала жаңдырып тур, бала-а! — деп гүрсинди ғарры. Жигитке: «баласы басбашы» деген ой келди де руўқы түсіп кеткен ғаррыға:

— Не ушып балаңыз жаңдырады?! — деди сын пәзери менсн қарап. Ғарры да гүдиклениңкиреп бақты-дағы:

— Жүөерпемек, «қызыл болып кетипти» деп еситкенмеп! — деди.

— Жүдә дурыс ислепти!!!

— Гөриңе қуғанасан ба?! Сен де оңған иттиң теззегі емессең-аў, әтеген-ай-әттегенс-ай! Мендей әкен бар шығар-аў!

— Бар, бар, баба. Мамаша да ба-ар, ҳаял да ба-ар...

— Төрткүлдедур?!

— Оннан да алыс.

— Мәскеў—Мәкәриядадур?!

— Оннан да алыс! Бул мәмлекеттиң ишинде емес, гайры елде. — Венгрияда. Ырас айтаман, Кенес ҳүкиметиниң адамы емеспан!..

Ғарры кетик тишиниң орынын үңирейтип, күлкиси келмесе де кәңкилдеди. Соң бирден езиўин жыйып түрин суўытты ҳәм жигиттиң бетине үңилип турып:

— Ҳа-а-а соры ғана қайнаған балам-аў! — деди әри

аянышлы, әри мысқыллы дауыс пенен уяң ғана нықыр-тып. — Әкенди таслап, ананды таслап, ұатаңынды таслап, басқа бир елдин жаўлары менен жағаласып жин урып жүр ме сени?!..

— Айттым-ғо, баба-а, — деди Кумингер ғаррының түк түсинбегенине күйинишли кейип пенен. — Мен большевикпен, коммунистпен! Мен тек бир елдин, бир халықтың мәпин ойлап жүргеним жо-оқ!

— Үсейтип жүргенде, ғайры елде, мынаў Әмиўдәрья бойындағы бир қамыслықтың арасында оқ тийип, аўызыңа қумырысқа үймелеп, атаң-анаң дийдар қалған мынаў көзлерине көк шыбынлар қонып, өлип қалсан, үхх, ким еслейди-и-и!..

— Пүткил дүнья еслейди-и-и, — деп созды Кумингер ғаррыны ермеклегендей күлип. — Пүткил дүнья еслейди-и-и-и, баба-а...

— Кашан, қай заманларда-а?

— Биизң мақсетимиз иске асқан заманларда-а...

Кумингер сөзиниң изин даўамламақ тўе, қышқырып жибернўден сәл қалды; тысы, териси жанып, кийизине қарағанда жалынсыз, шоқсыз пысқып атырған, «малақай» деп айтылыўдан да қалған, отқа түскен күйнк шөректей жап-жалпақ кийиздин кўидирнўлерине ғаррының ескек, бел, кетпен, балта қабартып, өгиздин мойынындай шемиршекленип қалған алақаны да төтепки бермей, жигиттин жарасының үстине басып жиберген еди. Ишинде пытыра қалмаған жағдайда, базда, қалған жағдайда да ўақытша қанды тыйыў ушын жергиликли жигитлер көп қолланатуғын бул әдис Кумингерге өткен урыслардан мәлим болса да мынаў өжет ғаррыны ескертпей, дағы етпей буншелли реҳимсизлик қылады деп түк ойламаған...

Есжан ғарры усы киятырғанда сондағы Кумингердин көзлериниң қарашықлары бирден кеңейип кеткенлигин өзиниң қалай серлегенлигине ҳәйран, ақыры, ымырт тәўир-ақ түсип, этирап геўгим тартып қалып едидағы! Әлле қашшан батқан Күн қырмызы «шымылдығы» тўе, шексиз бир кең соқпақ болып, айдынның үстин сайқаллап атырған қызыл-жолақ «паяндозын-хәм» жыйнап кетип еди. Ғарры шымшық көз шыт сәллесинен тақыясын алып басына кийдидағы, сәллени дәл ортасынан уза бойына «паррр» еттирип айырды хәм жигиттин қанша тисленип туўлағанына қарамас-

тан кийиздин сыртынан тырыстырып таңып таслады да «эне, балам, — деди үлкен бир ис питиргендей өзіне қанахатланыушылық пенен, — усыннан бір тамшы қанынды тамызсам, маған кел! Онда кемпиримнің тәуіп болғаны жалған! Мен соннан көргенімди ислеп атырман-ау, болмаса, бизде тәуіпшилик не жесир-ә, бірақ... сүйегің сау екен, оны тәуіп болмасам да аңлады-ым...»

Жигит ғаррыға миннетдаршылық билдиріп еді, «қойсаң бала! — деди ғарры. — Мәдиярмысаң, Дәниярмысаң, балшоймысаң, маған бәри бір, түбінде адам қусаған адам болсаң болды, түбінде аман бол. Бірақ, шырағым, усы жараң аман-есен жазылғандай болса кемпир-ғаррыңның алдына қайт, пәкизе, келинге қауыш, жас адамға жесирлик деген аңсат емес, күнде бес ұақ намазынан кейін тилегинди тилеп, ғаррыңның ешегине боян таслар болса келин байғус тамбастан түспестен жолыңа қарап жүргендур, айралық-жаман, сағыныш-жаман! Мынау турған Қыпшаққа базарлап кеткеннің өзінде кемпиримиз елеге шекем жыласып көрисейін десе, журттан уялады-ау! Елден шыққаныңа бес-алты ай болғандур?!

— Алты жы-ыл!

— Бай-ба-ай! — деп таңланып созды ғарры. — Қурып қалған екенсең-ғо онда! Ас-абатыңды да берген шығар, келинди-эм бір жек-жатыңа атастырғандур, отыра ма жас адам!..

— Келин мынандай болып отыр! — Кумингер бас бармағын шошайтып көрсетти, булманның жесир атастырыу дәстүрине қанық венгер, ғаррыны гәпине толық исендириу үшін «хат, сұұретін алып тураман» дегенди де қосып қойды. Ғарры бурынғыдан да бетер ыразы болып: «Келин онда Бийбипатпаның нағыз өзи екен! — Алты жылдан бери кемпир-ғаррыңның тахрет сууын жылытып беріп, жолыңа айдай қарап отырған болса-а... — дейди хәуес пенен. — Бир, қудайын күткен теберик нашар екен! Мениң Досжаным сендей болып, келин де жумсатып кетпеди-ау! Бағдыяр палұанның ғұлғуласына ерди ме, басқа ким болатуғын еди-ә, сол бузды баламды, кетти де барды! Жақсы ғана шырашы болып қиятыр еди, оның мергенлигин қайтерсен, меннен хәм өткизетуғын еди, жақсы ғана балықшы да болып қиятыр еди, дийханшылықтың да көзин билету-

ғын еди... — Ғарры бузық түстен шоршынып оянған адамдай бірден апалақлады: — Бай-баа-ай, я ескек есиу, я қалашын дүзеу жоқ, тарта бериппен-го дәрьяның ығызған жағына қарап! — Бара ескекке жабысып, тасыр-тусыр қайықтың қулақларына қыстырып жүрип те сөйленип атыр: — Бай-ба-ай, Мәдияр балам-ай, гәпимди мақулламағаның мақул болған екен! Гәпимди мақуллағаныңда, мен быжық, бул ағыс қайда апаратуғынын да бир ойланып көрместен, та-ап, қайығым тик жарға соқлығысып, пашақ-пашақ болғанша көпирип кете берер едим-ау мен быжы-ық! Бай-бай-бай, енди қайтемен, мынау қайтуслар еле? — Әтирапларды байқап алды. — Та-ап, жайсаң алты шақырым-ә, алты шақырымдай ықлап ҳәргизине кетиппен-ә!..

Ғарры қанша жаңтасласса да пәтли ағыс алға жылжытар емес. Азапта болып өткен күшли дауыл түс ауа питегене пәссейинн дегени менен самалы еле ечкили еди. Өркеш-өркеш толқыптарды ауңатып, әкелип, қайықты гә он таманынан, гә сол таманынан урып, ишке шашырағаны менен турмай, қатгы-қатты ауданлатады. «Бул найсап, қайықты аударып, ғарқ етпесе болғаны-го! Мениң ғой, он еки мүшем сау, саған қыйындағы балам, жүзин шыға алмай қаласа-аң!..» деп қауәтерлене сөйлени ғарры ескектен ентиккен қырылдақ дауысы мешен. «Сен, бабай, меннен ғам жеме, — деди Кумингер. — Мен үлкен океанның ең күшли штормынан аман шыққанман!..» Ғарры «шторм» сөзин түсинбесе де оның пәтли бир былағай екенин абайлады. Еки ескекти суўға тең таслап, тең жулқынбаса қайықтың бир таманға қыялайтуғынын, қыялаған қайықты толқын ап-ансап аударыуы мүмкин екенлигин ғарры билсе де сарқыты сауыла келген өмирдин, өмир ийесиндеги күш-ғайраттын жетиспей атырғанын сезген Кумингер орынынан еплеп турдыдағы қайық қатты бир ауданлаганда жығылып кете жазлап барып, қайықтың қуйрығындағы дууашықтай үш мүйешли отырғыш тахтаға отырды ҳәм рульди үлкен машақат пенен сау қолына алды.

Ымырт тәуир-ақ түскени менен жулдызлары жаңа тууа баслаған аспан сағымынан дәрьядағы пәсли-бәлент, есап-сансыз ҳәм тынымсыз ҳәрекеттеги толқынлар толқын емес, — тап, айдында сан-санақсыз көпеклер аунап ойнап атырғандай туйылар еди, усы бир сезим,

негедур, ғаррының жылт етип мийине келди. Ол тәбиятты неге болса да усата алса өзинен өзи ләззетленип, шаршағаны шыққандай қуунақланатуғын еди.

— Мәдияр балаа-м! — деп дауыслады Есжан ғарры. — Қайығымыз көп ийттиң үстинен басып баратыр!..

Бир дәрьядағы, бир қайықтағы еки жолаушы бирине бири қарама-қарсы қарасып отырса да ғайрытәбийғый қалда роль ескеклерди басқарып, қайық бир бағдарға — екеўиниң де дийдилеген бағдарына қарай хағлар еди.

Жигит алға қарап, ғарры артқа қарап отыр еди, артқа қарап отырса да, усы отырған қалында қайық оны алға қарай сезилерлик дәрсежде гә ойға сырғатып, гә бәлентке өрлетип жылжытар еди, ғаррының соған-ақ ўақты шағ:

— Мұсылман болмасаң болма! — деп бақырды көтериңки кейип пенен: — Рәлди бағдарласаң бола-ар! Сени де маған құдай жеткергенду-ур!..

...Тап усы лайытта, усы қақаман суўықта, тун ишинде, еки нөкердин алдында, басында ықтыяры жоқ қалда өз үйине душпанын өзи баслап баратырған пурсатта мәдияр жигитке дауыслаған сол бир сесті өзиниң қулағына қайтадан еситилип атырғандай туйылып, бәлент ыраштын басынан, пәстегі пәскелтек путалықлардың үстинен дәрьялық таманға көз жиберди. Қыстың ең соңғы суўықларының қысымында бугаўланып атырған айдын сенлери сирескен қалында жалтырап хәм сулсуўық болып көринди. Ғарры енди қай туста қайсы бәкениң сенниң жығып кеткенин, қай тустағы бәкениниң «алқымынан» сенниң буўып таслағанына қарамас-тан қасарысып, бәхәрин күтип турғанлықларын ядына түсиргиси келди. Тап усы туста биреўи бар, ноўбәхәр келип, муздын қабырғасы сөтилип, ең жылысыўдан изинше шырасын жағып қайтпаса болмайды, өрден-ыққа гүўкилдеп қатынайтуғын катерлер қайырлап қалатуғыны дауысыз!..

Тап, сол сонда Мәдияр менен келип жаққан шырасы еди. Сонда ғарры өзиниң шырашылығын Мәдиярға үлкен мақтаныш етип сөйледи:

— Сениң хабарың бар ма, жоқ па, билмедим. Төрткүлде көп жыллардан бери «Кәпказ—Мәркурий» деген мәкама болды. Усы тусларға сонда мені шырашы етип

алып еди. Оннан бери көп жыл болды-ау, соннан бери шырашыман! Кеңес келип, ол мақамға жабылып, мақамдағылар, ғайры елдің адамлары мекен, қашып кетті. Бизің бир-еки айлықты да төлеместен зым-гайып болыпты-ә! Сірә, олардың дағығанынан хабарым жоқ, шырамды жағып жүре беріппен. Бир күни солардың бир параходы усы дөгерекке, ҳоо ана-ау маңға көшкі таслап жатты. Шырамайым шамаласып еди, сорап барсам, бир депен орыс: «Мен Шәйдакып дегенмен, кәмандиярман. Сениң ол адамларың байлар еди, қашып кетти» деди. Бир- қыйналдым бала, бир қыйналдым дейсең! Бай болса гөр болсын, бир жақсы болып турып еди: жалғақым ушын базда тийин-тебен бере қояды, бермесе, бир гелле қант, қант жолғанда қандай, енапаттай, тап, он қадақ шыға қояр, бир қадақтай шыйратпа чай береді! Ауыл менен жалшып қаламыз, бизің ауылда, өзи, жети үй бар еди ғой, жети үйге бираз болады, ол үйлер де мени қуры қоймайды, әлбетте, олар да мениң керек мүтәжимди питкерип турады, алыс-берискә не жетсин, адамшың күни адам менен...

— Айына бир гелле қант, бир қадақ чай берсе, көп бермепты-и, — деп сөзип бөлип еди сонда Кумингер. — Бизің кило есабынан он қадақ қантыңыз төрт килограмм, чайыңыз төрт жүз грамм!..

— Оны биреу бере ме?! — деди Есжан таңлақ дауыс пенен. — Екибастан, шыра жағайып, жақпайып, кешки салқында ау қарайман, еки жұмысым бир питеди...

— Сонда да мийнет бақаланыуы керек, аз ғой онысы!..

— Кәнәхат қарын тойдырады, бийқәнәхат бийенди сойдырады, қәнәхәтке берекет деген, балам! Жети үйге жетип тур еди...

— Сонда усы кәрада тек жети үй бар ма?! Болғаны ма?

— Сен енди, бала, мениң дәртимди қозғадың-ау! Жети үй аз ба, бир келата ел еди!..

— Не қылды, басбашылар шауып кетти ме?!

— Онда көшсе, өкпем жо-ғау! Бул, үйиң жанғырлар, жау көрмей серпилип көшти-ау!!

— Не ушын!

— «Көктің көги урады, қызылдың қызылы жуғар, енди оңғылықлы күн болмайды. Былай өткен де түртер,

былай өткен де түртер, берекет болмас» дейди. Хаў мен айтаман, «өзин тиймессең, ҳеш ким тиймейди, тағдийр жазса жаўдан қашып қутыла алмайсыз, отыра берейік» деймен. Жа-ақ, қылмайды. Қурбандурдыға ҳәйранман, өзи яўмыт, ол неден қорқып көшеди, я көк емес, я қызыл емес, я артық-аспай малы жоқ! Енди ойланып қарасам, Қурбандурды қызыллардан қорқып көшкен екен-аў, яўмыт-ға ақыры!..

— Яўмыттың бәри басбашы емес-дә:..

— Сонда да, балам, жетер-жетпестің сөзи бар, Қурбанбайдың жыл садақасасында Зайырбай ләўзе менен Назарбай симсик «доғанларын қарылпақты пәтенге келтирип атыр, елден көш!» деп, «қойың, қа қойың» менен зорға бастым. Буннан бир жыл алдын Әўезмурат қаихор менен тирйекке таласаман деп, ақыры атылып өлген Қурбанбайдың қазасын да соннан көрип атты, түүе! Хаў, Қурбанбайды атқан адам белгили-ға, Әўез емей ким, атпаған болса Әўез неге басбашыларға қосылып кетти! Әўезге хот-хотты берип, қолтығына суў бүркіп, Қурбанбайға айдап салған да Зайырбай ләўзе менен Назарбай симсик, алебесе, менен гәп сорасан! Енди тағы Қурбандурдыдан көреді-әй, енесарлар! Қурбандурды деген, бир, дым сөйлемейтуғын, қызбайтуғын, қызса бир жағына шығатуғын яўмыт еди, жипе-жексіз жалаға шыдамай, басбашыларға Әўездей бул да қосылып кете ме деп, жаным қалмады! Аўылдан көшкенде еле қосылған жоқ еди, бірақ, кетерінде хошласыўға келди, бир қапшық дәнмиди берип, пәндиў-нәснйхатымды айтты: «ашыў менен бир жаққа қосылып кетпе? Қай тәрепке қосылсаң да гүрес бар, адам өлтириўиң керек. Қолыңды қанға батырып алма, аним, яўмыт та болсаң тәўир бала едиң», деп қалдым. «Билемен қай жаққа қосылатуғынымды, бала-шағаны ағайинлерге тапсыра жақпан...» деп кетип еди, басбашыларға қосылып кетип, набыт болды ма деп, тап елге шекем қорқаман-ә? Қай күнде де тек жүрген жақсы, тек жүрген тоқ жүреді...

Жигит сонда не ушын шақалақлап күлип жиберди екен, күлгени менен де турмай, «ўай, бабай-әй!» деп басып шайқады-аў! Мынаў күлкиден мысқылдың ызғарын сезген ғарры: «ең болмаса, сақалымды сыйласаң-о!» демекши еди-дә, ашыўдан тығылып, айта алмай қалды, айтыўы керек екен, айтқанында неге күлгенин

түсіндірер ме еді? Екі нөкердің алдында ешегин жорттырып қиятырған ғаррының ядына сол түсе береди, неге күлді екен?!.. «Уа-а найсап, — деди бірден жумбақтың жууабын тапқанына ишинен қууанып. — Уәлий екендағы! Тек жүрмей мен кімге урыныппан, кімнің салысын сууға беріппен?! Қызылы өтсе де «әй, бәрақәлләм!» менен чай-сууым тайың, гүжимимнің астында жазылысып отырып, шылымдарын шегіседі, қылыштарын қайрайды. Көгі өтсе де жем толы дорбам қолында, атларына қыстырып жүргенім, кемпірімнің дуз-наны қолында, «ишиң, жең» деп жүргени! Сондағы жазығым не менің, тек жүріп тоқ жүргенім қайда-а?... Менде сол ғайры елден келген баланың мийиндей мий болмаған, ғайры елдің адамы құрлым өз аймағымның адамларының пейли-ықпалын билмегенмен-ә! Уәлий екен найсап, уәлий екен!..»

Ғарры өкініп қиятыр, өкінген менен пайдасы жоқ, сол бийтәреплигі, биймәлеллигі менен жеделли жігітлік жыллары желіп өтіп кетті! Елиуден асқанда Есжан ғарры атайы бай болмағаны менен бағман атанып, өзинше жұртқа қайыр-сақауат көрсетіп атқан болдыдағы, бірақ, негедур, басқа ғаррылардай жас миіген сайын шуртминезленбеді, шатаққа айланбады, кем-кемнен мөхминленип-мөхминленип, «ендиги жағында бір қойдың өмириндей өмирим қалғандур, бунан былай да хеш кімнің пышығына пыш, тауығына төт демейін», деген сертінде беккем тұрғанлығы соншелли, тап усы бүгінлери мөхминнен-әм мөхминленип, пүткіллей ғәрипсимаққа айналған еді. Усынысына енді өкініп қиятыр-ау, өкінген менен пайда жо-оқ «Өмир өтіп кетті-ә! Өмир қайтып келер ме еді, урнығып жасар едим, өртеніп жасар едим! Бір аяғым гөрде, ендиги жағында мен кімге керекпен? Шырағым, Досжандики күтә ғана мақул екен! Бағдияр палуанның еси бар!..»

— Ғарры-ы! — Есжанның ойын Ораздың өктем дауысы бөліп жиберді. — Жететуғын күн бар ма?!.

— Ға-ға, аууа, жетеміз, шырағым, жетеміз...

— Ишлер қалтырап баратыр, иштен жыллы өте ме?!

— Ишиңнен, ға-а, аууа, өткереміз жыллыны!.. — деди ғарры екі ушлылау етіп хәм тепсинип-тепсинип ешегин қыстастырды. Ешек тағы да біраз жеделленді де аздан соң тағы адымың қойыулатты. Ғарры оны

қайтып қыстаған жоқ. Шашыранды ойларын бір жерге түйіуі, қатты бір қарарға келип алыуы үшін оған ұақыт зәрүр, ұақыт! Үйине шекем қанша жол қалғаны ғаррының өзине мәлим, дым ғана аз қалды, дым ғана... Қим билипти, үйге шекемги аралық бул байғус ғаррының ақырғы жолы, талай қайғы-қууанышларының гүұасы болған пақыр шатпасы — ақырғы мәнзили шығар!.. Дойнақлар тоңлы жерге дүрсилдесип тийген сайын сол ақырғы мәнзилге бір адым жақын-жақынластырып баратырған шығар. Тез бір ойдың басына барыуы керек еди, ғарры үйге асыққан жоқ, ойларын жуұмақлауға асықты, бирақ, жол өнип баратыр, ой шуұмақланбай атыр еди... Қапелимде Ораздын «иштен жыллы өте ме?!» дегени, тамам...

Ғарры бір қарарға, ең соңғы қарарға келген еди.
«...Енди, тек Аллаяр албырамаса, қорқпаса болды! Бала ғой еле, бала, он алтысына да шыққан жоқ-ау, сокәрасынан қорқаман! — деп гүдикленди ғарры. — Доңыз атыу бір басқа, адам атыу бір басқа, сояқларынан қорқаман, болмаса, оны ғой, мулт жибереди демемен. Не болса сол болсын, я-ааа дә-әс!..»

2

«Тек, Аллаяр балам албырамаса болды!» деген ой кешти тағы да ғаррыдан. Дурыс, баланың мергенлигине Есжан атасы ҳеш шек келтире алмайды. Баланың әкеси — Бағдияр палуан — тойдың хабарын еситсе «қалтыратпа кесели» тутып, үйде отыра алмайтуғын, жаз демей, қыс демей, нешше шақырым болса да атлы я пияда, шақырылсын я шақырылмасын, шапанының еки пешин қайырып, тойханаға тарта беретуғын, журттың тили менен айтқанда «арқасы бар» жигит еди. Аңшылық десе оннан да бетер. Әкеси өлип, хожалықтың бийлиги өзине қалған дәслепки күнлерде-ақ әкесинен қалған жалғыз тарғыл сыйырды Төрткүлли биреудин шақлы, қара мылтығына алмастырып алғанын Есжан ғарры елеге шекем айта береди. Әдебинде Есжан Бағдиярдын усы исин «бийдәулетлик» деп билп, қатты түңилди. Ғарры, ол заманлары ғарры ма, дузақ салатуғын еди. Узақ күнге путама-пута шатқа тырналып қазанын я қайнатады, я қайната алмайды. Усындайда Бағдиярдың қамарына дизилип киятырған

қораз қырғауыллар Есжанның хәуесін келтиретуғын болды. Сөйте-сөйте әдебинде түңілген Бағдиярынан: «маған бир аттырып үйретсоно ғошшым!» деп өтиниш ете беретуғын болды. Биринши атқанында паңқылдысы қулағымды жарып кеткен шығар!» деп еди, жақ, қулағы аман екен. Екинши, үйинши атыуларында Есжан көкирегін пүткиллей басып алған еди, басқаны қурысын, мылтық атыудың қумары тута беретуғын болды!

Ат-түйе қылып сорап алып, бир күн аўға шығып келип еди, Мәхийда кемпир, ол ўақытта кемпир ме, Есжанның әкелген қырғауылын түтип отырып: «қайдан шықса оннан шықсын, сен де бир мылтық ал, шабазым,» деди. «Өзи жүйрик қоян таяқ тийген соң хынғып кетип» «Төрткүлден бир шығып еди, қайдан тапса оннан тапсын, бир сыйырдың пулына бул да бир мылтық асынып келди. Мылтық болғанда қанда-ай — жигирмаланшы аў мылтық, бес оғы бирден оқланады-ә! Қулағын шатырлатып шүриппени тартсаң болды, гүрп ете қалады!...

Сол күнлердің өзінде-ақ Есжанның жүйесін аңызының этирапынан «Бабай қаланың» орыслары бир-еки доңызды гә арбалы, гә қайықлы тийеи кетип турды.

«Ешек ешектен қалса — қулағы кесик». Қара мылтықты қоя берип, Бағдияр да қайдан алса соннан алсын, сондай бир мылтық тауып келди. Парқы — тек қундағы жарықлау еди, палуанның өзи мыс сым менен қайта-қайта орап қурсаулап алды. Солай етип, еки мерген жарыспаққа аўға шығып, жарыспаққа мылтық атысқалы бери де арадан жигирмалаған жыл өтип кетти. Оның бержағында Есжаннан Досжан, Бағдиярдан Аллаяр тууылды. Аллаяры тууылғалы да Бағдияр үш мәрте қамалып келди, неге қамалғанын биреу биледи, биреу билмейди. Жигит қатты жәнжелпаз еди. «Бул қараған түе Төрткул менен Қыпшақ арасында буның бетине тик қарайтуғын адам жоқ. Не бәле тапса күшғайратынан тауып жүр. Төрткүлге барса да, Қыпшаққа барса да төбелеспей қайтпайды!..» деседи журт. Бет әлпети де келиксиз — быдым-быдым, буның менен табақлас болған адамлар да аш қала береді. Усы тамақсаулығына бола дийханшылық етсе екен-аў, оған да айналыспайды. Қайда той, хәзлик болса, жүргени жүрген. Гүресте жығып, байраққа алған қой-жанлығын да пәтиясын алып, ғаррыларға берип кете береді.

Минези де күтә биймаза. Қыпшақтағы биреудің қына тойында Ысмамыт деген нәшебент жорасы:

«...Бетің быдым-быдым көкірегің таза,
Минезің бар Алшағырдай биймаза,
Төрт-бес жасауылдан таппасан қаза,
Ұратқаннан өлім жоқдур, Бағдияр...»

деп қосық шығарған екен. Бағдиярдың таяқ жесе де тек полиция менен жасауылдан жейтуғынлығы, минези менен түри-түсинің басқа да оғаш-оғашлықтары қосықтағыға дәл келді ме, жигит-желеңлер ауыздан ауызға илип алды да кетті.

Үйіне, үсті-басына қарамаған соң кийім-кейшегінің жұпынылығындай үйі де дым қорениш еді. Асқабақ, қауыннан, дән-пәннен мұдамы Есжаннан ғарезлі. Есжанға жигиттің ақ көкіреклігі қатты унайды. Соңлықтан да «бул қыдырмайдың бала-шағасында тұрған не бар!» деп, Бағдияр бары-жоғы Есжан ата қараса береді, хәтте, артық-аспай гешир-пиязынан дас-мал қабағына шекем Мәрзия келини менен Аллаяр деген баласына таттырып тұрғаны, өзинің кемпири Мәхиданы: «сен усылардың қулымысан!» дегизип, бажылдатып атырғаны.

Сарыбийде көтеріліс болып, болыс өлтирилгенде Бағдияр ауылда жоқ еді. Адамлар: «ондай жәнжелден Бағдияр қала ма, ишинде бар шығар» десип еді. Ырасында да қатынасы болған қусайды, азы-кем күн қамалып қайтты. Соң бир-еки жылға шекем мылтық услағанды да, аңға шыққанды да қойып кетип еді. Сол жыллары бунын үйі хәптелик сорпа жағынан да Есжанға ғарезлі болып қалды. Өзи де Есжанға көмектесип, шыра жағысып, балық ауласып жүрді. Есжан: «саяқ жүрсен таяқ жерсен деген, қаңғыра бермей үсейтип, пахыр-пухарашылығыңа қара гошшым», деп ақыл айтып еді, «усы ақылымды тутты» деген ләм менен ғарры мардайып жүрген күнлеринің биринде Бағдияр дәрьяда қайырлап атырған бир рус әскерлеринің пароходын шығарысаман деп жүріп, өзи де солар менен хайт қойыпты.

Алты-жети айға шекем бунын өли-тири хабары болмады. Есжанға ерип, әдебинде қызық ушын аңға шығатуғын Аллаяры соң-соң мергенлікке бул да қунығып,

өзинин қазанын өзи қайнататуғын болып қалып еди. Бір күни төбеден түскендей, аўылға Бағдияр «дүрс» ете қалды. Орысша шәпек кийип, мурт қойып, нағыз орыс болып алыпты. Есжан сорап көрсе, бул Кавказ дей ме, Каспий дей ме, бармаған жери, баспаған тауы, қатынаспаған урысы қалмапты. «От ишинде де пахта-ны аман сақларман» деген, сонша урысқа қатнасса да сирә бир жерин-қәм оқ жырмағанына Есжан ғарры күтө хәйран қалды. «Енди ылаға берме, келиннин де табы бар. Балаң да жас. Жайын да тозды. Машиғалаңа қара» деди ғарры. Ақылды алғаны шығар, тағы бир-ски ай ғаррыға шыра жағысты, жүөерисин орысып, қырманын атысты. Бір күни тағы зым-зия жоқ болып шықты. Биреулер: «басбашыларға қосылыпты» десе, биреулер: «қамалып атыр», тағы биреулер: «сол түр-меге сыятуғынбеди, қызыл болып кетипти», дести.

«Халық айтса, қалпал айтпайды», адамлардың усы соңғы шамалауы дурис болып шықты. Аўылға нағыз қызыллардың әскерий кийиминде келди. Көп оқ дәри менен пытыра да әкелген екен, қапталында баўырдай нағаны да бар. Буның шақылдап жүрис-турысларына, орысша араластырып сөйлеулерине, бәринен де бетер нағанына аўылдағы жигит-желесиниң аўызының суўы қурыды. Қайсысы болса сонысы буның менен бир май-дан қыдырғанын, сөйлескенин мақтаныш етти. Ал, буның менен аңға шығыу бахты тек Есжанның баласы Досжанға, өз бғласы Аллаярға ғана буйырды. Есжан-ның өзи бул жылы: «енди қайтып жан қыймайман, қудай усы ўақытқа шекем еткен гүнамды кеширсе де болар», деп, мылтық ушлаўдан бас пүткил ўаз кешкен еди. сол сертине берик болып, ғарры үйде қалды. Ал, олардың аңға шығыуы үш күн дағам етти. Төртинши күни Бағдияр қайтты, «кәмәндиярының урықсатлы кү-ни питипти» деп, келген ҳаялларға Бағдиярдың ҳаялы Мәрзия мақтаныш пенен айтып отырды.

Арадан бир хәпте өтер-өтпестен баласы Досжан да аўылдан зым-ғайып жоқ болып, Есжан ғарры зар қақты да калды. Буның Бағдиярдан келген «бәле» екенлигин Есжан билсе де «кемпир шаўлап, Мәрзия келинди мүжир, сәл жерде елдиң бирлигин бузарман», деп, тисинен шығармай жүр еди. Қапелимде жети үй-лик аўылда онысыз да ала аўызлық пайда болып, ең әдеп Әўсмурат қанхордың себебинен Қурбандурды

көшти. Соң Әўезмураттың өзи Зайырбай ләўзе менен Назарбай симсикти, Музаппар кәлди изине ертип, бир жаққа тартпақшы болды. Ғарры: «терек те бир жерде келер кемалға, көшпәң» деп, тәңирдин зарын етти, қылмады. Негедур, көшкенлер: «сизлер де жүре қойың», деп, я Есжан ғаррыға, я төсек тартып атырмаса да, көшкендей шамасы болса да Мәрзияға мирәт салмады. Тәўелле салғанында да ғарры көшпес еди дағы, тек биреўиниң ең болмаса әкетпүге ыңғай билдирмегенине ашыўланды, өкпеледи. Бирақ, неге булай еткенин ақыл тәрзисине салып, сирә бир ойланып көрген емес. Ғарры сол күни де аўылласларының қумалақ-қумалақ ызасы бара-бара батып, өзинен өзи шыртылдап шығып еди, Кумингерге тап болып жүргени ғой. Бул да шеп болған жоқ. Дәртин, аўылласларына өкпегийнесин Аллаярға айтайын десе, — ол еле бала, кемпири Мәхийдаға айтайын десе — көзинин ағыў-қарасындай жападан-жалғыз қонысысы — Мәрзияның кеўлине де ғұлғула салыўдан қорқады, айтпайын десе иштеги гийне түйини кем-кемнен иснип, ғаррыны жара жақ!

— Ал енди, Мәдияр иним, тағы Мәдияр дегениме ашыўланып жүрме, — деди саўдырап, — сениң Қәменгер дегениңе тилим келе жақ емес, өзимсинип «Мәдияр» деп атырман. Қаўұадығы, Мәдияр, адамның зәхәрин адам алады. Арғына бәдар айналмастап, жалғыз бала бунда кетти, Бағдияр болса, бул жоқ. Шошқадай гүрк ететугын жаман бир минези бар демесең, Әўезмурат та сөйлесиўге арзыйтуғын жигит еди, бул да баспүккәл сөйлескенди қойды. Тап сол күшлери баланың қызыл болып кеткен хабары ызым-сызымнан анықланыңқырап, жәрия болып еди. Өзим жеккеликтен жабағып отырсам, Әўезмураттың басшылығында анаў үшәўи де жаў тийгендәй арбаларын қосып, жүклерин тийеп атыр. Өлер болсаң, өл ширкин! Бурынғы жеккелик жеккелик пе, жеккелик енди келди! Хәр қайсысының көшине бир жуўыраман, жа-ақ, мени тыңлайтуғын ийтлерим жоқ! Кетти де барды, жүўерилери белбуўарға қаўып қалып еди, бәри де әдиран қалды! Үйлерин, жайларын айтпайсаң ба! Ең болмаса қулып урып та кетпеди-аў, сирә қайтып келемиз деген үмити жоқпекен заңғарлардын! Әўелги күнлери бүгин-ертең қайтып келетуғындай туйылып, ашық-тесигин бекитин-

киреп, қора-қопсыларына қараңқырап жүрдим. Жақ, келетуғын олар жоқ. Мениң өзим «жекке там» атанып жасап көрген жоқ едим, елсиз гөне журтта жасау қатты қыйын болады екен. Соң-соң бұған да үйрендик. Сонша бір келата слаттан еки ғана морыдан түтин шығып турғанын көріп, бир муңаяман дейсең, иләж қанша, «бұған да шүкир, мынау жаугершиликтен бир үй де аман қалмай серпиліп көшип, пүткиллей гөне тамлыққа айналып атырған бағы-бостанлар аз ба? Маған ғой, анталап турған жау жоқ, аз да болса бир қонысам бар, гөне журтта жекке қалғаным жоқ-ғо!» деп, өзимди өзим жубатаман. Бағы жоқ демесең, хәули-хәремлері әнсідей еди, неге көшкенине елеге шекем хәйранман... Меннен не жаманлық көрипти, аты меники, мийлети меники болғаны менен соншелли пурланған бағым пискен-түскенинде солардың еркинде. Ең болмаса «хау, көшемисең?» деп бир ауыз сорамады-ау мынау Әуезмурат деген доңыз! Сонда да көшпеймен-ғо бәри бир, мөканды таслап қайда барамап!..

— Оларға сизиң көшпегениңиз керек...

— Не ушы?! Көшкенде алдындағысы жеймен бе?!

— Сизиң баланыз қызыл гвардияшыларға қосылған-ғо ақыры...

— Сен көрдің бе оны?! — Ғаррының кеули жадырай түсти. — Түри-түси өзимнен айнамайды, мени көр де оны көр! Аты Досжан деген...

— Көргеним жо-оқ, бабай, өзиңиз айтып отырсыз ғой «қызыл болып кетти» деп. — Ғарры Кумингердің көргенлигинен, баласының хабарынан үмитсизленип, салпаусыды. — Демек, олар сизди де, Бағдиярдың үйин де бирге алып көшиуден қорққан...

Ғарры сақалын қайырып жалмап, ескегин есиу менен бола берди. Ақыры гәпке түсинди де гүрсинди, гүрсинди де: соларға да өкпелеп жүрмен-ау, — деди өзинке өзи айтып атырғандай тақлетте сөйлеп. — Намәрт екендағы, үйин жанғырлар, намәрт екендағы!.. «Қайда барсақ та қызылдың хожалығының қарасы жуғар», деп, бизлерди таслап көшкен екендағы!..

— Еле де басбашыларға услап бермегенине қуған-ың!...

— Әй, я-ғә, олар ондай ақымақ емес! Мен «намәрт» дегенге жорттырып киятырсаң-ғо! — деп шаншыұланды

ғарры. — Демек, оларды бизин жүўернемеклер екен-
дағы Ұатанынан бездирген!..

— Жа-ақ, олар Ұатанынан безбейди, тек қара басын
алып қашып жүрген адамлар.

— Ұатанынан безбесе, жайларына байыұлы үйелеп
атыр ғой!

— Олар қайтып келеди, байыұлыны ушырып жибере-
реди еле.

— Қаша-ан?

— Сизиң балаңыз жеңген күни.

Ғарры үндеген жоқ. бәкеннің тусына келип, шыра-
сын жақтыдағы: «Мынадан мына жағында шыра
жоқ, — деди. — Енди сени қайтемен?! Үйге барамы-
саң?»

Жигит басып шайқады:

— Мениң Қыпшаққа жетиұим керек.

— Қалай жетесе-ен?! — деп таңланды ғарры. Қа-
раңғыдан Кумингердің күлгенлиги тисиниң ағарып кө-
рингенинен билииди.

— Ҳеш қалайы жоқ, ескекти қыстырамыз да ағысқа
ерик беремиз! Қыпшақ деген не, мынау тұрған жер!

— Оның болмайды!

— Болады-ы бабай, болмайтуғын нәрсе жо-оқ.

— Ҳаў, сен «аржаққа өтемен» деп едиң-ғо?!

— Тек айттықдағы душпаннан қутылыұ ушын!

— Қутылдың ғой, енди өткерип таслайыншы ар-
жаққа...

— Мынаңқараң, бабай! Бириншиден, аржақ еле
душпандики. Екиншиден, мен Төрткүлден Қыпшаққа
жәрдемге жиберилген командирмен. Жолда басбашы-
лар менен атысып, атым 'өлди. Соннан қаша-қаш пе-
нен қайығыңа жетип қалдым. Қалғаны өзиңе мәлим.
Жеткермеўге иләжын жоқ, балаң қызыл болса өзин
де қызылсан!..

— Айттым-ғо мен саған; «Мениң Ҳеш қандай
иренким жоқ» деп! Енди маған «қызылсаң» деп жала
жаплақшымысаң?!

— Сеен ғарры-ы, — деди нықлап Кумингер. — Ба-
лана қарсы гүресесен бе, гүреспейсең бе, балаңның же-
нилгени керек пе?!

— Басыма сен де бир шықпас бәле болдың.аў!
Қайықты бур онда!

— Қаяаққа-а?!

— Қыпшаққа-дә! Өзің апарып тасла дейсең, және...

— Әне, жаңа болды! — деди Кумингер қуғаншылы, бәлент дауыс пенен.

— Болғаны қурысы-ын, кемпир қорқатуғын бол-ау!..

— Айдай бе-ер, бабай, бизиң қаяллар да отырғо алты жылдан бери жолға қарап!

— Уай, сен бир, безбүйрек адамсанғо! Қаялын түе ата-анаңды аямай жүргенсең ақыры! Ролди онға алың-қыра-а!

— Ықлағаннан ансаты бар ма! — деди ғарры кери бурылған қайық ескексіз-дағысыз тәуір-ақ жүргеннен кейин желпинип отырып. — Ескектен қутылдық, ал енди, гәп тап, қулағым сенде?

— Гәп көп бабай, мен бир нәрсе сорарман деп едим. Гәпинизди бөле алмадым. Қурбандурды дегениңиз дә-пен қара яұмыт па!

— Он алмалығының үстинде қара қалы бар. Қалы-ның үстинде бир түйір қыл мудама қатлырап тура-ды! — деди ғарры бирден жапланып. — Усынысын айтсаң, көрген адам сорамай таныйды!..

— Тап өзи онда!

— Сен соны басбашылардың арасында көрдин бе?!

— Еси бар адам басбашыларға қосыла мәәә! — деди Кумингер бир нәрседен тискинип атырғандай «ә» ни созып. — Басбашыларға қосылу, мынау байларды қууатлау — бул қулап баратырған дийуалды тиклей-мен деп сүйеу менен барабар, астында қалып өледі...

— Ояғы менен исим жоқ. Сен бизиң Курбандурды-дан хабар бер?

— Қурбандурдын жақында қыпшаққа кседи...

— Басбашылар менен бе?!

— Бай-бай-бай, бабай деймен-ау, қызыллар менен-дә!

— Хау, яұмытты да қызыл ала ма екен!..

— Ырас-ақ яұмыттын қызылын көрмединиз бе?!

— Көрсем, көзим шықсын!!!

— Сизге түсиндириу ушын, онда көп гәп керек екен.

— Айта бердагы, Қыпшаққа жеткенше, дәп қаға-мысан!..

...Әңгиме дүкан сол ақшам Қыпшақтың жағысынап шығып, жигит буның менен хошаллияр айтысып, өз

жөніне кеткенше жыйналған жоқ еді. Мынау екі нөкердің алдындағы ғаррының көз алдына сол хошласы мәуриттері елесісі берді.

— Бабай, биліп қой, мен де шырашыман. Сен дэрьяға шыра жақсаң, мен адамлардың көкірегине шыра жағаман... — деген сеслері қазір де құлағына талтал еситіліп тұрғандай. Сонда ғарры шулғынып: «Қауұадағы, — деп мақұллап еді-ау. — Адамның көкірегине адам шыра жақпағы керек. Көкірегі жақты адам қараңғыда да жол тауып, адаспай жүре алады. Жақсы менен жаманның парқын көкірегіндегі жақты менен көре алады,» дегеніне жигит жүдә мәс болып кетіп еді. «Сонда мен алдаппан байғус баланы, — деді ғарры ишпен өзіне өзі. — Гәлине түк түсінбесем де түсіген болып алдаппан! Ол менің көкірегіме сонда «шыра жақтым» деп, алданып кеткен екендағы! Урысайдың үнгириңдей жетпіс жылдан бери тас-түнек болып атырған менің бұл көкірегім бір ғана адамның жаққан жалғыз шырасы менен жақтылана қоя ма?! Не де болса өмір етті-и, өмір өтті-иі соры қайнаған аңгөдек Есжан! — деп, ғарры артындағыларға билдирмей өзінің савын өзі бурады, ондырмай бурады. — Ендігі жағында айтқаныма Аллаяр көнсе болар еді-ау! Өлім өлім — бір өлім, алланың салғаның, тағдийдің жазғанын көрер едім-ау булар менен!.. — деп гижинді. — Аппырмай, келиннің жағдайы қа ай екен, Аллаяры түспегір, қал үстіндегі анасын адамсыз қалдырып, ау-пауға алағада болып кетпеді ме екен, мың айтсаң да баланын аты бала ғой, оның үстіне, өлі көрмеген... Әй, кетіп әнтеклик еттім-ау, ұсыннан Мәрзия келин, ийманы үйирілмей қарам өліп кетсе, гүнасы мойыныма қалатуғын болды-ау, баласы түспегір бүгін не қылды екен!..»

3

Есжан ғарры ойлаып княтыр, өмірінің соңғы жылларының, соңғы айларының, соңғы күнлерінің бәрін-бәрін еске түсірігісі келе береді. Хо-оң, өткендегі қыя басқан қадемлерінді не ұшын еске түсіріуің керек? Басың жас болса екен, онда алдағы ұақытта алжасығынды тәкирарламауың ұшып-ақ аңсыз

басқан қадемлеринди еслеўиң зәрүр, еслемедиң бар еси, бул дүньяда есине сирә еибестен-ақ кете бересен. Жасарын жасап, асарын асап болған қарыяларға өтмишти есләў, — өз қателигинен пздегилерди сақландырыў мақсетинде айтып кетиў ушын дәркар. Тап, усы киятырғанда Есжан атаның жақын-жуўықта айтып кететугын адамы да жоқ, болған жағдайда да соған ўақыттың табылмайтуғынын ғаррының кеўли сезип киятыр. «Қойш, басымды аўыртып ҳәлек!» дегиси келедидағы, тағы еслегиси келе береди. Бул еле оның өмирден үмитиниң барлығынап еди, ғаррының өзи буны сезген жоқ. «Ең болмаса, алжас қадемимди билип өлейинши!» деген жалған сезим менен өзин өзи алдап киятырғанын да абайламады, ойлай берди, болғаны.

«Усы Досжанымды көргенди қылып тәрбиялай алмадым ба екен, бул неге бирден буңдай болып кетти?» деген ойдың басына бир барды. Әри ойланды, берн ойланды, сирә бул саўалдын жуўабы табылмады. Анаў жаздың басында Қыпшаққа апарып салған Кумингер дегенниң айтыўына қарағанда «бала қызылларға қосылып күтә жақсы ислеген!» Сонда ғарры Кумингерге усы сөзи ушын жаўша қарап еди, булай қараўының да себеби бар.

Себеби, Есжан ғаррыға, негедур, әскер атаўлыға оқ тиймей қалмайтуғындай, оқ тийген соң өлетуғындай, әскер атаўлының бәри бул дүньядағы аманат жандай көринетуғын еди. Соның ушын да Кумингердин анаў гәпи: «балаң жылдам өлиўди қалеп, жақсы ислеген!» дегендей болып туйылды.

Кумингер кеткеннен соң еки ҳәпте өтти ме, өпеди ме, түн жарпында дүсирлетип аўыл атанған бул еки үйге еки атлы келди. «уры-ғар, я қанғымай басбашы шығар!» деген нәм бар, дүсирли еситилиўден-ақ еки үйдегилер де бирден демлерин ишлеринен алысып еди. Шабаланған ийттиң даўысына араласып шыққан:

— Қутла-аяқ! Жат, мен-ғоо! — деген баласының даўысып танып, қуғанғаны соншелли, Мәхийда кемпир жылап жиберди, ал ғаррысы болса, дамбалын терис кийип сыртқа жуўырды. Онда төсек тартып жатпаған еди, албырамаған Мәрзия болды, сол сыртқа паныс жағып шығып:

— Көз айдын, ата-а, бизики де келди-и! — деп даўыслады уят-ийбелн қысылшап толқын менен.

Уақыт күтә тар екен, қадимги алдам-қалдам, едеп Бағдияр палуан, паныс-саңдсы, қатын, баласы менен, аттан түспестен Есжан ғаррының есигиниң алдына келди де «аманласпасақ болмас» деп, көлигинен қарғыды. Ишкерилиўин ишкерилегени менен еки жигит диз бүгин те жалшымады. Бир-бир кесадаң қатық ишти, болғаны. Булардын отряды Төрткүлге өтин баратырған екен.

— Бизлер алдылаў кете берейик, сизлер жеткенше бала-шағаны көрип шығайық деп, Кумингердеп зорға урықсат алдық, — дегенди айтып салды Бағдияр. Кумингердин атын еситиўден қулағы ербең ете қалған Есжан ғарры сол командирди Қыпшаққа шекем апарып салғанын айтып үлгерди, «жарасы аман-есен жазылып кетти ме?» деп те сорап, онша жазыла қоймаса да иске араласқанын Досжаннан еситти. Көрген-билгениниң болғаны сол, балалар атланып, булар тағы қара журтта қала берди. Бирақ, балаларды көрип, ғаррының да, кемширдин де таўир-ақ кеўиллери жәмленди. Баласы Досжан демниң арасында бойға тартып, бел қыналып, шырайланып, өсип кеткендей көрипди буларға.

Сол-сол екен, былай-былай өткенде, хәпте болмағаны менен еки хәптде бир еки әскер үйлеринен хабар алып кетип турды. Еки үйдин бала-шағасы да әскер атаўлының бәри өле бермейтуғынып, әскерликтин де онша жаман талап емеслигин билип, үй машғалаларына арқайынлаў, емин-еркинлеў араласа баслаған еди. Питегене кеўли баласынан жай тапқан соң алағадасыз ғаррының иси де өнип сала берди. Нәхән бир қамба ылай илеп, Аллаяр екеўи әдеп Бағдиярдың жайының жыртық-тесигин сыбаўға киристи. Буған жүдә ыразы болып қалған Мәрзия кельни:

— Қашшан-ақ сыбап таслайтуғын нәрсе еди, — деди зайыбына нарыызалық кейип пенен. — «Дүньяның жыртық-тесигин питеп алайық; соң жайды қайтадан салып беремен», деп, мени әжиўалап күледи-әй! Дүньяның жыртық-тесигин питеў усыларға қалып па?

— Дүньяның жыртық-тесигин питеўди иргеден баслаў керек, соны түснемекең солар! — деди ғарры да Мәрзияға муңласқансын. — Усы жайдың да, бизниң жайдың да тырнағына шенгел көмиң, қайин атаң пахыр екеўимиз бослап едик. Бул жайлар ызғарлы болса да, суўық болса да мәхәлинде баспана болды-ы.

Мийнетимиз көп сиңгенге ме, келип, қулайын деп тұрса да, тап, пақсасы үстимізден басып қалатуғынын сезсек те сыбастырғымыз, питестиргимиз келе береди-ау буны! Соның ушын да «жай, мәкән» дейди буны. Буган Бағдиярдың да, Досжанның да мийнети сиңген жоқ. Өзлери бир жай салып, машақатын шексин, ошан соң сол жайларының жыртқы-тесигине айналыспағанын көрермиз! — деп тоңқылданды.

Ошнан соң Есжан ғарры өзиниң жайларын жылмайтып сыбап таслады. Дийханлықтан қолы сәл жырылса бир тыным таппай бағы-хәремин, қора-қопсысын түртинийү менен болып жүрди.

Мийнеттин атасын Есжан ғарры қасындағы бес қонысысы сонша азап пенен кетпеклеп егип-тиккен егинлерин жайқалып тұрған шағында таслай сала, дәрьядан жыққын кеткездей тасыр-тусыр сернилип көшип кеткеннен кейин көрди.

— Бул ақымақлар, жөнине кеткен жоқ, маған арылмас азап таслап кетти! — деп, өмирде сөгинбейтуғын адам, азапқа шыдамай сөгинип те алатуғын әдетти шығарды. Бәринен де бетер, Назарбай симсик, қайда қунарлы, сууы тийип тұрған жер болса уры ийттей тимискиленип тауып, асқабақ бар ма, қауын, мәш, лобыя бар ма, дасмал қабақ, суу қабақ бар ма, — еге берген, еге берген. Бул жигиттиң дийханшылыққа усындай питипелиги ғаррыға бурынлары оғыры увайтуғын, «хәм-еңиз Назарбайдай болғанда биреуңиз аш болмас едіңиз, түүе! Ала бәхәрден жең сыбанып, жер тебиү-дйң орынна қайда той бар ма, жиназа бар ма, шақыртсын-шақыртпасын, бир шуқым палау береди деп, гөне шобытларыңызды арқалап, лапышларыңызды сүйреп, тентире йсиз түүе! Жазы менен жилиншигиңизди ылашықларыңыздың баханларына тиреп жатасыз түүе. жүдәмә кеп күннин йссысы да жақпайды, түүе, «күл өтип кетедиемиш!» Сөйтип, қысы менен Назарбайға көз сүзип отырғаныңыз! Ол жазы менен тинтип қыстың әнжамын көрип жүргенинде «жан себил, симсик», деп оған күлесиз. Қыста бир келшик дән қарыз бергенинде ошнан жақсы адам жоқ, ошнан мәрт адам жоқ, симсиклигин де умытасыз, түүе!...» деп, адамларға урсып жүретийүғын еди. Енди буны жандырып тұрған нәрсе — бәринен де бетер, сол Назарбайдың егин-тигини!

«Журттың симсиқ дегенинше бар-ау! Аштан өлип, көштен қалып баратырсаң ба? Ҳа, журт қатары еке те қой, өлерменнің көзи жаман деген усы!» деп, Назарбайдың қалал жерин қоймай сөге беретұғын болып қалды. Өйткени, ғарры дәрьяға шыра жағыуға баратуғын болса да салманы жағалайды, салма бойындағы шөллеп, гүлин төгип атырған қауын атызға қараса-кимдики? Назарбайдики! Домбықланбай атырған, жүдәма болық жүуери кимдики? Бул да Назарбайдики!.. Обалын-ай, обалын-ай! Соннан бул ғарры гәспне суу ашып, гәсин домбықлап жүргени жүрген. Буны жаңа бир жөнкил еттим-ау десе, мына бетте Әуез қанхордын жерине салма жығып кетип, бир өзи байла,й алмай, «Аллаяр!» лап, ауылға қарап қыйғырықты салып атырғаны! Аллаярдың да белиң алып, еңкилдеп киятырғаны! Бир күн емес, еки күн емес, қутлы күни усындай!

Баланың да, өзиниң кемпири Мәхийданың да әбден сууына тийип болды. Соннан Мәхийда шешей: «Журттың әдиран қалғырларына буншелли қансорпа болып, бассына көринди ме?» деп бажалақтап атырғаны. Кеткен жыққынды байлап болып, желпинип отырып, ғаррының өзи де тонқылданады:

— Бүйтип кетериң бар, егин егип не қыласаң! Ийт болмасаң үйди-ұатанды таслап қай гөрге бармақшы-саң! Ийттей қанғырыш-қанғырып, гүзде бир келерсең-ау, егиниңди писирип-түсирип қойғанымды көрип, тәңир жарылқасынды я айттын, я айтпадың, ләттепәм! Күн «ызз» етсе, жайына тығылмай гөрге тығыласаң ба, тығылдың-тығылдың, қарақапына усы егиннен жемей, кесек жеймисең! Ектин-ектин, ең болмаса, журт асып кеткен болмасаң, қа бир хабар алып тур, ийт! — деп, адамларды сыртынан силейтип салып отырады.

Бәринен де бетер, ғаррының мынау қараусыз мийуа дарақтың, шөлиркеген егиннің тусынан қарамай өте алмайтуғын, көзи түссе айланыспай кете алмайтуғын «тутанақлы кеселі» басына үлкен бир қара мийнет болды.

Жийде деген қай жер болса сол жерде булыттай болып тур, буны ким болса сол шанша берген, ол қарауды да талап етпейди, талап еткен менен де оған қарап атырған ийт жоқ, ғарры да қарап жалшытпайды, басқа мийуа дарақ дегеннен хәр үйдин бес-алты түп ериги бар еди. Олардың да нәлин бул журтқа Есжан-

ның өзи қартайып ата атанбай тұрғанда берген, гэси тұтқан, гэси тұтпаған, тұтқаны тұтқандай нурланып сала бергендағы, тұтпағандары малы оты үшін боянға қосылып, тигілген жылы-ақ орылып кеткен. Сол тұтқандарынан қар жер-қар жердегі төрт-бес түп ерик ғалаба писип, өткен-кеткен жегенін жеде, жемегенін төгіліп қалып, былай-былай өткенінде гаррының аяғын тайғанатып, бул да күйдирді! Эри-бери ший жайып, қақлап таслауға кемпирин зорлап көрип еди, бәхәрде баласына нийетпен бир басқур тоқыуға өрмек құрған кемпир, турып кетсе мәегі сууып қалатуғынын сезген ғурық тауықтай сол өрмесиннің үстипен турып жалшығнады. Өзинің ериклерин де ғаррының өзи қақлады. Аллаярға қақлатты. Халының келгенінде бийтаплығына қарамастан Мәрзия келинн тырбанды.

Бир адам қай жагына болады, баяғылары қызық ушып-ақ әкесине ерип аңға шығатуғын Аллаяр да базда-базда гаррының айтқанын қылмай аңға қашып кете береді. Келгеннен соң: «тап қазир аңның қобы келип тур ма! Мынау жұрттың сонша мийнети күйкп бара тыр-ғо, бүйтип тура бермес, өзлери бир жақтан келип қалар, соған шекем маған қарасып тұрсаң-о! Бундай дууайбент бола бермесеп! деп, бақырарман, урысарман, кейирмен деген нийетте отырадыдағы, жөн-жағын аўдыр-саўдыр етип, қоян-қырғауыл алып киятыраанын көргенде, тап өзинің де арқасы қозыл, аңға шығын кете бергисн келеди, бирақ, «бир қойдым дегеннен кейин қоймақ керек, жас жетпистен өткенде қан төккен жақсы емес,» дейди де өзин өзи аңға шығыудан зорға басып қалады. Таза сорпа менен тәмийин етип тұрған соң, еки қаял — Мәхпийда да, Мәрзия да гаррыникиннен баланын талабын пайдалылау көрип, балаға аўлағында: «атаңның кеўлине тиймей-ақ қой, бирақ өзин де талабыннан қалма», деп сыбырлайды, булардын бундай аўыз бириктирип жүргеннен түк хабары жоқ, дийханшылықтан бир өзине жеккелік келген уақытта: «бул да әкесиндей бийдәулет болайын деди-аў! Ең болмаса аз ғапа күн маған қарасып тұрғанда не қылады!» деп, усы еки қаялға баланын сыртынан тоңқылдайды, бала аўдан қайтса — тағы баяғысы.

Баланын усы жүрисин әкеси де мақул көрстугын сыяқлы, өйдегени, сонғы келгенінде өзинин баласы Досжан да, Бағдияр да балаға базарлыққа енапаттай

мылтық дәри, оқлаулы писенлер, пытыра, қатте жалғыз оқ та әкеліп беріп кетті. «Пай-пай, жалғыз оғын жақсы болды-ау, мынау қауын пәлектерди тумсығына қыстырып ойнап, доңыз бүлдіріп турып еди!» деп, ғаррының өзи де қуғанғанын билмей қалды. Бірақ, сонда да өз кемпири Мәхийда менен Мәрзиянын: «ғаррыдан өзіне де, еки үйге де түк пайда жоқ, жұрттын егинин қорып жүр. Мына бала болмағанда сорпасырап-ақ өледі екенбиз... Оғы түүесиліп, бул да аңға шыққанды қойды,» деп, буинан алдыңғы сапары келгенінде еки әскорге ескертип жибергеннен бул ғаррының түк хабары болған жоқ.

Бала қанша көмеклессин-көмеклеспесин, ғарры қанша тырбансын-тырбанбасын, қыйналып-қыйналмасын, бәри бир, ийссиз қалған бес үйдің егини өзлери бардағыдай төрели егин қусап жалшыған жоқ. Ғаррынын Ұах-Ұақына жер жарғызып, жүүерилерине падалы аўнап кетип атты, жер-жәдәнның қара ғарғасы усы аўылдың балық көз болған жүүерилигинде гақылдасады, шымшықтарға ғой, күнде той, мәш аңызларынын қырғауыллары «Мәрт болсаң мында кел!» деп, таң сәхәрден Аллаярдың уйқысын қашырып атады.

Ғарры сақалын жалмап, басып шайқайды, қайда жүрсе де еки көзи жолда: «бул үйин жанғырлардың үйден-үаташнан бәдар безгениме-әй! Өйттим-бүйттим, жанымды жеп писирдим-ғо, ен болмаса пискенин жыйнап алыуға бир келмеймекен!» деп, шыйқылдап арба киятырса, тусына жеткенше талабын қойып күтеди. жеткен соң қараса — басқа арба, бул енди өзин «қара жұртқа таслап кеткен» қонысыларынан бурынғыдан да бетер түңилип, енди күтпеуіге серт етедидіағы, атлы пияда биреулер көрнссе «солар емеспекен?» деп, тағы жолға қарағанын билмей қала береді. Гүдерин үзейин десе де дым үзе алмайды-ау, дым, дым!..

Сөйтип, жол қарап жүргенинде жаслығындай жадыраған жаз ғаррының тас төбесіндеги днн аспаннан муңлы бир қосық айтқан қуслар кәруаны болып өте баслады. Буны ғарры, сезди, я сезбеди, — буны қаслында ҳеш ким билмейди. Бәлким, сезгени шығар, қасында ол-булына көмеклесип жүргенлеринде:

— Төрткүлден ысы самал ессе, балам, — дейди Аллаярға, — хәуири бизни жаққа-хәм келсең. Қыпшақтан ессе де сондай. Шымбайдан жыллы жел ессе,

леби бизге урады. Еки-үш күннен бери самал салқын тартайын деди-ғо! — деп, өзинси өзи қыстанады.

Ғаррының гәниінде де жан бар. Бул еки үйдің шығысы — Төрткүл, батысы — Қыпшақ, арқасы — Шымбай. Ғарры Нөкисдин атын онша есиге бермегенликтег аңында онша уяламаған, билетугыны, еситкени тек — «Нөкис деген бир, патша заманынан бери әскерлер ойнайтуғын гезермен», ал, Хожелини, Қоңыратты көп еситкени менен елге шекем дуз-несийп тартпаған, табаны тиймеген, бирақ, Хожелини бир көрүу, озса бир сен-сен алып кийип қайтыу нийети жоқ емес, былай-былай өткен катердегилердин гәниінде қараганда қайықты ықлап кете берсе де Хожели деген мынау турган жер қусайды-ғо! Тек, мына ел арасы тыншып, баллар үй машғаласына қайтса болды, қалған өмиринде хожалықтың ғалмағалынан қол жууып, жер көрмекши, Хожели түуе Гөнени де көрип қайтпақшы-о, тек баллар келмей атыр-дә, ел тыншымай атыр, ел тыншымаса, бунын постыңға жыйнап жүрген пулыш жолда басбашы басып алса пәнти бар!.. Қыпшақ деген ғаррыға муштайынан өз ауылындай болып қалған, базарлайтуғын базары да сол. Балалар Қыпшаққа паян басып, сол жерде машқы стип атырғалы мына «жаудай жумыстан» жырылып, еки мәрте барып қайтты. Дәрьянын дәл ортасы менен қайықлы тартып отырды, ортаға оқ жете ме, аржақтың басбашысы да, бержақтың басбашысы да жағада көринди, оқ жетпейтуғынын билген соң олардан бул қорққан жоқ, дәрьядағы ықлап баратырған жалғыз шырашы — балықшы менен олардын да нси бола қоймады. Қыпшақ қәуипсиз, қызыл қала еди.

Гүздин басында аудын гүжигенлиги соншелли, еки үйдің ауысқан қоян-қырғауылын қоржыннын басына тығып, «қызыл балларын» көрүуге барған Есжан ғарры Кумингерге апарып берди.

Алдыңғы барғанларында Кумингер бир топ атлы менен Нөкис, Шымбай жақларда жүрген екен, көре алмай қайтып еди, тап, соңғы барғанында оны бул ғарры көрди. Көрсө, баяғы Кумингер емес! Ғаррының ойлағалындай өзи өлимнен құтқарған бул адам алдынан да жалбырақлап шықпады! Әскерлерди тартылған сымдай бир катарға сирестирип қойып, кейип атыр ма, қатты-қатты бир нәрселерди айтып атырған екен, буны

көриүни көрсө де, дым көрмегендей, алдындагыларга қысыўметин даўам ете берди. «Ҳаслы мусылман болғанда бүйтнес еди-аў, жақсылығымды билер еди!» деген бир гийнели ой жылт етти де сөнди, оны сөндирген Бағдияр палўанның командириниң алдында шегедей шаншылып туруўы. Ғаррының дыққатын өз баласы Досжашан да бетер «аты қарылпақта есин билгели бегине жан қаратпай, қурық тиймеген айғырдай дуў-бақ, жолбарыстай еркин жүрген мынаў жабайы палўанның сиресиўин қара! Химм, саған сол керек, тәртипке түспеймекенсең! «Тоқпағы күшли болса, кийиз қазық жерге киреди!» деген әри таңлақлы, әри «хай-хайлы» ойы болды.

Орышалап сөйлеп турған Кумингер бирден: «Уллы Есжан бабаның ҳурметине маршировкаға таярланың!» деп, қарақалпақшалап жиберди. Ғарры өзиниң атың еситкенде селк ете қалды, себеби, «Есжан баба» деген сөз әри тосыннан, әри кейистей қатты еситилген еди, ал, «маршировкасына» түк түсинип үлгерместен-ақ, саптағылар тап бир адамдай лаппа бурылды, бурылдыдағы еки қолларын қапталларына «жабыстырып» таслап, бәри бирден Есжан ғаррыға жүзлерин жалт бурып, ҳәр атлаған сайын көтерген аяғының ушлары белдемесиниң деңгейине шекем келип, «урды ма де адымды! — деди Қыпшақтан қайтқан сон кемпиринс. — Тап, бәри тен таслайды-аў, тап, мынлаған кели бирден түйилип атырғандай жердиң солқындағаны соншелли!.. Ал енди, кемпир, буны айта алмайман, нешше жүз әскер! Бәри бир сапқа дизилип, дуппадуўры мени пәзерлеп келе берди ме де, қашпайын десем, женшип кете ме деп қорқаман, қашайын десем, еки диемде димар жоқ, ийнимде қоржыным, жылан дуўалаған шымшықтай бақырайып қатыппан да қалыппан! Кумингердин өзи қатардын қапталында оң қолын шексине апарып, бул да маған қарап, еки аралықты дүрсиладетип адымына санатып киятыр! Усы, саған өтирик, маған шын кемпирр, тусымнан өте бергенде ҳәммеси тап бир адамның баласындай-аў, бир адамның баласындай үн қосып: «Здарава желаем товариш Есжан баба!» деп бақырды ма де, мына даўыстан қулағым питим, мийимниң аўылжығаны соншелли, дүпдүзиў өтип атырған жигитлер бирден шайқалып сала бергендей туйылды! Соның арасында қатар өтип бол-

ды, Кумингердин дауысы-ау деймен, биреу: «Шәлпайы-ың!» деп бақырып еди, хәммә суудагы мешиндәй жән-жаққа дагысып-дагысып кетти. Қарасам, Бағдияр менен Кумингер қолтығымнан сүйеп атырған екен, шамасы, жығыла жазлаған қусайман-ау мен ақымақ! Соңнан жығылғандағо өзим менен турмай баламның да абырайын айрандай төгеди екенмендағы!..

— Сошәлли жүрегинди жарғанша бақыра берип сенде ис өшп бар екен! — деди кемпирдин қасында тыңлап отырған Мәрзия түк түсинбей. Аллаярға да, Мәхийда кемпирге де сол кәрасы жумбақ еди, өзипше «таптымға» жорыған Мәхийда кемпир:

— Буның барғанын жақтырмай қалған-ғо кәминдияр! — деп атыр. Ғарры жүдәма мардыйыл: «Жа-ақ, кемпир, бай-бай, дым билемсизсен-ау, олар маған орысшалап: «Мәхийдан аман ба, Есжан баба!» деп атырған екен, «шүкир» деудин орынына қорқып жүрген, албырап жүрген мен ақымақты айт! Кумингер: «сени әскер балларын салтанат пенен күтип алып атыр!» дегенде елжирегенменнен көзиме лық етип жас келе қойды ма де, енди буны ирке алсам қане! Баладың абырайын төктим, төктим-ау! Енди, кемпир, сен барсаң-хәм сөйтип күтип алады, жаңағыдай: «Здрава желайым, таварыш Мәхийда мама!» деп бақырысатуғын қусаған, сен барсаң сөйдейтуғынын маған әскерлердин биреуін айтты. Сен сол гәпти: «Есжан ғаррын аман ба, Мәхийда мама!» деп түсинсен, сени дәу урмайды, жыламайсаң да, баланың да абырайын мендей болып төгип алмайсаң!..» дегенди ойнап та, шылап та айта беретуғын болып қалды.

Соңнан бери Мәхийда мама да, Мәрзия да, Аллаяр да Қыпшақтағы әскерханаға бир бармаға хәүсс болып жүрип еди. «Үйдеги сауданы базардағы нырқ бузып» шәраят бирден хәуа райындай өзгерип кетти.

— Қышпақтан да, Төркүлден де, Шымбайдан да лып еткен жыллы леп жоқ, күннен күнге самал суғытып баратыр. Қыс күтә ерте түсетуғын қусайды. Тез жыйнап алмасақ, сонша мийнет пенен питкен жүўсри доңыз жатаққа айнала жақ! — деп, ғарры бирден басқы тапты. Күнн-түни орағы белинде, кемпири менен Мәрзиясы. Аллаяры кейпинде, биреўлери орақ орса, биреўлери бас қайырады. Биреўлери қырман қыршыса, биреўлери бас тасып атады.

— Усындайда Қыпшақтағы баллар келип, бір күн көмеклесе қойғанда! — деп әрман етеди шаршаған пайытлары Мәхйида. Усындай гәплерин мақұллай қоятуғын ғаррысы: «Қойсаңә кемпир, қара басларын бағыл, аман жүрсе болар! Буйырғанын алармыздағы!» деп, кейіптуғынды шығарды.

Азаһнан қара кешке шекем төрт адам жабыла тийнсе берсе, жұмыс та қалып жалшымайды екен. Қәр үйдин қырманы демнің арасында-ақ өз алдыпа қыршылып, баслары да кептирилип, әдеп Мәрзияның, сон Мәхйиданың қырманы Есжан ғаррының жалғыз ябысы менен түйекленип марданға құйылды. Енди анау бес үйдин еби-жорық қолға илинген басларын түйеклеп қойыу дәркар еди, ғарры буған да арқайынлық ислемеди. «Қолдан келгенінше түйеклеп, телеклеринне тасып қояйық, құдайдан паумит болмаса келер, келмесе, өзлеримизге қалады-ғо!» деп, Аллаярдың адымын қыя бастырмай, шық кебиуден күн батаман дегенше ябыдан түсирмей, қырданды айландырғаны «Ура берсең, құдай да өледі!» дегенди ата-баба билемей айтыппаған. Күнде тыным таппай айнала берсе жалғыз туяқ та көп нәрсени жент етеди екен, ийеспз егиннің қырмап деп не қырманы болсын, бес үйдин барын түйеклеп, қәр қайсысынан алынған үш-төрт қап жүуерини, телеги барларының телегинс, телеги жоқларының ураларына жайластырып таслау жәми үш-төрт күннен асқан жоқ.

Қоңысылары келип: «малыңа жегизип болыпсаңғо, ауылда сен қалғанға күтә арқайын жүрпидик,» деп бопса қылатуғындай, өкпелейтуғындай көрине берген соң, ғарры: «бір мийпет қайда қалмайды, қоңысының қабармағаны жақсы. Орған бояны жоқ, төрт түйир шиңгириклерин тасып таслайықшы түүе!» деп, қәр қайсысиникинен шыққан еки-үш арба шиңгирикти, арбаға жегилген ябы қәлек, булар қәлек, қәр қайсысының қораларына тасытты, өз қолынан пәкизслеп сууынлады. Ғаздың пәриндей тамшы тайғанап кете беретуғын етип сууынлай алғанына усталық нәзер менен машқы етип қарап турдыдағы: «Енди маған бул елдин екпеси жоқ шығар!» деп, ғарры қораларының ергенеклерин тас қылып бекитти. Соннап сон барып: «алдында азаматы жоқ, Аллаяры бала көрине берер,» деп, Мәрзияның баспақлы сыйырына жетерлик бедеден ағ-

ла мырғам бояпды там басына жыйналған гүз қауынның үстине гүдилел берди. Мәрзия жазы менен өзи де жапсақланып, баласының да боян ормағанына ашынып жүр еди, ғаррының бул қалыс хызыметине не дерин білмей:

— Өйпей, ата, бизин шингиригимиз-ақ болатуғын еди-ғо, — деп атыр. Ғарры болса: «Әскерлік маңлайына өмиринше жазылғандур деймисен! Бир күнде босанып келсе, Бағдияр боянды, бәри бир, меннен сорал алады-ғо, қыста тасытқанша күннің шуғағы барында беріп қутылайын-шы!» деди де қойды. Өзинің бояны менен қауышын оннан соң барып тамының басына шығарды. Сонда да ғаррының «ерте түседі» деген суығғы түсе қоймады. Октябрдың аяғында да күн жыллы еди.

Гүзгі жыйын-теримнің баса-басынан ғаррының шыра жағуға қолы тиймей қалып еди. Жұмыс бир жөнкіл болған соң енді айналысуды ойлап жүргенде, түс мәхәли еди, бир атлы келди. Ғарры кемпири менен кендір қағып атыр еди. Атлы олардың түслендириуге талапланып атырғанын сезіп:

— Мен асығыспап, Есжан аға, — деди ғаррыны бурышнан танытуғындай. — Жолдас Шайдаковтың тапсырмасы менен келип турман. Дәрьяға шыра жағуды сизге сол кисі тапсырған екен. Мәкаманың буйрығы сол күнлері-ақ болыпты. Соннан бери айлық алмапсыз, мынау айлығыңыз, — деп снапаттай пул ұлатты. Ғарры баяғы бир катердегі шыра жағып тұруды тапсырып кеткен дәпең орысты көз алдына елеслетти. Елеслеткени де сол, көптен бери шыра жақпағанына, сонда да пул алып атырғанына қысынып, пулды жигиттің алдына қайтып қойды.

Басына селкілдек шөгирме, сыртынан шапан кийгени менен жигиттің мойынында әскерий көйлектің дуғашықлы хәм шытақлы қайырма жағасы көрینیп турар еди.

— Кенес хукуүмети сизди пәтияға жумсамайды, — деди шаншұланып: — Буннан еки күн алдын түнлетип. Шайдаковтың катери усы тустан өткен екен, қайырлай жазлап, зорға аман қалыпты. Сол катер усы жерде қайырлап, бир күн жатқанда Төрткүлдің аұхалы шатақ еди! Жұмысыңыздың әхмийетсіз емеслигин енди түсингенсіздур! Буннан былай шыра жапбаған

бир түн де болмасын! — деп, өтисип емес, буйырып кетти. Анадайга барғаннан соң атын тепсинип, тагы айналып келдидагы: — Ұақтылда шыра жанбай, бир де бир әскерий катер қайырлап қалар болса, әскерий трибунал алдында жууап бересиз! Қорқытты демең, заң-зақон сондай, дәуір қатал, биреудің еркелігін биреу көтеретуғын заман емес! — деп, әбден нықлады.

Ғарры оның «трибунал-прибуналына» түк түсинген жоқ, «ал ебесе, жақпағаным! Мени зорлай жақ-ғо бу!» деп, анау кеткен соң алампурханы шықты. Пулды алып қалғанына өкпиди. Тап усы ұақытта тегине отырмай, кемпири Мәхийда оған пәзне басты: «Жер қудайдики, қудайымның сууы, күш өзимизден, оягыша қарағанда усы бизиң менеп хуқууметтин не жұмысы бар, Шәйдакиптин не жұмысы бар! Өгиз өзимиздики, қос өзимиздики, қара тамағымызға керек болды, шу-қылап ектик, қудай берди, болды. Олардан биз жер сораған жоқпыз, тамақ сораған жоқпыз, ҳа, биз, жұмыс сораныз ба! Онысыз да жұмысымыз басымыздап асып атыр! Кемеси бир күн емес, бизге салса неге бир жыл жағпайды! Шайдакип-пайдакиби менен неге сасып өлмейди, неге!!! Хау, бул журт бизди өз жөнмиге де қоя жақ емес-ғо! Кимисен болса сонысы «азатлық әпереди-емиш!» Хау, азат емей бизди биреу шынжырлап қойыппекен, қудайға шүкир, жағамыз бос, қолымызда кисен, мойнымызда буғау жоқ-ғо!..» деди, ғаррысы тыңласын-тыңламасын, өзине өзи айтып отырғандай етип. Бул басламасы екен, соң тапдырдың отынындай кем-кемнен гүллей берди. Кендир сабау қалды бир жақта, ғаррысына сабауын шошайтып: «сенде ашыу, намыс деген жоқ!» деди. Сонда да бул ғарры дәрпене қоймады, дәрпенбегени қурысын, жаңағы биреудің, биреу болғанда да баласы Досжандай жап-жас биреудің, ең болмаса бул ғаррының қуудың қапатындай аппақ сақалын сыйламай, қамшысын дуп-дуұры мақлайына гөзеп турғанлары елес-елес берип, елеслеген сайын исиндирип, тығылдырып, ызадан сөйлетпей отыр еди, не десе де ғаррысының мық етпестен, бақырайып отыра бергениле әбден жәхлн шыққан кемпир: «Әйй, — деди жеркенгендей мурынып жыйыра түңилген кейип пенен қолын бир силкип; — сенде ашыу ғой, ашыу, еркеклик те, ерлик те жоқ! Сениң орыпында мен болғанда ма, мен болғанда дуұры Қыпшаққа тар-

тар едим! Барар едим Кумингерге, айтар едим берген азапларың, Шәйдакип-пәйдакиби менен қосып жаңағы ширкинди жыр тарттырар едим-ә! Шәйдакиби мынау шыбық тиймеген палұашпан дуұбақ, сонша әскерден әулийе емес, солардың бәрін алдында қақшыйтып қойғаны ырас болса, сен алдап жүрген болмасаң, тап сол Кумингернің жаңағының сыйынған Шәйдакибин деп тасласың-ә!» — деди кепдирдің қоғын қасаң геуишли оң аяғы менен тепкилеп-тепкилеп. Сон тағы: «Өзинде жүрек жоқ!» деп нықлады.

Әле, оған усы гәплер қамшы бола қойды. Кумингердің: «биреулер жәбир берсе тикке өзиме кел!» дегені де есине түсіп кетті. Енді ғаррыда отырып парасат болмады, кемпарге де қыйсайып қарамады, жау кийиміп жыйылық шапаны менен де алмастырмады. Орынынан еплен тұрып, қолының шаңын қақтыдағы дәрьялық таманға тарта берди, әдеп әсте-әсте жүрди, соң, тез кетпесе қыялланып, қалың қоятуғындай туйылдыдағы адымын шаққаилатты...

4

... Бөленг көктегі жұлдызлар, ғаррының ойынша, күндегіден гөре тас төбесіне жақылапқырағандай, онша алыс сместей, лийкин, сууық хәуижге минген сайын сәуделери шатынанқырап-шатынанқырап, патыранқырап-патыранқырап шығып, аспан әлеміндегі түнектен жарқыраған бул сыйқырлы нур дәреклериннің қайсысы ири, қайсысы майда екенликлери де айқынлана бастағандай туйылды.

Ыраштан түскеннен соң зымыраған зәхәрли самалдан питегене ыққа түскенін ғарры да, сууықтан есеңкиреп киятырған изіндегі екі нөкер — Аман менен Ораз да абайлаған еді. Тап, усы пайытта сууық жыңғыллықтың арасынан жылтырап, өлимсиреген жақты көрінди.

— Жеттик пе?! — деп, алды менен Ораз сергекленди.

— Жеттик, — деди ғарры, селқослау. Оған асығыудың түк керегі жоқ еді. Ядына бирден қуран текшеһнің оң таманында, текшеһден зәрре жоқарылауда қыстырыулы тұрған сүүрет елеследі. Кумингердің: «жолым түссе өзим бир соғып өтермен» деген гәпше бола, «келсе, алды менен сүүретти жоқлар» деген ойға

кетип, сүүрөттү ғаррының өзи қыстырған еді. Енді соны «мынау ски доңыз жырттып-жырттып тасламаспекен! Оннан сон Кумингерге не деймен?» деген ойы ғаррыны хаулықтырды. Усы ўақытқа шекем күтті-күтті, бул Кумингери келе қоймады. Сөйтіп жүргенінде басына түсіп атырған саўдалар ғой бул! «Тау усы пайытта келе қояр ма еди!» деп әрман етті. «Касында Досжаным менен Бағдияр да бола қойса мына ски доңыздың пирин арқасына танар еди-аў! Усы, бала, келип қала қоймаспекен!» деп үмітленген сайын кеўлине, әлде қаяқлардан бир дойнақ дүбри еситилип атқандай болып, жағып таңған шымышқ көз шытты қулағының тусынап түриңкирди. Негедур, дойнақ сесті пынақ кескендей тыйылып, дойнақтың емес, жүрегиниң дүрсилдиси өзине еситилди.

— Кемпир сіз жатпаған екен ғой сорлы! Күтип отырған ғой, базарлық орынына, баласынан жыллы хабар орынына басына құлпет апаратырғанымды ол бийнара қайдан билеп, — деген ойы көп жыллық қослас болған зайыбын ең киіелі хәм әдиўли бир нәрседей аятып, жүрегін бурыңғыдан да бетер дүрсилдетип жиберли.

Әйнектің жақтысы кем-кемнен айқынласып, жолы қурығыр, хәкисине, кем-кемқен өнп баратыр. Ал, бугап болса жолдың өнгеннин тап усы сапары түк керсегі жоқ еди. Бул айнаға сол сапары шәукилдеп келген жүрек усы сапары қорқыныштан хәўлирип дүрсилдейди! «Сол күллер де бир қайтып келер ме екен?! Кемпир тағы «хаўўа, ғарры, сен жин урғандай мангурланып, кеттиң де бардың! Сөзиме шыдамай дәрьяға бойын таслап, өлип қала ма деп, жанып қалмады-аў, шабазым! Қорқыт, ққорқыт дегенге сөйтіп қорқыт деп пе едим, диземде димар қалмай, жығыла-сүрниге дәрьяға жуўырып барсам, жағада я айдыңда сен жоқсан! Қәдирин буншелли өтпес. әлкеллишешк жылларымда дийдарынды ең болмаса бир көриўге буншелли ынтықнаспан, шабазы-ымм, ынтықпағанман!» деп жылап жиберер ме екен!..» деген ойы көкирегин елжирегил, ешейинде елестирмей жүрген кемпирин хәршенкиден бетер минут сайын, секунд сайып сағынын баратырғандай сезилди.

...Дуры-ыс, сол сапары кемпириниң қорқканы дурыс. Жағысқа жығыла-сүрниге келгени де дурыс, жән-

жаққа жууырып, «Хә-ә ғарры-ы!» деп, дауысы тарғыланып, жылап бақырғанларын сонда ол бул ғаррыға айтпады, «қәдирли екенин билеп, кейисем жүрегимди жарыу ушын-ақ дәрьяға жууыра бсерер, нацар балаға сабыр сақламақ, салмақлы болмақ керекдур, ер адамға сыр алдырсаң, булар шыйыра береди, қорққанынды билсе, аяқ тапшадата береди,» деп, өзін зорға басып отырды. Қоян төсеп шәуле писирип еди сонда, бир өзиниң тамағынан өте ме, жабыулы қақпақ жабыулы күйинде тура берди. Кемпир болса гә сыртқа шықты, гә ишке кирди, сирә бир жерде қарар таппады. Мәрзияның үйине келди. Мәрзия азанлы берли төсек тартып жатып қалғанын, жаман түслер көргенин айтып атыр. Ғаррысы менен алағада кемпирдин булар да қулағына кирмеді. Өзиниң басыңның қайғысы қара қазандай болып турғанда бирейдин қайғысы қулағына кире ме! Хаялға тил ушы менен: «хә, хә, жатып қала қойдын ба?» дедидағы, Аллаярға: «Дәрьяның бойынан хабар алайық, өлген болса да, тирли болса да хабары дәрьядан шығады. Жүрегим бир түрли болып баратыр!» деп, зәулим салып, қапылтқап еди.

Аллаярға кемпирдин бул халаты әдсбинде күлжили көринсе де дәрьяға жетемей дегенше «ах-үх!» леп, «шабазым!» лап қамсығыуларын көрип, қаулықты.

Дәрья бойы, тап усы бүгинги түндей, бирақ тасқараңғы еди. Сууаттан шыға шапқан бир дүркин падалы қорсылдасып тусынан өтип кетти. Кемпирди хәсиретинен қорқыу питегесе сейилткени менен, көкирегине түпиринип алған соң «шабазым!» лап гүнирешнүн тағы тәкирарлады.

Кемпир гүз түскели бүгиннен басқа күни дәрьяға изеп басқан емес, өрмек хәлек, бул хәлек. Жазы менен қайығы туратуғын жасқаға келип: «Мине, қайығы жоқ шабазымның, оған бир гәп болған!» деди дауысы дидрилдеп. Бирақ, гүзден бери былай-былай қатынап турған, белгили-белгисиз басбашылар, қашқындар менен урылар минип кетну қаупи болған соң, көзиниң ағыу-қарасындай жалғыз қайығын ғарры Аллаяр менен келип, адам бендеси билмейтуғын бир жерге бурынырақта келип тығып таслаған еди. Буны әдейин излетенде де басқалардың табыуы қатты қыйын. Қайықты бүркеп атырған тораңғылдың тамыры тик жарда ас-

папға қарап атқаны менен, еки адамның қушағы жеткисіз жуған өзегі тик жар ҳам айдынды үш мүйешли қолтық жасап тутастырып атыр, тораңғылдың уша басы суўға тийсе де берги жағындағы балтырдай-балтырдай ербек шақалары жамбаслап жатқан өзектен анаў аспандағы емески жулдызларға қыйсық-қыйсық қолларын созып атыр, гарры усы өзектиң үш мүйешли қолтығына қайығын тығып еди. Кемпирдин жаздағы орынның көрсетип, «шабазымлап» турғанын, қайық ол жерде емеслигин билсе де Аллаяр бирден айтыўға қорқты. Егер, жамбаслап жатырған тораңғыл қайықты көпшиктей қолтығына қысып атырған болса, онда гаррыдан үмит жоқ; үйине қулағырдан аш бүйирди таянып, ұай-ұайлап бара бериўге болады, мәгар, қайық жоқ болып шықса — онда кемпирдин бул гарры менен тағы да тақан шайысыўына туўра келеди, ақыры, суўға таслап өле жақ адамға қайықтың қаяғы дәркар!

Соның ушын Аллаяр қайықтың «уясын» көрип алыўы керск еди. Изине ерген кемпир: «Сеп қаяққа баратырсан, шырағым, не ой таптың?!» деп, үрейленип сораса да үндемеді. Дәрьяны өрлеп кете берди. Жантайған тораңғыл суўдың үстинде гүдидей қараўытып көринди. Бурынғы жасқасында қайықтың жоқлығынан «Қыпшаққа кеттиге» жорып, питегене өзін басқан кемпир, Аллаяр тораңғылдың түбинен төменге үңиле бергенде: «Айтсан-ә жүўернемек! Не сум хабар таптың?!» деп, аўызы мүйешленип бақырып жиберди. Кемпирге «гаррым усыған асылып өлген!» дегеннен басқа ой келген жоқ еди. «Бул, ақылсыз адамды қоя бер, — деп ойлады кемпирге ашыўлы түрде дым үндеместен Аллаяр. — Қаў, ойламаймекен, гаррысы асылып өлетугын болса, үйдин дөгереклеринде де, ыраштын аржағында да тораңғыл көп едиго, алабиле усы тораңғылға салланбаса жаны шықпай ма сол гаррының?!» Лийкин, бала да ақылсызлық етип атыр, ақыры, түнде түўе күндиз үңилсе де бул жерден қайықтың көриниўи мүмкин емеслигин өзи де билетугын еди гой, сонда неге үңиле береді! Демип ишине гартып күткен дилгир, бала бир шақадан салланып, төмен түсе бергенде, ышқынды:

— Тилиң бар ма, жүўернеме-ек, не сум хабар таптың?!

— Қайықты усы жерге тығып едик...

— Бар ма... қ.қайы-ық...

— Хау! Қайық турышты-ғоо! — усыны еситиуі мэт дал, сүйегі гөшке айналып кеткендей, кемпир бирден сылқ ете қатды. — Шеше-е, қайық деп турғаным, жана-рақта қулаған жар екеп! Шүйіншіп, қайық жоқ! — деген қуғаншылы сестип де кемпир еситпеди. Қулап атырған жардың үстине салланып түсип:

— Шеше, көрип тұрсаң баа, мине, қайық емес, тик жар екен! — деп, теңин көрсетип атыр, сонда да кемпирден үн жоқ. — Тап, атам усы бүгін минип кетпегенде қайық қулаған жардың астында қалады екен! — десе де ләмнийм. Бул тынышлық, бул әтирап балаға бирдеп қорқыншылы туйылып кеткендиги соншелли, тез қашпаса жайып я құрдым тартып кететуғындай жанталаса шақаларды тасыр-тусырлатып сыртқа шықты. — Шеше-е! — Жақ, кемпир жоқ! Бул ғұлғулалы, қорқыншылы жерден тез житиуі нийетинде ентелей берген ол бир нәрсеге сүрнигип, етбетинеп жығылды, түсип қалған малақайын алыу үшін сүрниккен жерин қармаланған балааны қолы бир нәрсеге «былқ» ете қалды, бул, кемпирдин ийттин қулағындай жалпылдап қалған емшеги екен! «Мартыу басты, жүреги жарылып өлди!» дегенди көп еситкен бала тура қашарын да, арқалап қашарын да билмей албырап атырғанында кемпирден гүрсиниуіге қусаған бир тиришиликтин дәреги еситилли.

Қаралай өшип, кемпирди ыраштын басына омбалай-омбалай арқалап шығарғаннан соң барып, бундай тутанақтың бетине суу бүрксе сергекленетуғыны есинс түсип, ыраштан ентеледи. Суу қайтып, ыраштан дәрья ел жүз адымдай қублаға қашып кеткен еди. Қаралай өшип келген бала малақайын сууға толтырдыдағы, суу ағып пиптлестен бурын кемпирге жеткенше асықты. Бәри бир, кемпирге жеткенше тысын жазы менен гиркиреннің қасында тышқан тесип кеткен малақайда «хүп!» деп бүркерлик бир уртлам да суу қалған жоқ, батаны қыйналдырған бул емес; малпыйған малақайдың өзин ситликкенде де бир ушықларлық ләм бар едидағы, оны қыйналдырған нәрсе — сонша жерден арқалатып әкелип, сонша бәлент ыраштан боллам топырақты омбалатып шығарып, сонша жерден суу әкелдирип болып, бұрынғысынан сулық болып жатпай, кемпирдин басын қақанлатып, бөз дәкенесин орап отырғаны болды! Де-

гөп менен, ғаррысының асылып өлмей, Қыпшаққа кеткенлигі тақыықланған хабары бираз кеуилин тоғайтып сергеклендирсе де кемпирде динкилден басарлық шама қалмапты, үйіне сүйеп әкеліп, есигінен сүйеп киргизіп кетті.

Кемпир динкилдесе, ғаррысы келген танның алдында динкилдеп еді. Ғаррының сырттағы ийтінс «күшим-күшимлеген», түкиринген дауысын еситіп, екі көзі кесадағы көк чайдай ашылып кетті, уйқысы ғой базы-бәдар!

Әне, сонда таза келиншек күндегисиндей аяғы шыйрақланып динкилдеді, есікке шырпынып, сондағыдай тәмбини тайдырмақшы еді, өзінсә хәш кимнің қызықпантуғының, өзінсә хәш кимнің қызғанбайтуғының қартаю келе билген соң есікті тәмбилеуді де қойғаны, хәзир де жоқ тәмбини тайдырыу үшін мәзи қаныны қармаланып атырғаны санасына жетіп, өзінсә өз тисиинсә кетігін үңирейтіп күлді кемпир. Ғаррысын көргенінде алкелиншек күнгисиндей еркелсене жазлап, өзінсә зорға бастыдағы өз қылығына өзінсә хәш кимнен емес, өзінсә уялып сала берді. Бирақ, қайтсе де бүгін жарасатуғын еді, себеби, ғаррысына бүгін шексіз сағынышта едидағы!.

Екі нөкердің алдында айдалып, үйіне апат әкиягьрган ғаррыда тап усы минутта, усы секундта сондағы кемпиріндегидей сағыныш бар. Сонда кемпирі буган бір күнің ишінде өзінсә соншелли дидар қалғанларын айтпаған, хәзир дидар көрисиу несийіп еткен мәұритлерде де айта жақ емес, айтыу ойында да жоқ. Себеби, булар ондай нәрсени хәш қашан, хәш ұақытта да айтыспаған, иштен күйген, иштен сүйген, иштен сағынған, «үэй, сағынып хәлек!» деп, бирін бирі алдаған. Болмаса сол күні де Есжан ғарры кемпирін қуғантқанша асығып келип еді, себеби, оған кемпирінің қуғанышын көриудің өзінсә қуғаныш еді. Солай болса да сонша талып қалғанша қауәтерленип күткен кемпирін бирден қуғандырыуға асықпады. Алды менен қос өгиз бенен ябыға, ешекке от салынғанын-салынбағанын, басбақлы сыйырының сауылып жайғастырылғанын-жайғастрылмағанын, Қутлаяққа жууылды қуйылған-қуйылмағанын, өзінсә түк қызықтырмаса да сорап биліп алыу — жаңа түскен келиншекті хәржайы етіп жибермеу үшін үйленген күндерінде әкеси тәрбиинсә

ўэсият етилген дағды едидағы, сыртта бир мезгил жүрип келсе елеге шекем бузбай киятырған усы дағдысын ғарры бул сапары да орынлап болып ишке кирди.

Ери сырттан келсе, төрге силкип көрпеше салыў — кемпирдин де еңкейип есикке түскели берги дағдасы. Кемпир кеўлине хат пенен қалем болып қалған өз дәстүрине ғаррыдан да садық еди. Ғаррыны төрге шығарып, қонақтай шоштытқаннан соң мыс дүмшениң жамбасына от басты. Чай қайнайман дегенше ғаррысының түске шекем кендир қаққан жаў кийимлерин алмастырып кийгизиўди мақул көрди, әдеп, суў шабырстырып, шылапшынға бет-қол шайдырды. Соң, жыйынлық болмағаны менен кирсиз кийимлерин алмастырыўға қарады. Әне, усы ўақытта Есжан ғарры шыйырылған бир қағазды қойынынан шығарып, ешек пештин үстине қойды.

Әңгиме дүканы тырна көз көк чайдың үстінде ашылды. Ғарры балаларының дуўайы-дуўайы сәлемлерин айтты. Чайды ишкен сайын терлеп-тепишип, қарғыны шыққан ғарры дәһиўге қарады: «Кемпир жора, — деди айтпаған сөзин бириңши мәрте тилине басып: — Бул сапары сен бизге дослық қылмадың. Сен бизге қоз бастың, — қоз басқанда да патуўры бастың! Мен алдымдағы жолбарысты жарып өтемен деп, тас болмаса азыўымды сындыра жазладым!..»

— Ҳаўуа, жүдәма азыўың ҳәйран қалып турып еди, — деп бийқазар дәлкек етти, ғаррысының кеўли шағлығынан әңгимениң изи қайырлы екенин сезген кемпир.

— Мен азыўымның жоқ екенин билемен-ғо, — деди ғарры да. — Сениң әбден түсиниўиң ушын бизиң жас күнимиздеги жалғыззақ ҳикаясын есине салмақшы едим. Бай-бай, умытқан екенсең-аў, баяғы сен түскен жылында, әйне қаўын писик еди, есиңде бар ма? Сонда өзин-ғо кемпир-ғаррыдан аўлағырақ қаўын қосқа барып жатайық деп қоймаған! Ҳә-ә, мақаў, күлесең! Сонда жолбарыстап бәсип, көткеншеклеп келген бир жалғыззақтың бөксеси қосқа тирелгенин, өзиниң томардың шоғына ғыжлап қызып турған әтөшкирди шийдин арасынан жалғыззақтың қуйрығын тусына «быжж» еттирип басып алғаның танда турып, анадай жерде қақ жарылып өлип атырған жолбарысты көрпип, қосқа байбайлап қашып киргениң умытылғаны ма?!

Күлесен-ә, мақау, сен қоз басыуға шебер занғарсаң. Бизге де сөйтіп басқансаң қозды! Соннан, сенің басқан қозынның ашыуына шыдамай, қайықты ортаға шығарып алып, тартып отырдым қос ескекті! Гаррыңның ғайратын басқа билесе де өзин билесең, таяу таяуға, ескек есиуге Багдияр палуаныңнан қалыспайман! Багдияр палуаның қарыулы болғаны менен таяудан қайықтың ийн қандыра алмайды, оны өзин де билесең...

— Мен қайдан билейин!

— Билмегенін хәм мақул... Ашыу менен жулқынып таргаман ескекті! Ағыстың пәти өзінде мәлим, ағыс ықлатып ушын баратырған қайыққа қос ескектің қысымы қосылған соң қайық ытқымай сен ытқыймысаң!..

— Хау, мені қоймайды екен-әй!

— Сөйтіп сергеклендирмесем, уйқылап қаласаң...

— Сен жүдә қуу жылап отырсаң-ғо!..

— Сен бир тынлап отыра бер, қуу жылағанның көресін еле көресен, сөйтіп не қылдың десе? Сөйтіп, саған өтирик, маған шын, пәтлі ағысқа ықлаған қайыққа еки ескек нәт берген соң, усы, бир сааттан аспай жеттім десең, маған исенесен бе?! Кемінде қырық бес шақырымды алдым деп шамаладым өзимше, ашыу деген жаман-ғо ақыры! Қыпшаққа жақынлай бергенде абайладым, дәрьяның арғы жағының бәрін басбашы қаппап алды ма деймен...

— Қапылтпаш!

— Солардың бәрі берман өтсе, Қыпшақ түүе Төрткүлине қәуіп, Мәскеуге-ғо барып жете алады деп ойламайман. Жолда Шымбай еглемесе жетсе жетіп те...

— Қапылтпаш!..

— Не қапылтқаны бар, кемінде елли мың атлы шығар!

— «Мың сағал көрдім» дегендей болды-ау! Аржақ-бержақтың барлық яұмытын жыйнағанда он мың шыға ма?

— Енди сен ежесе бермей, тыңлап отыра бер, бағанағы келген шабарманның гәлинде жан бар екен. Басбашы күшейіп кетіпти!..

— Баллар аман болғайдағы!

— «Кумингерге айтып жер тарттыраман!» деп барып жүрмен-ау, бағанағының Шайдакүп дегени Кумингеридей пешше мың сәрдардың кәмәндияры екен ғой! Ол тек Мәскеу менен хабарласатуғын қусайды, Ленин

менен сөйлесетуғын қусайды. Енди сен билдің бе ғарына кимлер ис тапсырғанын! Енди сен билдің бе ғарыңның кимлердің дийдарын көриуге миңасип болғанын! Бурыңғылар «хан көрдім» деп мақтанатуғын еди, мен хан түе ақ патшаны гөттерип урғанларды көрген екенмен-аў! Сен әпе, бизге шоқ басып, сол адамды жер ғарттыр деп жиберген екенсең!

— Усыны еси бар адам айтты ма, я бир «дейди-дейдинің» гәпи ме? Өзин айттың-ғо «Бәриниң қудайы Кумингер екен!» деп.

— Буны маған сол Кумингериниң өзи түсиндирди.

— Биреудің үстинен биреу қарап турған заман, не билиппиз!

— Қызыллар әси кетип атыр. Маған тап өзиниң гана Досжаның: «Патшаның үстинен қарадық, ханның үстинен қарадық, алынбаған бир қудай қалды, еле берин оның-хәм үстинен қараймыз, аға!» деп қара-ап гур. Оны тәўбеге келтире алмай атырсам, басқа биреу-лери де: «бала дурысын айтып атыр, қудайдың-хәм үстинен қараймыз!» деп жабырласады, «булар адамды линнен шығарар!» деп қорққаным соншелли, қулағымды басып отыра қалдым. Тап, барғаныма пушайман жедім дейсең, барғаныма пушайман жедім! Сонымды сезді ме, я өкпелеп кетер деди ме, үстиме дөнип, наўға таласқандай анталап атырған тентек текелерди «тарқасы-ын!» деп бир бақырғанда патыратып жибердидағы сол Кумингердің өзи жайына ертип кетти. «Жигитлер айта береді, бабай, сизге динниңизден без демеймиз, безбе де демеймиз», дейди, «хаў, Мәдияр-аў, без демесең, безбе демесең, енди не дейсең?» деп атырман таң қалып.

— Дин мәселең өзиниң жумысын. Бирақ, дорьяға шыра жағыўың керек! Трибунал дегенниң билесең бе не екенниң — әскерий со-от! Катер қайырласа сени де әскер сыпатында соллайды, демек, сен де әскерсең, әскер болғанда да қызыл әскерсең! — дейди-әй сүйейин деп барған адамымыз! Даўысында қаталлық бар, бизди әскери биленнен сол буйырып атырғаны екен ойлап қарасам! «Жа-ақ, мен қызыл даа болмайман, көк те болмайман қартайған шағымда!» десем, ««қашшан қызыл болдың, оны өзин де билмей жүрсең!» деп өжетлесе береді. Көрип жүрсең-ғо кемпир, усы мениң қаерим қызыл!

— Қанын қызыл-ғо, соны айтып жүргендидағы!

— Қан хәммеде де, көклерде де, ақларда да қызыл. Олай емес, қызылға ұсаған бір жерим бар шығар. Әй, мәйлидағы, ким болғанда кимге қандай пайда-зиян тийгизе аламыз, ұа-а-ах дәрнй-ға-ай, өтн дәўран, кетти дәўра-ан! Бір қойдың өмириңдей өмириміз қалды ма, жоқ па, оны бір алла биледи. Сол қалған өмирдің ишинде құдайдың қоллаған бенделеринин бетинен алсақ, дозақы бола жақпыз! Лениниди құдай қуұатлап турған шығар, қуұатламаса ол патшаны қалай жеңди, мынау қызыллар өзлерин «Лениннің әўладымыз» дейди екен, биллип қой, кемпи-ир, бирлиги сенин бала-ан! «Баламыз қызыл болса түбинде бизди қызартпай қоя ма! Мәйли ғошшым», — дедим Кумингерге. Олар мені аўхатландырды, қызыллар менен қызыллардай болып, гүрсиде отырып, темир қасық пенен ләккиден аўхат жедим, дәм татыстым, енди қызыл болмаған нем қалды. Балаң, Бағдияр, Кумингер үшеуи қайыққа мингизип, узотып салып еди. Өрлеу — бул ықлау еме-ес, көл күш, көп ғайрат талап етеди, соннан көкирегим қарыс айырылып, ескекти есип киятырғаным!.. Айтпақшы, кемпир, сен усы Ленинди көрдің бе?

— Ленин түсе Кумингеринди көрдің бе десе маған!

— Жа-ақ, мен сүўретин айтып атырман! — Көрме-сен, пештиң басына қолыңды соз.

Кемпир сүўретти жаздырып көрип: «Пешанасы кере қарыс, қәдди-қәўмети келсини қалған тайпақ бас жигит екен!» деп таңлайын тақылдатып атыр.

— Кумингер айтты маған: «Ең қәдирли жерде қыстырып қой, жолым түсип, босағанна атлар болсам, төриңнен алды менен усы сүўретти излеймен. Ленинин орны хәмме үйде, хәмме дәўирде мудама төрде болуы керек,» деп қалып еди; кемпи-ир. Әскер дегеннин жүриўинин бәнти бола ма, бүгин келе ме, ертеп келе ме, күндиз бе, түнде ме, ким билипти! — деп еди ғаррысы сынау ұшып, тап хәзир-ақ келип қалатуғындай кемпирге, пай, пуртылас тийди-ау.

...Әне, сонда сол сүўретти куран текшениң ол таманына, кураннан бәлентлеўге қыстырып еди. Ғаррынын уўайымы хәзир сол сүўрет: «Бул ғана доңызлар Ленинин қадирин билгенде үсейтип жүре ме, туўрар да таслар! Оннан соң Кумингер келсе не деймен!» деп бир қобалжыды. Демек, ғаррынын еле өмирден, Кумингер-

ди көретугын демлерден үмити бар қусаған. «Аппырмай, бала, балам қызыл бола турып, сүүретин өзим жақында көрдим, усы доңызлар Ленинди таныр дейсең бе, жыртпас-ау!» деп, тағы өзин басқысы келеди. Ғаррының басында бирине бири қайшы ойлар жылдырымдай қатынар еди. Қапелимде, мусылманпын үйинде жанлы мақлуктың сүүрети болмауы кереклиги, болған жағдайда буны диннен безген кәбир сыпатында айыплауы мүмкил екенлиги есине түсип, тағы қаулығып еди. «Айыпласа айыплайды-дә! Бағанағы соншелли қамшыны айыпламай-ақ урды-ғо, не айыбым ушын урды! Өлдим бе сонын менен, нәтинде тағы бир мәрте өлимши стер-дә!» деди тағы мәртсинип. «Таяғын жеп жиним бар ма, өлимши етиўге жетпесин булар! Жеткермейин буларды!.. Тек, бала айтқанды қылса болды!..»

— Аман, ҳа Аман! — деген Ораздың дауысы ғаррының ойын бөлип жиберди. — Билдиң бе, биз сол шырарашы ғаррыникине киятырмыз, мынау сол ғарры! Қызыл кәмандирди әкеткен усы!

— Билен-а-оқ, Ораз, билен-аақ!..

— Хә-әә, билмей өл-әә! Егер усы сол ғарры болса, үкиге апарып тирилей тығаман!..

Ғарры, үкиге сүңгип шыққандай бирден сергиди:

— Өлместин иләжын биз де қылармыз, — деди ишинен гижинип, ғаррының бул ең соңғы қарары, ең соңғы хуқими, бул хуқим ғаррының әжелине болса да, мынау екеўиниң әжелине болса да, тап усы бүгин, өмирдин усы ғана бир ақшамында оқылығы шәрт еди...

5

... Ғарры көп нәрсени өмирдин усы бир ақшамында еслегиси келер едидағы, бирақ, оның еслеўге енди ўақты жоқ еди. Себеби, сол бир ақшамның да өзине боларлық машғаласы, азабы менен ләззети, қуўанышы менен қайғысы бор, бир ақшам, дәслепки нәўбетте өзине тийисли болған нәрсесин тиришилик ийесине ислетип алады. Соның арасынша өткен күнлеринди еслеўге, ҳәр бир ислеген жақсы-жаман ҳәрекетиннен жуўмақ шығарып, алдағы қадеминди аңлап басыўға мәўлетин бар ма, жоқ па — булеки талай ис. Адамның адам менен қапелимде дийдарласын қалыўын, ойда жоқта олжаның үсти-

нел түсиуине мензеген жекке-жарым хәдийселерди көзгир етип, ата-баба әлнисақтан бери-ақ: «дийдар-ғайып, пестийп-ғайып» десе керек, усынын қасына: «әжел-ғайып» дегенди де қосқанда, бул ғарры таңнап оянғанынан төсекке киргеншеги қыбыр-сыбырына көз жууырттып, өзине өзи хәр күни есап берип жасар ма еди, әлле қайтер еди! Белким, сөйтип жасағанында жетпис үш жыллық өмирин өмирдің усы бир ғала ақшамында, онын да санаулы мәүритлери менен санаулы демлеринде еслеп атыудын хәжети болмас па еди, не қылар еди! Ақыры, жетпис үш жыл деген аз ба? Соның он екисин ойсыз жасасаң да елли бирин ойланып жасауға болатуғын еди-ғо! Елли бир жыл-хәм аз емес, ақыры! Мынау хәзир музлап атырған Әмиу Аралға бир тамбай елли бир жыл қырғаққа қашар болғанында дүньянын жарпысын ғарқәллезий етер еди! Ақыры, елли бир жыл-ғо бул, аз емес-ғо! Енди бунын бәрин еслеуге уақыт қайда, мәүлет қайда!..

Болмаса-болмасын, бунын менен дүнья жәбир шекпейди. өйткени, бир нәрсенин олқысын толтыруу ушып, тәбият екннши нәрсени-хәм жаратып қойынты. Бұл билге мың муқамға қубылдырып сайрауды берген тәбият, сайрауын түсиндиретуғын тил-зибан берген жоқ, бул олқылығын толтыруу ушын сазенде-гүйенде, бақсы-жырауларының таңдайларына гүмис қоңыраудың ләззетбағыш сыңғырларын, тиллерине тилланың қуяшқа қубылыуларын берди. Шабада, лава тасқынында күл болған Помпеядағыдай бир елаттың турғынлары сонғы мәрте жылап үлгермек түе, тил тартпастан өлип кетсе, оларды жоқлап көп замалларға шекем қаш жылап жырлауды шайырларға жүклеген, Хийуа ханынын сарайындағы адам соятуғын рәхимсиз жәлладқа жетиспеген рәхмилликти Мунис пенен Ағахийдин жүреклеринен табасаң, **Ат енди**, «Есжан ғаррының еслеуге үлгермеген жақларын асырмай, жасырмай елесин, тәриплесин» деп, бул тәбият бизди жаратқан екен, уқшатып болмасадағы уқсатып тәриплей берсмиз-дә!..

Бирақ, дурысын айтамыз. Дурысын айтсақ, сол, Қыпшақтан Лениннің сүүретин алып қайтқан түннен сонғы күннің азабын өз сөзи менен айтқанда: «бул азал бинәй өмирде есимнен шықпас!» деп еди...

Түн жарнын аудырып жатқанына қарамастан ғарры да, кемпир де сол күни күтә ерте турды. Күндеги

дагдысына бола маллардың айдаўға жиберетуғынларын жиберди, ешеги менен торы ябысына дорба жалатты. Усы жұмысларын ислеп жүргенде де ойы бәкенкөшкілерди көширiў иләжлары менен бәнт еди. Алды менен дәрьяның сайызын табыў керек, соңғы күнлери дәрьяның қай туслары қалай аўып, қай жерлери қайырлана баслағанын есинс түсиргиси келди. Тағы «барып көрермиз-дә, соған да бас аўыртып отырайын ба?» деп, ойын тереңдете қойған жоқ. Ишке кирди де шалақ-шулақ чай ишти. Кемпири жана саўған сүтин қазанға қуып жиберип от жағып, өзи гүби писпiдiң әнжамына кирисип атыр еди, бул дәстүрханның бир шетин қайырып шығып кеттидағы Аллаярдыкине келди.

Күн қашшан шыққан болсадағы бул үйдик тәмбиси еле тайдырылмапты. Бойын сүйреп сыртқа шыққандай шамасы болса бундай ўақытта Мәрзия жатпайтуғын еди. Еле ашылмаған ергенсктиң аржағынан суў алынқырап баратырса да мезгили менен саўылып турған сыйырының көзи, ийесиз қалған малдың көзлериндей ғаррыға жәп-жаман болып телмиргендей туйылды. Ғаррыны көрип, бузаўы мәңиреп сала берди. Сол ўақытта ғаррының ядына кеше Мәрзияның жатып қалғаны түсти хәм «ўақ-ўақ-ўахх, келин қатты қулаған қусайды-аў!» деп гүцкилдеди де қапыны ийтергенде ашылмаған соң зулын сыңғырлатты.

Тәмбини Аллаяр тайдырды, баланың қабағы уйқысызлықтан домбығып кеткен екен. Соны көрген ғарры «усы мәхәлге шекем тири адам жатар ма?» деген үйреншикли гәпін айтпады.

Ырасында да Мәрзия қатты қулаған екен, ғарры кирип келгенде басын жаўып үлгергени менен орынынан турып үлгере алмай, қанғалап дийўалға сүйенди де отырып қалды.

— Бай-бай, келин-ай, ақшам хабар алайын десем жаман ырымнан қорқтым, шынглап аўырған қусайсаң-ааў! — деп атыр. Соң:

— Сен ертелеў турып, мал-қалына, чай-пайына қарасан бой ма? — деп, Аллаярды тергеўге гутып киятыр еди:

— Түни бойы аяқ-қолымды уўқалап, жана көзи иленип еди. — деди ана баласын ақлап. — Сүйеклериме бир биз суғылып, бир биз суўырылып атыр еди, хәзир питегене тәўирмен...

— Тәўир бола гөр шырағым, — дейди ғарры тап, бул бир тәўир болғысы келмей атырғандай. -- Мына жалғызыңның алдында ғаўқылып аман отырғаныңның өзи ғаниймет, шамаллап қалма, сырттың жұмысы ниге береді...

— Шешем пошалап бир-еки келип-кетип еди, қалай, мырзаға аманбекен? — Хаял мырзағасын сораса Бағдиярдың да хабарын айтатуғынын биледи ғой, шешесинин қорқыш, бийтақатланғанын да айтпады. Ғарры Қыпшақтың хабарын қысқа айтып, «Бизге берілген тапсырма сондай, тез шыра жақласақ, әскерий кемелер қайырласа жән-жағымыздан найза шошайтып тұрып ғана бизди, әндамлы, әскерлердің соты сотлайды екен! Сиберге күнсибир етип жиберсе де ҳеш гәп, атып жибереди дейди-аў!» деп еди, Мәрзия: «Өйтпей! Өйтпей!» деп, тап, ҳәзир атып жиберетуғындай албырады. «Сизге енди көмеклесетуғын да адам жоқ бул аўылда! Енбеклеп жетсем де өзим-ақ шыра жағысар едим, тик аяғымнан тура алмай атырғаным мынаў!..»

— Яқ, келин, сен шалабынды шайқама, бизге жәрдемши сол — тезирск тәўир болып кет, мен мына Алдиярды алып кетемен, тап ҳәзир...

— Тап ҳәзир кете берип, ата! Мени сирә уғайымламаң, мен ҳәзир-ақ тәўирмен... — дегени менен, хаял ғарры менен бала шығып келгүден-ақ, сол тикейин отырғанын көтере алмай ҳәлсиреп, дастығына сылқ ете қалды.

Сыртағы салқын, таза ҳауа баланың кеўлине сергеклендирип жиберди. Ғаррының нәзери ергенектиң аржағынан мәлийип турған сыйырдың кезине тағы түсти. Балаға да иселбегендей қораны өзи ашып, әдеп бузаўдың ноқтасын сыпырды, сон қазығынан шешпестен, шақының тусынан шешип, сыйырды баспағы менен сыртқа шығарып жиберди: «Өз аяғынан отласын-дә қа-зықта тұрғанша!..»

Үйіске келген сон ғарры Мәхмұда кемширге ҳәзир егленбеген Мәрзияға жетиўди, оған иесы чай ишкизиўди, ғанғыр-гүлгир сөйлесип, сәскелик жәрманы сол үйде пәсириўди тапсырды ҳәм: «Адам адамның кеўлине шыра жағады, адамның зәхерин адам алады. Бир өзи жекке қалған адам аўырыўын ойлап аза береді, уғайымлаўына пурсат берме, буған өзиникин тәўипшилигиң жетеди,» деп марапатын берди.

Аллаяр ескекте едидағы, «дәрьяның қайери сайыз, қайери терсидигин сен емес, мен билемен!» деп рульге Есжан ғаррының өзи шықты «Усыншелли ен жайып атырған айдыңның сайыз жерин билсемдағы өзимнің сайыз жеримди өзим билмейди екенмен!» деди былайырақ шыққан соң ғарры. Ескектеги бала таңланды: «—Ата! Адамның да сайыз жери бола ма екен?!»

— Адамның сайыз жери дым көп болады екен, балам! — деди ғарры өкинишли епкинде. — Сол сайыз жеринди билип жүрмесен, ығбалыңның кемеси қайырлап қалады, талабын жүрмейди...

— Не ушын?!

— Себеби, талабынды да жүргизетуғын сол ығбал кемесидур, ол қайырласа, исиңнің аты жоқ, талабын қалай жүреди, исиң қалай өнеди, ис өнбеген соң талап жүре ме, бахтың ашыла ма?!!

— Ата-а, — деди бала ескектин шалшылын егленкирер. — Бир нәрсе сорайын ба?

— Сорай бе-ер, тартыпба!

— Сиз сайыз жериңизди қалай билдиңиз?

— Билгеним жоқ, Кумингер көрсетти.

— Қайериңизде скеп?! — деди бала көриўге қызыққандай бақырайып.

— Мына жеримде! — Ғарры көкирегин дүрс еттирди. — Усы қарам ақты-қараны танымайды екен. Тағы қайеринде десси?

— Босс-е, тағы қайериңизде?!

— Мына жеримде! — Ғарры суқ бармағына өзиниң геллесин шоқытты. — Усыным суў қабақтай бос екен, бунда мий бар десем, суў екен!

Ғарры бирден тупжырадыдағы басын шайқай берди. Бақырайып отырған балаға ғарры басындағы суўдың сынғырлысын еснтіу ушын бас шайқап атырғандай туйылды. Туйылғаны да сол, өзи де басын шайқап-шайқап көрди де:

— Ата-а! — деди өзилен өзи шоршынып. — Мениң де басым сылқылдайды-ғоо?! Суў ма?!

— Суў ғ-оой, шырағым, суўу!

— Онда не қыламан?! — Бала шынған қорқты.

— Мийге айналдыр.

— Сиз айналдырып көрсетин?!

— Енди мениң отан өмирим жетпейди, сенни еле басын жас, — деп, ғарры тағы үнсиз қалды. — Мен

сайызды көрсетейин десем, сен тереңге ура берсең! — деди кейіснамадай. — Өрге ал!..

Бала қанша өрлейін десе де ағыс күш берсе жақ емес. Түни менен шала ұйқы болғанлықтан қыймылдаған сайын басы ашыған мәйектей сылқылдап, ғаррының жаңағы «сууын» еслете береді, еслеткен сайын сорағысы келип баратыр.

— Ата-а, — деди ақыры, тағы да шыдамай. — «Басың жас» дейсиз-ау, он бсстемен-ғо, еле басым сылқылдайды, енді қашан мий болады?

Ғарры ұмытып баратырған әнгимесинің аңғарына тағы түсті, түспесе, мына баласы түспегір қыла жақ емес:

— Жасай бергенің менен болмайды, сабақ алыуын керек!..

— Молла көшип кетті-ғо! — Баланың дауысы әрі қорқынышлы, әрі үмітсізленип шықты. Ғарры не деді билмей, дағдарды.

— Олай емес шығар, — деди бала, бұл ғаррыға «алдап тұрсаң», дегендей туйылды. — Сіз құранды қырәхәтке салып оқып аласыз-ғо! — «Сонда неғып мийіңіз суу халында қалған!» дегенді ұсынысы менен аңлатты. Ғарры тикленип қараса, баланың сораулы нәзери жууабын күтіп, масаладай жанып тұр.

— Молланың сабағын емес-ес, балам, турмыстың сабағын айтып атырмақ, шырағы-ымм, — деди ғарры күйиніп. Бала тағы таңланды:

— Оны ким үйретеді?!

— Турмыстың өзі-и-и...

— Каша-ан?

— Ұәр күні аз-аздан үйрете берсіді.

— Сізге неге үйретпеген екен-әй, ә?!

— Мен бе, мен... қалай түсіндірсем екен, мен ұсы ауылда қайырлап қалғанмап, мен де бір өмірдің дәрьясындағы тегеран дөңге қайырлап қалған кемедей-мен... Мен былай-былай шыға алмағанмап...

— Ығып кете алмағанман десе-е! — деп мақұлланды бала. Ғарры.

— Ұаууа-ұаууа, — деп шулғынды. — Мен ұсы қайырда ширіп кеткенмен! Былай-былай шықпаған сон, ұеш нәрсени көрмегенмен, бір күн ғана жасағанмап, ұәссалам!..

— Ұау-ұау! — Аллайрға бұл ғарры делбеленип сөй-

леп турғандай, сандырақлап атырғандай көринди. —
Ҳау, олай демен, ата! «Жетпис үштемси» дегениңиз
қәне?!

— Жетпис үш жасым қурысы-ын мениң! Сонда тек
бир күн-ақ жасағанман, басқа күнлеримнің бәри тек
соған усап кете берген. Ҳәмме күнимде тек азанда ерте
турғанман, мал-қалға қарағанман, сәскелик жарма иш-
кенмен, түсленгенмен, кеште тағы мал-қал, қора-қопсы,
тағы аұхат, тағы төсек... Ертеңне тағы сондай, арғы
күни тағы! Көргеним бир дәрья, усы дәрьяның балығы,
ана-ау шат-шабырдың арасынап аң аұлағанман, сгин
еккенмен, ўәссалам!.. Қурбандурды яўмыт: «бизлерди
бай езип атыр» дейтуғын еди, «бул, езгени қалай, үсир-
кеўсен, алым-салық, закат-пәкат шәрияттың иси, буған
байдың не қатышасы бар?» деп, буған да түсинбеген-
мен. Ақыры, бизиң аўылда бай жоқ-ғо, ең байы өзим,
бул сөз, ырасын айтсам, маған батады. Ақыры, мен
қеш кимди езип атырған жоқпан-ғо, дуры-ыс, қазыў-
дың ўағында белдарлыққа өзлеримиз бардық, ақыры,
жеримизге суў керек-ғо, сонда езгени қалай?: Бизиң
аўылдан мәрдикарға да адам алынбады-ғо! Сениң
әкенди алажақ болып шақыртып еди, ол да қашып
кеткен бе, бир бәле қылған, болмаса, қамала ма? Бағ-
дияр не де болса былай-былай жүрип, жақсы-жаманды
көрип, жақсылық-жаманлықтың не ексини билип, ба-
сындағы суўды мийген айналдырып алға-ан!.. Оған мен
тап усы, кешеден бери түсинип атырман...

— Еле де былай-былай шыға берсеңиз болады
екеп.

— Айттым-ғо, мен усы қайырда ултаны ширип
кеткен кемемен, биреў бул қайырдап шығарып, суўға
салғаны менеп де мен суўдың астына шөгип кетсем.
Боларым болған, бояўым тозған мениң! Сениң болса,
келшегин алдында. Саған айтар пәндиў-нәсийқатым,
«сондай бир атам бар еди, пүткил дүньядән бөлинип,
алақандай бир аўылда, гөр-гүмирашылығының айды-
нында атаўлап мың жыл жасған адам-қәм «мың жа-
садым» демей-ақ қойсын дей беретуғын еди,» деп,
еслеп жүргейсең, өзине жақсы болады...

— Ҳау! — Гәпти бөлди бала. — Өзи мың жыл жа-
саса о қалай мың жыл жасадым демейди?!

— Бай-бай, түсинбелди-ау, балам! — Ғарры басын
шайқады. — Ондай адам мынау дүньяға қандай сада

болып келген болса, сондай садалығында кетеді-ғо ақыры! Көзі ашылмастан, көкірегі нурланбастан, басындағы суу мийге айналмастан биздей болып өте кетеді-дә! Ондай адам-хәм мынау өмірдің дәрьясында теренін таппай қайырлап-қалған бір қайық! Мен жетпіс үш жыл жасадым ба! Жасағаным жо-оқ, құрысын ондай өмирі! Мен маңлайы қара, ең болмаса өмірдің сайызы қайсы, терені, қайсы, соны да билемпен-ау! Бірақ сен ойлама, меннен ибрат алатуғын нәрсе жоқ деп, ондай пәрсе ба-ар!

— Не, мәселемкиден?

— Мәселен-мениң сайызлығым. Усыған келин, ығ-балының қайығын қайырлатпасын деп саған айтып отырман буы, балам! Жұрттың кемесін қайырлатпау үшін, мен өз сайызлығымда өзім шыра болып жанып жатаман, гөрге жатсам да сөйтемен...

— Мен бұл гәплерге түк түсинбедім, ата?!

— Елеберін түсинесең, тек, усы гәплерімди ұмытпай жүр, тамам.

— Ұмытпау үшін не қыламан?! — деди Аллаяр ырасы менен ұмытудан қауәтерлешіп. «Ертелсү түсинсен жақсы болар еди-ау», деди гарры.

— Ұмытпау үшін ба? — Бірден ақыл тапты. — Ұмытпауың үшін «сондей бір атам бар еди, өз атауына өзі қайырлап, ширип кетті» деп айта бер, айта бер. Мениң жаңағы гәплерімди көріпгенге айта жүр, әне, сонда ұмытпайсаң!

— Онда сизди масқаралаған боламан-ау!

— Жа-ақ, хәр адам өзін өзі масқара қылады. Мен де сөйттім өзімди. Оны сеннен көрмеймен, дым қысынбай айта бер, яқшы ма?

Бала ийегін екшеди. «Хә-ә, сайызы да құрысын буның! — деп гарры бірден басқы тапты. — Өз сайызымыздан басқа тапқан еле бір де сайызымыз, көширген бір де бәкснимиз жоқ. Сәскелик жарманың ұақты болып қалыпты-ғо?! — деди гарры қуяшқа қарап. — Сен де гәпке айналдыра бермеш!»

— Анау өрдегі бәкснді көрдің бе?! — деди сен. — Сүңгіген үйрекке меңзеп тұрысын қара заңғардың! — Бала гаррының шығысқа созылған қолының ушына қарады. — Көрмей тұрсаң ба, арты көтереліп, алды сууға шаншылып атыр! Қыяметтің үлкени сол манда, соны нәзерлеп айда! — Дауысында буйрық бар. Оры-

нынан турды да қайықты қылтылдата жүріп, рульге өтті. Қайық тап бир орынында турып қалғандай, ғаррының ишин писирди. Өрге баратырғаннан соң бала ескен қайықтың жүриси өпип не жалшысын!

Ғарры бир нешше мәрте орынынан түргелип, гүманланған жерлерин таяўлап көрип баратыр; таяў бойламаса:

— Бәри усындай терен болса-дә! — дейди бала. Ғаррыда жуўап тайын:

— Онда дәрьяға шырашының не керсги бар! Шыра жағуы не дәркар?! Анаўманның толқышы майдаланды, соннан қәўним бар. Ийтқырланыўын көрмейсең бе, суў да қаралөтиреленди!.. Солай айдаш!..

Бала қайықты силтепген бәкенге бағдарлады да ескекке пәт берди. Қайықтың үстинде қылпылдаған ғарры еки қапталды алмагезек сойқалақлап-сойқалақлап:

— Баяғы заманлары дәрья кем-кемнен қублаға аўнап, ўа-ай ағатуғын еди-аў занғар! — дейди хәўес пенен. — Қублаға барған сайын ырғалған бағлар, тараңған таўыслар, мунарланған мешит пенеп мсдирсселер...

— Мен «таўысқа» түсинбедим...

— Мен де түсинбеймен, шырағым, ески китаплардан еситиўиме қарағанда бағларға бахыт бағышлап жүретуғын қус қусайды. Сол қус дәрьяның аўған жағына қарап аўа беретуғын қусайды... Илим-ҳикмет те, бәри де сөйтетуғын қусайды...

— Ата-а, — гәпин бөлди ғаррының. — Дәрья хәзир қалай аўып баратыр?!

— Соны хәзир билемиз! — деди ғарры қайықтың хәр қапталына таяўды бойлатып жүрип. — Дәрья ма?! Дәрья, арқаға аўып баратыр екен...

— Сонда, таўыс та арқаға ўшып өтип кете ме?

— Өтип кетеди! — деди ғарры түк ойланбастан, өзин өзи өтирикши етпеў ўшын-ақ. Жүдә исенимли етиў ўшын бәнтин де басып қойды:

— Таўыстың арқаға ўшып өткени қашшан!!!

— Сонда неге сизин бағыңызда жо-оқ?!

— Хәзир... — ғарры тубалады. — Хәзир, балам, айтаман... Таўыс па, таўыс бизиң бағды кишиснип, үстинен өтип кеткен...

— Бул жерде бағ барын билмей-ақ өтип кеткен шығар-аў!..

— Хаўуа, хаўуа! — Ғарры баланын өзи ойқыт тауып бергенше қууанды. — Хаўуа-дә, аспан деген бәле-епт!..

— Ата-а, — бала қыйналды. — Тауыс енди сизди бағқа дым келмеймекен?! Келсе, көрер едик-дә-ә!

— Көресен ғой, көресен!

— Қаша-ан?! — Бала бирден асықты. Ғарры тағы тубалап, тапты:

— Ҳәзир тауыс Мәскеў, Петирбор жақларда гурық басып атыр. Соның шығарған шөжелери бизди бағларға қарап ұшады екен!

— Неше күп шайқайды екен маегин?! — Бала шырпынды. Ғарры:

— Неше жыл десе-есе! — деп, балаға көзиниң тирисинде өтирикши болмаўдың иләжын излеп атыр. — Маегин жыллап шайқайды, соң шөжеси шығады, соң биз бетке келеди, қайда-а еле! Оған менди өмирим жетпейди, бирақ, сен көресен, оған даў жоқ!

— Тауыс келсе не қылады, не береди бизге?

— Тауыс деген, бул, ертеклердеги жигиттиң басына қонатуғын бахыт қусы, әлбетте, бахыт бередидағы, илим-хикмет береди, елге тоқшылық береди, адамларға меҳир-мухаббат, инсап-қанаат береди, дәрьяға берекет, елге тынышлық, көлге балық, кеўилге нур... өзи бахыт қусы болған соң, не жоқ онда, бәри бар, бәрин де бере береди!.. Баа-әй-бай, мына дәрьянын арқаға аўнауын қара! Қалай болса солай таяўды жутып баратыр, мынанқара!..

Ғаррының қублаға шанышқан таяўшының жарнысынан асламы суўдың үстинде зорыйып турды. Бала буны түк көрген жоқ, оның ойы еле тауыс пенен бәйт еди, өзиниң үйиниң дәрьянын арқасында болғанына қуўанып киятыр. Баланы бир ой қыйнар еди: «сонда, дәрьянын қубласы тауыссыз қалса шатақ-ғо! Дәрьяның арқасы тауыссыз заманларда қандай болды екен, қай заманлар ол?..»

— Ата-а, — ойы тизиниң ұшынан зибан болып шықты. — Кублада қайсы ханның тусында тауыслар болған?!

— Искендер Зулхарнайн деген ғайры елдин патшасы басып алғанға шекем-хәм бул кәраларда илим-хикмет күтә күшли болған дейди ески китаплардан оқығанлар. Ҳәмир Темирдин ұағында-хәм усы қарағанлардың айбатынан әлем титиреген деген гәп бар. Со-

ған қарағанда сол заманларда болса керек. Ол уақыт-
лары арқанын адамлары...

— Хауа, хаууа! Не қылады екен?!

— Бизлердей болып, жекке тамларда жасайды екен.
Ал қазір олар қамме жерлерин шәхәрлерге айналдыр-
ған да бизлер жер төлелерде, жекке тамларда қалып
қойғанбыз...

— Не ушын?!

— Бахыт қусы-тауыс, солай қарап ушып кеткен,
балам. Сен снди, балам Аллаяр, ескекти қуры жулқы-
нып тарта берме. Жәп-жақтыңның тереңлигин байқап
бармасаң, қайығыңның төсилиц пәт пенен бирден бар-
рып, қайырға диңк еткенин бир-ақ билеп қаласаң!
Сонин ушын, ендиги жағында күштен гөре тапқырлық,
тәсил керек, балам, қайығың сонда қайырламайды.
Сонлықтап, сайызды шаншып көрсетиу мениң менен
болсындағы, сен терең таманнан жүз.

Ғарры баланы орынынап турғызып, әдеп қайырды
көрсетип алды. Қайырлы жердин толқыны майда, сууы
қара лөтре. Майда толқын шегинген сайын кийиздин
орынындай қайыр жайыннан арқасындай бир зум кө-
ринип кетеди де тағы толқын менен жабылады.

— Әне, соннан сақ бол, соған урсан, қайтып шығыу
қыйын!

Енди олар ширенип тартылып турған ағаш бәкенге
қарай қайықты бурып, нәрауан зымырады.

Бул бәкен усы турысында қала бергенде де зияны
жоқ, асты терең, катер үстинен пашырлатып өтип кете
бериуи мүммин. ғарры булы билмейди емес, билди, әт-
тең, жацағы қайырға көширетуғын ғаррының басқа бә-
кени жоқ еди-дә!

Жақынлаған сайын бәкенди ийтерип аққан суудың
сести тау сарқырамасының сестиндей қарылдап пәтлн
еситиле баслады. Арқанлы тумсығы сууға сиңип кетип,
артқы тәрепи көтерилип қалғаплықтан пәт пенен кетип
оган урған суу бәкеннің де үстинен адам бойы жоқары
шаншып түсип әтирапын қайнауытлапдырар еди; шы-
рашы ғарры быйылғы ағыстың қәршепки жылдағы
ағыстан да пәтлн екенлигин абайлады, гүздин бундай
күнлериңде жазы менен туулаған ағыс шабыла-шабы-
ла сабылған асаудай жууасып, баяу аратуғын еди,
быйылғысы иләхийда, демек, бәхәри де иләхийда бир
бәхәр бола жақ!

Жоқары шапшыған суу арасынан бәкеннің аламышы анда-санда көриніп-көриніп кетеді де ғаррының кеуіліне шийшең үйге аламыш қулан сүйкенин тұрғандай сезіліп кетеді. Ядына буннан біраз жыл бұрын бәкеннің боялыу пұрсаты жылт етіп түсіп, жылт етіп шығып кетіп атты. Онда ғарры буннан тәуір-ақ жас, сақал-шашына ақ еніп те жалшымаған еді. Қайда боялса сонда боялсын, «Кавказ—Меркурий» компаниясының матрослары аламыш етіп боялған усы кишкене пирамданы қурып беріп атты. Сонда ғаррының олардың көйлеклеріне, дурысырағы, телнячкаларына таңланғаны есінде қалыпты: «Өзлери де жолбарыстай жигитлер екен, көйлеклеринин де жолбарыстай аламышын айт булардың!» деп таңланған. «Әне, бабай, — деди сонда буның сақалын көріп ғаррыға жорыған, пішини қоладан құйылғандай, булшық стлери билем-билем бір тышқан құйрық сары мұртлы матрос. — Сен епди, бәкеншик боласаң бизге! Бәкендөй бір сайызға байланып жасаған адамсаң ғой, дәрья ағысын өзгертпегенше сениң бәкенин өзгермейди, бизге сайызды көрсетіп турады. Сен-хәм бір бәкенсен бизге, бизден соңғы жолаушыларға да өз сайызынды көрсетіп тур!» деп еді. Татарша айтылған бул гәптин мәнісине түсінбесе де сөзлеріне түсінди, лийкин, «ол неге мырс етіп күлди!» деген сауалына қанша ойланса да таба алмады жууашты. Әне епди, сол бәкенди өзгертиудің иреті бүгін келин атыр. «Сонда сол найсап мени астарлап урып кеткен екен-ау!» деген хыял да мийине хәзир жылт етті. Бірақ көп ойланыуға уақыт жоқ, бәкен жақынлап қалды! Уақыт болғанында, биринши гезекте, көширмекши болған бәкенинин жерге қалай бекитілгенин еслеп алыуы керек еді-дә! Ол усыны еслеместен Искендер Зулхарнайынның найзапазларындай таяуып оң қапталына беккем тутып алды, буның шаныша жақ жауын, егер ғарры тез жетіп шанышып қалмаса, кәрамат бир күш суу астында турып-ақ ултанға сиңирип жиберіп, ғаррыдан тасалауы, буның «душпашын» сақлап қалыуы ушын жапталаса сүйреп баратырғандай сезіліп, сондай асықтырды ғаррыны..

Балаға алқынғам дауыс пенен қайықты теңкерілген пирамданын тип-тикке үстіне айдауды, халының барынша ескекти есиуди буйырды да өзи шанышыуға шөкелеген жерин көзнен тайсалдырмай турды! Кеуіліне,

қайықтың пәти, ғаррының пәти, таяұдың пәти — бәри жәм болып, дийдилеген ноқатқа бир тийсе тамам — бәкенди суу астына сүйреп баратырған сыйқырлы күштин қолынан шығжыр сыпырылып шығып кетип, босанған бәкан жибин үзген қулацдай ағыстың үсти менен нәрауан ҳағлайды да ғарры қайықты қуғалап жүрши тугып алатугындай көринди. Мине, жаслықтағы жигер ғаррыға әйне усы пурсатта керек еди! Пәт менен зымырап келген бул батыр «жауының» дийделеген қолтыгына «найзасын» шаныша алды! «Найзаның» бир ушы «шанышылған» қолтықта, екннши ушы «мергенниң» омырауында дирилдеди. Аяғын ултанға беккем тиреген ғарры «я пиримм!!!» деп, бир-ақ бақырып үлгерди. Тиссиз қызыл ийеги және бир ашылса ийегинен жаңы шығып кететугындай қатты тисленип тасланғанлығы соншелли, қара шәгирмеге қосыла басы да, аяғы да дирилдеди. Ғарры менен бәкенди қабыстырып тасламай айырып турған тал таяұ тоғындай ийилип, сәриппеса жаздырылса тамам, я бәкенди, я ғаррыны шертип жибере жақ. Ғаррыға бала ескекти дым тосаң есип атырғандай, лийкин, «қаттырақ ес!» деп қышқырайын десе жигере жасып қалатугындай үнсиз зирилдеди де ишинен қаттырақ есиғин тиледи.

Бетин жууған тер, бәкеннен шашыраған суу алдындағы бәкен түе, ғаррыға айдынды да көрсетпей таслады. Ол терден уудай ашыған көзин тарса жумған ҳалында басларын қалтыратып, сирескен үстине сиресип текс тирести. Әйне усы мәўритте бәкен сәл жыласқандай болып еди, жақ, ғарры таяұ-наяұы менен өзиниң бурылып баратырғанын байқалды, көзин жалп егтирши ашса — қайыққа таяұ бойы қубладан қапталласып баратыр екен. Таяұдың тиреу ноқатынан тайып кеткенниң билген ғарры сууға қулаудан сәл қалып, зорға қалднн тиклеп үлгерди де балаға «өрлей кете бер!» дегенди қолы менен силтеп аилатты. Өзи қайықтың өрлигинс оғырды да еки ийини барып келип, шәгирмесин менен бетин сүртти хәм «әрлеп кете бер, тәсилди өзгертемиз» деди балаға ентиккен дауыс пенсип. Бала ҳәйран: «бәкен артта, қайда барамыз!..»

Бәкеннен еки жүз метрдей өткенде қайықты толқышға кесе койууды буйырды хәм питегене дем ала жағып уқтырды. Лийкин, дем алып жалшытпады. Бунын өзи бир қапталында көзине жұмыс көринип турса

тақат тапнайтуғын бийпарасат адам еди. Анау көз ушындағы сууғағ шанышылған бәкен сууға емес, көзине шанышылы атырғандай бәле көрінди. Қайықты қылтылдатып, баланың тусынан рульге өтті. Соң қайықты бұрып, мергенлик көз бенен бәкеннің шашыраңды суудан қарайып көрінип атырған сүлдерін қайыққа гөзлетті де:

— Муқым тыңлап ал, — деп түсиндире баслады ентиге-ентиге. — Таяұды марап қайымлап қой, ала умтылатуғын болайын! Рәдниц былай-былай бултарыуына пурсат берме!..

Ғаррының не қылажағын түсинген бала: «Онда бәкенди қалай ийтеремиз, ҳау!» деп еди: «Ғауына шортан! — деди ғарры. — Исия болмасын, айтқанды қыл! — Бала ийегин екшеди. Ғарры дауамлады: — Жақынлаған сайын жаныңның барынша ес! Пәтли ағысқа пәтли ескек қосылса рөл бултармайды. Бултарттын бар ғой, кеттик биле бер! Оның жолы армаған, таяұды қолайлап қой да ескегине отыр!

Бала бунысын булжытпай орынлады. Ғарры абайлап барып, қайықтың өрлигине өттидағы, тасыр-тусыр таяұды алып, бағанагысындай етип гезенди хәм қайық дуппа-туұры зымыраған сайын биреу өтлеу тамырын тауын басып атырғандай балаға ыразы кейните: «хәй бәрәкәлли балам!» ын жеткерип турды. Аралық отыз адымдай қалғанда:

— Жулқы-ын, жулқы-ын, жаныпды аяма-а! — деп қышқырды қырылдаған пыснақ дауыста; бала жин урғандай жулқынды, шынында пәтли ағысқа пәтли ескек пәт берип, қайық көз илмес дәрежеде құрдым тартқандай ыққа ытқыды. Таяұ созым қалғапда жардай бир толқын келди де бәкеннің үстин басып кетти; көзи толқыннан басқа түк көрмей қалған ғарры тәуекел, таяұды силтеп үлгерди; қатты бир нәрсеге таяұдың ушы тийгенлигин ғарры дәстели алақанларының қалтырауынан-ақ абайлап қалды, болғаны, сопын арасынша қас қағым ғақыт өтті ме, өтпеди ме, оны хеш ким билмейди, билгени тек — қайықтың өрлиги көтерилип баратырған екен! Соң аспан астан-кестен, аудар-тепкер болдыдағы, тула-бойы жуулап, қулағы герен, еки көзи көр, бир жутым қауа жалғызнан-хәм татлы бир аұхалда өзиннің суу астында екенлигин сезинди. Бул дүнъя, усы дүньядан гүдерди үзиуи керек пе, керек

емес пе, бундай ой оның хыялына келип үлгермегеніндей-ақ, «өлсемен» деген ой да оның санасына жетіп үлгерген жоқ, санасынан бийгarez, бәлким, биймақсет те шығар, бәлким, мақсетлидур, еле өлип үлгермеген аяқлар, қоллар тирилигинен дәрек беріп, сермене берди, сермене берди! Бір Ұақытта ол суу астында қатты бір нәрсеңи өзінің теуіп жибергенін сезді, қатте аяғы «дицк» етті, бірақ, бул «дицк» сткеп сести оның құлағы еситкен жоқ. жүреғи еситти, соны еситиуи мәтгал, өзінің жоқары шығын баратырғанын-хәм абайлаған тәризли; лийкин, сол жоқарыға жарқ етип шығаман дегенше мына өкпесіндеғи ҳауа — ғарры ушып бир әсирге татыған ярым гана минут алдын бул дуньядан соңғы мәрте жутып шүмген ҳауасы жете ме, жоқ па, ийектен жан бурып шыға ма, я жақтыға өзи бурып шыға ма, — әне, усы кәрасын ол анық билмәйтүғын еди; бир гана жутым ҳауа ғаррыны да, жанды да шығыўға асықтырар, жанталастырар еди. Ешейинде бес кулаш, бар-ә, он кулаш арқан емиң-еркип жете беретүғын дарьяшын ултаны менен айдынның жүзиндеғи аралық бес-он кулаш емес, бес жүз-мың шақырымға — адам бир өмирде пияда жүрип жете алмайтуғын аралыққа айналып кеткеп тәризли.

Ғаррының зонқ етип сыртқа шыққанын көзінен де бурын ауызы сезді; соншелли жан ҳәўлетинде жанталасып ынтыққан мынаў жақты дуньясынан «ха-ап» етип, бир симирим ҳауаны ийтсей жулқып алғап да ғаррының кең ашылған ауызы едидағы, төбесинен шапшыған толқып көзлерин еле аштырмай атырған еди. Ығып кетпеу ушын асылғандай бир зат излеп сермеленген қолларына ағашгай қатты бир нәрсе илди. Ғарры буның ағаш емес, ултан менен бәкенди тутастыра шертилип турған шынжыр екенлигин, өзінің усы шынжырға ешкәс мингендей минип турғанын, қатте аяқларының санасынан бийгarez ашырым алын таслаганын-хәм сезді; өйткени, өлдим азарда жутанып жутқан бир жутым ҳауасы тек гана жан емес, санасын де елдирип үлгерген еди; әне, усы сана айтқан соң, үкес машақат пенен болса да көзин ашты хәм шамшырап атырған, үстинен ентерилип ақтарылып атырған суулардың арасынан булдырап көринсе де, әжайып бир жақты дуньяны көрди, бул дуньяның әжайыплығы соннан ибарат — бунда Куяш, Қуяштан-хәм бстер Ғауа

бар еси! Ол дүньядан буның парқы да, артықмашлығы да усында еди-дә! Усы әжайып дүньядағы әжайып дәрьяның әжайып емес бәкенипе төңкерилген қайықтың, тап бир сирисинен бақанға қыстырылған қасан геүпштей илинип турғанын көргендеги әжайып сезімдерин айтпайсаң ба! Толқынның төңкерилген қайыққа, бәкениге шапшып шалпылдаған шау-шууының арасынан гаррыға:

— Ата, ата-а! — деген сес буұлығып шыққандай болды, гаррыға сол ұақытта ғана өзиниң жекке емес екенлиги ҳаққындағы ой сап ете қалды ҳәм этираптан алақлап Аллаярды изледн.

Аллаярдың дауысы ықтан шықты:

— Ата-а, мен... қайықтың арқанын услап турман!

— Бек бо-ол! — деп бақырды гарры ҳәм өзи төңкерилген қайықтың ҳауада солтанлап бос турған рулине жармасып шықты; шыға сала сес шыққан жаққа қараса, бала қайықтың бас жағынан бес қулаштай арыда, Гарры асығып-албырап дауыслады: — Әсте-әсте саумалап келе бе-ер... Қойып турр, саумалама, мынаның шығып кететуғын түри бар! Мен үстине салмақ салып алайып, оинап соң саумалайсан! — Динке-димары қурып қалған гарры қайықтың рулинин үстине кесе тасланған сең-сени тондай омырауын арттыдағы: — Ал енди, саумала, саумала-а! — деп бақырды. Гаррыда ық етерлик шама қалмаған еди; ол баланың саумалап-саумалап келип, қайықтың жалпақ ултанына жармасып атырғанын көрип атты, созайын десе, я динке, я созатугын зат жоқ.

«Шықпас жанға бир себеп табылады» деп, ата-баба усыны айтқан шығар; әйне усы мәүритте, қайдан келсе соннан келсин, ықтан еки қайық бирден зымырап келе берди. Дос па, душпан ба, — қызыл ма, көк пе, усы мәҳәлде гаррыға буның түк парқы жоқ, тек, мыпа апаттан қутқарса болғаны еди. Олардың ким екенин еки қайықтағылар жапа-тармақай келип, кими гаррыға, кими балаға жармасқаннан кейин де абайлаған жоқ, дурысырағы, абайлауға талапланған жоқ. Келгенлер буларды суудан алып, өз қайықларына мингизди; соң ҳәммеси жабылып, бүккесине түсип атырған қайықты қайтадан шиккесине қойды, я ескок, я таяу қалмаған бул қайықты бир қайыққа тиркелидағы, жигитлер жағаға тартты. Ийеги ийегине тиймей сақылдап

отырған ғарры да, я жыларын, я қуғаныштан күлерин билмей отырған Аллаяр да тек мына нәрссни ғана абайлады: ски қайыққа бөлинип минген он жигиттиң түри-түсн усамағаны менен барлығының да кийими бир тауықтың маегиндей бири биринең айнымайтуғын, гилен маңтайында жулдызлары жарқырасқан сонпанылы, шинелли хәм мылтықлы, шетинен Кумингерди ес-леге беретугын ғошшақлар еди.

Бир тамаша жери — булардың биреуи биреуине жағага жеткенше де түк үндескен жоқ, не қылыуы кереклигин хәмме билнип баратырғандай, ескекши менен сскекши үнсиз алмасады, ескекке дем берместен дөндирип еседи де онысы шаршап үлгерместен скиншиси тайын.

Сыртқа шыққан соң да апатқа ушырағанлардан сирә: «не қылған адамларсыз, не қыла жақ единиз?» деп сораған нйт болмады. Жамбаслап атырған тораңғылға қайықты да үнсиз әкелип байласты.

Ғарры менен баланы зирдеклетип қырға шығарды да: «Идите по домам!» деди биреуи. Ғарры өзін дегереклеп турғанлардан: «Не деп атыр?» — деп сорады, лийкин, хеш ким: «нәлен деп атыр» деп түсіндірмеді. Тасыр-тусыр қайықтарына минип, кетти де қалды. Ғарры менен бала да масктен шыққан шөжедей тик жарда зенирейисип излеринен узақ қарауға шыдай алмады, күн батар алдышың кем-кемнен күшейип баратырған сууығы, кийимлерин сығып кийиуине де пурсат бермей, малпақ-салпағы менен зирдеклетип, ауылға қарай жууыртты.

Буларды көрип қорқып кеткенинен әдебинде байбайы жер жарған Мәхийда кемшир, бийшаралардың бул қурақым аман қалғанына кем-кемнен қуғаным, ски үйдеги үш бийташқа мәкидей жылпылдап, табақ қатына-тыу менен, ошақларыно томар қалап, еки үйди моншаға айналдыруу менен аўара болып жүрди.

Жас тулға жаслығына барып, Аллаяр ергенино-ақ түк көрмегендей тик аяғынан басып, ғаррышкине келди. Жайдың ыссылығы сырттан киргеннин демин қайтэрарлық дәрежеде тандырдай хәуирли еди, соған қарамастан басына Дәсжапнын гөне әскерий сонпанын басып кийип, сең-сең постынға оранып, торақ суу ишип атырған ғарры: «Бул қурлым тәуир екенсен, түпеләм!» деди хәм келиннин хәл-жағдайын сорап билип, сон

өзинин аўхалының еле аўыр екенлигин айтты, қара курашың дәрьяның ығызып кетип, жалаңбас қалғанына, наәйлаждан Досжанның әскерий гөне соппашын кийип, «гүнаға батып отырғанына» қыйналды.

— Түни менен аяқ-қолым, сүйекпе-сүйегим от болып өртенип, киригим айқаспады! Түнде бир кәтир өтти-ро, үш ирет бақырды, еситпедің бе? — деп сорады баладан. Бала еситпегенин айтты, ғарры: — Онда ден-саўлығың шүкир екен, уйқылай алыпсан! — деди қууанып. — Сол кәтир неге үш ирет бақырды, бұрын бир ирет бақырса бақырып, болмаса тым-тырыс өте беретугын еди; сен дәрьядан барып бир хабар ал, сол кәгир кешеги бизлер көрген қайырға тийип қалды ма деген гүманым бар! Үсти-үстине үш бақырды-ә, неге бақырады қайырамаса! Бар, балам, бар, кешегилердің кәтири болып жүрмесин, — деп, қыстастырды.

Дәрьялыққа кеткен Аллаяр түс болмай-ақ қызық хабар тауып келди:

— Қайырмап атырған кәтир жоқ, бірақ, кешеги бәкенди толқын қырға шығарып таслапты!

— О қалай?! — деп таңланды ғарры. Бала еки ийинин қысып, алақанларын «қайдам?» деген пишинде жайды. — Бизлер сонша күш салып, қырылып қала жазлапек-ро, «тамыры» беккем еди.

— Кәтер өткен болса, сол сүрип кеткен онда!

— Әне, әне! Сен жаңа таптың! — Ғарры қуунақланды. — «Тамыры» солқылдап турып еди, — деди әдеп-кисинен тайып. — Сонда да бизге күш бере жақ емес еди, орыслардың кәтири тамыр-памыры менен жүлген экен-дә! Шыңжыры бар ма?!

— Билмедим.

Аллаяр кеткеннен соң ғарры шөгирмесин де сорап көрмегенине өкиинип жатты. Ақыры, сонша лабыр бәкенди қырға шығарып таслаған толқын оның қара шөгирмесин-қәм серпил таслауы мүмкин еди-дә!

Күн батардын алдында Аллаярды кемпирине шақыртып:

— Сен сол бәкенди бир жерге байлап кеттиң бе, я өз аўанына қалды ма? — деп соралы. Бала өз аўанына қалғанын айтты.

— Суўда ма, қырда ма?!

— Суўда да, қырда да.

— Түсинсем, буйырмасын, жөнлеп айт!

— Бир жағы сууда, бір жағы қырда жатыр.

— Ығын кеткендей итималлығы жоқпеді?!

— Жа-ақ. Биреу ийтерип сала қоймаса, сууға өзи түсе ме? Дәрья болса, кешегиден де тәуір- ақ тап таслапты.

— Химм, онда ҳеш гәп болмас. Ол бәкен еле керек. Ал енди, қырға өлип атырған қара ғарғадай бир нәр- сени шығарып тасламап па? — деп күлди. — Атаң жаланбас қалды-ғо!

— Басыңыздағы да жарасады екен, — деп кетти бала.

— Түни менен ғаррының ядынан баланың «дәрья бурыштыдан да тап таслапты» дегени шықпады. «Қайыр көбейеди, шыра жағыу керек, шыра-а!..»

Бирақ, оның шыра жаққапдай шамасы жоқ еди, көзи сәл илипсе күни кешегі ғана өзин, баланы, қайығын, тап ертеклердегидей, дәстанлардағы Қыдыр аталардай ғайыштан тайын апаттап кутқарып кеткенлердің катерлериниң қайырлап атырғанлары елес-елес берип, уйқысы чайдай ашылып кете берди.

Үшинши күни кештеги балапың әкелип берген қырғауылынан ғарры сорпа таярлатып, өзи еккен қызыл бурыштан үшеуиң дизбектен сыттыртып алдырды да ағаш қасықтың арқасы менен өзи бир табақ сорпаға уқшатып езди. Бурыштың ашыуынан қасында отырыуға шыдамаған кемпір «ууығыш өлер бу!» деп қорқып еди. Жақ, ғарры арақ-арақ терге түсип, ксиптирип беріуи ушын көйлек-дамбалын шешип берди де үш-төрт көрпени үстине қабатлатып жаптырды. Сол сол екен, пырылдап уйқылады, уйқылады, таң алагеуғимде кемпір оянып: «Демигип өлип қалған жоқпекен!» деп, көрпелердин қабатларын ашып қараса, орынында ғарры жоқ! Кийимлери де, постыны да жоқ! Соның арасында тамбас дүсирлеп, «халын билмейди, тағы аязлап қалатуғын болды-ау!» деген гүдик непен кемпір геуишин салпылдатып, бешбентин жамылып сыртқа шықса — қыстың бир күни! Шымыры аяз зәрре ашық жерди шымшып алып атырған! Қарасың көрмесе де тамның басындағы ғарры таман ийегин көтерип: «Ға, түссен бой ма? Жалыңа реҳимиң жоқ па сенин?» деп дауыслады. Аржағынан келген ғарры, жууап орынына:

— Қаша былай, басыңа түсип кетпесин! — деп бақырдыдағы, бир-еки гөне ескек хәм таяуды изли-изи-

неи таслады. Кемпирге ишкерилеп, тез чай таярлауды буйырды, өзи зәңгиден елlep басып төмен түстидағы: «келиннен хабар аламан,» деп кетти.

Тап бир-еки күнликтеги көринис қайта такирарланды: сыйыр сондағысындай көзин мөлийтип қарады, ғарры бул сапары есиктиң тәмбисин тайдырыптастан бурын-ақ сыйырды да, басбақты да босатып жиберди. Бирақ, бул сапары үйдин есиги ашық екен, демек, адамлар ояў, жанарақта ким де болса сыртқа шыққан. Ғарры өз болжауының дурыс екенлигине ишке кирип, төрдеги терлеп-телшип чай ишип отырған аналы-балалыны көргеннен кейин исенди. Хаял ғаррыны төрге шығарып болып:

— Өйпей, ата, — деп қысыныспасын айтып атты. — Сизден хабар да ала алмадым, бүгин питегене қалқылып отырман, ҳәзир кирип шығыў нийетимде бар еди, өзиңизди көрип қойдым-аў!..

— Сен өйтип, бизди қысындырма, келин. Мен де жетейин десем, жете алмай, кемпирден аўзы-жағым тынбай сениң аўхалынды сорап аттым. Сөйтип, дәтим шыдамай келгеним еди, қалай енди, шүкирлеўмисең?.. Ғә, бәрәкәллә, усы отырғанынды көргеннин өзи бизге ғаниймет, шырағым. Биз бир тозған адамбыз, жатамыз да, турамыз да. Сен ис қылып, өзинди күт, балам, әйне қара жерди қайра-қайра басып жүретуғын ўақытларын, басып жас, қаран, күтип! Бизиң кемпирдин тәўипшилигине онша исене бермей-ақ қой, оннан өзим зор болып шықтым, — деп, үш бурыш езип ишкенин, сөйтип тәўир болғанларын мақтаныш пенен айтып:

— Буиңан да питегене дүзелинкире, даяныцқыра, — деди. — Ешектин үстинде отыра алғандай болсаң, орап-шымқап, Қылшақтағы түркмен қыз тәўипке өзим көрсетип қайтаман, — деди жеделленип.

Булар чай ишипени усы жерде тамамлады. Ғарры чай ишиў ушып өзиниң үйине кирген жоқ. Бала екеўн ешекти ертлеп, белинс Назарбайдың журтында қалған еки гиркирени теңлеп, артып, ескек, таяўыларын алып, дәрьялық таманға келди.

Гиркирениң ҳәр жағы батпандай бар еди, ғарры тенди көтерип түсире алғанына мардыйып, қайықты шешип атырған балаға:

— Атаң еле өле жақ емес қусаға-ан! — деди. «усы кеселден қайтыс боларман» деген ойы қорқытып тас-

лаган гаррының өзи ушын айтып турғаны үлкен бир жаналық ашқандай туйылар еди. Бала гаррының бул гәплерине онша итибар берген жоқ, жууап та қайтармады. Жууан қыл арқанды жаздырып, гиркиреннің бир жағын қайыққа қарай дөңгелетип кетти. Гарры ешегин тусап жүр.

Олар бәкеннің тусына қайықты келди. «Дәрья кешегиден де тап таслапты-ғо! Кеше бәкеннің жартысы сууда жатыр еди, бүгін тасырайып сыртта қалыпты!» деди бала. Гарры күзде суудың усындай болып қайтатуғынын, бәхәрде және тасыйтуғынын айтып атыр.

Гарры бәкенди аудар-теңкер егип көрди. Тоғада шығанақ бойлы ғана шынжыр қалыпты, суу тасымас-тан алдын көп заманлар жерге тийип жатқан шынжырдың ширигенлиги соншелли, бир тоғасын гарры қолы менен ысқылап көрип еди, қара ширик иримтик-иримтик болып, қалай болса солай тақандай езилип баратыр. Гарры буның қалай бәкенди ұслап турғанына, усы ширик шынжырды да үзінуге шамасы жетпегенінс таңланды. Гарры шынжыр өткерилген нәхан тоғаға жууан қыл арқанды байлады да бир ушын қайықтағы балаға зыңгытты. Соң өзи: «атаңда күш ба-ар еле, қартайса да қарекет шашсын деген!» деп мақтанып жүрип бәкенди тарбаяқлап өңменлей берди, өңменлей берди, қашшаннап суу синип қалған лабыр бәкен хәр қиймылдаған сайын гәли жаңағы: «атап өле жақ смес еле, түпәләм!.. Күш ба-ар еле, түпәләм!..»

Еки-үш күнликтеги сонша машақт пенеп тапқан қайыры аңғардың арқаға тез айнауынын кесапатынаи үйдің орынындай дөңесленип қалыпты.

— Ақ-қарасы айырылған нәрсенің зияны жоқ. Буған соға берип, кемедегилердің көзи жоқ па! Хәр бәле үстике суу жайылып атырған, сайызлығын жасырып атырған сайыздан келеди, кемени жылжытпайтуғын да солар, апат келтиретугын да солар! Жәнс, теренге құсап алдап кесилиўип қара буларды! — деди гарры көрилген атаушықтың шығысындағы бир жайылымды таяулап көрип атырып: — Бул көралар да бир-еки күннен тасырайып қалады, сонын ушын еле де арқараққа ал!

Бала қайықты көрсетилген жаққа бағдарлады. сәл жүргеннен сон:

— Тоқта! — деп бақырды ғарры. — Тап усы жерге таслаймыз.

— Бул жерлер терең-ғо, таяудың жартысынан көби сиңи тур!

— Бүгін терең қусап турғаны менен, дәпте өтпсй сайызланады! — Ғарры жуған қыл арқаннан бир ушы өткерилип байланған гиркирениң үстинги тасын ширенип көтерди де: «енкейсем алып кетеди-ау!» деген ном менен енкейместен суўға таслап жиберди. Аспапға серпилген муздай суў тамшылары ескектеги баланын мойнынан жаўып, етлерин қус етиндей бөрттирип, түршиктирди. Қайық аўданлап-аўданлап, бәккениен алысласа берди.

Бул — ғаррының қарамағындағы үш бәкенин дәл ортаңғысы, сиңи усынан үш шақырым өрде, үш шақырым ықта бир-бирден бәкени бар едидағы, ғаррының шырашылыққа зәрури бир қабақ майы, бир-еки шырасы өрдеги үлкен бәкение. Қеш қандай стандарт-стандарт дегенди есапқа алмастан, Төрткүлдің берги жағындағы «Бабай қаланың» усталары адам бойы етип соққан бул көшкни-бәкен ғаррының шыра май, күкирт кусаган қыт нәрселерин тилешилдерден тыққышлап қоятуғын оорышы, бунын гилти қысы-жазы ғаррының ышқыр баўына салмағын салып жүретуғын еди. Ғарры ең әдеп, соны барып жағуўды мақул көрдидағы қайықтың басын өрге қаратты.

Олар бул бәкен-көшкиден жаңағы орнатқан бәкениннің сынған фансының орынына бир фанс та алды. «Ляқтағының да майы түүесилип еди-аў, тарса ядымнан шығып баратыр скеп!» деп, қулыпты қайтадан ашып, тағыбир фансты майға толтырып шықты. Гилт тағы ышқырбаўдан, ғарры қайықтан орынын тапты.

Күн батўға мейилленгенни менен еле әтиреп жақты болғанлықтан бәкендеги жапған шыраның жақтысы сыртқа анық билине бермес еди. Олар ең соңғы бәкениннің шырасын ымрыт жабылып қалған мәхәлле жағып, жулдызлар патырай баслағанда қайықты жәм-баслап атырған тораңғылдың қолтығына тықты.

Екеўи бир ешекке минип, ырашқа өрмелегенде таза бәкендеги шыра узақтан шоқтай ғыжлап көринер еди. Ғарры балаға:

— Ол шыра емес, мен! — деди мақтапып. — «Меннен аўлақ жүриң, мен терең емеспен, сайызбаб! Менин

сайызыма сүрнигип өлмен!» деп, айтып турыпкан. Жақсы ма, жаман ба, бәри бир, адамның өмири адамларға шыра болыуы керек, қала-ай, атаң айта алмай ма, ойнама атаң менен, химм! — деп күлди мингесиктеги балаға ойынлы-шынылы. Аллаярға ғаррының бул кеуил хошлығы қатты унап киятыр. — Алеке-е, қала-ай, — дейди өзінен өзі йошланып. — Атаңның кәйли бәлент бүгин! Өмир дегеннің бәри кешегидей қапыла бермейди, усындай йошландыратугын да күнлери болады!

Бирақ, ғаррыны да, баланы да йошландыратугын бундай күнлер санаулы ғана қалған екен сонда.

Екеуи ғә ябыға, ғә ешекке мингесип, хәр күни кеште шыра жаққан дәрьялығынан әжик-гүжик сөйлесип қайтып жүрди! Ол бир, бахытлы күнлер екен, ғарры сол күнлерин еслегиси келеди, әттен, ұақыт жоқ!..

Ийесиниң изиндеги бийсәубет, бийтаныс еки жолаушының ийесин узақтан сезиуден-ақ жатсыраған Қутлаяқтың мурынының ушы жыбырлап еди, олар дүрсилдеп гүдисине жақынлағанда шабаланып үрип жиберди!..

Енди, ғаррының еслеуге ұақты жоқ еди, лийкин, тийисли гәп айтылыуы керек...

6

«Қылышын сүйреп қыс келди» дейтуғын еди халықта. Ғаррының кеулине усы быйыл бул ауылға — дурысырағы, ауыл аты қалмаған еки үйге қыс қылышын сүйреп емес, қылышын жалаңлатып келгендей туйылды. Ызғырық самал етекли елдің қатарында қолтықтағы еки үйдің тамларының басындағы от гүдилерин жулқып, ашық-тесигинен ишкериге хуулейди.

Ғаррының Аллаярға айта беретуғын ыссы самалы Қылшақтан да, Шымбайдан да, Шаббаздан да, Төрткүлден де бас пүкил ескенди қойған тәризли. Қайтама төрт таманнан ысқырған ысырапыл күннен күнге хәуиж алып, күннен күнге гүжийди.

Енди, қыстың аты қысады, ыссы күтип бола ма, күннен күнге күн сууытады, бүгиннен ертен, ертеннен арғы күни сууық бола жақ, бул хәш гәп, бул — пасылдың нызамы, нызамлы нәрсеге пәлен деп болмайды. Бирақ, дәрья қатпай атыр, қара сууықты қақ жарып, кешки қақаманларда суу кешип, шыра жағып қайтыу

күннен күнге машақат болып баратыр. Еки күнликте гүздің басындағы келген, ғаррыны алампурхан етип, Қыпшаққа жоллаған адам тағы келип, қандайдур да бир мәкеменин мөри басылған бұйрығына қоса ғаррының бир-еки айлығын да берил кетти. Мөри басылған соң, бұл да нызамлы ис, буған да пәлен деп бола ма, ғарры хәлек, бала хәлек, қайық хәлек! Ғарры менен бала тула бойы ақ қырау болып, қара қуптанда есеңкіреп келип, сүре жығылады. Оның менен, өтип атырған катер жоқ, ғаррының құлағы күни-түни дәрьялықта; көптен бері гүўкилдеген сес шыққан емес. «Катерин жүргизбейтуғын болса, шыраны жақтырып не қылады екен, муз қатса қутыла қояр едик бул машақаттан!» деп тоңқылдайды Мәхийда кемпир. Буны тоңқылдатып жүрген де қыстағы керексиз машақат, күнин сууығы, Ертең буннан да сууық бола жақ, ақыры!..

Сууытса сууытсын, күн жаманы кетер, бәхәр жылт етсе бәри де умыт болар, саратанда елп еткен самал таппай желпингенлеринде, бул журт қыстың салқынын сағынады, сууытсын, мәйли!

Бирақ, буларды тондырып жүрген күнин сууығы емес, күннің сууығы кийими, отыны, басында мийи, үстинде үйи бар адамға не болыпты, тондырады — жылынасан — қояды. Буларды тондырып жүрген нәрсе — хабарлардың күннен күнге сууытыуы. Қыстың сууығы не, тәнди қалтыратады, жанды қалтырататуғын хабардың сууығына қалтырасаң, иши-бауырың, ақыл-хушың, сағынышларын қосылып қалтырайды, буларды жылытыу дым қыйын, буларды от жақпақ түүе қумбызға өртеп-хәм жылыта алмайсан, буларды тек ғана сөз бенең жылытыу мүмкин, еритиу мүмкин, оның ушын сол сөзлерден құралған хабардың өзи жыллы болыуы керек. Ал, келип турған хабарлар, биринен бири қорқышышлы, биринен бири сууық еди, бир ауылдағы төрт ғәрипти усындай сууық хабарлар қалтыратады, тондырады, ақлатады-ұхлетеди.

Жән-жақтың самалы соқпай өтпейтуғынындай, күн қатты сууытқалы жән-жақтың өткіншилери де усы үйлердин биринде бир жылынбай өтпейтуғын болып қалды. Өзлери жылынады, ал, буларды түрли-түрли сууық хабарлар менен музлатып кетеди.

Шыпшаң бир ай болды, Бағдияр да, Досжан да изеп басқан емес, өли-тирисин билдирген емес, үйде-

гилер толғанғанда да, толғанда да усылардын ууайымынан қауестерленип тоғады, соны олар билмеймекен, «бир хабарып билдирсе болады-ғой!»

— Әскерлик деген бул қазыу емес, қазыушылық емес, па-ай, сен-хәм сөйлейсең-әә! — деп жекиринеди сондайда ғарры кемпирине.

Мәрзия болса, ярым айлап бери тысқа шыққанды қойды, сынық қабаққа дәрет сындырып, есикке телмиргени телмирген! Лийкин. Бағдиярдан хабар жоқ.

— Усы, ҳәр кимнен бир гәп еситип, сары ууайымға батып жүргенше көзим менен көрип, кеуилимди ән-жамлап қайтайып-шы! — деп пәтленди ғарры. Бала да бармақшы еди, «апаңа ким қарайды, ауыл-елге ким көз-қулақ болып турады!» деп, кейип тасладыдағы, қайыққа минип, ғаррының өзи атланып кетти.

Бул ғарры басқалардай емес, бир жаққа барарман болса жеткенше, барғаннан сон қайтқанша асыратуғын бийпарасат адам. Бундай адамға «Қыпшақ деген не, мынау тұрған жер! Қайықтың басын бир бурса болды, ағыстың өзи-ақ хә дегенше Қыпшақтан шығарады!»

Күн менен айдыңға бирге шыққан ғарры, ырасында да сол күни күн бата ауылының жасқасына келип, жамбаслап атқан тораңғылдың қолтырына қайығын тықты.

«Қыпшақ деген не, мынау тұрған жер!» деп, мын айтқаны менен, бул ауызға аңсат, қыс түскели толысы орғайып, баяулап қалған ағыс барғанша да, қайтқанша да ғаррының қолын ескектен бир ели босатпеды. Өрге жүзгенде ғой, өр сирә өрлигин көрсетеди. Солдай да қыстың кир кешес қысқа күнниде отыз шақырымға жууық аралыққа әри барып, әри қайтыу ғарры түзе еки ийинин жулып жалмаған жас жигит ушып да үлкен ғайрат болғанлықтан шығар, ғарры: «баруымнан қайтыуым тез болды!» деп келди.

Күн ауа күннинг сууығы катты қаҳарге мингенин төртеуи де түүел биледи. Ғаррының өзи еситип, көкирегин басқанлықтан бундан қалтыратпасы қойса да Қыпшақтан келген сууық хабар қалған үшеуинин қалтыратпасып еки еселедирди. Бәленин бәри усы ғаррыдан келип атырғандай, қайда сууық хабар болса усы тауып келетуғындай көринген Мәхийда кемпир: «баруымнан қайтыуым тез болды деп мақтаналы-ау жүдә кеп!» деп, ишинен бир топқылданды, әлбетте, иши-

пен тоңқылданғаннан соң буны ҳеш ким еситкеп жоқ. «Басбашы алты мың ләшкер менен муз қатпастан бурын бери өтип алады деген ғауасат бар!» дегешинде, «бийдоўлет базарға барса сум хабар табады!» деп, кемпир шаларақ еситтирип тоңқылдады. Шаларақтың аты шаларақ-дә, шаларақ тоңқылданған соң, гаррысы да шаларақ еситти де, гәпин даўам ете берди:

— ..«Ҳиң» деўге пуршасы жоқ, сонша жерден қаралай өшип барғаным бир пул, мениң менен де жуўырын-жортын жүрип, зорға тиллесин өтти, тўёе! Баллар қырға-қырт шабыспаға, тарса-тарс атыспаға таярланып атыр! Ақыры, урыс дегенин ылақ ойын емес, не бир гүмбирлескеп-гүрсилдескен топ атыспаларда паналаған жайышның дийўаллары топырақ болып бурқылдап, әйнек-қапылары аспанға шыңгытылып, өзиниң тас төбеңнен тарс ете қалатуғын қусайды! — деген сайын кемпирдин хүрейн ушып, даўысы шықпаға қарады:

— Өйпей, қудайым-өй, қудайым-өй! Өзин аман сақлайгөр, жалғыздың жаны қудай менен! Басына қарамап қапы түспек муштай кесек тийсе де адам аман қалар ма? Бәри мына, атына шешек түскир, палуаннан болды! Балам әнсейдей, қаўаланбай-ақ жүрген бала еди!..

Кемпирге бул суўық хабарды айтып қойған жеңил-теклиги ушын гарры ериниң тислеп үлгермей-ақ үлкен хәйўанның сыртқы қапысы «сыңсып» ашылып, аяқ сестин өжиреге қарай келе берди. Гарры күте асығыс сыбырлады:

— Келинди өлтирип аласаң! — деди әри хүрейли, әри өттиншли үн менеп. — Ҳәргиз таталай гөрме, не хабар болса, өзим айтаман!

Бул үйдн адамларына Аллаярдын аяқ сести қашпанап-ақ тапыс болып қалған, гаррының күткешиндей-ақ есиктеп Аллаяр кирип келди. Бала Есжанды емес, әкесин көргендей қуўанып, бул қуўанышы терис кириклеў көзлеринде, ҳеш қандай сумлықтын нышаны жоқ бийгүна хәм бийгубар жүзлеринде ойнадылағы, ип-ирн тислерин жарқыратып көрсетти. Бул бийгүман хәм шадыман жүздин күлкисин тийўға көзи қыймай қалғандығы соншелли, гарры апасына айтпаўын ескертти, барлық ҳақыйқатлықты айтарман деген ойынан бир зумда-ақ ўаз кешти; келининиң аўхалын сорады,

«түпәләм, шүкир екен!» Лийкин, бала Қыпшақтың, ондағы әкесинің хабарын күтип, анасының дилгир болып атырғанын айтпақшы еді, айтпады. Буны, көп жасаған адам ғой, Есжан ғарры да айтпай-ақ түсінді.

Бала Қыпшақтан алып келген жақсы хабарын ушып-ушып қууанып айтты апасына: «Жақында Қыпшақтың қызыл әскерлер Төрткүлге өтеді екен! Сонда ағамлар бір күн алдын шығып, үйде түнеп кететуғын қусайды!»

— Қашан екен?! — Аұырыу ананың басы қақаңлап кеткендей, сергекленгендей көрінді балаға. Анасына әкесинің қашан келетуғышы қай дәрежеде әхмиетли екенін, жанынан гүдерін үзген байгустың сонша жыл қослас, отлас болған, турмыстың аишы-душшысын бірге татысқан қостары менен ең болмаса соңғы мәрте ырзаласып қалыуды күтип атырғанын, жаны да тек сол ырзаласыу болып өткенше аманаттай сезилип атырғанын бала түк билмейді ғой.

— Жақында! — деди де ошаққа отын тыға берди. Ең болмаса қашан келетуғын шамасын ғаррыдап сорамағанына өкииди. Сорағаны менен ғарры байгус не десин, «Төрткүлге шығамыз» деген хабарды да ҳеш ким бұған айтпаған, айтпайды да, егер отряд Төрткүлге өтетуғын болғанда да бул әскерий сыр, буны бул ғаррыға ҳеш кимнин айтпайтуғынынан да ғаррының хабары жоқ. Тек болғаны дәрьяда киятырып: «Қыпшақта қыйын болып атырса Төрткүлге өтсе болады-ғо, әскерсиз қалаға басбашы топылып не қылады!» деген ойдың басына барып еди, сол ойы санасына сицип қалған екен. Балаға не дерин билмей, не деп қууандыра-рып билмей албырған пурсатта тилинин ушынан сууырылып шықты да кетти, тамам.

Олар ертсине күни менен дәрьядан хабар алмады. Ақыры, жол — жазда ыраштың үсти болса, қыс түсип, дәрья тап таслағалы — ыраштың дәрья таманғы ығы — дәрьяның ғырра жағасындағы қайырлық жол болып тур. Усы күнлери өткинши де көп, тууырысынан урысы көп, ғары көп, басбашысы көптей көрине бергенликтен ғарры шыра жағыуға шықса да я күн батар алдында, я күнди батырып болып шығатуғын еди.

Сол күни Аллаярды ертип, тап бул да жағысқа келди, күн де уясына батты. Ғаррының өзи жамбаслап атырған тораңғылға жүре бердидағы, әдетине гөре

Аллаяр еки ескеги менен таяуын астындағы қамыслығына тығып кеткен пышық мурны батпайтуғын жигилдиклиги таман кетти.

Таяуы менен ескеклерин аўдыр-саўдыр етип алып келсе, ғарры жантайып атырған тораңғылдың қолтығына үңилип, сығаланып жүрі! Қайық турған жерден суық самал хуўлейди! Баланың жүреги суу ете қалды. Бундай ҳәдийсе бурын жүдә көп болғанлықтап ғарры күтә албырамады, өзин жоғантпады. Ескекти, тауыды орыпына апарып тығыуды буйырды, сән: «сән өрге шап, мен ыққа шабайын, қудайын күткен биреу әкелип байлап кеткен шығар, тап, усы жерде табысқайлы.» дедидағы, Қышшақ таманға бет алды.

Олар бул жерде бир саатлардан соң үнсиз табысты, қараңғы түсип кеткенликтен бири бириниң тупжырасқан жүзлерин көрген жоқ...

Түни менен анасы қатал болды. Түни менен бала кирпик айқастырмады, таңның алдында анасы да уйқылады, өзи де уйқылап қалыпты. Көзин бир ашса, анасы сүйретилип барып, сөнип баратырған шоқтың үстине жалпылдақ салып, алыстыра алмай бүлин атырған екен; ескейип, отты үлпеп атырған ананың әтептенге тирелген жип-жиңишке қоллары ап-арық геўдесин көтере алмай қамыстай қалтырайды. Бала көрпесин серпил таслап: «Өзим жағаман гой, апа!» деп ұмтылды хәм анасын сүйеп, төсегине әкелип жатқарды. Соған-ақ шаршап қалған анасы, ски ийини барып келип, өзипиң пыдамсызлық сткенине, баласының уйқысын бузып алғанына өкинип, үнсиз телмирди оған.

Бала отынды алыстырды да томарды қалап, сыртқа шығып кетти.

Хәйуаннан дигирманың гүрилдиси келип атты. Бүгин Мәхийда шешесиниң нан жаўатуғын күни еди.

Ана айпадан қыя түскен нур дәстесинен қуаштың қай шамаларға келгенин, сәскениң пәрауан болып қалғанлығын абайлады. Далада тереклер сықырласып, самалдың пәтли болып турғаныннан дәрек берер еди. Дийирманың гүрилдиси еле дауам етип атыр, ана биресе баласын аяды, биресе пақырлап төгилип, отты өшире баслаған қара қуманға алаңлап, баласын шақырған болды; онысыз да өлпеп, зорға шығып атырған бийтаптың дауысын дийирманның гүрилдиси балаға

еситтире қоя ма! Кеше шала писип қалған қазан толы гешир де қақпақты көтере бырқылдап қайнап, анаға «динке-димар» деген нәрсенің әбден қәдірін өтирип атты. «Түби қарлығын қалатуғын болды-ау, сууы да құрып қалды-ау, питегене суу қашырғанда болар еди!» деп, көкірегі бәрін сайрап атыр, биліп атыр, барып қақпақты алайын десе де дезде димар жоқ.

Усы ўақытта сырттан кемпир келип:

«— Бай-буу, байғус балам-ай, еле тартып болмап-сан-ғо! — деп өкиннн билдирди де: — Келин қалай? — деди хәм жуўабын күтпестен ишке кирди де алды менен қазанның қақпағын, соң дүмшени алды. Оннан соң барын Мәрзиядан: — Калайсан, питегене бетин берман қарайын деди ме? — деп сорады. Мәрзия не десин, шүкирлик билдирип атыр. Кемпир: «шүкир ете бер, шырағым, шүкир ете бер, қырғауылдай дүрлеп бир турып кетсең, бәри де бир күншелли болмас», деп, тәссәле берип жүрип, мыс қумандағы сууды шабырыстырды, бийтаптын бети-қолын шайдырды, соң сынық қабақтағы әттей сарғайып кеткен женил дәретти төгип келип, қабақтың кеуип турыуы ушын жыллырақ жерге қойды. «Орынынан турыудан серпил таслай қойса болады-ғо!» деп атыр баланы да гиналап.

Зағараларын қыздырып, алдына қойды. Чайнектеги чайды қайтарып: «ыссылай ғана шым-шым уртла, терлесен, питегене сергексийсең, аздан соң, ыссы жарма жеткеремен,» деп, асығып кетти. Таңнап турып, ғарының қайығын излеп кеткенин, түни менен: «қайықсыз күп қалай кешер ексн!» деп, уўайымлап шыққанын усыннан еситти булар.

Кемпир нууы бирқыраған ыссы жарма алып келгенде Аллаяр қашшан чайнек-кесаларды жыйнап, бир самар геширди ағаш қасықтың арқасы менен сзип, тек, қамырға қарып, ийлеп жибере беретуғын стип қойған екен.

Кемпир сыпараларын жайып, унды елеп, қамыр ийлеуге киристи.

Ана байғустың не иштейн қалып жалшып еди, сырты желімленген сынық кеса менен торақ қатылған жүўери жармадан көзи менен жалынып отырған жалғысын аяғанынан-ақ бир кеса өлдим азарда жутты, болғаны.

«Тоңып қаласан, балам, дәрьялықтан атапның қандай мүшкіл не тауып келетуғынын қайдан білесен», деп, апасы баласына қалған жарманы зорлап ишкізді.

— Тандырға от қоя бер, бизнің қамырды жауғанша бул да бойын алады, мен керсенди ыссы жерге жауып, изиннен жетемен, — деп жумсады кемпір баланы.

Мәрзия менен Мәхийданың буннан үш жыл бұрын кесектен өрген нәқан тандыры Есжан гаррының мал қорасы тамандағы дүмекте еді. Тандырға отты берип, лаулап атырған жалынның үстине ири томардан таслап атырғанда ауызы-ауызына жууыспай, тоңыл қалған гарры үйінің емес, туұры тандырдың қасына келип ешөктен түсті де гүректей үлкес алақанларын ғалақ-ғулақлатып жалынға шаулады; сақалып шарпып кетпей ушын шалқыған жалыннан шалқая қаймығып атырып:

«— Шүйиши-и! — деди. Бала «ағам княтырмекен?» деп ойлап үлгерместен-ақ гәптің изи еситилді. — Қайлықты тапты-ым!..»

Асығыс үйіне келген кемпір сыртқы еситінің аңқайып ашылып атырғанын көрді. Тандыр таманға қараса Аллаяр жоқ, тандырдың қауіри сағымдай бууалдырланып шығып тур. «Хе-е, майданлап жүрген шығар,» деди де ишке кирип, қамырын зуғалалауға киристі; кемпірди еки үйдін наны асықтырар еди, сонда да: «аллатала бендесін жаратқанда ылайы үсейтін зуғалалаған шығар-ау, әдеп, еркекти жаратқан шығар, буларды «аштан өлмесін, буларға тап өзіндей зуғала жасап, нан жауып, жан ендирін турсын» деп, биз, бийшара ҳаялларды жаратқан-ау!..» деген ой келе берди, усыны биреуден еситти ме, я өзи тоқып отыр ма, буны кемпірдің өзи де билмес еди, пегедур, еки үйдін еркегін көптен бери асырап отырғаны ушын-ақ өзін ылай зуғалалап атырған тәңирине усатқысы келе берди. Усындай ой-хыяллар менен бәнт болып, қамырды тез ийлеп болды. Енди «тандырдың басына көтерип апар» дейін десе, «мынау баласы түспегердің есиктен басын бир суқпағын қара!»

— Аллая-аар, ҳа Аллаярр! Аллаяр-үүүү!!!..

Сес-семір жоқ. Геуишин салпылдатып, асығыс ишке кирди де пәхән самарды мықшығын көтерип ишқиты. Тандырға үчилсе еле оты шашланбапты, буғы

шашлап атырып та жән-жаққа қарайды, еле Аллаяр-дан дәрек жоқ! «Қау, бул балаға не болды?!»

Нанды жауып атырып та сол сөзди гүбирлене берди, жаңа зуғаланы жалпақлап, суқ бармағы менен киндик ойып атырып та жән-жағына қарады, — жоқ, Аллаяр — жоқ, Аллаяр жоқ! Тандырға суў берип атырып та қарайды, — я ғарры, я Аллаяр жоқ! «Баланы, саралаўға шыққанында мартыў басқан жоқпекені!» деген ойы бирден шоршытып жиберди.

Пискен-писпегенине, аққан-түскенине қараған жоқ, тандырдан зағараны үзип атырып та мартыў киятырғандай артына бурылып қарайды! Я мартыў, я Аллаяр жоқ!..

Өзи ғауасатшыл, ырымшыл кемпирдің ядына ақшамғы түси сап ете қалды. Түсипде Бақаншақлыдағы әлле қашнан өлген Қудайберген дайысы арбасына мингизип баратыр еди. Кемпир енди баланың да, ғаррының да, анаў бийтап ҳаялдың да, ҳәтте, «тарса-тарс атыспада жүрген» жалғызының да аманлығынан қорққан жоқ, тап, өзиниң қара басының аманлығынан қорққаны солшелли, жабылған нанды қалай керсенге салғанын, үстин жаўған-жаўмағанын билмейди. Түрпие өли шырай енип, Мәрзияның үстине кирип келди.

Узынына түсип, есикке қарап атырған ҳаялдың бақырайған көзи оған бир түрли көринди. Кемпир дәриў есине енди де ҳаялды шоршытып алмаўы кереклиги санасына жетти ҳәм: «тез-тез зуғалалап бола қоялып,» деп, жулқынып, зуғала жасаўға киристи.

Айнадан ағылған нурдың ағымы кем-кемнен қойыўланып, төрден есиктиң күн шығар таманына жылысқанына қарап, Мәрзия күнниң тәўир-ақ батысқа қийсайғанын ҳәм аспанның оғада ашық ексин сезинген сайын: «усы ашық аспанның астында тағы да нан жаўатуғын, Аллаяржанымнан палўанға «ыссылай жел алсын» дел, тандыр басыннан нан жиберетуғын күнлерим бармекен,» деген әрманы елжиретип атыр еди, кемпир топа-торыстан:

— Мен өле жақ қусайман, кели-ин, — деди муңлы даўыс пенен ҳәм ақшамғы бузық түсип айтып берди. — Баламды бир көрип өлсем болар еди-аў! — Еки нашардың гүдиги, әрманы усы жерде ушласты, бирақ, Мәрзия «мениң де әрманым сол, — палўан менен ырзаласыў,» дегенди айтпады.

— Қойш, шеше, сен түе өлим қалатында жатып, мен де өмірден гүдерімди үзгеним жоқ! Дениң сапсау, түс деген бола береді, «түс түлкінің тездегі деген» — деп тәселле беріп атыр.

Кемпір қарсы есікке қарайды, жақ, кирип киятырған Адлайр жоқ, бұны айтайын десе, байғұс ананы шоршытыудан қорқады.

Ушан теңіздегі атаудай үлкен өмірден бөлініп қалған бұл ауылдың халқы серпилип, азау-ғазақ, азаматтардың гауқылдылары, азанлы-кешлі маллардың шауқым-шуулары, балалардың гәеклесіулері, қойжанлықтардың жамырасыулары, хаял-бала-шағалардың урысып болса да бажалақласып атыулары, мал шақырысыу, ийт шақырысыуларға шекем қулаққа урған танадай пышақ кесті тынып, жым-жырт болып қалыулары қулазыған журттағы бұл екі хаялды әдепкі күнлері-ақ жинлі қыла жазлаған еді; оның бергі жағындағы жолбарыстың ақырыулары, қарақулақтардың безілдеп улуулары, бәрінсін де бетер, сонғы гезлері көбейген уры-ғар, өткел-кеткеннің гаұасағлы хәм гулгуалы хабарлары уйқыларын әбден қашырып, уйқы қашқан сайын изи ертең түнде де көріле беретугун әжеп гәуір қорқыншылы түслер күнде-күнде жүреклерін сууылдатып, сол дәрежеде қорқақ, сәтемшил хәм елжирегіш, гүманшил хәм ашыушақ етип таслаган еді, сәл нәрсеге қайсысы болса да шырт етеді, сәл нәрсеге шийрін жанларынан үмитін үзіп атады, сәл нәрсеге «қызыл болып кеткенлерінің» тағдийіріннен тәшүіншленіп, гә пинхамы, гә екеуі қосылып жыласып, қамсығысып алар еді.

Бирақ бұл сапары олардың муқласқандай уақты болған жоқ. Сонда да: «кели-ин, меп өле жақ қусайман» деген сөзлері кемпірдің дауысын дирилдетті, көзіне «лық» етип, жас та келип үлгерді. Деген менен, тиришиктің галмағалы күшли, ол саған бирдәйіне өлімді ойлатып қоя бермейді.

Кемпір қалай асығыс кирген болса, зуғалалы самарды ыйықлап, солай асығыс шығып кетті. Оның елс самардағыны жауыуы, бийталқа әкеліп, себетіне жайып беріп кетіуі лазым, ақыры, адамға адам усындайда зәрүр емес пе, тик аяғынан жүргенде гой, хеш кимнің хеш кимге сярә жынтығы жоқ. Оннан соң барып, сыйыр сауыуы, малларды жайғастыруы, кейін

сүги писмен, сууыйман дегенше гүби писип, азанғы уйтқан қатығыннан гүзесин босатыуы, нанын жауып бола салып, бәринен де бурып кешки улықпан ушын жығыл пуштарлауы, томар айырыуы, моржа сыпырып, шыра жагыуы, аұхатқа айналысуы керек еди! Хәр күни бир қолына қарап турған усы жұмыслар бирден ялына түсип, Мәхийда кемпирди асықтырды, албыратты. Усышелли ғалмағал, ғалмағал болғанда да байыуың ушын емес, даңқ шығарыуың ушын емес, тиришилиғиң ушын мына хауадай оғада зөрүрли ғалмағал мийинди ғыр қылып турса, сол мийдиң өлим хаққында ойлануға да, не нәрсени, не мүсиубетти болса да узақ ууайымлап сарсылуға да я пурсаты, я имкәнияти болса-ау! «Қара мийнет адамлары нық болады, сонлықтан-хәм узақ жасайды,» деседи. Нық болмай не қылады, күни-түни тиришлик ушын қулшына берсе, өлимди ууайымлауға, «өлемен» деп ойлауға сирә бир жақты болмаса ол узақ жасамай, ким узақ жасайды! Адамды қартайтатуғын — қайғы, ууайым, — буннан қутқаратуғын бирден бир нәрсе — бир мақсетти бәржай етип, келесн — оннан бийиклеу мақсетке қулшына беріу, усы мақсетлериң жолында шеккем азап-ақыретлериң, қайғы-ууайымыңның-хәм бир шийрин ләззети, жаныңды қайтадап жасартып жиберетуғын өмирбағыш қуғаншылы мәүриттери бардур. Усы мәүриттерге қулшынып жасамақтың өзи — жасау ушын гүресіу, гүресіу ушын жасау болса керекдур. Мақсетке қулшынып жасаған өмирди «биймақсет өмир» деп хеш ким айтпайды, лийкин, сол мақсет қандай, әлгиме усында?!

Мәхийда кемпирдин бир мақсети-он жаққа отау тигип, келин түсериу, ақлығын алдына алып отырып, бир «Түлкишек» айтын беріу, хәйиу айтыу. Оның бержағында сол отаудың баушууларын таярлауы керек еди, сол мақсетте баслаған басқуры тоқылып болынбастан-ақ қыс түсип, өрмек жыйналып қалды. Бәхәрге аман шықса, сол басқур тоқыуды қайтадан баслап, исип дауам етиу мақсети бар. Ал, оның берги жағындағы, тап усы күни, усы пурсаттағы геүниши салнылаттын жортыуы — сол қутлы бәхәрге азбай-тозбай, ашырқамай, жүдемей, қорықбай-зарықбай жетіу ушынғы көп жортыулардың бири еди. Кемпир буну «мақсет» деп билмейди, оның ушын бул тиришликтин мән да бир ғалмағалының бири, тамам.

Үсейтип, асыгып-үсигип тандыр басына жеткен кемпир, өзинин усыннан алдыңғы ғалма-галының қарамға шығып атырғанының үстине түсті.

Қарамға шыққаны сол — «астында сүйек бар» деді ме, я «астынғы зағара ысы болады» деді ме, үстине жапқан гөне бөз жаулықты былай жулқып таслаптыдағы. Құтлаяғы түспегир, көмк сүйегін ашажақтай самардың түбине шекем теулей берсе керек. Зағаралардың гэси күлдің үстине, гэси самтықтың арасына жумалаптыдағы, арқасы көринип, гэсп бүккесине, киндиги көринип, гэси шиккесине жатырыпты! Мына ийттиң өзи сирә айбынайын да демейди, бир зағараны еки аяқтың ортасына қысып алып, «нәйин-нәйин» намасына ийегін екшел, басларын ырғап келтистирип атыр!

— Ұа жи-ит! — деп, күйик көсеўге умтылған кемпир қолындағы самарды да тас болмаса таслап жиберип қарамға шығара жазлады. Бәри бир, ийт тегин кетпеди, бир зағараны тиэлеп алып қашты. Кемпирдин не деп қарғап-силенгенлерин айтып отырудың қәжеті жоқ, буның бир жағы тек ийтке емес, ғаррыға да, өзін усыншеллән азапқа қойып, ең болмаса журт қатарлы бир шүйке бас келинди де жумсатпағаны ушып баласы Досжанға да, усы азап-ақырестлерди көрсетип жасаға бергени, дым көрмегени ушын «соқыр қудайға» да тиетуғын еди.

Кемпир екннши тандырды жауып, еки үйге бөлгенде де бұл еки үйдің еркеклеринин өли-тирисиной дәссек болмады. Бирақ, кемпир олардың қайдалығын ойлап-ойлап өзінше шамалады. Бағана, суўып қалған екннши тандырына боян шөкир алыў ушын аттын ақыына келмеди ме! Қараса-ат жоқ, үстиндеги киіз жабыўын ақырында жатыр. Ғаррысының өзи келип, аттын ертлеп минип кеткенин кемпир сонда-ақ түсипди. Ебегин Аллаярға мингизген. Баланы тандырына да қаратпаған, бүйтип тосынан зобалаң салыў — ғаррысының әдеті. Не де болса Аллаярды мартыў баспағанын анық билген кемпир алағадасыз исели. Бирақ, ат лепен ешектің бирден не кереги болып қалды?! Панысының моржасын сыпырып отырып та ойланады, жуўап таппайды. Сөйтип отырғанда сырттан: «Еле сыйырды байламадың ба?!» деген ашыўлы айбарағы еситилди. Ғарры кемпирин көрместен-ақ үсейтеди, «үй-

де емей гәрде мо!» дегендей еситерлик етип айбарақ салады, бул да бурыннан пешеси.

Әдетине гөре кемпир сыртқа жууырып шыгып, биринши гезекте: «өйлбей, жаурап қалыпсаң-ғо!» деп, ғаррысын аттан түсирди. Соң атына ғаррынның өзи айналысты: жабыұлады, от салды. Қасында қара малларына қарап жүрип те: «қайда жүрсиз?» деп сорамады кемпир. Зәрре шыдаңқыраса өзи-ақ айтатуғынын биледи. Ғарры ашыұлы екен, тоңқылдап:

— Уа-ай үләтизинәәй! — деди. — Табытты ғана мингир! Арғы жағаға шыгыұын керек екен, қа бир ауыз сорасаң да беремен-ғо! — деп, бермейтуғын қайығын да беретугын болып атыр.

Кемпир: «бул не гәп?» деп те түк сорамады. Ғаррының пейилин биледи: «Ә-ә, сениң менен қай ийттин иси бар-ә, өзимнен өзим сөгинип-сөгинип қояман-ғо? Маған көзинди мәшшийткенше исинди қылсаң-ә!» деп, бақырып жибереди, онда да дынғырласаң өзин де қосылып сөгилип кетсесен.

Ырасында да ғарры сөгинип-сөгинип қойды, бірақ ләп сөгинди, ондырмай сөкти! Кемпир бул сөгислерди қурастырып, мәни шығарыұға қурақ қурап көрлше тигиұден де шебер еди, бул сапары да қурап-қурап қараса:...

Зәриұ бир «үләтизина» ғаррының қайығынын үстинен шыгыптыдағы арғы жағаға өтип кетипти. Ғарры зыр-жугырып, дәрьяны жағалап жүрип, арғы жағада қараұйтқанның өзиниң қайғығы екенин танығап. Таныған да «снди берман қарап биреұ минип өткейдә!» деп, жүре берген. Сол «наумиттин» Есжан ескегин жасырып қойса да қаңыратла жәнеұиттен ала сала қайыққа мингенни абайлады. Сонда да:

— Қаша-ан? — деди шыдамай шырпынып кемпир. Ғарры күйинип:

— Қудайдың мәрки саған! — деди. — Қашан екенни билсем, көзим менен көрсем, қырық жыл прәхәтти көрген қайығымды өлмей беремен бе?! Я алдындағы күни түнде бизлер кеткен сон, я кеше күндиз кеткен боладыдағы! Ким де болса, сол үләтизина онған ийттин тәззеге емес, жәнәұит қада қан-қан...

— Өйтпей-әәй!

— Басына зор түспесе, ескексиз қайық пенеп-хәм

аржаққа төуекел ете ме?! Ортаға шыққаннан соң қайық ыққа ықлап өтә-ә кеткен!..

Ғарры гәһин тыйып таслады, кемпир изин сорауға төуекел ете алмады. Мал-қал жайғастырылып, ишкерилеп, чайға бөккеннен соң ғаррының өзи сораптырмай-ақ гәһин дауам ете жақ болды ма: «Бағана қай жерге дейин аштың едим?» деди қазан толы сүтті көтеріп, түбилдиригин излеп турған кемпирге. Кемпир қазанын қойып болып, есине салды:

— Қайық ыққа ықлап, өтә кеткен!..

— Өтә кетпей не қылады, ескеги болмаса!.. Менің де түк хабарым жоқ, қыпшақтан ешекли қайтқан бір ғарры насыбай сорап еди, менде насыбай не жесин, мен қыпшақтың хабарын сорадым!..

— Аманлық па екен?!

— Қимм... — Ғарры «атыснақ болып турғанын» айта жақ еди, «айтсам, келінди қорқытасаң-ау, найсап!» дегендей гүдиклене қарап: — Муз қатпай бәле жоқ! — деди.

Лийкин, бул ғарры «айтпайман» деп отырып-ақ айтың қоя беретұғын адам:

— Қайық пенен урланып-пурланып, бирен-саран бері өткенін өткендей баллар ушырып турған қусайды. Оннан урыс болып жалшымайды, нағыз урыс болыуы ушып бермаған кемінде мың атлы өтнуі керек! Сол мың атлыны биңәй өмирінде адам қайықлы өткерип бола ма?!

— Иләйым, онда муз қатпағай!

— Қимм, оннаша соны тіле. «Қыпшақтың тусындағы дәрьяның арғы таманы дүбирлескен атлы, соның бәри өтер болса, жер-жәқаңға сыар емес!» дейди жапағы киси. «бір қызылға мың атлыдан қарайды!» деп қапылтады өлемпенғара кеп!

— Ауызына жылан жумыртқаласып-ә ширкиннин!

— Әй, онысы лап шығар!..

— Солай шығар-ау, «жамап ауыз» деген болады-ға!..

— Әпе, маған сол киси айтты: «Дуппа-дуұры кете бер, кете бер, бир-ски шақырым ығырақта, арғы таманда бир айланба бар. Сол айланбада қараңлаған бир қайық көринеди. Әй, айтып едим-ау, елсиз жерде неғып тұрған қайық!» деп. Сеники екен-дә! Қөзинди арғы таманнан айырма, кете бер, кете бер,» дейди.

Соннан кетип отырдым. «Нийети қайыр» деп, еки ескекті ешекке өнгерип алғанман. Әй, төрт шақырымдай жүрдим-ау деймен! Үрасында да аргы жақта, қула дүзде бир қайық тур! Өзимнің мүлкім екепип жүрегім танылды... Таңып турман, қайтейін арман ушып өтсем, алын ғана қайта қояр едим, қапат қайда оған! Қайықтың тусынан биреу өтип баратырса «қайыққа мингей» деп тилеп турғаным. Силем қатты, қатты, күн де бүгінгідей суұйтпас, от жағайын десем шырпы қайда! Болмаса асықпай от жағын, жылынып отыр беріуге болатуғын еди...

— Ендігиде шырпы алын кет.

— Өлим саған, сонда тағы қайық урлансын ба?

— Урланбай-ақ қойсын-ау, шырпысыз жүрме деп атырман...

— Сөйтиуім керек екен, базда мийиң ислеп кете қояды. Мениң ойыма сол келмешти. Соннан тоңған аяқты тепсиниң күт-ә! Соннан тал түске шекем жап жууымалы. Шаңқай түстен ауыппеди, уақытты шама-ламаппап. Биреу келип қайыққа минди де бермап қарап таяна баслады. Апық өзимнің қайығым екепин ескек еспегенинеп билдім. Ортаға шығып, ағысқа түсип еди, буны да ағыс алып өтә кетти ме де! Йити Есжан болмасын, еки ескекті қолтықлап жууыр-ә!

— Ҳе, ешегин не?

— Байлап кеттім.

— Неге?!

— Базда үсейтип, мийиң ислемей қалады сениң! Бери қайтысып қайыққа қалай саламан опы, суұды көрсе-ғө бул ешек сенпен де қырсық!

— Ҳаууа-дә енди, мал ийесине усайды...

— Айшымайды десе «усайды» дегенше!... Соннан сақалым тоғанақтай айырылып, жууырып отырдым. Қайықты ағыс ушырып баратыр, оған мен жете аламан ба, мениң ағысым бар ма?!... Қарасы көринбей кетти де барды. Изге қайтып, мине қояйып десем, ешектің карасы бунда көринбей қалды!..

— Сонда, әдептен миниң кетиуиң керек еди...

— Әнс, геллең тағы ислеп кетти. Миниң кетиуім керек екен!.. «Бул үйиң жанғыр, Қыпшақтан да шықпай кете берсе, ешекті тағы биреу минип, былай қай-

қайса!» деп қорқаман... Алдымнан атлы биреу көрінді, ол да жете қоймады, мен де...

Бул-жаужарақ асынған бір қызыл әскер екен. «Усы қарағаның дозорыман» деди. Бул, «барлаушысыман» дегені екен. «Ол жақларда бийсәубет жүрген атлы патлы көрмедің бе?» деп сорады. Көрмегенімді айтамандағы! Ол — атлы, мен — пияда жүріп отырдым..

— Мингестирмеді ме?!

— «Мингестирер едим, зәкүн көтермейді,» деди. Көтермесе, көтермесін, яұмыт та болса, дурыссы жигит екен, эне, сол айтты: кешегінің алдындағы күні түнде Төрткүлден киятырған үш қызылдың биреуін сатқын шығып, бизің үйдің тусларында айтыу шамасы, қасындағы екеуін атып, қайыққа минип, арман қашып кеттіті!

— Сол бизің қайық екен-ғо онда?

— Бизіңкі емей, екеніңкі деп пе едің! Гәпти бөлмей тыла. Атылғанлардың биреуі аяғынан, биреуі қолынан жараланып, сатқынға жете алмай қалыпты, бірақ, бир-еки оқ көшірген құсайды, тийген-тиймегенін билмейді... Атылған еки әскерді Султанбабадан зияратлап қайтқан биреулер арбаларына мингезіп, таң алдында Қышпаққа жеткеріпті. Эне, сол айтты...

— Не деп?!

— «Қайығыннан қатиржам бола бер! Бизің ояқтағы жансыз берман минип өтті, сеннен гудикленип, ықлай беріпті! Үш шақырымдай жерде қайығың байлаулы тұр. Сеннен хабар алыу, жау болсаң тұтып қайтыу ушын мени жиберің еді, өзиміздің шырашы екенсең-ғо!» — дейді жаңағы. «Қайығына бүйгіп жансыз тасытып қоя берме, тоғайға тығып тасла, енді бәхәрге шекем катер өтпейді, шыра жағыудың керегі жоқ» дегенді де сол айтты. Биз сонғы бир-еки күнде мәзи тырбанып жүр екенбіз...

— Жигит пе қылды?

— Атын патырақлатып, шауып кетті!

— Досжанды сорасаң болады-ғо?!

— Сол ядыма келмепті, соң өкіндим!

— Эттеген-ай, бир иреті келген екен, — деп кемпір ұақ-ауқын жеткеріп атыр, өкінерін өкініп болған ғаррының буның ұақ-ауқы менен иси жоқ, чайынан шым-шым уртлап гәпин дауам ете берді:

— Қайыққа келип қарасам, ыррас қаңыратпа ақ жәнеуіт екен, таяуы қап-қан! Услаған алақаны шарпна-шарппа жабысып қала берипти! Усы, маған жаманлық ойлаған адам, онбайды, кемпир. Мен бул қанның қайықты бизиң жасқадан алып қашқан сатқынын қаны екенін биліп алдым.

— Айтып бола ма, бери өткен жигиттің қаны шығар бәлкім.

— Бери өткен жигиттің қаны болғанда билесең гой, таза қан менен гөне қанды айыра алмай көзім көр шығар жүдә! Қойш, кимнің қаны болса, соның қаны болсын, урыс деген бул, урыс қапсыз бола ма, хәр тамған қанды уғайымлай берсең жигерің жасып-ақ өлесен! Солнан не қылдың десе! — дерін десе де, кемпиринің: «хә, не қылдың?» күтпей-ақ гарры сайрай берди:

— Солнан есип отырдым ескекті, меңің гайратым басқадан да бетер өзіне мәлім... Кемпи-ир, бул дүньяда өрге жүзгеннен яманы, соннан қыямет-қайымы жоқ буның! Солай-хәм болса, қайығымның қауыпқан қуғанышы жигер берди маған! Қуғанбай не қылайын, кемпи-ир, бир жағында өзің-хәм барсаң, бармақ бүгін санасам, быыл қырық жыл болыпты бул қайықты сатып алғанымызға-а, әкемнің көзін көрди бул қайық, атамның көзін көрди. Сеннің менеп бизиң жаслық күнлеримизди көрди бул қайық, — деп, кемпирине қылаңқырап қараса, кемпири де қылымсыңқырап отырғандай болды. гарры оннан бетер йошты: — Сеннің есінде бар ма, онда жигирмаларына шықсаң жаңа шығып жүрген, алкелиншк күнлерің еди. «Анау атауда пилен деген тышы тур екен, мынау менеп барып, ынырандырың қайтамаң» деп, ағамды алдап кетип, жалғыз атауда жабайыларша екеуиміздің тыр-жала-наш жууырысып жүргенлериміз...

— Әйіппей соры-ым! — Кемпир уядғанынан өрре тұрып кетип, қапыны нықлаңқырап жауып қайтты, гарры өз тәпине өзи елжиреп:

— Па-ақ, сонда сениң әндазанның әндамлылығы соншелли, тап сүтке шомылдырғандай аппақ-аппақ, — деп атыр хәфеси қурып. Кемпирге де жаға ма, ол да оқабаслаңқырап отырды. Бул оқабазлаңған сайын гарры да жағаларын дүзенкиреп журынтазлана шулғынды. — Сен есикти жауып келип атырсаң, кемпи-ир,

қазір сол атаудағыдай бұл тамда екеуімізден өзге қуданың бәндесі жоқ. Сен шоршынбай-ақ қой, мен тек қайық гөп болғаннан соң айтып атырмын. Жаслығымының ядығарлығы жоғалғанға жаслық өмірдің елесі де зым-зия болғандай қыйналып едім, ол қолыма қайтып тийген соң мен дәшпей, ким дәшсін! Қуағатыма қуағат еніп, ескекті есе-есе ешектің тусына келсем, бұнан отызлаған жыл алды мен урысып, үйден қуып шыққанымда, тамның ығында бір қуысып тұрды-ау, есінде ме, қуағарымда қуағам да «тоның қалар» деп аяп, өзім үйге жетеклеп кирдім-го, кеңілің алып, құлдириу үшін мықшыйтып қушақлап, ууылжытып-ууылжытып жүзлеріңнен, ләлдеріңнен сүйдім-ау...

— Хау, ешегинди айта!..

— Өзім билемеп, сөйтіп қушағымна бассам, қанша газелленип тұрсаң да мұндай ерні, талықсып сала беретугін едің. Сонда да сен сөйттін, сөйтіп бұынсыз-лана баслағаныңда есіктен ағам кирип қалып, екеуіміздің екі жаққа қашқанымыз есінде ме?!

— Усы гөити не үшін айтып атырсаң, шабазым-ау?!

— Билмеймен, кемпір, билмеймен. Соңғы күндері: «усы мен бұл дүньяда жасадым ба, жасамадым ба?» деп, көп ойлана беретугін болып қалдым. Сонда мен ойлансам ядыма жапағыдай қәдійселерім түсе береді, «усы мен біреуге ашық-машық болдымбекен» деп ойлансам да сен түскен күндергі күнің батнай зерік-тіргенлері...

— Қой, қой, бузайын деп киятырсаң, ешегинди айті!

— Ешек тап, сол күнги тамның ығындағы сендей болып, сууыққа тонып, қуысып-ыпп тұрған екен...

— Хаууа, әйтеуір, мени ешегине теңей бер!

— Хә-әй, шабазым-ай, бұны мен жаслығымызды есеу үшін айтып отырман, жаслығымыз мынау дорьдан, ешектен, қайықтап басқа нені көріпті! Бірі бірімізді көріскеніміздің өзі қандай жақсы болған...

— Ешек пенен бе?

— Бассыңа бәле-е! Сенің менен-дә!..

— Қимм, сөйтіп?

— Сөйтіп, пүтадан шешип, жибиң ерине түріп едім, қайыққа мөйлийіп қарап, тура береді, «дәх!»

«хыҫа бер!» десем, қулағын салпылдатып, басын шайқап-шайқап қояды...

— Ҳаууа, — деди кемпири күлип. — Мендей ақыллы-ғо, айға бер?

— Уәйй, сендеги ақыл болғанда ешек бола ма ол, адам болады-ғо!.. Сөйтип, бала, қайықты жылыстырып, ескекти есип едим, қайық пенен қапталласып, бір жортып берди ме де! Тумсығып жоқары көтерип кеп жортады-ә!.. Тап, бағана, сениң айтқаныңдай, минип бара бермегениме өкимдим, суу сннип, тонлап қалған еки ескекти көтерип сонша жерге лайыу-пияда солқылдап, бүлип жүрсем, бул ешек буншелли ақыллы шығар ма, ҳау, бүлкілдеп өзи-ақ жорта береді екен-ғо, қайыққа минбейди деп жүрмен-ау!..

— Бай-бууу, сүтим сууып қалды-ау! — деп, кемпир турып кетти.

— Сөйтип, соннан келип, ябыны ертлеп, Аллаярды ертип кеткенім-ғо. Қайықты ырашқа шкем сүйреп әкелдик, ыраштан шығарғандай көліклерде де, өзлеримизде де шама болмады. Қуда қалесе, таңнан турып, тың күш пенен «хап!» деп бір көремиз...

Ырасында да Аллаяр екеуи күн шықпастан бурын табысып, «хап!» деп көриу ушын күтә ерте кетип еди. Түс ауа қайықты Аллаярдың есигиниң ауызына жеткерип, желпишти. Фаррының есигиниң ауызына жетиуи ушын тағы еки жүз адымдай жер қалып еди. «Усы жерде қалғанда ийт жей ме? Бүйтип, өлип-өше берип ҳәлексиз!» деди Мәхийда кемпир. Фарры ойланып қараса, бул да дурыс. «Әне, басып ислеп кетти, — деп марапатлады еркелеткендей дауыс пенен. — Бириншиден, Аллаяр не, өзимиз не?! Екиншиден, бул үй бизикине қарағанда дәрьяға еки жүз адымнан аслам жақын. Нәубәхәрде буның еле дәрьяға тағы жетиуи бар!»

Бала кешеден бери болдырғанлықтан «енди үйге қайтаман ғой,» деп еди, ол үмити пуш шықты. Фарры кемпирине жақында шапырашлаган жарғысын алдырды. Есигиниң алдында көп айлардан бери қаңырап атырған, узынлығы еки қулаштай, жууанлығы балтырдай тораңғылды теуип-теуип көрип: «сен мында кел, балам,» деди хәм жарғының бир қулағын оған услаттыдағы, қарыслап-қарыслап: «он алты қарысты төрт бөлеміз-ғо, төрт қарыстан кесемиз бе?» деп, баладан сорарын сораса да я мақуллауын, я жууабын күтпес-

тен, қарысын төрт атлатып: «сал мына жерден,» деди.

Ғаррының усталық ықласынан қыл жалаған жарғы боп-бос тораңғыл түүе жиідени шыдатар ма, төрт ғола изди-изинен жумалап, екеуинин қолтығынан қайықтың қасына торс-торс тасланды.

Қайықты әдеп төнкерип қойды, кемпирди сон шақырды.

— Бизлер, Аллаяр жан менен бас бетин көтеремиз, сен мына жеринен бир ғола, мына жеринен бир ғола қоясан, түсиндиң бе? — деп нықлады. Кемпир жақсы түсинген екен, ғарры жыр тапқан жоқ. Соң, тап усындай етилип, артына да еки ғола қойылды.

Узақтан қарағанға қайық төрт аяғында тик турған әбеший бир хәйуанға усар еди. Ғарры қайықтың түбине үйге келемен дегенше жуққан кесбиртеп ылайды қалақ пенен аршып-аршып таслады хәм: «бояуы бояған қәлпимде зауыттан шыққандай болып тур-ә? Өзим де қайық бояуға беңде емеспс-ен!» деп мақтанды. Шынында да Есжан ғарры еки нәрсеге өзин күтә шебер сезер еди, бириншиси — қайық майлау, екиншиси от гүднлеп, шингирик сууынлау, бул екеуине де тамған тамшы сирә егленбостеп тамған уақтында-ақ тарыдай шашырап кете береді, соған мақтанады.

— Әне, енді. — деди кемпирине, — мың жыл турса да мыңқ етпейди! Устин қуяш қағып, бауырынан самал қаулап турады. Ауылда баланың жоғын айт, бар болғанда «тақа-тақ» ойнап, жолы болып қалар еди!..

Балалығы тутты ма, негедур, Аллаярдың бирден «тақатақ» ойнағысы көлип кетти де жораларының көшкенлигине налыпды, бар болғанда да он беске шықты ғой, ойнай қояр ма екен, әй, қайдам? — Усы ойы балалық пенен хошаллияр айтысқанын есіпсә салып еди, лийкин, «тақатақ» ойынның үлкени еле алдында ексин сирә ойлап көрментідағы!..

7

...Ғарлы бәлент ыраштын түслик таманынан өрлей берип, атын лаппа иркти хәм өзиниң пәмсизлік, я ет қызыу менен ырашқа өрмелеп қоймағанына қууанды. Ыраштын төменине түсип, қайларғадур кетип баратырған еки атлы менен бир ешекли, қайсысы болғанда не, хәш қайсысының да көзи соқыр емес, артына қараса, болды, буны ырашқа өрмелеуден-ақ көретуғыны дау-

сыз. Бержақта тұрса да ыраштың аржағындағылардың оша ұзақласа қоймағанын ганғыр-гүңгірінен сезіп тұрған Ғарлыға Ораздың хөктем шыққан:

— Ғарры-ы!.. — деген қыйғырығы «Ғарлы-ы-ы!» дегендей еснтіліп, жигиттің жүрегі өзине тоқтап қалғандай, дүрсилдемей қалғандай, әри аңсат, әри қорқынышсызтұйылып еді. «Қудаға шүки-ир!» — Ораздың соңғы сөгіс сөзлерінің кімге бағышланып атырғанын білгеннен кейін «Ғарлы» смес, «ғарры» деп атырғанын болды.

Ендігі жағында көп тұрыуға болмайды, тез өрмелемсе, изди жойтады, өрмелесе, көріп қояжақ!.. Сөйтіп тұрғанда олардың ыраштың арғы ығы менен жағалап баратырғанын дыбысларынан абайладыдағы, бул да түслик жақтан әсте-әсте шығысқа бағдар алды. Шен жағы жарланған ыраш, ыраштың ойындағы өлі суұды геүдирек музы, он жағында бәхәрін күтип сиресіп атырған Әміұдәрьяның айдыны музы, усы екі жақтың музы да екі ортада киятырған мына Ғарлының ишін қалтыратар еді.

Усындайда адам бір нәрсени қатты ойланса аштың ашлығы, тонғаннын тонғанлығы питегсене пәсейгендей болатуғыны Ғарлыға бұрыннан мәлім. Сонлықтан, ыраштың арғы жағындағы ешектің хәр ұақтағы бір пықырныуына, ұақты-ұақты я Ораздың, я Аманның бір сөз қашырыуына құлагын түріп қойып, енді ағасы Әшир қараның жулыңған геллесін елеслете баслағаны, әдеп ешектің, соң екі атлының ырашқа қойтадан өрмелеп шығыуы елеслеп киятырған қорқынышлы елесті зым-ғайып етіп жиберді.

Ғарлы араны ашынқырау ұшын тағы атын егленкиреп, соң өскиплеу жыңғыл, шат, путаның арасына сиңді. Енді ыраштың басындағы боздың қауынындай тасырайысқан үш қараны ұзақтан бақлап бара берді.

Үш сұлдер сол жүрістен ырашта зиндирейсип ұзақ жүрді. Бір мәхәли, Ғарлы ойламаған жерден аңлығанлар лаппа құблага бұрылып кетті. Ғарлы сол кәрада кишкене өзектің сағасы барын өләмата жақынлап үлгерместен-ақ есіне түсірді. «Усы салма бір гөне тамлықтың үстнен өтетуғын еді, солай жүрер болса, салманың ырашын жағалайды» деп шамалалды хәм усы болжауының дұрыслығын, егленкиреп, өзі ырашқа өрмелеген соң билді.

Артынан қарағанда бір атлыдай көринип, үш көлікке салманы жағалар еді. Ыраштан сырғыдыдағы, Ғарлы атын қашшан, гүз ортасында-ақ таңқыйып қалған салманың ултанына салды. Енди арқайын. Еки таманнан салмаға жалпырылған қамыс аралас боянлық буны тири жанға сирә көрсетпейди, ал, анаулар болса, көз ушынан көринип баратыр. «Хә, нышанаға алармедиди?» деп, тағы көзи қызды нөкердиди:

Ырасында да есситирмей жақынлауға имкәният бар, әлла қашшаң шаңғытып қалған сылдыр шегели ултан, ай нурынан алдында ақ паяндоздай ағаранлап созылып атады да, базда-базда қоян қолтық болып, жарқабақтағы қамыслардың үрпек басларынын саяларынын саялары базда-базда ақ паяндоз үстинен тарғыл пышық жууырып өткенге меңзеп қалады, бул қумды еспелеп баратырған ат туяғының дыбысы сирә еситилмес едидағы, анау жарды жағалаған атлардың тағалы туяқларының тоңға тийиуіннен пүткил сай ләрзем алып атырғандай дүңкилдеп еситилер еди.

Сай қырғағының бояны тықырланған күн шығар жағасынан Ғарлыға қарабаханалық көринди, баяғы бир күндизинде өткенинде дым дыққат аудармағанындай, Ғарлы бул сапары да дыққат аудармайтуғын еди, оны қызықтырған берги тамның айнасынан жылтыраған шыра! Қараса, салма бойындағы қатара өскен үш түп гүжимнен зәрре арырақтағы жайдан да жақты шығып атыр. Әдетте, қысына қарағанда усындай ийесиз қалған жайларға лолылар кирип алатуғын, пақсаларының жарықларынан иште жаққан отларынын жақтылары да көринип туратуғын, соған қарамастан бәхәрге шекем жан сақлап, алабахәрден ешеклерине шатырларын теңлеп алып хайт қойысатуғын еди.

Үш сүлдердиң солай бурылғанын көрип, Ғарлы «бул ауылға тағы ел қолған қусайды-ау,» деп ойлады хәм усы ұақытқа шекем бир соғып өтпегенине өкинди.

Үш сүлдер берги шыққан жақтының тусынан аргы жақтыға қарап бетледі. Сәл жүринкиргеннен кейин гикжардан ийишиңиң жоқарысы ғана көринип баратырған Ғарлыға берги шыра жыттыраған жайдың басындағы от гүди, батыс тамандағы қададан ергенеклеген мал қора, есигиниң ауызына оқ шалым жерге төнкерилип, қолалардың үстинде сүзежақ буғадай төрт аяқлап турған қайық ап-анық көринди. Қайықтың ас-

панға қараған ултаны, Ғарлы беттегі қапталы ай нурынан алпақ болып атқаны менен, астынғы саясы қап-қара, қап-қараңғы, қорқынышлы бір үнгір ғул-ғула геүгисин ишине симирип атқандай, «пуф!» десе, мына нөкерди көзди ашып-жумғанша ағасы Әшир қарадан да жылдам жоқ етип жибере жақтай дәулықтырганы соншелли, жигит тусынан өткенше асықты.

Ол ләсли-бәлентли үш түп гүжимнің тусынан өте берип, артына хүрейленип қарап еди, қайықты там тасалаған екеп.

Екинши жақты шыққан тамның аржагынан я ерик, я алма екенін бул кәрадан айырып болмайтуғын бағ көринип турды. Ғарлы сол бағдын арасына өтип кетпекши еди, ғарры да, Аман менен Ораз да жайдың салма таманындағы бийик жыңғылдан қыпсаланғап, ишине бәлент шертек қурылған мал қораның қасына келип, көликлериннен түсти. Үриўдің изин шақалыўға айналдырып, ийт те жым болды. Жым болғаны қурысып, гүдинин үстине барып жатты. Гүди болса, салмаға таяў, салмаңың иши менен атлы өтер болса, тағы шаўлап жуўыратуғыны турған гәп, сонын ушын нөкер сыпырылып атынап түсти. Бес атары болса, аттын ернин басында қыстырыўлы қала бердидағы, жақышлаңқыраў ушын Ғарлы алға буққышлап жылысты.

Үйге елиў адымдай қалғанда ғаррының үйинин қапталындағы жүўери аңызға қарап, салма шықты. Бир ўақлары қулаққа басылған, хәзир қуўрап қалған бир қолтықтай ширинди шөпти баўырының астына пышырлатып тарттыдағы, жигит қулақтың үстине өмнин таслады.

— Ал, шырақларым, — деген ғаррының алағадалаў шыққан даўысы буған ал-анық еситилип турды. — Алдыныздан шығып, атыңызды жылаўлайтуғын бул үйл жасы киши жоқ. Мен ишкерилеп, төсек-пөсек салдыра берейин, көликлеринизди өзлериниз жайғастырып кирерсизлер...

Қараман қапы шыйқылдады. Ғарлы ғаррының ишке киргенін көрмесе де абайлады. Ишке киргеннен кейин не қылғанын қайдан биледи!

Ғаррының ишкерилеп болғаннан соңғы биринши жұмысы — сыртта туяқ дүрсилдеўден-ақ «я бала, я ғарры келди, бәлким, бәри де бирге келген шығар?» деген

қуғанш пенси апалақта-жумалақ хәйуанның панысын жағып, сыртқа шығуға үлгере алмай атырған кемпирине ымлап-ымлап, ишкн өжиреге кириўди буйырды; Сон бийжағдай бир қонақларды ертип келгенип, төбесинде шаңғалақ шақса да жыңқ стип сес шығармаўды, жақсылап күте бериўди, тап усы бүгин ғаррынын дым ауызын жаеқамаўды, қолын қақпаўды сыбырлапшы-сыбырлап, зинҳарлап-зинҳарлап тапсырды.

Әйнепне усы пайытта хәйуанның есиги тағы шыйқылдады, ишке кирип киятырған аяқ дүрсилди хәм Ораздың:

— Таўық көп екен, Ама-ан! — Аманның:

— Тиймесе-әйд! — деген сеслери, изин ала қанатлардың патырлылары, таўықлардың қыйғырықлары еситилип, кемпирдин қуйқасын жуўлатып жиберди. Ғарры: «Үндсме!» дегенди өзиниң ауызын өзи басып ымлады хәм төрге дүрсилдеп өтип, төрдеги Ленинниң сүүретин ықтыятлылық пенен алдыдағы бүклеместен көйлегиниң ишине салып жиберди хәм түсип қалмаслығы ушын иштеги бешбенттиң сыртындағы бөз белбеўин қаттырақ буўды.

Қанша шыдайын десе де хәйуандағы бассыныўға тақат ете алмаған кемпир: «Бул не қылған көргенсиз доңызлар!» деп гүркилдеўи менен есикке пәтленип еди, ғарры алдына кесе шығып:

— Көрпешенди сал! Жана не дедим саған?! — деди әсте нықыртып.

Кемпир ашыў менен силкинип, төрге көрпешелерди де ашыў менен силкип-силкип сала баслады.

Ешек пеш күни мененги үзилмей жавған томардан лаплап тур еди, ғарры ошақтың алдына дизерлеп отырдыдағы:

— Қонақлар қатты тонып келди кемпир-ир, — деди астарлылаў стип. — Усы бүгин булардың қамаў терин аламан. Ендиги өмирдин маған кереги жо-оқ!.. — Тағы не демекши екенин ким билипти, есиктен «Ассалааў-мәәлейкүүмм!» деп созып, Амап кирди де сөз бөлишип қалды. Ғарры оған қарамастан: «Ұа-алейким... төрлей бер Аман ғошшым,» деди хәм ошаққа қаңыратба жөнәйттеп тыға берди.

Аманның үстиндеги кийимнен, қолындағы сүмбеси жалтыраған бес атарынан Мәхийда кемпир бул қонақтың тегин адам емеслигин абайлады хәм ғарры-

сының келгелі берлі неге безілдеп зинқарлай бергеніне бір нәуіе пәми жетіскендей болдыдағы, түрине жылылық сидириуге хәрекет етип: «Төрлей бер, шырағым,» деп, жаймашууақланды. Аман гүпалыдай:

— Ораз тентеклик етип, тауықларды шалып таслады, мама, — деди хәм өзи шоқайы менен көрпешениң үстине төрлеп кетти, мылтығып да ала өтті. — Сен өпиу ет, оның өзи сондай!

— Сонысы мақул, бәри бир, өзлериңизге шалдыратуғын едим, — деди ғарры кемпирди «бузып қоя ма» деген пәм менен жорғалап, — Бәри бир, өзлериңизге шалдыратуғын едим, мениң жылым — тауық...

— Онда тауғынды қыйғыртты...

— Қыйғырта қойсын, шырағым, — деп епелекпен атыр кемпир де. — Тауық сирә есимизде жоқ, майла малдың жоқтығына қысынып атыр едим, тауыр болдыау қонағымыздың өзи есиме тауықты салғаны! — деп атырғанында үш тауықтың бірден қанын сорғалатып, есиктен Ораз кирдидағы, эташтаннның бир қапталына «дүрс» еттирип таслады. Кемпирдің жүрегіне қоз басылғандай «жызз» ете қойды. Ол өзіндеги бул халаттың дүньяхорлықтап емеслигин түсинип жалшымады, «не ушын» деп те ой жууыртып атпады.

Аманның «бәри» дегени де, Ораздың «тауық көп скен!» деп, шалып таслағаны да еки қораз, бир мәйкес, болғаны.

Олардың да биреуі мәхәлинде тас кекил болса да ата қораз атанған, қартая келе кем-кемнен киширейип, нәжмүрделснп қалған, сонда да жалғыз мәкиенге шамасын билмәй қанатын тарақлап патырлата бертуғын тирише хәм күтә ғарры, Есжанның бабасынан әкесине өткен қоразлардың туқымынан; ал, ғарры мәкиен болса, жат үйірден қосылған, ғарры қоразға қарағанда бираз жаслау; мынау жапы еле толық шығып үлгермеген әри жас, әри жалындай қызыл қораз бағдиярлардың тауықларының үйиринен. Ғарры мәкиен мәйекти жарып, жалғыз шыққаны менен усындай қақшаңлап жалғыз өскен емес, оның талай-талай қанатласлары болып, солар менен шөже гезинде поллени бирге шоқысқан, өзи де көп шөже шығарған, олардың кимисин аламан тышқан, кимисин шағал алып құртты, кимисин омырауын көтерип, қапатлап жууыра алмай-ақ кими иш буруудан, кими белгисиз кеселликлерден ке-

тип атты; солардан бир шөже қоразы ғана бул үйірден адасып эле ғарры мәкиенди сағындырып жүр еди, ким биледи, бәлким, бай-байлатып қос канатынан нөкер тутқан пайытта да сол шөжесін дарағашта буйығын, көріп атырғандур! Деген менен, бул мәкиен өмириниң ең қызықлы күилерин мына қапталында өлип атырған ғарры қораз бснен бирге өткерген, өмирдиң самтықларын тиришилиқ ушын, шөжелерин қууандырыу ушын бирге пешелескеп, анау қораз сонша самтықтап бир дән талса жұлдыз талқандай қууанып, өзи жемстен усы мәкиенди «гоқ-гоқлап» шақыратуғын, ол болса, өз гезегинде шөжелерине шоқып көрсететуғын еди. Кемпир усы үшеуинен орыны жоғалған тауықларын қайта өршитермен деп жүрген еди ғой, сол мақсетиниң иске аспай қалғанына қыйналды.

Тауық түтиуге булардың екеуи де бенде емес скеп, үйтиуге ошпан бетер! Екеуи бирден ийттей түтип, майларын шыжғыртып, өзлери үйтти хәм өзлериниң үйтиуге шебер екенликлерине мардыйысып пуштарласты.

Жийде, қақ, нуқылы ерик, қант, лампасый, писилген сары май қурақлы дәстүрханнның шырайын шығарып, гешир қарылғап киндикли зағаралар жутап қалған ски байғустың өнешинен изли изинен кетип атты; қуманның изинеп қуманлар оттан сууырылып, алабүйрек чайнеклерге демденип, бул да қумға сиңгендей зым-зия болып атыр. Мауыздай ошақ отын геугисин жалмап жутып, қапыратпа жәпеуиттиң томарлары «қараптан қарап жанып кеткенше сизлерди ғана атып кетейин, өртеп кетейин!» дегендей, изли изинен партылдасып, шоқларын шоршытып мазаны алғанын айтпасаң отырыспа жүдә-хәм кәмине келип атыр еди.

Отырған қонақлар әдеп желпинисти, соң белбеулерин шешисти, дым болмағаннан соң бешбентлерин де сыпырып таслап, шәгирмелериниң ишинен тақыяларын сууырысып алысып кийисти түуе. Жайдың иши де сол дәрежеде ысып кеткен едидагы ақыры!

Хәр гелледе бир ҳыял: Аман «қарақалпақ та болса бир тәуир адам екен, бизлерге де усындай кисиниң қызы дус болғанда ма, ўа-ҳей, әнейдей қатыпасыўға болады екен! Буның Мәхийда деген жалғыз қызына да «Ағажан ийшанның нәзирине жиберемен.» деп, байрамәли сәрдардың қыл қауып турғанын қара!..» дейди

еле көрмеген қызын ишине қызғанып. Ораз болса: «жанағы қызын әкелсе... Сәрдар аңлып тур ма, былай әкетиш турып... химм... қушып-қушып, өзи сондай шығар деймиз-дә!... Тауығы исти ме екен?» деп қылғынып отыр. Кемпир: «ғарры жүдә аңқылдап отыр ғой, не ойлағаны бар екен?» деп, өзінше хәр нәрсеге жорыйды. «Келиннің аұхалы қалай екен?, — дейди ғарры өзине өзи ишинен. — Азанда көре алмай кетип едим, Аллаары түспегир де басын бир суга қоймады-ғо!» деп, қарсы есикке қарайды, сыртқа тың-тыңлайды, аяқ сесті еситилмейди, қуман пақыр-пақыр... Отырғанлардың байрамәли сәрдардың алдындағы азабын арқасын осыған қамшының орыны тер менен ашыған сайын сезген ғаррының газеби пақыр-пақыр...

Кумандағы пақырлы тасып-төгилип отты өшире баслады.

Ғаррыдағы газетин пақырлысы тасып төгилип, мынау алдында отырған екеүйне деген меҳир отын кемкемнен сөндирип баратыр еди, шегине жетти ме, ғарры ишинен «болды енди!» деди де орынынан түргелип, қалып кийине баслады. Отырғанлардың хеш нәрседен гүманлапбауы ушын: «Иләж қанша, терлеп тур едим, сизлерге Мәхийданы көрсетпесек те таярламасақ бола ма?» деди. Өз атып еситкенде бир сергип түскен кемпирине мәнили қарады. Түк түсинбеген Ораз: «Жақ жақ, — деди басын шайқап-шайқап. — Мәхийда қарындасты әдеп бизге көрсетесен! Ийшанымыздың туқымына ылайық па, жоқ па, көремиз.» Ғарры сақалын қайырып жалмап, турып қалды, соң:

— Ылайық па, ылайық емес пе, бәри бир, — деди қарлықпа дауыс пенен. — Усы ел бойынша бир гана Мәхийда бар...

— Онда өзлеримиз барып көремиз!

— Жақ Ораз, — ғарры басын шайқады, — олай етсең, исти насырға шаптырасаң! Сен қызды зорлап әкеткеп боласаң, соң қуда-қудағайдың қатынасы бузылады. Бағана сәрдарын да «мәмиле менен алып шық, кейин қатынасатуғынларда өкпе-гийне, кек-ыза қалып жүрмесин,» деди-ғо!

— Айта берсин, сол сәрдар биз жамап қыз апарсақ, «ийшан туқымын масқараладың» деп атып таслайды!

Сәрдар түе баяғыда мениң өзим де сөйткенмен. Билемен бул қарақалпақларды...

— Қойса, Ораз!

— Тек отыр, Аман, мен буларды билемен! Баяғыда деймен-ау, өткен бөхәрде он жигитим менен усындай бир ауылға барғанман. «Керегинди ал, бизди шаппа» деди тап усындай бир ғарры. «Яқшы, онда маған қатқан бир қыз мингестир!» дедим. Олар әбден, басларын жегделер менен бүркеп, мингестирди. Жолға шыққаннан соң қарасам, тап мына мамалардай бир кемпир!...

— Изи не болды, шырағым? — деди кемпир шыны менен қызығып.

— Не болсын, сендей кемпир-ау, мен оны мама қыламан ба?! Аттан аудардым да мойынына шылбыр салып, ауылына қарай атларды қамшылап, қылышларды жалаңашлап шабыстық!..

— Кемпир өлди ме?..

— Адамның мойны үзілмейди екен-әй! — деп гәпин дауам етти кемпирдің сауылына дым итибар бермей Ораз. — Ғаррының есигиниң ауызына аргымақты тикке шаншылдырып болып, — артыма қарасам — кемпирдің бөкседен төменгі жағы жо-оқ!..

— Құдайым, еситкен жерден аулақ! — Кемпир тұрып, шығып кетти, ғарры гәптиң түәселиуиң күтти, Ораздың сөзи ауызында:

— Бағанағы алдап жиберген ғарры қапға малынғанына қарамастан, кемпириниң омырауын қушақлап, «қостарымлап» еңкилдеп атыр еди, ыррас шүй төбениң тусынан тарттым қылышты, қақ бөлини-ип түсти-ә, тап мына бабайлар балықты бөледі-ау!..

— Жүдә ерлепсен, Ораз балам, «жүйрякке томар, менменге зауал» деген, зауалын тартпасаң, ҳеш гәп болмас! — деди ғарры. — Ал енди, мени егеме, гәптиң ақыйрын айта ғой?..

— Ақыйры сол, үйлерине от қойып, қызларын алып кеттик...

— Ерлепсен, балам! Биз ол дәрежеге апармаспыз, мен кеттим.

— Океп көрсетпесең, болжықдал! — деген Ораздың қыйғырығын есиктен шығып баратырып қулағы шалды ғаррының. Хәйўанда: «жүрсгим бир түрли болып баратыр!» деген кемпирине: «атқа сүйретилгин келмесе, жүрегинди бас, мен бир ис ете жақпан, қолыма асылсаң

өлдим билебер!» деп әсте-әсте нықұртты да хәйуаннан шығып кетти.

Қыстың узақ түни еле жап-жарық. Ғарры сатыл алажақ адамдай өзиниң тамын өзи узақлаудан айла-нып көрди. Соң айнанын ауызына үлкен ағаш ийтжалақты әкслип, төңкерип қойды да әсте үстине минип, өзиниң айнасынан өзи сығалап қарады...

Салманын қулақ ауызында бағанадан бери усы айнаны аңлып отырған Ғарлы ғаррының бул хәрекетлеринен демин ишине жутып, қауәтерлене бақлады. «Жинли ме, өзиниң айнасынан өзи урланып қарап, қызын аңлығаны неси!.. Астына ийтжалақты қойып қорайды-ә! Усы қарақалпақта сс жо-оқ!..» — Ойы тек усы...

8

...«Таң атты, күн батты! Питкен хеш нәрсе жо-оқ!» деп көп датлаган Есжан ғарры, бир күн емес, ссин билгели, әсиресе, қырықтан өткели даглап киятыр. Бул гәпте я өзине, я үйиниң ишиндегилерге мудама нарыйзалығы жатар еди. Егер ғарры усы бүгинги таңнан амая шыға қойса, өмиринше бул ақшамды ядлап жүре жақ, бул күнди есинен шығара жақ емес...

«Күн шықты, күн батты!» — Айтсан еки ауыз ғана гәп. Лийкип, өмирдин хәр күни, хәр ақшамы таңның атқаны, күнниң батқан есабынан емес, сол күни, сол түни болған хәдийселердин саны хәм сапасы менен бахалапады. Ғарры усыны тап, усы бүгин түсинген яңлы, тап усы бүгин күн де, таң да жетпис үш жыллық өмириндей узақ хәм шабандай сезилди, бул күн өтпеди, бул таң да атпады...

Хәзир ғарры усы күнди «күтә көп хәдийсеге ушыраған күн» деп есаплады. Бундай күн бурын болды ма, жоқ па, есинде жоқ, бирақ, енди усы күнди есле-мекши...

Усы күни, ырасында да қыбыр-сыбыр, азап-ақырет көп болды.

Буған да себепши-муздың еки күнниң ишинде сиресип қатыуы, муз қатыудан атларын тағалатып алып, «арғы жағада бир де басбашы қалмай отыз мың нөкери менен Жөнейит ханның берги жағаға, онда да

Қыпшақ пенсі Төрткүлге өтіп алыуы...» хаққындағы гул-гулалы, бирінен бири қорқынышлы хабарлар.

Жақсы хабардан соң көрген түсің де жақсы болады, жаман хабардың түсі де бузық. Ғарры сол күні өткінші биреуден дым жаман хабарлар еситіп еді. Көпке шекем кирпиги илиибседи. Қашан илингенин де билмейди... Әміўдәрьядан тып-тынық суў ағып тур... Бул ескексіз қайықта қап-қараңғы бир құрдымға симирлип баратыр екен, баласы жарды жағалап, қолын созып ағалайды!.. Балаға бул, буғап бала жете алмай қыян-кесті болып атырғанда баланың арғы жағындағы бәлепт аспан бирден көгала көк теңізге айналғандай бир былағай болып еді, қәпелімде от тийди ме, не қылды, теңіз дегени «лап» етіп, қызыл жалынға айналды да кетти!..

Ғарры бақырып жибсргени соншелли, бөксесинен шымшығанда оянбайтуғын кемпири өрре түргелди хәм ғаррысын жулқылады. Сол түстің дауамын көриўден қорқып, ғарры енди жатпады. Шыраны жақтырып, азмаз тикейил отырды. Сон, жаўдан қаша жақтай, апыртапыр кийниўге қарады. Кемпир үйдеги қақ ерик, жиїде, сөк-пөк, қаўын қақ, зағара менсн-ақ қоржынның ски басын толтырып, гүржиледи. Ғаррысын жумбақтағы пияздай қат-қабат етіп кийиндирип:

— Енди басына не кийесен? Маңлайыңнан өтіп кетеди-ғо! — деп, өрден ыққа, ықтан өрге жуўырды. Пайдасы жоқ, үйде есапсыз кийим бар ма? Шөгирме суўға кеткели ғаррыға базарға түсиўдин сәти түспеди. Үйншинде, сырттың жумысына шыққанында басына гаўқыйтып сәлле орайды. Бир жақсы жери, шөгирме кеткели уялғандай сыйлы жер тойға да шақырған жоқ, ағайың-туўған да амап шығар, амап болғаны ғой, жиназаға айтып ҳеш ким келмеди.

Қаршында ақтарып отырған кемпирдің қолына баласы Досжанның шошаймасы илинди. Бунын да бүйен желин ешкинин емшегиндей сүйир ушын оқ тесип кеткен. Бир келгенинде баласы:

— Мыпаң қарай ғой, апа, бир өлимнен қалдым! — деп, қос бармағып тығып көрсетти де: «усы малақайды жойтпай алып қой, қартайғанда ғаррыларға көрсетип жүремен, маған жаңасын берди,» деген. Соннан бери анасы сақлап жүр еди, ғарры биринши мәрте шөгирмесин ығызған соң бир кийди. Бул дөгеректе буны кө-

рип атырған, күлип атырған ҳеш ким жоқ, «бул бир, жұмысқа киймеге қайым нәрсе екеп, жеп-женил, әри жыйнақлы, әри жыллысын қайтерсең! Жағыннан орамал алып жүрмейсен, ийегиннің астынан былайтип, илдиросең де қоясаң!» Ғимм, байқап қараса, ғарғысы отын-шөпке кийип жүре бере жақ екеп, баласының жақсыға ийетлеген кийимин бул ғаррыға жаў кийим етип берип жини бар ма? — «Бери әкел!» — Алып қойды. Әдебинде бул шошайма жынғыл қазықта турды, соң-соң, басбашының хабары дүмпий келе «бул жолдан жақсы да, жаман да өтеди! Жақсысы болмаса жаманы көрер, «қызылдың үйи!» деп, от берип кетер!» деген пәм менеп қаршыңға тыққаны да жақында ғана.

— Бул бир даўайы болды! — Ғарры көзине құйылдыра кийип, алқымының астынан құлағын айналдырды да илдирип таслады.

— Енди дәў урғанын көрейин сени! — дерин десе де кемпир ғаррысының эжимлериннің сызатында жылтыраған терден қаўстерленди. Бир ен шәтленки бөзден ийетлип тоқыған шалмасын пухталап қабатлады. — Бүгинги күн менеп ойнама, ғарры, тыслап келемен дегенше жети жүйремнен өтип кетти! Өзим бир муқыятлап орап берейин, сөйтпесем, манлайыңнан оқтай тесип кете жақ! — деп, шошайманың сыртынан, мойыңларынан, алқымларынан алып орай берди, орай берди. Гөностоз сең-сениң кийген ғарры: «тез шықпасам, терлеп кете жақпан!» деп қапылтып, қоржын-қоланың қолтықлай есиқтен шықты.

Ябысын мингенинде де алып қашып баратырған жоқ, сонда да ғарры өзинин манғал ешегине үйрепген, миниске соны тәўир көре береді.

Кемпир баласына «дуўай-дуўай сәлем айтып», ғаррысының зәңгисин басып қалғанында таң еле ала геўгим, кешеўиллеген жулдызлар қараңғылық пенен қасарысқандай шақнасып турар еди.

Әмиўден саға алып, аўылдың үстинен өтип кететугын аяқ салманың ырашына өрмелсўден басы дәрьялыққа бағдарланған манғал ешекке үлкен қашыға шыққанына я оңға, я солға түсетугын жайпаўыт та, соқлақ та жоқлығы мәлим болғанлықтан шығар, ийесин хәлеклеместеп жолды «өзим билемсн гой» дегендей ентелеп тартты.

Күн ырасында да қатты сууық екен. Қанша оранып-шымқанғаныла қарамастан, ғаррының булай басқан көзлеринен жас парлатып, үлкен ырашқа шықпай-ақ ауызынан шыққан деми шыққандай бетін бүркеген шалмаға қырауланып қатып атты.

Тап бір атыуға қараса әтирап хә дегенше-ақ рәушанласады екен, ғарры үлкен ыраштын басы менен ешегин Қыпшаққа қаратып қыстағанда шеп жағында сирескен дәрья музы гүнгирет аспанның түсин симирип тартып атқандай көгис-гүрең тартып көринип турдыдағы, ыраштын оң таманындағы тауға шекемги майда жыңғыллықлы, қарабарақлы далаңлық күн шығыудан гаплет көрпесин серпип таслауға талабы бардай, соған шекем асықпайтуғындай қол-аяғын көсиліп атты.

Ғарры дәрьялыққа машқы етип қарады, айдынның көлемине, түсине қарап, өзінше: «быйыл тасқын күшли болажақ, мына ырашты пыт-шыт етип, ауылдың үсти-нен ақпаса, гөне тамлардың кесегине шекем жууып кетпесе болар еди!» деп жорымаллады. «Қайткенде де дәрья сабасына түскен соң, қайырлар сүтнің қаймағындай сарғайып атады-ау! Оннан соң қайырға бир қауын егип берейин, жарып жиберсең ишпен шопақ емес, ешек ақырып шықсын!» — Кеуилин усы ой пәлпәлетти хәм пәллеси менен қайсы қауыннан қандай тұқым алғанын, оларды тышқан жеп кетпәуи ушып қайсы қабаққа салып, ауызып беккем-леген-беккем-ленлерин есине түсире алмай алағаданды.

Ешек жолдың дәрьялық таманын алып, қыйт еткен түсерлик табылса түсип кете жақтай алаңлап княтыр еди, «ешек құрлым ақылым жо-ғау! Ыраштын басында түйе тауықтай өрлей бергенше, хә, ыққа неге түспеймен!» деп ойлады ғарры хәм мал сүрлеу еткен биринши түсерликтен-ақ қайырдағы туяқ қазған бир ен аяқ соқпаққа түсти. Сонда да, негедур, ешектин Қыпшаққа табаны тартпай атырғандай жүриси қойыу-ланып, ғаррыны тепсиндире берди.

Күн там бойы көтерілгенде ғарры «бес-алты шақырым астым-ау» деп шамалады, соң ол жолды ешек емес, қуяш өндиретугындай қарсы қуяшқа қарай берди, қарай берди.

Қуяш Қаратаудың суп-сууық қара шоққыларын сайқаллай баслағанда ғаррыны азанғы чайдың құмары тутпаға қарады. Ғарры пәшебент болмаса да өл деген

чайкумар, «жыққын кетти!» десе де азанғы чайын бузбай ишетугын, бир терлемегенше қурысы тарқамайтуғын. иши жылымайтуғын, чайы бир қопса күшине күш қосылғандай ғурышланып сала беретугын, соннан соң кендир жипти белине бууып алып бир шықса «Қаратауды қонар!» десең, қопара алмайтуғынып билсе де бара шайқай беретугын қыйлынан еди.

Чайдың мезгили өткен сайын геллесі шыртылдан, қунысып, иши қалтырап баратырғандай урқанаты ұша берди. Жақып жерде үй болса, чай алқас еткендей де ынғайы бар, бірақ, бул этирапта елдің жоғын өзи жақсы билгенликтен журттан сорамайды. Деген менен, мәшаба болғанда да жөн еди, оны да писирмей ақшамғы кемпиринин қуры чайға танып, өт қаудырып жатқарғаны бүгин есине түсіп киятыр.

Сәскелик жарманың ұақтында ғарры артына пүткил тулғасы менен бурылып, тағы қуяшқа қарады. Тәуір-ақ көтерілген қуяш этирапына шуғла шашыратпай тур ма, мисли бир айдай, қаспағына шкем ап-анық-ау, ап-анық! Оған шуғланың бөрин күннин мына сууығының зарны жутын атырғандай сезилдидағы, «Бай-ба-ай, елс Қыпшақ қайда, биреу қайда-а! Иште дәлестне жоғында күннің қутырыныуын айтсаң-ә!» деди ешегіне айтып атырғандай еситтирип. Бірақ, қос қулағы бирден мықлап шалма менен шандылғанлықтан өзинің дауысы өзіне геллесинің ишинен гүңгирлеп еситилди ме, узақтан еситилди ме, еситилди әйтеуір. «Қыпшаққа кириуден биринши талабым — чайхана болар-ау!» деген ой кешти хыялынан. Ойына чайхана колиуден ядына кәбап түсти, сол баяғы сапары жеген кәбабы.. Сонда базарда ақ патшаның пулы, ұақытша хукиметтин керенкасы, большойлардың пулы, үнеуи бирден сапырлысып, найзадай бир қапшық жүуерисин патшаның пулына сатыл қойып, соң қууырдақхапада өткере алмай бүлин қалғаны, бир бау ашшы темекини большойдың пулына сатып, қууырдақханаға бунысын жеткере алмай чайханаға түскени, бир шөрек, бир чайнек чай, үш собық жигер кәбап алып жеген есиге түскен сайын кәбаптың сондағы дәми тилинин ушына хәзир-хәм тийип атырғандай аузымын сууын шубырытты, ақыры, кәбапшы, шөгирмеси селкилдегенше шоғын желлип, сирке сеуип берин еди-дә оған!.. Аман-есен Қыпшаққа бир жетени, кәбаптан өлгенше тойып,

чай дегенди изли-изинен алдыра бермекши, оған бул сапары ғаррының пулы ба-ар, оны анау сапары шырақшылығы үшін хұкүümetтиң өзи берген, бул пул өтпей де бұлдирмейди ғаррыны, тек, Қыпшаққа жетсе..

Кэбапты ойлай бергенге ме, ғаррының мурынына сирке себилген кэбаптың ийиси келгендей сезилди. «Қула дүзде кэбап не жесин-ә! Мени жин урған шығар!» деп, өзинен өзи қорқты ғарры. Соң кэбапты дым ойламауға тырысып, ешегине қынаны басты, қына тийген сайын мангал ешек анадайға шекем қуйрығын шыбыжыплатып жортадыдағы, тағы өзипин баяу-бос, сылбыр жүрисине өте береди. Лийкин, кэбапты умытайын деген сайын мурының кэбаптың ийиси жыбырлатып, танауын тартып-тартып көрсе, кэбап түе күйген қуйқаның да ийиси шығады!

«Ийтти байласа улытатуғын мына дүзде, мына сууықта не қылған кэбап! Мени жин урды, Қыпшаққа жеткермей урды!..» — Ғарры бурынғыдан да қаулықты. Кэбаптың ийиси алдына бстлеген сайын өткірлесип, ақыры ешегин еглетти де ғаррыға тын тыңлатты. Хеш дыбыс еситилмеди, гүмбирлесп топ атылып атырмаса, басының мына шандылыуынан еситиуи де мүмкин емес еди. Ырасында да арқадан урып турған сууық самалға араласып, ыраштың арғы жағынан — ғаррының оң таманынан кэбаптың да, қуйқаның да ийиси келгендей болады.

Кэбаптың бары-жоғын билиу үшін емес, өзін жиннің анықлап урған-урмағанын билиу үшін ғаррының ыраштың үстине шығып, арғы таманларға бир көз жууыртқысы келди; «Егер хеш ким кэбап қақлап отырған болмаса онда жиннің мени тас төбемпен урғаны!» деген ойы оны ырашқа өрмелегенше асықтырды. Шынжыр қамшының сартылдысынан пәт алған ешек тап бир суудан зонқ еткен қасқалтақтай шонтан етип шықты да ыраштын басында алам-падамы менен жүуерин дингектей зенирейип турды.

Әдебинде ғарры өзін жин урмағанына қуғанды, қуғанғаны сол — ол шынында да отты пысқытып, қойма, ешки ме, қулласы, бир нәрсени үйтип атырған шоғырды, хәр жер-хәр жерде байлаулы турған атларды көрип еди-дә! Көргени қурысын, кэбапқа иштейн шаппай қалды, дурысырағы, кэбап қаққында, оның тилдің үшін сууластырып турған түршекилеу дәмлери қақ-

қындағы ой-сезімлер үріккен құс киби басынап қас қағымда «хұшт» етип ушты да кетти. Енди құрсақты емес, басты саўғалаў кереклигин бастың өзи дурыс түсинидадағы, пәрманды қолларға, қоллар темир қамшыға, темир қамшы ешекке берип үлгерди. «Пәрманға түсингенде ол ешек бола ма, ешектің аты-ешек!» деген менен, ешекке жәбир бола жақ, темир қамшы ешекке жүрия кереклигин, асығыс қашыў кереклигин түсиндири, бирақ, ғаррының албыраўдан қалтыраған қоллары жылаўды бура алмағанлықтан ешек ғаррының дийдиндегидей ыраштан төмен емес, ырашты бойлап күн шығарға қуйрығын қысып қос аяқлады. Изинен шыққан ат туяғының дүбирлилерин, «Дуррр, доғанының!» деген кейиснама сөзлерди ешек еситсе де қулақлары тас қылып танылған ғарры еситкен жоқ, оған еситилип киятырған дүрсилди де өз жүрегинин дүрсилдиси еди...

9

Бул ўақытлары аўылдағы Аллаярдың үйинде аўхал басқашалаў еди. Бул да ғарқ емес, деген менен, буларда еркинлик бар. Қеш ким буйырган жоқ, Аллаяр таңнан турып, белип буўынып, женин сугынып, биринши гезекте, сырттағы басбақлы сыйырып жайғастырды. Басбашының хабары күшейген сайын дүзде жүрген жеринен жем болыў қәўли туўғанлықтан еки үйдин де малы байлаўда, бурынғыға қарағанда қыпсаланыңқыраған еди.

Оннан соңғы жумысы — сөнип баратырған шоқты үрлеп от жағыў, анасына чай-лай берип, таңлайын жибитиў еди. Қабақтағы суў тўўесилип қалғанлықтан, ең соңғысып дүмшеге сарқып қуйып, ошаққа қойды да от жақты, томар қалады. Соң қабағын арқалап, жаптын ултанындағы қудықтан күн шығаман дегенше-ақ суў алып қайтты. Пақырлап атырған дүмшени оттан суўырып алып демледи, дәстурхан жайды. Сонда да анасының еле сол жатысы — сылт етпейди, шайқап көрсин десе, уйқылап атырған болса уйқысын бузып аламан ба деп қорқады.

Бир чайнек чайды өзи ишти, бир чайнек чайдың үстине сүлги бастырып, ошақтың қуўысындағы жыллырақ жерге қойды.

Бир жұмыс тауып ислеп отыруы керек еді, суу жылытып, қазан-табағын жуууға киристи. Ақшамғы писирген шәулесиннің қаспағы қазанға бір ели қатып қалған екен, балықтың сағағынан жасалған қырғыш пенен қырды, дасмаллады, соң кешки аұхатқа атландыра беретугын стип, талдың қайызынан есип өзи соққан түбилдирикке қоңдырды. Қасық-табақларын гебежеге салып, соң сипсепнің ушынан суу бүркип, үйди сыпырды. Сонда да анасының еле сол жатысы.

Балаға бірден бул үй қорқынышлыдай туйыла баслаған еді, амасы сситилер-еситилмес: «әкең келмеді ме?» деди, анасының тирилгигнен берген бул хабары баланы қууандырды. Соң амасы «оны түсимде көрген екенмен-ау!» деп, созы-ып, гүрсинди. Кейін тағы қаязыған еринлерин жалап:

— Атаң келиң кетти ме? — деп сорады. Бала келмегенин айтты. Күнде азан менен хабар алатуғын гаррының келмегенине хәйранлығын билдиргендей де шама бийтапта жоқ еді. Усы пайытта бир тостаған ыссы сәскелик жарма менен Мәхийда кемпир кирип келди де: «Ишип ала ғой, келиң. Атаң таңнан турып, балларға кетти, аманлық болса, күн батқанша бир хабарын жеткерер» деп қууандырып қайтты.

«Бир уртласа, апа, бир уртла!» деп, қыйылып, жалынып отырған баласын аяғанлықтан гана амасы жармадан бир-еки қасық уртлады, соң тағы баласын қыймай бир кеса көк чай да ишти. Соң жастығын есикке қарап жатыуға қолайластырып қойдырып алдыдағы қулағын сыртқа түрип, босаға жаққа телпирди де жатты.

Анасының аяғын ууқалап отырған Аллаярға мүйешлериннің бәрин қара құрым басқан, ағашларына шекем түгиннен ысланған усы жай да, күннен күнге шобығы шығып баратырған мынау көрпе-төсеклер де, азаннан кешке шекем «гегирдегин» толтырып қойыуды талап ететугын мынау мауыздай ошақ та, усы үйде өтип атырған бири бирине усас, биринен бири қууанышсыз, биринен бири балаға белгисіз бир үмитлерди күттире беретугын күшлер де дым ғана кеуилсиздей туйылып кеткени соншелли, орынынан ушып турып, мылтығын ала сала әкесине қосылып кете берейин десе, әтсен, мынау амасы — ҳал үстинде жатырған ғә-

рип ғана анасы бар-ау! «Апам бир тик аягынан турып кетсин, кетемен!» деп ойлады бала.

— Атамның қорасына қарап келейин, апа. Ешеги көрнпсе — келгенн.

Бүгнн кеткен адамның усы ғақытлары айналып келе алмайтуғынын баланың өзи де, анасы да биледн, билсе де ийегин үнсиз екшеди.

Даладағы да күндеги көрннс: сары көпек боян гү-диннн үстннде қәднмгнсннше топ болып, тумсығын бауырына тығып атыр, еки-үш тауық дәрсн пешелсп жүр. Этирапта өли тынышлық. Усындай ғақытта Есжан ата ен болмаса тықылдатып, қыйсық мыйықларды оңлап отыратуғын едн, усы тықылдыны сағынганы соқшелли, балаға Есжан гаррыдап басқа адам усындай етнп бул әлемде тықылдата алмайтуғындай, сол тықылдатып турмаса мынау дүнья уйқылап қалатуғындай туйылып кеттн. Гүзлн-бәхәр усындай кемпир шуғақларда астына пестегнн төсеп алып, Мәхйда шешей жамбасына уршығын шыйырып, пилтели қолын аспанға созып отыратуғын едн, қыс түснп, күн бүгнгидей оғыры сууытып кеткелн бул көрннс те гүз бенсн бнрге кетнп қалған сыяқлы.

Баланың жүдсү ксүлнн қорадан шошайып көрннген ешектең еки қулағы көтернп жнбердн. Есжандкнне қарай кустай қанатланып ушқанлығы соншелли, «бул ғақытта қалай айналып келе қояды, жолдан қайтқан шығар!» дегендн де ойнауға пурсаты жоқ. Қораның тусынан өтнп баратырып та, сол ма, басқа ма, ешекке қарамақ та ойна келмедн. Бнрақ, үйге жууырып кнрнп жау я қутырған ийт қууып кннатырмаса — уят. Сол дәстүрге садық бала тамды айналыудан-ақ адымына сабыр бернп, босағадан жай-парахат атлады. Сонша ушыл келгеннн қайтерсең, узын снйрск сақаллы бнреу!

Бала қол алысты, сон не дернн билмсн қалды. Кемпир я «неге келднң?», я «былай шық», демедн, бнрын зүйтпснгуғын кемпирднн бул қылығын бала да болса абайлады. Сонда да днз бүкпей тнк келнп, тнк кетнп уят, днз бүктн. Гарры балаға кнйнм пншежақ машиншыдай бастан-аяғына жаңа көз жууыртып едн, бнреу-ге шырамытқандай, ендн теснрейнп қарады да:

— Қай баласаң? — дедн. Бала үндсп үлгерместен кемпир тнскннген кейнп пепен:

— Сонын баласы-го!.. — деди силкине сөйлөп.

Бала өзүнүн экеси ҳаққында әнгиме кеткенин, жақсы әнгиме емес экенин соннан абайлады. Лийкин, бирден ашыулана қоятуғын минез Аллаярда жоқ, ашыуланганда не деп ашыуланады, буған еситтирип ҳеш ким ҳеш нәрсе деген жоқ. Солай да болса, кемпирдин хош көрмеген сылайын абайлаган соң турып кете жақ еди, мийман:

— Бааракәллә-ә, балам, — деп, хошмұлайым ҳал сорасты. — Мен көргенде кишкентай ғана дүгилдик едиң, түпәләм, нардай жигит болып қалыпсаң!.. Сөйтп, Мәхийда кише, Қылшақ тас қамал! — деп, қызықтыратуғын хабарды баслап жибердидағы, баланы кетпә ойынап биротала аласлады. — Қамал болганда-хәм күтә шатақ болып атыр! — деди бурышқа ашылаған текедәй басын силкип. — Кирген шыға алмайды, шыққан кире алмайды! Қызымның үйине көптә бери барған жоқ едим, барсам күйсә баламыз қашпан қыл-қызыл әскер болып кетипти, басында шошаймасы, бөксесинде бауырға усаған лағаны да бар! Әуели жаслықтың хәксер, тақса таққан шығар лағанды, қызыл әскер болганда да симилтири емес, қоразы қусаған, енди сол қоразлығы басына бәле, тышқан тесиги мың теңге болып атыр. «Жууа берсең, қызыл шүбсерек те опада, сен соннан қалайсаң! Хә бурын қызыл болсаң, енди аққа дөнип, оңған-ақ бол, басына қызыллығын жетпесинен бурын қой усы талапты,» десем, мени қолынан келсе, атып таслай қоя жақ! Өлемнеғара көп көзин алартады-ә! «Ә, гөр бол-ә!» деймен ишимнен. Отырайын десем, тақатым жоқ, шығайын десем, сырт тарса-тарс атысна! Соның арасында бир қатын, шашлары уудар-дуудар болып жууырып келди, бизиң қыз тапайды екен, бул да өзиндей бир қызыл құрдасының келиншеги! Гәлин еситсен, тап қуйқаң жуулайды, «қызылдың үйи» деп силтегендидағы, бул журттың садығынап сатқышы, көп, басбашы келиптидаги үйине от берип, қолындағы баласының сыйрағынан былғап, жанып атырған гүдиниң ортасына басбашылар атып урыпты!..

— Өйтпей, еситкен жерден аұла-ғәәй! Нәрестеди не гүна...

— Гүна әкесинде-го, оған «қызыл бол» деп не бериу!.. Еле қызығы бар изинде! Он-он беси бирден ҳа-

ялға ийтшилик етип, салманың ишине бүккесине жат-
қарып, май бөксесінен теуіп-теуіп кеткен екен...

— Өйппей, уяттага-ай, оннан соң басбашыны ким
жөнлесни!

— Тек жүрсен бәле жо-оқ, кише-е! Изин тыңласа...

— Изин айтпа, изи қурысыл, қуйқам жуулап ба-
ратыр...

— Таба емес, тоба! Айтып отырғаным ғыйбат емес,
көзім менен көрдим. Жаңағы қатында уят дегеннен дым
қалмаған, етегин көтеріп жиберіп еди, тап бизин
күйеудің белиндегідей үш «бауыр» ды салпылдатып,
асынып алыпты. Бизин қызға: «Жүр, өш аламыз!» дейди,
«жөніне жүр!» деп, қууып жиберіп едим, изише бизин
есерсоқ күйеу келип, жаңағы хаялдың өзлеріне барып
қосылғанын айтты хәм маған: «бизге бола жәбир тар-
тыл қаларсан, ғарры, бас сауғалап шыға алғандай бол-
сан, шығып кете бер», деп тағы шығып кетти.

Енди мен қалай шығамап, отырайын десем, жаңағы
есерсоқтың кесапаты тийе ме деп қорқамап, шығайын
десем, сыртта буршақ емес, пытыра жауып тұр! Ақыры
өлдим азарда тамларды паналап, таса-таса менен
тартып отырдым. Мені мына, — деп, қойнынан китап
алып көрсетти балаға; — Қурап сақлады! Бері шық-
қан жерде бір нөкери тұтып, әнтек-тәнтегімди шыға-
рып, құрбасысынын алдына апарып еди. «Намазға ке-
лип едим, молламан. Қәпелімде, бул ислер болып
қалды, өлтирессіз хәқ қаным мойныңызда кетеди. Ме-
нин бұрынғы заманым артық, дини исламға қууат еди,
мен құдайсызлардың тәрәпдары емеспен», деп, ыра-
сында да солай-ау, сөйдеп, нан теуіп, қурап услап,
зорға қутылып, усы жерлерге жетіп отырғаным, жең-
ге! Есжан аға тап усы бүгін кетіп, әнтеклик ете қой-
ған екен! Та-ап, Қылшақтан шыққаннан онлаған ша-
қырымға шекем жолдың бәрі жаудай нөкер! Сығасып
тур-ау, сығасып ғана тұр, буны бул қызыллар қалай
жеңеміз деп жүр, хәйранман! — дейди ғарры әбден
үмітсізленіп. — Биреуді биреу жолдан шығарып
атырған зама-ан, жеңге, күйеу балам бир геудиреген
бала еди, қайта-қайта үйге түсіп жүрген бир бузық
орыстың геу-кеуіне ере қойылты, оны сол орыс құртты!

— Сеникин орыс құртса, биікини тап мына бала-
ның ғана әкеси — өзиміздің қарылпақ құртты! —

Кемпир мушы менен аташтыңды мушлап, бирден гүү-леп алып, өтө кетти: — Балам бала болганда қандай еди, сеникінен де геүдирек. «Ғау, қой шырағым, өзин тиймесең, саған бәле жоқ. Урыс деген қашарман топ емес, тийген жерин аұыртпай қоймайды, өзин жекеесең, урыста өлип атырғанлар да аз емес,» деп тәнирдің зарын айттым. Питегіне ырық бергендей де болып еди. Бәри мына, — деп, Аллаярдың пешанасына суқ бармағын наған етип гөзеди, — шаңарағы ортасына түскірдің әкесінен болды! Өзин-қәм, баланы да, бизлерди де құртты, үххх!

— Өзиме не десең де әке-шешеме тил тийгизбе, шеше жан!..

— Жақ! — Кемпир басын шайқады. — Сенде де, ананда да гәп жоқ. Барлық бәле әкенде! Неге бежирейесен маған!.. — Кемпир баланың жууабын күтпестен қонаққа қолларын салмақлап мәнилетти: — Ғау, мырза-ғау, мен күймей ким күйеди! Балам ғауаланбай-ақ дәрьянын шыра-пырасын жағысып, атыз-шелине қарап, аұызымызға ас салып киятырғанда айта берейин-ши, еки тууып бир қалғаным ба, мынаның атыңға от түскір, Бағдияр деген әкеси оттай қызыл болып кели-ип тур! Беллерине қамар байлап, омырауларын аршынлап таслаган әбден, жаман! Шошайма сениң не тениң, лаған деген бир орыс пенен яұмытқа жарасатуғын нәрсе, қалына гөр емес, шаш қойыпты-ау, жаман, кеңсиригин жеп баратырғандай, ирикти аялап, шылым шегеди...

— Арақ ишпейтуғынбеди?!

— Мен сол нәрсениң өзін де көргенім жоқ, ийсін де билмеймән. Бир күни бир ақ шийшеден балаға «иштейн ашылады» деп қуйып берип атыр екен... Иштейди ашады екен бирақ...

— Оны қайдан билесең? — деп таңлана қызықты мийман.

— Адамның өңешін қырып өтип, ишгіннің қай жерлерине барып жеткенін биліп отырады екенсен. Сөйтп, ишгіннің бәрін қайырлап қалған салмадай қайырып қыршып кете берсе, иштейн ашылмай не қылады! Сол ұақыттың өзінде-ақ пияз бар ма, қабығы бар ма, жалмап сала беріппен...

— Ғау, ғау кише, сен де ишип жүрмисең?!

— Дәри деди-ғо бизге!.. — Мына сөзге мийман ийинлерин селкилдетип күлди, үнсиз күлди. Кемпир иоршынды. — Еле сөйтип жүр ме ол ширкин?! Жа-ақ, ол арақ емес, арақ дегенди «бурыштай ашыы болады» дейтуғын еди. Оның пыршыған қамырдың ийисиндей бәд бир ийиси бар, болғаны.. — Ғарры жамбасын шаппатлап күлди. Соң көзиниң жасларың сүртил:

— Ем ушың адам құрбақаны, жыланның етин де жейди, емге ишсең, мәкириу смес, — деп еди, кемпир өзинен өзи тискинип, тап хәзир-ақ қайтарып қоя жақ-тай аұзын басты. Мийман ғарры: — Бағдиярды билемен-го, жаман жигит емес, — деди балага жылт-жылт қарап. — Бирақ, усы заманда түрмеиң бәрни орыс алып кетти деп есitemиз, онда ол да түрмеге түсти деп еситип едим, жаман орыслардан үйреиген-дур...

— Үйрстпей қоя ма, мырзаға-ау, бир түе үш түсти-го! Сен бала, неге маған бежирейесен?! Өтирик не өксиниң үш түскени?! Биринши мәрте, анау қатырап туратуғын орысы кемениң атын сен тап, мырзаға?

— «Кәпказ—Мәркерий» ме?

— Ғимм, тилиңнен айналайын. Әне, сол кемеде буның жаман өкеси жөлине жүрмей патшаға, патша болғанда қай патша десе, ақ патшаға қарсы шығып, бир қамалып келди. Сол кеткеннен жоан болғанында аұылга буншелли апат дарымайтуғын еди, уйысып отырған ел де шалаптай шийқалмайтуғын, ғайры мөкан излеп, тентене болмайтуғын еди, бир жаманның кесри жети журтқа тийди-ә!..

— Айтып отырғаның өтирик, шеше!..

— Ғимм, өтирик-емияш! Сен еле өкениң беридегисин еситип отырсаң, онын алдында көп жыл бурын Шорахандағы оязды өлтиргенлерге шатасы бар деп бир қамалды ма, — кемпир аташтанدى атөшкир менен бир сызды, — қамалды-ы!.. Ийй, — деди соң тискинип. — Көзин ашқалы қамақтан басқаны көрмей жүр-ау! Усы ширкинге ермегенде балама бәле жоқ еди!..

— Еле де хәш гәп болмас, кише-е. — Мийман тәселле берди.

— Ғау, мырза-ғау, өзин айтып отырсаң-ғо «аспаннан буршақ емес, оқ жауып тур» деп! Соншелли буршақтың биреуи тиймес пе сирә! — Баланың тақаты шыдамай тасыр-тусыр шығып кетти. Мийман:

— «От ишинде пахтаны амап сақларман» деген яратқан яббар ийем, ҳеш гәп болма-ас! — деп тәссәел-лесин дауам етип атыр еди, бала қалай кеткен болса солай тасыр-тусыр кирип келди де:

— Мына кисиге, — деди мийманның маңлайына бармағын гөзеп: — Гәпине түк исенбе, бул жаман адам! Бул өз қызын жаўға таслап қашқан душпан, бул олла-биллә душпа-ан!..

— Хәй--хәй бәдбақ! — деп-ақ үлгерди мийман, бала:

— Буны хукүümetке услап берип, аттырыў керек! — деди де тасыр-тусыр шығып кетти. Ол кеткен соң:

— Бөриден туўған бөлтири-гәәй! — деп басын шай-қады мийман. — Өзин-хәм қуры, хукүümetиң-хәм қурысын, жүёернемек!..

— Өйтип қарғама, мырзаға! — деп шоршынды кем-пир. — Тилиң бизиң балаға да тийип жүрер. Ол «әс-кери қурымай хукимет қурымайды» деп жүр ғой...

— Жақ, сениң балаңнан аўлақ, кише. Мен қай-тайын,..

Қонақ бул үйдиң жыллы жайына муз қуыйп кетти.

Бала бул үйден сситкен гәпин төменлеп атырган анасына айтқан жоқ. Бирақ, бир жерде отыра алмай қайта-қайта кирди, шықты, қайта-қайта өзине өзи «өтирик, қонактики өтирик!» дей береди, тағы «не ушын өтирик?» деп, шоршынады. Жуўабын сорарлық адам жоқ, Есжан ата да келмей атыр, бала жолға қараў менен-ақ кешти түсирди. Ол бағанагы пәти менен кем-пирдиң үйине келмегенине, анасына бармағын шошай-тып: «мениң баламды қызартып жиберген сениң байың!» деп, азар бермегенине қуўанды, буны кем-пир-ден күтиў мүмкин еди.

Күн батып, қас қарайып баратырғанда жыңғыл майдалап отырып, Есжан атаның үй бетине қулақ түрди, ғаррының балтасы тоқылдамады, улуўма, бүгип буның баққаны усы үй, бул үйден ҳеш ким шығып отын айырмады. «Атам келсе, от жағып, жылыныўы керек ғой!» дсгеп бир ой мийине жылт етти. Өзиниң отынып таслай берип, биреўди бара салып, гириш еттиретуғындай балтасын қысымлаўы менен Есжан ғарры-никине қарай кетти.

Гүдиниң үстинде сары көпек тумсығын бүйприне тығып, еле дөңгеленип жатыр. «Тал усы күнлери ийт-

тен утқан адам жо-оқ, бунда уғайым жоқ, сопын ушын да тап усы күшлері ийтлердің ығбалы жеңип тур» деген бир жинли ҳыял келди басына.

Үйге қараса, еле шыра жанбапты. Тауықлар басып былай бир-былай бир қыйсатып қарап, ҳәйуанның шала жабылған есигинен еплеп ишке кирип атыр. Қорада ябы оқыранады, демек, жем қыстырыў, от сағыў керек. Бала усы жұмысларының бәрин ислеп болып, дүрсилдетип томар айыра баслады. Иштеги бүккесине түсин атырған кемпир, буның Аллаяр екенип билеп, елжиреди. Бағанағы өзиниң ойланбай айтып, кеўилин хабартқап сөзлерине енди өкинип, орынынан турды да моржасын сыпырып, шырасын жақты.

Балтаның тоқылдысы тек кемпирдің емес, кимниң болса да есиктен кириўин күтип, қараңғы жайда жатырған қастениң де қулағын ербеңдетип атты. Оның кеўилинде: «атам келген екен, томар айырып атыр-ғо!» дегеннен басқа ой, күйеўинен сол ғарры әкелетуғын хабардан басқа сағыныш жоқ. «Атаң келген қусайды, барып хабар алессоңо — отын айырып атыр-ғо,» дейин десе, баласы есиктен кирмей атыр.

Бала Есжанның ошағының қолтығына бир қушақ томар әкелип таслап, кемпирдин жүзине қараса, кемпир ашыўұлыдан да бетер қайғылыға, қапаға усар еди. Домбығып кеткен еки көзи оның бүккесине түсип, көп жылағанын паш стип турар еди.

Бала үйден шығып, гүдиниң тусынан өте бергенде, топ гүрсилдеди. Сары май салынған бир кесаны ала шыққан кемпир: «Топ атылды-ғо?!» деди бир орында қулақ түрип, тағы дыбыс күткен балаға. Бала ҳеш ойланбастан:

— Шеше, бизлер жеңемиз! — деди. — Мынаў бизиң ағамлардын тобы, көрдин бе, басбашыларды қырып атыр!..

— Тилиңнеп айналайын, шырағым, мә, мынаны апаңа жегиз!..

Бала кесаны ала бергенде, топ тағы гүрсилдеди. Асты ләрзем алды ма, сары көпек бүйиринси тумсығын жулып алды да Қыпшаққа қарата мурышының ушын жыбырлатып турды...

Бала өзиниң үйине келгенде айнаны зыңылдатып, топ бурынғыдан да бетер солқылды менеп гүрсилдеди. Бала топтың емес, әкесиниң сестин еситип атырғандай,

топты гүрсилін емес, әкесінің жүрегіннің дүрсилін еситіп атырғандай қуғаньп.

— Апа, еситіп атырсаң ба, бизнің ағамның тобы! — деди. Байғус ана:

— Урыстың басланғаны-ғо ояда, — деди қауәтерленген үн мепеп. — Атаң усы топтың сесті сситіліп турған жерден еле келмей атыр ма?!

Топ гүрсилдісінің түнгі тынышлықта неше шақырым жерден еситилетуғынынан булардың хеш қайсысы да бийхабар еди...

16

Әлле қашшан ешкстен аударылып, еки нәкердің жулқыуында баратырған Есжан ғаррыға шөп те-шар да басбашыға айналып кеткендей туйылды. Олардың гәси қылышын қайраса, гәси сүмбелерін тазалап, гәси лаулап жанған отқа шулғауларын кептирип, гәси бийтлерін қағып, жалаңаш етлерине постыңларын, шекпенлерін жамылып, ғаррыға онша түсниксізлеу шаудыршалап лалауласар еди.

Аламанның тағызлау жерінде қазақлардың көшкенде чай қайнататуғын үш аяқлы мосысындай үш жаққа керилип, үсти қыйлы-қыйлы гөне-жаңа текийментлер менен жабылған, үш ағаштың ғана басы байланып соғылған қос тур. Қостан төрт-бес қадем былайлауда, қосқа оттың дүти урмастай жердеги жер ошақта пақырлап тай қазан қайнап атырдағы, оның алдында биреу саққа жүгинип, гелле ұйтип отыр. Ал, қазанның күн батар таманында қарабарақтың шогын шөгирме менен желпип, құс мурып бир жигит кәбап қақлап атыр. Биреу менен биреудің онша иси жоқ, күнде көре-көре қызықтырмайтуғын болып қалған ба, түйгншленип киятырған ғаррыға хеш ким дыққатты аударып жалшымады. Тек, кимдур, биреу: «Әсте-ре-ек, Ора-аз! Сәрдарға жеткермей өлтирип қоярса-аң!» деди, болғаны. Тағы биреуі: «Жүдә батырды тутьпсаң-ғо, Ора-аз!» деп, ғарқылдап күлди. Усының сөзін ғарры емески еситти хәм өзін тутқан нәкердің биреуін Ораз деген ексин билди.

Ғаррыны қостың алдына әкеліп, зорлық пенен дидерлетти. Қостың түрилген ссиги қуяшқа қарағанлықтан ғарры төрде найлы шылым шегіп отырған, жасы

елиўлерге жетип қалған, шеп көзиниң орынын алақандай қара былғары менен таңып қойған, тақыяшан адамды көрди хәм соны «сәрдар шығар-аў» деп шамалады. Сол адам жанағы Ораз дегенге: «тутқынды берилиў жақынлат,» дегенди алақаны менен бетин желпигендей етип уқтырды.

Ғарры ортадағы ғыжлаған сексеўилдин шоғышын қасына таман әкелиниң, аўырыў атандай шөктирилди. Ғарры сәлемлесіўдиң орынына тисиниң кетигин үңирейтти, нәрестеге усап күлди, сәрдардың да сыңар көзиде күлкенин ушқыны жылтырады. Ғарры буны: «мәккар түлки екен, абайлы болмақ керек!» деп сынадыдағы, сәрдар: «бир гәп бар, бул суўықта усы жастағы ғарры тегивликте жолға шықпайды, күлкиси келмесе де күлиўине қара, ҳәзир сайратаман сени!» деди ишинен хәм бәлент даўыс пенен:

— Хош келипси-из, мийман, обалар, шағалар есепаман ба? — деди көпшикти омыраўына тартыңқырап. Ғарры «қудаға шүкир, дәўлетициздин саясында бәри аман-есен,» деп атыр.. Сәрдар күлимсиреп: — Мен қарақалпақша билемен, биз түркмен менен қарақалпақлар бурышпан... — деп атыр еди, ғарры гәпин бәлиң, жорғалады:

— Дайылы-жийеп боламыз, ғошшым, — деди хәм еситиўге таярман дегендей қулағының тусын түринкирен отырды. — Бул дайылы-жийенлик соңғы ўақытта жүдәма күшейип, көбейип баратыр...

— Мен қарақалпақшаны дайыларымнан үйрендим. Салтын да билемен, жийеплериниздин дайыларын сабап ойнайтуғын жаман әдети бар...

— Хаўўа, ғошшым, сондай әдети бар екен...

— Әлбетте, сизге жийеплериниздин бул еркелиги унайды?

— Унағанда қапда-ай!

— Қаттырақ тийген болса, әниў стин, қызбалылары да бар.

— Қоллары да мықлы екен!

— Әззи жигитлер менен жолдас болмаймыз. Саўаш деген мәртлердин майданы, яшуллы! — деди нықыртып қурбасы. Бул нықыртыўдан «ойнап болдық» дегенди аңлаган ғарры тисиниң кетигин көрсетиўи менен күлип, үнсиз мақуллап турды. Сәрдардың гәпи аўы-

зында: — Ал енди, яшуллы, хәзир урыс пайыты, ус-ланғанлардан жол болсынды тежел сорау бизге парыз.

— Әже-еп, тақсыйыр.

— Жаңа дүзлестиниз, мен сизин гошшыңыз емес-пен! Мынау тас төбениздеги Ораз бақадур дайыларын пушқақтай ууқалап, қытықлап ойнауға наятый шебер.

— Рәмәуизин бир кәргеннен-ақ билдим, тақсыйыр.

— Мен буның қасийетлерин айтып атырман, «тақсыйыр» дегениниз шын жүректен айтылып тургам улуғ-лауыңыз болса...

— Олла шыным!

— Онда тақсыйырдың гәни бөлинбес болар...

— Аұызыма қум!

— Биз де май тығайын деп атырған жоқпыз...

— Майы қурысын, ушышып қаламан!

— Яқшы, яқшы, май бермеймиз. Ораздың өзине тән хусусыяты — бунын мудама қапжары қансырап жүреді. Екиншиден хәзил-дәлкекти, өтирик сөйлегенди жақтырмайды...

— Тап, мендей екен! Дайысының дәл ғана өзи!

— Жүдә пәкизе! Енди өтирикти жақтырмайтуғын болсаңыз, ырасынан келиң, барыс қайдан, келис қайдан, мәнзил қайда, мәкан қайда?

— Мәкан Төрткүл таманда, Шақаббаздың тусларында, тақсыйыр. Мәнзилимиз — Қыпшақ.

— Усындай қыйы-қыстауда не сүргин айдады сизди?

— Қыпшақта Мәрзия деген қызым бар еди, соны хал үстинде жатыр деп еситтим, перзент дағы жаман, тақсыйыр...

— Көзинизге жас айналып кетти, исеңбесек болмас енди. Тағы бир сауал: үйден қай шамала шықтыңыз?

— Соңғы жулдызлар бар еди.

— Хәзир қай мәхәл?

— Сәскелик жарманың уақты өтип баратыр. Демек, сәске...

— Демек, сизин аұылыңыз айтқаныңызға қарағанда берилеуде. Үйинизден шыққаныңызға еки ярым сааттай уақыт болған, еки ярым сааттын ишинде Шақаббаздың тусынан бул кәраға жете алмайсыз...

— Ешек жүргиш, тақсыйыр!

— Ешегиниз пырақ болса да саатына алты мақырым жол алар. Ықтыярыңыз Ораз жийениңизге өтип

кетпестен бұрын ырасынан сөйлеп алың да бизге мынаны айтың: сақалыңыздың ағы менен ийманыңызды суұдай смирип, исламның күшиклерин алдауға сизди не мәжбүр етті?

— Бір шыбын жанымның аманлығы, тақсыйыр! Үй берилеуде.

— Жаңа дурысладыңыз. Неше үйлі аұылсың?

— Көп еді, тек еки үй қалдық.

— Басқалары қайда?

— Көшіп кетті. Қызыллардан қорқты ма, сизлерден қорқты ма, билмеймен.

— Сіз неге кешпедиңіз?

— Мен бір ғарры адаммап, мениң менен қызылдың иси бар ма, сизлердің исиңіз бар ма! Көшкенде снди қайтип жай саламан, төримнен гөрим жақын, ата мәкан деген-дә, тақсыйыр...

— Балаңыз жоқ па?

— Бала бар, бөлек шығып кетті.

— Қайда?

— Сарайкөлде.

— Ояқта түркменлер турады.

— Қарақалпақлар — хәм ба-ар.

— Менде сарайкөллі жигитлер көп, шақырып сорасам, хәзир өтиригидизди шығараман.

— Шақырын, мен де себеп пенеп баламның аманлығын билейин.

— Яқшы, соң шақырарман, — деди сәрдар, ғаррының тайсалақламай, албырамай сөйлегенине исенип, оның үстине, бунда Сарайкөлдеп нөкер де жоқ еді. — Соң жүзлестирермиз, сен балаңның қызыллардың қайсы отрядында бизлерге оқ атып жүргенин айта қой?

— Уай-бай-бай-бай, тақсыйыр, — деп, басын шайқан күлди ғарры. — Сол жаман мылтық ата алатуғын болғанда! Аtpақ түе, дауысы шыққан жерде тура алмайды. Бирақ, дийханшылықтан еби бар, шийшилик те ете алады. Мал бағады, ояғын жасырмайман...

— Кимнің малын багады?

— Өзиниздей беглердин-дәә!

— Аұылығыз бай ма?

— Байды қойды ма бальшойлар!

— Оныңыз дурыс. Мен сизге қағынан келсин, бір яқшы яшулты екенсиз, бирақ, гәпти белмең. Хаслығыз мусылман, бальшойлардың құдайсыз екени өзинизге

мәлім. Биз исламның ақ жалауын тиклеу жолында жапымызды шүберекке байлап жүрміз. Бизлерди азық-аухат пенен тәмин етиу мөҳмини мусылманның бәрине парыз. Ләшкердин алды үш күннен бери Қыпшақты қамап атыр, изиндегиси бизлер. Алдыңғы жүзликлер ауыл арасында, халық ишинде жасап атыр. Биз үш күннен бери усы жерде өт қауыл атырмыз, батырларым аш. Былай шығып, берсе қолынан, бермесе жолынан мал айдап қайтыу, қарқыратыл шалыу бөрчин де қолынан келеди...

— Ой-ой, оған теперишсиз го-ой!

— «Бөри азығы жолда» деген, ақыры!

— Сонда айдап қайта бермей ме?

— Бизге Қыпшақ жақтқан шабарман хан қазиретини буйрығын алып жетсе, мен мал қыдыртып жиберген нөкерлеримди қайдан табаман?!

— Ояғы да бар екен-ау!

— Бизин усы жерден табжылыуға қымыз жоқ. Мен изинизге бес нөкер ерте аламан, қанша турады? Нырқын айтың?

— Ненин нырқы, тақсыйыр, түсинбей тураман?!

— Геллециздин нырқын айтаман, неше малға бақалайсыз?

— Бир ябыга, тақсыйыр, басқа малым болса, буйырмасын!

— Мен бир ябы ушын бес нөкер жибере алмайман.

— Нөкердин кереги жоқ, өзим әкелип беремен.

— Яқшы-ы, яшуллы. Қазиллесип болдык онда.

Ора-аз!!!

— Ләббай тақсыр!

— Қәрине кири-ис!

— Тап усы жерде ме?

— Тап усы жерде! Қаншелли ырасғөй екен, өзим көремен.

Басбашының ордасын биринши көрген ғаррыга әдебинде буның бәри қазил гәлтей туйылып, «әкесиндей адамман го, қыйнауға уялар,» деген пәм менен бурынғысынша тисини кетигин үцирейтиу менен жымыйып отыр еди. Ораз қынынан қанжарын шығарып, алқымына тақағанда шалына жақ ешкідей «бә-әә!..» деп-ақ үлгерди, Ораз алқымын емес, алқымының астынан алған шалмасынан пәнжесин өткерип алып жулды да алқым менен шалманын аралығына пышақты

жарқ еттирип сүнгиткенн де сол, тыйық тиймесе де гаррының гегирдеги музлап, дем келмей қалды. Лийкин, пышақ шалманы бир дегеннен қыйып түстн де қынына тығылды, гаррының да жүреги қанасына түсти. Қурбасы муртынан күлип, мысқыллады:

— Бизлерди басбашы деп өтирик айтады! Басбашы болғанда мына тап-таза шалманызды бүлдирмей алып, шулгау егер едик, сситип турсаң ба, дайы?..

— Еситтим, тақсыйыр, сизлер төрели адамларсыз...

Ораз шалманы жаздырып-жаздырып жиберип еди, гаррының сақалы қопыраған шошаймалы гелдеси сомпайды да қалды. Бул енди, бағанағы молласымақ пәжмүрде гаррыға емес...

— Бай-бо-ой, бул қызыл пайғамберге усап кетти-ғо, тақсыйыр! — деп таңланды Ораз. Сыңар көзи шарасынан шыгып кеткен Байрамәли:

— Бул пайғамбар емес, пайғамбардан кетсин садага! Бул өзлериниң Бөленийине усап кетти, хә, мен сүүретни көргенмен оның! Ол да қартайса усы албаслыға усайды, муртының хәррийиүйн қара-а! — деди муртына ушында шаласы бар көсеүди тийгизип. Шоқ тийген мурттан шыққан көнирсиген бәд ийис гаррының талауына урып, көзинен «пырт» еттирип, жас шығарды. Ораз гаррының шошаймасын да жулып алып еди, Байрамәли:

— Соппашын басына кийгиз, сонда қызылға қәхәр етип атырғандай боласаң, бақадур, соны да билмеймисе-еп! — деди хәм қасында көленкәседей болып турған Аманға қойын-қонышын тинтиүди буйырды.

Соппаш кийгизилди. Аман Байрамәлиниң алдына гөрт-бес қагаз пул шығарып қойды. «Ендигисин менпен сорамаң» дегени ме, я «баслай бериң» дегени ме, оған гарры түсинген жоқ, сәрдар қолын бир силкти хәм «маймыл ойынын жақсылап бир көрни алайыншы» деп қумартқан адамша сен-сенин ийчиннен жылыстырып, алға ентирилиңкиресп отырды.

Гаррының көйләк-дамбалынан басқасының бәрин сырттан шақырылған бир пәкер мепен Аман зорлап шешиндирди. Өзинен өзи хорланып, сақалың сыйламағаны ушын ащыуының келгенлиги соншелли, «түбинде бир өлим бар ғой, сол өлим қай ўақытта да жақсы болып келмейди, усы доңызларға мой берместен өлпәк кетейиң!» деген беккем бир қарарға келген гарры

хеш кимге жалтақламады да, бир ауыз жалынбады да. Қайта жинни тырыстырып: «Шериңизди бир тарқатып ала ғойып, шырақларым,» деп, тисиниң кетигин үңирейтип, тилиниң ушын шығарып күлди. Өне усы күлки Байрамалиниң сынар көзинен ғәзеп отын шашыратып:

— Қырық дүрре-е! — дегизип қышқыртты.

Ат арқанлайтуғын төрт қазықты балталап, Аман қақты.

— Қәне, дайы, — деди Байрамәли, мысқыллы. — Жата ғой, жийенлерин бойынды шенеп көре жақ...

— Тәжирийбеңиз жоқ екен, кепинди қамыс пенен пишер еди...

— Жата бе-ер, өзлеримиз билемиз! — Ораз еңсесинен нуқып атырғанда, ғарры едирейип қарап: — Мендей ақ шашлы әкең бар шығар-ау, қол урып гүнаға батпа, өзим жатайын, — деди хәм еки қолып ски қазыққа, еки аяғын еки қазыққа керип жатқаны, ызғар алды менен жууу етип, құрсағынан өтті. Қолын байлап атырғанда ғарры тағы сөйледі: — Тырыстыра бермей-ақ қойып, жулқынар шама болғанда қайда жүреримди билетуғын едим...

Қанша шыдайын деген менен қайыстан есилген дүррениң зарпы жаман еди, үш дүрреге шкем ғарры қолтары менен жер пәнжелен, тисленип шыдады. Төртиншиден баслап хәр дүрре тийген сайын, «апа!» деп бақырайын десе, уялды, «Алла!» деп бақырайын десе, усы азапларға гирилтар етип атырған алланың өзи болғанлықтан өкпелегенлиги соншелли, соның да атын қасарысып тилге алмастан дүрре «шарп» етсе: «Мәхийда-а-а!.. Мәхийда-а!.. Мәхийда-аа!» деп, бир бап пенен қышқырар едидағы, шарпылды жигирмадан аса бергенде дауысы кемкемнен хәлсиреп, өлпенлесип, пүткиллей шықпай қалды.

Нәмнәхан адамның жас баладай «Мәхийдалай!» бергенине әдеп Байрамәли күлди, сол заматы геллесине «жылт» еткен бир жылдырымдай ой жайлауына кеткен езиуин лаппа жыйғыздыдағы:

— Тоқтаты-ың! — дегизип қышқыртты. Ораздың дүрре көтерген қолы бул сес мәрк болып жабысқандай салқ етип қапталына түсти хәм дүрре оң аяғы менен параллель турды.

Байрамәлиниң өзи орынынан ушып турып, мәсишен

аяғы менен «зинк-зинк» басып ғаррының бас ушына келип ийилди де, басын жулқып:

— Мәхидан ки-им?! — деп, қайта-қайта қышқырса да ғаррыдан сес-семир болмады. Усы ұақытта Аман ғаррылып қоржын-қоланын әкеліп, оттың қасына қойды. Аштырып қарап, ишнен азық-аухаттан бөтен дөш нәрсе шықпаған соң қоржын-поржыны менен ғаррыны жазалауға мийнет синиргендерге инам етті де, тағы оларға:

— Мына жерге әлпешлеп жатқарындағы, үстине ешегинің жабығын әкеліп жауын, — деп буйырды хәм өзи нөкерлерин аралап көриу нийсти менен постынын желбегей салып шығып кетти.

Буның изинше қоржын-қолаңға сүйекке таласқан ийттей бас салысқан үш нөкер тийисли-тийислилерин теңнен бөлісип алып, орылы-орынына барып, биразын жалманып та үлгерип еди.

Түс ауа ғарры есипе түсіп, «әлип қалған шығар» деп келген Байрамәлинин тапманыуында шек болмады.

Ғарры қашқан түргеліп, бешбентлерин кийил, урықсат болса қайта беретугын адамдай, пәкизе, Байрамәлини күтп, қолларын сөніп баратырған сексеуілдин шоғына жылытып отыр!

«Я-аа тоба-а! Бул адам смес, жип-шәйтан шығар!» деген ой кешти сәрдардан хәм таңланыуын билдирмеу ушып әжептәуір етип күлди, ғарры да тисиниң кетигиниң орынынан тилиниң ушы көрингенше жымыйды. «Уялған тек турмас» болды ма:

— Жақсылап дем алғаныңызға исенним кәмил, дайы, — деди төрлей берип сәрдар. Ғарры да бундайда кисиден гәп сорамайды:

— Енди, тақсыйыр, жиеннин дәрғайында дем алмасақ, қайда жақсылап дем аламыз, — деп, сақалларын тарағышлады. — Бир кемисиниз бар екен, айтсам мәйли ме? — Орынына отырып алған соң бетине бурынғы айбаты шыға баслаған сәрдар, «тынлауға қуштарман» дегенди ийегин көтерип аңлатты. — Айыбыңыз соннан ибәрат, мийманды дуз бермей күтеди екенсиз!

Сәрдар ғарқылдап күлди, сыңар көзінен аққан жасты сүртіп:

— Сиз бир кеуіллі адам екенсиз, сизден айырылыу қыйың енди! — Ғарры «ол жери шатақ екен!» деген-

дей төмен бұқты. Сәрдар: — Бизде қабыл стилин кеткен дәстүр бар, дайы, — деди жымыйып. — Дәстүр соннан иберат: әдеп мийманға таяқ жегіземіз, соң аұхат жегіземіз!..

Ғарры гәпти бөлип, тағы илип қалды:

— Екеүйи-қәм жегізбеўге болмайтуғынбсди?

Сәрдар бул сапары күлмеді, шамалы үнсизликтен соң:

— Урыстан соң өйтиўге болады, — деди салдамлы түс алып. — Ҳәзир биринши нәўбетте дянсиш шығып барагырғанларды динине қайта ендирип, исламның жығылып баратырған ақ жалаўын қайта тиклеў зәрүр болып атыр, дайы. Соның ушын қаталлық керек, Мухаммед пайғамбар-қәм исламның жолында усы қаталлықты қолланған. Биз қанды төгейин деп төгип атырғаньмыз жоқ, инсапсызлар тәўбеге келиўи ушын, кимнидур, қаны төгилиўи зәрүр. Сондайда «қуўраққа араласып жас та жанады», өзициздей бирли-ярым бийгүна да жәбир көрип қалады, буны дини ислам ушын эпиў ет, әлбетте!..

— Дым ғана ксүйлиме алып отырған жоқпан, — деди ғарры сыңар көзге сығырая қарап, ол усы сыңар көзден буның не дузақ құра жағын билиш алмақшы, «шықпаған жанпан бир үмит,» сақланбақшы. Сыңар көз болса, буннан еле аңқылдаған адамның келбстин көре алмай атыр, ғарры жалатайланып отырғандай сезиле береди. «Өзим аңқылдасам аңқылдар» деген үмит пенен бағана бираз нәрсенің қағыпан да келди. Шынында да нәкерлериниң үш күннен бери аш екені аш. Нәкерлер буған налынып та жүрген жоқ. Буларға тек алдыңғы саптан шеги түспесе болды, аштан өлмейди. Алдыңғы сапты қызыллардын тобы, оғы күтип тур, сол алдыңғы сап, оннан соңғысы, оннан соңғылары қырылып питкен соң, қызыллар әбден тыйтығына таялған соң булар ең сайланды атлары, жигитлери менен қалаға «аллалап!» лап қояды! Алдыңғы, соннан соңғы жүзликлерден өлгенлер өлип кете береди, қамалды бузған да усылар, қаланы алған да усылар, байрақланған да усылар болып қала береди! Лийкин, сол күн келмей атыр, қызыллар үш күннен бери теке тиресип атыр. Сол күн келгенше шыдаў керек, қорықпай-тарықпай шыдаў керек, шыдаў ушын аұхат зәрүр, узаққа онлық

жоллайын десе, сэрдар буйрық күтип тур, жақында елдің бары-жоғын да билип жалшымайды, дәрьядан бері өткени де жақында ғой, еле бул қараның ойлы-шуқырып анықлап билип үлгермей атыр. Лийкин, жағдай солай» деп, нөкерлерди аш қойыуға қақысы жоқ, жағдайды түсіндириуге де болмайды, ишинде қай жақтың жапсызлары жүргенін ким биледи! Түсінди-мейин десе сэрдар «нөкерлерим дағысып кете ме?!» деп қорқады, топалаң шығара ма деп қорқады. Топалаң шығарса да, дағысып кетсе де Жөнейит ханның алдында желкесин усынып жууап береді! Қапылған күн болды бул! Үш-төрт нөкерин «тәуекел!» деп ски күн-ликте жақын-жууыққа жоллап жиберип еди, мурынла-рына бармақларын суғысып келди, аз болғаннан соң теренірек сицсиге қорқты ма: «ел жоқ!» деп келди. Соның арасынша, күни кеше-ау, дәрьянын қайыры ме-нен Қыпшақ таманга өтип баратырған бир арбакеш булардың ауына түсе қоймағанда, ауқалы күтә ауыр-ласатугын еди. Арбаның көкирегіндеги бес қой, ски ешки, арыстагы атандай өгиз жүзден аслам нөкерди булғурлым сақлап турылды! Арбакешке болса, жан сауға, сопша таяқты жегенне қарамастан алғысын айтып, пәтиясын бере-бере, артына қарай-қарай қара-сын батырды-ә! Соннан дәмиккен булар, қарсы жолға қарайды, құдайдың мына тарсылдаған сууығында ким өтеди бул хуўлеген даладан! Өтпей атыр. Ғаррылы көргенде: ««бундай кексе адам узақ жолға шықпайды ғой, жақыннан шыққан шығар, бес-алты жигитимди ауылына баслап барса журттың ең жарлысында еки ешки, тәуірлеуинде бес-алты жанлық пенен бир-ски сыйыр, гирдикарлыларында ксм дегенде жүзлеген қой менен онлаган сыйыр, бес-алты жылқы бар! Жарақ-сыз ауылдың төрт жағынап төрт адам мылттық көшир-се бир сүриу малды өзлери алдыларына айдап салып, пәтиясын берип қалады!» деген ой менен буның жас емес, ғарры болғанына қууанып еди. Бул да дым қай-сар шықты, «дым болмағанда еки нөкер жоллап, жал-ғыз ябысын-ақ алады-дә,» «бул жалғыз дегени менен жалғыз бола бере ме! Бунда болмаса, қонысы-қобала-рында бар шығар, жалтынып аламыз ба биз, сорап аламыз ба!» Айдайды да қайтады, тек ауылын көрсө болды.. Усы хыял менен ғаррышы «қасып» көрип атыр-ганда бул «Мәхийда-аа!» деп зарлады ғой, қызы емес

пе екен, егер қызы болса, қол тийгизилмей усы жерге жеткесилсе, аржаққа өткеннен соң өркеші анау таудың жотасындай неше нар болатуғынын сәрдардың өзі биледи, өзі! Тек, бул ғаррыпы жууасытыу керек, жууасытыу!..

— Сөйтип, дайы, кеуилиңизге алсаңыз да тәртип солай, тентек жийенлеріңизди әпиу етин?..

— Айттым-ғо, «дым кеуилимде мәлел жоқ» деп.

— Жүдә жақсы, аға, мәлелли жерди, қап төккенди мен де жек көремен. Жек көрмегенимде бул ұақытта Қыпшаққа қырғын берген болар едим! Тек сыныққа сылтау тауып, усы жерде жатырман. Хәй бала, — деди ашық есиктің алдынан өтип баратырған атқосшыға. — Мына дайың таяқ пайын жеп болды, енди аухат пайын келтир! — Жигит көкирегіне қолын басып, ғайып болды Сәрдар гәһин дағам етті: — Мәхидә деген қызыңыз болса керск?

— Хаууа, қызым! — деп шонтаң ете қойды ғарры.

— Доңызларын өлтирип қойса, сол жас қалып қоя ма деп, жаным қалмады! Алыпсымда көрген аппағым еди...

— Хәзир жасыңыз нешеде?

— Әйй, жасым қурысын мениң, жетпис бестемен!..

— «Он бесте отау ийеси» деген...

— Жақ, — деди ғарры гәһтин қалай бурылып баратырғанынан қаулығып. — Жа-ақ, жетпис үштемен!

— Опың әхмийетн жо-оқ, қыз бала он екиде бәлә-өтке жетеди.

Атқосшы шылапшын менен мы. қуман алып кирип, гәп кесилди.

— Яшуллыдан болсын, — сәрдар алдына қойылып атырған шылапшынды ғаррыға нұсқады.

«Пай-пай, жыл-жыллы екен,» деп отырып, ғарры беті-қолын гүп болып искен арқасының ауырыуын сездирмеу үшін-ақ уқшатып жууды, соң нөкер-қосшының ийининдеги сүлгини алып, сәрдар жууышып боламан дегенше дуұлыязлық пенен сүртинип отырды.

Атқосшы нөкер дәстүрханлардың жыйрықтарын жазып кетип, онлаған собық кәбап, қойдың тоңлап қалған еки жилигин ләкки менен әкелип ортаға қойып еди, ғаррының ауызынан тағы суу шубырып сала берди. Қосшы нөкер тағы шығып кетип, бес-алты зағара, қауын-қақ, жийде-ериклерди де дәстүрханның ҳәр жер-

хәр жерине қойды. Ғарры өз үйінен шыққан нәрселерге қызығып қарады. Усыны сезген сәрдәр:

— Қашшап дайыңның қоржынын тиітпесіз ғой — деди хәм жәғи күлип: — дайың жиіенлеринин бул еркелигиш кеширди қашшан, жазылысып отыра берің, нәўқыраңларым, — деп, гәпиниң изин жуўып шайды. Соң «алын, алының» жеткерип, ғаррыны дәстүрхапға қыстастырды.

Атқосшы нөкер тағы кирип, еки чайнек ыссы чай қойып кеткен соң:

— Нөкерлерым әдепли, — деди тағы да күле шырайланып — «Ас нйеси менен татлы» деген ўәсиятқа жүдә-хәм садық. «Сәрдарымыз бирге татыса қойсын» деп, екеўимизге пай алып қойғаны да...

— Бул да әдеплилик, тақсыйыр!

— Әлбетте! Булардан бийәдсплиликте де күтсе болады. Ақыры, хәр қайсысы бир үйдиң еркеси-дә! Аяқ тапылдатты демейсиз, яшуллы, мөкән жайыңызды нйттей тингтрип, таўып ала қойыў мепиң қолымпа кселеди, онда өкпелсй жақсыз, солай ма?

— Енди, тақсыйыр, инсап өзинизде, сиз бир жақсы адамсыз.

— Дүньяда жақсыдан қорқпақ керек, жақсы адамның сабыр кесасы толса зулымға айналады да пүткил дүньяны қарап әйлейди.

— Мен билемен, сизден ондай жаманлық шықпайды, тақсыйыр...

— Қателесесиз.

— Қателессем, аўызыма қум. Бирақ мен жаман адампап қорқаман.

— Жаман адампап қорқпап, онып жаманлығын билгеннен кейин қорғанып үлгересиз, лийкин, жақсы адампап қорқпақ керек. Соның сабыр кесасын толтырмай алдын алыў керек.

— Айтқаныңызға түсиндим, тақсыйыр. Бирақ мен, қам сүт смген бендемен, сиздей бир жақсы адам, биздей бир ғәрип пухарасына жаманлық ойламайды деп үмит етемен.

— Әне, сиз жаңа дийдимнен шықтаныз, кәбаптан алып?

Ғарры сәрдәр созған бир собық кәбапты аларын алса да, бир түйирин сытып, аўзына саларын салса да

я шайнай алмай, я жута алмай аўызын сампылдата берди. Сәрдар күтә өлпөң сөйледи:

— Жақсылығымды сиз билмессеніз, құдай билер, сүйегинизди бир ағарта жақпан, — дегенде, гарры түсиниңкирмей, аўызы дв сампылдамастан бир ашылған қәдлин сақлап қалып еди, сәрдар сизди ме:

— Қәте түсинбең, — деп, күтә әлпайым өтиниш ети. — Қарақалпақ тили түркменшем емес, түсиндире алмай атырман. Мен сизди ақ сүйек етпекши нийетимниң барлығын айта жақпан...

— Сөйден-дә тақсыйр!

— Аты Бабақөкпешниң атасы Ағажан ийшанды өзиңиз билесиз.

— Ол садаған кетсийинди билмейтуғын адам бар ма, мусылман түе орыс та биледи!

— Оныңыз дурыс, оған биз қусағанлар түе, ханыңыздың өзи жүгишеди. Сол әўлийемиз ханымызға қулақ қағыс етипти: «еки халықты бир жақышластырайық, байдан болмасын, пухарадан болсын, қарақалпақлардың байынан пухарасы көп. Бизниң доғанның улына жасы он беске жетпеген бир нашар табың, бірақ, жақсы нийетке зорлық жараспайды, келесим менен ырашшылық пенен болсын,» депти. Соны ханымыз маған тапсырып еди, Мәһйда қызымыз зор бир болақ болса, ақ сүйек болып тұрсыз, иншалла!

— Айтқаныңыз келсин. Ийшанымыз сораған болса, қыз ғой, қыз, күнде арқамызды тыр-тыр қасытып жүрген кемширимизди-хәм беремиз.

— Кемпириниз өзиңизге ардана болсын!

— Пай-пай, тақсыйыр деймен-аў, сирәдағысын айтып атырман. «Арысланның арқасын сыйпасан да жақпайсан» деген усы екен-дә, сөйлемей-ақ қояйық онда! Сиз «нарыйза етпей аламыз» деп, усы бастан аўызымды қақпалап атырсыз-ғо, қыз әкеси мен болсам...

— Әниў ети-ин, дайы, усындай алып қашпай минезим бар. Аўызымнан шығып кетипти, нөкерлерге өктем сөйлеп, жаман үйрениппиз.

Гарры ҳәр аўхатқа қолын бир жуўыртып, ийегин екшеп мақуллады да, сон:

— Тәңир жарылқасын, тақсыйыр, — деди салдамлы түске енип. — Сизлер мынаў Қыпшағыңызды бир жөнкил ете берип, қайтарсын үйге бир соғып өтерсиз...

— Үйиңизди қайдан табамыз?

— Керек десеніз, бир нөкериңизди қосып жиберип, өзим аұхатландырып, үйди де көрсетип жиберемен. Сизлер қайтып соған дегенше мен қызды кемпирине көндиртип, мурынға суққандай стип таярлап қояман қуда қалесе, соған келистик пе?

Сәрдар ғаррының жүзинен сын нәзерин айырмастан үнсіз басып шайқады. «Онда қайтсеміз?» деген сауалды ғарры еки ийиниң қысып аңлатты. Сәрдардың сынар көзи шатынап, сондай қорқынышлы түс алды дейсен, тек: «жәлла-ад!» деуи-ақ қалып турған, енди қайтып ҳеш қашап, ҳеш кимге рехим етпейтуғын газеп пенен жытырағаны соншелли, елге шекем дым албырамаған ғарры:

— Қудай салды — мен көндим! — дегенди айтып қалғанша асықты.

Соннан қайтып сәрдар жибимеди. Шәртий сарта-сурт айтты:

— Қасыңызға Аман менен Оразды қосамап. Нөкерлеримниң бир тал шашы түссе тамам, мың қарақалпақтың геллесин қағаман! «Сабыр кесасы толды» деген усы!..

— Жақ-жақ, сиз газепленбей турып, тақсыйыр!..

— Тыңланбайды, тыңланбайды-ы! Ора-аз!..

— Қапжарымыз қапсырағап, тақсыйыр! — Есиктен кирип келип, Ораз қапжарын сатырлатқанда-ақ ғаррының алқымы шымлап, жанынан гүдерди үзип еди, сәрдар оң қолын жоқары көтерип:

— Қойып тур, тентек! Өйтип дайынның жүрсип жара берме! Мәселе еле қапжарға жеткен жоқ! — деди хәм Аманды дауыслап қасына шақырды. — Енди гәпиме мақул қулақ салып: Хә-ззир дайыңыз бенен атланасыз. Дайыңыз Мәхийда атлы перзентин ябысына мингизип, сизлерди жолға салып жибереди..

— Тек скеуимиз бе?!!

— Қорқпап, батырларым, бир тал шашыңыз жулынса мың қарақалпақтың геллесин алмасам, Баба-көклен урсын! Дайын менен соған ант ишистик! Туұрыма ғарры-ы?

— Хахх, хә-ә, туұры, туұры! Қәтиржам бола берин!..

— Ораз, Аман?!

— Ләббәй! Ләббәй!

— Егер қызға қол тийгизер болсаңыз, скеуиңиздин

де туқым-тебериғиңиз бенен жоқ етпесем, Бабакөклен урсын!

— Әжеп тақсыйр, әже-еп!

— Билип қойын, бақадурлар, ол қыз пийримиз Агажан ийшанга келинликке жөнетиледи.

— Қуллық, қуллық!

— Сизге ұадем, ғарры, Қылшақты алғаннан кейин қыздың малын есигиңизге айдап барып, жүз нөкерим менен мәйшат қурып кетемен, көндик пе соған?

— Тақсыйыр, сиз қуда түсетуғын жаушының шәртин, дәстүрин бузып атырсыз, — деди ғарры бірден тулланып — Сиз маған еле сәрдарлығыңыз бенен хәким етип атырсыз. Мен жетпіс үш жасаған адамман, жаманлығы, ендиги жағын жасамай-ақ қояман, сизлер мени жарылқаған күнде де бир-еки жыл я жасадым, я жасамадым. Мениң биринши шәртим, мениң менен Агажан ийшан тапсырғандай қуда болатуғын болсаңыз, егер алдап турған болмасаңыз, дауысыңызды азмаз жумсартыңқыраң. Егер өйтпесеңіз бар ғой, тап хәзир тик аяғымнан өлип кете беремен, сизлерди аұылға баслап барып, қызын қара басының аманлығы үшін яұмытқа мингестирип жиберди деген насаққа қалмайман, шерменде болмайман. Сонда, өз абрайым менен өлип кеткен боламан, онда сизлерге қыз түе бир салым дузда жоқ! Бул, бир, екіншиден, мынау еки донызыңыздың аұылды барып шетинен дүге бермейтуғынына ким кепил болады?!

— Мен, — деди сәрдар күтә әлпайым ғана хәм оң қолын көкигерине қойды. — Мен кепил боламан, дайы, мен. Исласы болса өзинизден басқа тири жанға билдирмей атландырың қызды?

— Әне,, мен усыған келисемен. Ертең азанда биреу сораса: «Қызым қашып кетипти!» деп, жер тоқпақлап, айбарақты саламан да отыраман. Сизлер де жек көринишли болмайсыз, мен де!

— Мен ойлағанға қарағанда ақыллылау екенсиз, дайы!

— Ақыллы болмай, ғошшым, — ғарры күтә еркинсиди, — хау, ақыры, ғошшым, жетпіс үш жылды мәзи жасағаным жоқ. Қыз алысқанды, қыз берискенди көрип жүрмиз, бир мәрт жигит екенсен, қызымның қалыңы қырық нар, Қыпшақтан аман қайтсан, сол күни демеймен, журтты жылатып алған малыңның маған

жерге жоқ, ийшанымыздың қалал малынан сол қырқ нарды бір ай мәўлеттиң ишинде қуўыстыр!

— Сиз менен-қәм мәрт екенсиз, турдым адамгершилигинизге! — деди сәрдар гәпке ийнедей де шубха туўдырмай қәм ғаррыға: — Әкел қолды! — деп, қолын созды. — Қайтқан қаты-ын! Бизики бір сөз!

Қол қолға шарпылдасқан соң ғарры еки ийнинде тикейип турған Аман менен Оразға жамаи көзи менен қарады да сәрдарға:

— Ең соңғы шәртим, — деди нықыртып. — Мынау ски доңыз келгели маған көп азап берди, саў қабырғам қалмаған шығар! Усы ски доңыз ҳәзир жерге жығылып, аяғымды сүйсин де кеширим сорасын!

— Булар мениң ҳәмирим менен иследи. Жығыл десеңиз, аяғыңызға мен жығыламан да кеши... — Сәрдарға артын айттырмай Ораз ет бетинен таслап, ғаррының аяғын қушақлап жалынды:

— Кешир ата, кешир, сәрдар ағам буйырған жоқ, қуданың ҳәмири менен өзим иследим, өзим!

Садық нөкериниң бул ҳәрекетине сүйсинген сәрдар, Аманға:

— А-ма-ан! — деп оқыйыўы мәтдал, уйқыдан сергигендей шоршып түсип, Аман да Оразды тәкирарлады. Ғарры екеўиниң бирден арқаларынан қағып:

— Турыңлар, турыңлар, шерлерим, сизлерге ырза-ма-ан! Сизлер яшуллыңыздың, яшуллыңыз сизлердин абырайыңызды көкке көтерди, бәрәкәллә, бәрәкәллә! — деп тургелтти.

Демниң арасында ғаррының ешеги, анаўлардың арғымақлары ертлеип, жолға тайын турды.

Сәрдар шошайманы қолына услап турып:

— Буныңыз уят-ты! — деди қайырхомсып. — Буны киймей-ақ қойын. Нөксерлеримниң басына қараң да қалеген шөгирменизди тилек, бермесс, өзимдикин бермен, — деди.

Ғарры не дерин билмей, сам-саз болып қалды, оған енди көриў-көрмеси нағұман болған, дурысырағы, көриўден үмити үзиллип баратырған жалғыз баласының ийиси синген шошайма бәринен абзал еди, соны қәше енди буларға айта алса!

Усы пайытта өскин қамарыдан тигилген сары-қоңыр селкилдек шөгирмесин басынан алып созды сәрдар:

— Батырдан саўға деген, жигитлеримди жалаңбас

қалдырғанша өзим жалаңбас қалғаным абзал, бизге шөгirme көп. Сиз мынаны кийіп қайта қойың, басқа сарпайыңызды соң кийе бересіз.

— Жақ, жақ, — гарры басын шайқады. — Мен олай ислей алмайман, батырдан қылыш, ханнан таж сауға етилсе ырымға жаман! Сиз де өз топарыңыздың ханысыз, жалаңбас еркекте де айбат болмайды, батырларыңыз да жалаңбас қалмай-ақ қойсын, мешің гөне сонпашымды бере қойың, дәрьяда ығып баратырған жеринен тауып алып сдим. Қызыллар усласа, «қызылдың гаррысыман» деп алдастырыуыма да қайым. Сизлер сирә усламайсыз, ақыры, сиди қәуими-қарындас болған жоқпыз ба, жаманлығы «Ағажан ийшанның қудасыман» дермен, — деп еди, «сөз жүйесін тапса, мал ийесін табады» деген усы-дә, сәрдар:

— Қәуими-қарындас болғанда қандай! Ийшанымызды айтсаңыз дәрьяның еки жағасында сизге шыбын қонбайды, — деп, солпашты созыу менен бола берди.

Гарры сонпашын басып кийіп, сыртынан қақ бөлінген шалмасының жартысы менен тапды да:

— Жақсыдан шарапат дегенә ақыры, иншалла, ийшанымыздың арқасында шыбын қонбаса, бизге-хәм рәуәжі! — деди хәм өзинің жолға тайын екенлігін аңлатты.

Зәңгисин сәрдардың өзи басты, гарры сүйеклеринің сырқырағанын сездирмеу үшін тислене-тислене ерге отырды да зинқилдеп ыраш тамап шыға берди.

Еки нөкеринің ортасында ырашқа шыққанша уза-тып келген сәрдарға ыраштын басында турып:

— Мен де бир қартайған адамман, сиз де от ишинде жүрген бахадурсыз, жағдайға бола көресе алмасақ, биреу биреуге ыраза болғайлы болсын, тақсыйыр, — деп, кеуялин елжиретип кетти.

Олардың қарасы сембей-ақ қосына кирген сәрдар:

— Гарлы-ы! — деп дауыслады. Сырттан бағанағы кебап, чай келтирген атқосшы нөкер кирип келин, алдына жүгінди. — Усылардың ишинде өзиңнен исенімлі адамым қалған жоқ. Әшир бахадурға сеннен-хәм бетер исенер едим, оны құдай бизге көп көрди. Хәзир атыңды ертле де жаңағылардың изине түс, көзлерине көриңбе. Ағажан ийшанның апасының улына қыз әкеліуге кетти. Қызға хеш кимнің қол қатыуға хақысы жоқ, өзин билесен, анаулардың скеуи бир тууысқан.

Аманы тәуірдағы, Оразы озбыр хәм жалатай. Қызға сол қол урын жүрмесин. Қол урса да «урдым» деп айта ма, ийшанның алдында қол тийген болып шықса, ханның шермендесин шығарады, сон хан бизнің геллемизди алады! Бул, бир, екіншиден, Аман да, Ораз да тек бир садыпжамал табылғанша жүрген адамлар болып шықса-ше, онда қызға көзи қызып, алып қашыуға тәуекел етиу Ораздың қолынан келеди.

— Ондай халда не қыламан?!

— Екеуін-хәм байлап атасаңдағы, көликлерине қоса қызды берман алып қайта бересен.

— Әлиу етин, тақсыйыр, жаман айтпай жақсы жоқ, мен бәрін билип алайын. Егер қызды жолда зорласа не қыламан?

— Сонын ушын да сени аңлытып жиберип атырман. Соның ушын да күтә узақтан аңлы. Егер ондай еткенин билсең, дым сездірмей кел де өзіме сыбырла. Екеуінің де геллесин қағаман да қызды өзіңе берсемен. Тағы қызды алыу ушын зорламаса да «зорлады» деп алдасаң, онда сени Аман менен Ораздың қолына беремең!

— Қудай сақласын, тақсыйыр, өйтип өтирик сөйлемеймең!

— Егер қызға қол салғанын сениң көргениңди олар билип қойса сени табанда жоқ етип келеди. Сонын ушын-хәм узақтан аңлы.

— Оны билемен ғой. Ал снди, «жаман айтпай жақсы жоқ», урыс болып кетсе-ше?!

— Уа-ха-ха-хааа! — Сәрдар ғарғадай ғарқылдал күлди. — Қайсы қарақалиақтың аұылында аұыл адамларының мылтық алып аңлып отырғанын көрдин! Қызыллардың бәри хәзир Қыпшақта басы менен ғай!

— Сонда да тақсыйыр, билип алайын, болмас ис болса не қыламан?

— Онда адамлардың санына қарап көр. Бир-еки адам болса, әлбетте, өзлери еплейди. Төрт-бесеуи болса, онда Оразларға көмекке барасаң, егер оннап да көп болса, дәрхал бери шап, атысып жүрме, онда қырық-отыз жигит пенен өзим жетип бараман. Билип қой, ондай жағдайда ол аұылға бизди сеннен басқа баслап баратуғын адам жоқ, хеш ким билмейди де. Егер сен де атыспада өлип кетсең, онда олардың бәри қутылып кетеди, сен соның ушын өзіңе бек бол, сақлан. Бірақ,

еки-үш адам болса, несине аянасан! Ал, яқшы, жолың болсын! Тез атланбасаң, қарасын жойтып аласаң!

Көп өтпей Ғарлының да арғымағы ыраштан асырылып түсіп, дәрья қайырындағы майда жыңғыллықтың арасы менен тартып отырды...

11

...Ғарлыға пүткіл әтирап, пүткіл тәбият «тил тартапастан» өлип қалғандай туйылды. Әтирап сол дәрежеде жым-жырт! Я бир ешектің аңқырғаны, я аспаннап ушқан құс қанатының сыпсыңы еситилсеш! Анау гүдинің үстінде ай нурынан ақ дөңгелектей дөңгеленип атырған ийт те я үрмейди, я басын көтермейди. Тиришиликтің қулаққа келип тұрған жалғыз ғана нышаны— Ғарлының оң таманында-салманың жигирма адымдай сағалауындағы атының шөпті сытырлатып жулғаны, гүрт-гүрт шайнаған сести, тамам.

Тәуір-ақ ұақыт болды. Ғарры ийтжалақты аяғының астына қойып, өз айнасынап өзи үңілген соң, көп гидирмеди. Саға беттеги дәслепки шыра жанған жайға қарап жүөери аңыздың иши менена оқтай узын, арбанын арысындай кең шел шығады екен. Еки үйди тутса-тырып атырған шел аппақ болап көринип атты. Ғаррының жүзи айға қарағанлықтан Ғарлы оның көлеңкеліліктен қарауытқан жауырынан ғана көрип тұрды, негедур, оған ғаррының ессеси көтеринкидей, жауырыны кендей, ғарры бағана жортаға ғана ғарры болып көришип, енди қаслы нусқасына қайтып, аяғын шыйрақ басып баратырғандай таңландырып кетип еди, ол еле кирген қапысынан шыққан жоқ.

Қүни менен де шала құрсақ жигит, кешки аұхаттын ұақты өтип кеткен соң иши сырнайдай болып, әбден оңқылдаса да усы мәхәлги шекемги барлық дыққатын аңлыұ алғанлықтан ашлығын да, қәтте тоңғанын да умытып отырған екен. Еки қапының бир де биреуи шыйқылдап ашылмағалы, «тысыр» сткен сес болмағалы әдебинде дүньяның бәри усындай селтеңсиздей көринип бираз отырды, сонда да дыққатты алаңлатып бөлгендей қәш нәрсе болған жоқ, өзінде кем-кемнен арқайынлық хүким сүрип баратырғанын да абайламады, нашар балаға қусаған талдырмаш денели, ғаррыдақ да келтелеу, биреу оң қолына таяқ па, тандыр көсеу ме,

сөйте-сөйте жалыңуға да қарап еди, дәслеп шым-шыма аяз өзіп танытты, бара-бара иши қалтырап, ийегінде майда дирилди, соң-соң қасқыр ийекленип сақылдады, сонда да буны ашлықтан емес, жулынылықтан көрди. Бетинен де қалын, сууық сууға жууа бергенликтен қақ-қақ айырылып, сезимталлығын жоғалтып баратырған қолдары, сууықтан ийкемге келмей әтирапындағы ажырықларды «парт-парт» жулып, омырауының астына басты, көкіректен өтип тұрған тон шелдің сууығы питегене пәсейгендей сезилди. Қолдарын жеңлериниң ушларына қарама-қарсы тығып, жайласыңқырап жатып атырып, «ердің басындағы мылтықты әкелгенде болар еди-ау,» деген ой жылт етти де аты таманға қарады, аты отлап, бурынғы жеринен алыслагандай көринди, барайын десе ериншеклик баса бергени, ғарры кирген қапының шыйқылдауы барлық дыққатып бөлип, мылтықты да, тоңғанын да, аш болғанын да умыттырып жиберди.

Есектен дәсленки шыққанның бетин ай жақтыртқаннап оның бағанағы ғарры екшип таныды. Изинде жабир нәрсени услап, шел менен келе берди. «Усынысы қыз болса керек,» деп ойлады хәм усы қызды пегедур, жат қушақтан қызғана баслады, қызғанған сайын гә сыңар көзди сәрдарының, гә өзине бийтаныс ийшан туқымының аппақ жалаңаш әри жып-жыллы сийнени аймалап атырғаны, смиренип атырғаны елеслеп сондай бир хәўесин келтирди дейсең, өзинен өзи елжиреп атырғанда... ғарры шыйқ еттирип, есикке ғайып болдыдағы қасындагысы үш-түнсиз мүйештен айналып, айнаға қарай жүрди. Олың аяғының ушынан басыулары да, қолындағы тапдыр көсеудей узын нәрсеси де Ғарлыны тук гүманландырмады, дурысырғы, ол еле қыялында елести аймалап атыр едидағы, татлы ләззеттиң сезиминен қутыла алмай- атыр еди. Соның ушын-хәм келгенниң ийтаяққа минип, аяқларын керип, мәрдана турып атырғанына да итибар бермеді.

Ғарлыны хуушына ендирген нәрсе — ийтаяқ үстиндегиниң қолындағы көсеудің қыймылы хәм көтерилип атырған көсеуден үлкенлиги гүмис манаттай ай сәўлесиниң жоқарыдан пәске сырғанап жууырыуы болды! «Хәу, көсеуде де ай шағылысады екен-ау, мылтықтың сүмбесинде шағылысатуғын еди, дәл өзи!...» деген ойдың санасына жылт етиуи мәтдал, аяғының ушынан жууыр-

ған муздай бир сууық сезим тас төбесинен «зың» етип шықты да жигитти бақадай бақырайтып, бууын-бууындарын бийхал етти де таслады. Әйне усы уақытта пашырлап айна сынды хәм сырттағы адам ишке/«гүрп-гүрп» еттирип, еки мәрте оқ атты.

Бул айна сыныу менен мылтық көшириудин екеуинин бирден жалғыз хәрекетке айналып, қас қағым уақыттын ишинда болып өткенлиги соншелли, айнаның сынған шөлмеги еле ийтаяқтың үстине сынғырлап төгиліп атыр еди.

Бақырайып қалған Фарлы мылтық сеслеринин жаңғырмастан «тарс-тарс» етиуине қарап, ишинен: «тийди!!!» деди хәм сол мәүритте кимге тийгенин аңлап үлгерди, үлгергени де сол, бойын салманың ултанына ата сала «оқ тийеди-ау» деп гүмаңланған көк желкесинин шуқанағының туслары «шым-шым» түршигип буққышлауы менен атына қарап жууырды. Оқтаң сетем алып, қайшықулақланып турған қаназат адам деп адам емес, хәйуан деп, хәйуан емес, өзи көрмеген әбеший бир мақлуқтың төрт аяқлап тапырақлап киятырғанынан зәрреси қалмастан салманың ишин қууалап, сағаға қарай пысқырынып ала жөнелди! Енди буққышлаудың бийпайдалығын сезинип үлгерген Фарлы жаңа тик аяқтан тура бергени, изинен бир қатын дауысы «барқ» ете қалды. Жигит тикейген күйинде еки қолын бирден көтерип сүүреттей қатты, бирақ бул күткен оқ буның арзаларының оқтың тийиуин жыбырлап күтип турған поқатларына тез арада жетип тийе қоймады. Көзден аққан бир тамшы жерге «тырс» етип тамаман дегеншеги усы бир микромәүрит — өлимниң қорқынышы силейткен мынау қара сүлдерге бир әсирден узақ көринди! «Қылт» етсе шүриппе басылатуғындай артына жалт қарауға жүреги дауамай турған усы бир микромәүритте оқ емес; «Бай-ба-ай! Бай-ба-а-ай!» деп, айбарақлап жылаған қатып дауысы қулағына жетип үлгерди. Экрандағы қатып қалған лентаның бурынғы тезлиги менен жүрип кеткениндей Фарлы да жиғыла-сүринс атының изинен жанталасты...

Там жақтағы албыраушылық, қорқыныш оннан да бегер еди.

Ойда жоқтағы гүриилдиден зәрреси қалмай, ең биринши ийт гүдисинен шаулап үриуи менен түсип кетти.

Буның «санқ-саңқ» үрген сесті саға жақтан атын ізлеп жүрген Ғарлыға да көпке шекем еситилип турды.

Онан соңғы есин жоғалтып, есиктен шаулап шығып кеткен Мәхийда кемпир болды. Бундай хәдийсе болады, қой аузынан шөп алмайтуғын ғаррысын усындай жек-сурыплыққа барады деп сира ойламаған байғус, жүресине отырған Ораздың қалай шапшығаны, күшти қайдан тапқаны белгисіз, ғайрытәбийғий халда қарымнан қарғымақшы қасқырдай тикке шапшып болып, ет бетінен таслағанып, малдас қурынып, чай ишип отырған Аманның көкірегінен құдай тепкендей шалқасынан таслап, басы дийәулға сақ ете қалғанын кемпирдің бадырайған көзлери шолып үлгергені-ақ сол, бай-байлауы менен есиктен шыға жууырды. Бас орауын поскелтек қапының маңлайшасы қағып түсіріп, шашлары уудар-дуудар болыуы менен шелди бойлап зығды, кемпир өзинің буншелли жууырғышылығын бұрын да билмейтуғын еді, хәзир де биліп баратырған жоқ. Бир геуяшинің жолда түсіп қалғанын да Аллаярдың үйіне қутырған ийт қууғандай жан ушыра жууырып келис менсін төрде кесесіне көсіліп жатырған Мәрзияның үстінен қарғып барып, төрдегі мүйешке тығылғанында шөп аяғынан дым өтпей, оң аяғынан жууу ете қалған ызғардың әламатынан аңлады, онда да бираз ұақыт өткен соң-ау! Сол бираз ұақытты: «атты, атты! Сырттап атты!..» деу менен өткерди. Буның хеш қайсысы Мәрзияны таңландырған жоқ! Себеби, жанарақта ғарры келип, ийнеснен сабағына шекем, усы таңда үйден шыққанынан тап хәзирге шексми көрген азап-ақыретлерін, изине еки басбашының қыз алып кетиу үшін келип отырғанын сабыр-тақатлылық паен дымын-дымын қалдырмастан айтып берген. Өзинің ишип қойған жол-жобалары менен де мықлап таныстырған: тек Аллаяр мулт жибермесе болды, таң атқанша еки нөкердің лашын салманың ултапына көміп таслайдыдағы тымпыйып отыра береді. Бир жақсы жери-изінде аңлыушының жоғына ғаррының көзі жеткен. Ал, бул жерде, бул тасланды гөне тамлықлардың арасында еки шырашын жылтырап турғанын нөкерлердің сәрдары да, басқалары да түк билмейтуғынын исендирип айтқанлықтан, енди Мәрзия тек мылтықтың сестіне құлақ түріп, оның дәл тийиуін, душпанның тил тартпай муқ қабыуын-ақ алладан тилеп, жүрегі ұллы лүпиди болып атыр еді.

Еси-түсинен айырылғанша қаулыққан кемпир: «Өлди! Қарап болдық!.. Еки нөкер тил тартпай тарса қатты!..» дей бергенде, «Шүкир,шүкир...» деп сыбырланды да қаязыған лоплерінде питегене мыйық тартыудың нышанын көрсетті.

Хәдийсеннің ендігі жағынан қетиржам хаял Мәхий-да кемпир жер тепсиніп қанша қарғанса да, шауласа да шыдап атыр еді.

— Ошағымға қан қуйылды! Кім атса да таңнан аман шықпағай алла! — деп барқылдағанында кемпирдің көзі менен атып атты. — Қарақанларын ишіп, жоқларым болатуғын еді, өзім тиймесем кимнің иси бар! Қай қутырған ийт екенің билмеймен, бір ийт айнаны пашырлатып, атты да жиберди! Қудайым, ким де болса оңбағай, оңбағай! — деп, аташтанғы тоқпақтап атырған кемпирдің шалғайынан хәлсіз қоллары менен тартып өзине қаратты да:

— Шеше, балаңды қарғай көрме! — деді хәм буннан артық сөйлеуге шамасы келмей жым қалды. Кемпирдің санасына: «хе-е, балам Досжан келип, сырттан атқан екен- аў!» деген ой жылт етиуі мәтәл: «Ауызыма қум, ауызыма қум! Қарғысым қара бассыма болсын!» деп, қарғысы тап хәзир келе қалатугындай қаулығып бақыра берди, бақыра берди. Усы уақытта бийтаптың тағы ләплері қыбырлап:

— Маңлайымдағы жалғыз ғана жұлдызым еді, қарғай көрме, шеше жан!.. — деді, кемпир лықлыққа түйілгендей бірден тилекли сестің тыйып, бийтаптың бетіне бақырайып қарады. Хаялдың құп-қуу шекесінен бетіне бақырайып қарады. Хаялдың құп-қуу шекесінен жумбай-жумбай жумалаған жас құрақлы жастыққа тырс-тырс тамып атырғанын көрди де: «Химм, әңгиме сениң жүўернемегиннен екен-ғо!» деп, шыңғырып бақырып жиберди хәм Аллаярды жула жақ нийети мепен есіктен жуўырып шығып кетти. Артын да жаппады, аңқайып қалған есіктен суўық қауа селдей жәпырылып келдідағы бийтапты тондырып жиберди...

Кемпиринің нөкерлер ғылжыйыудан-ақ есікке жуўырғанынан ғаррының түк хабары жоқ еді, сонлықтан да дауысы қарлыққанша қорқынышлы сес пенен; «Кемпи-ир кемпир-ирр!..» деп дауыслады. Лийкин, кемпири емес, дүбірлеп Аллаяр кирип келди. Бала тутлы-

ғып, бираз сөйлей алмай турдыдағы: «Бизикипе кетти,» деди сынық сөйлеп, онда негедур, қорқыныштан да бетер муң бар еди. Қараса өлди деген нөкериниң биреуи желкесин дийуалға тиреген қалпинде еки көзин бирден қәхәр менен буған бақырайтып жатырған експ, бала тас болмаса мылтығын гөзлей жазлап өзин басты.

Ғарры ошақ басына қызыл жыландай ийренлеп киятырған қаңды басып алмау ушын аяғын шөкелеп басып барып, екеуиниң тусындағы еки англичаны мылтықты жыйдап алды да анырайып турған баланы түртип, қолына ұслатты хәм: «Есинди жый, еркексең ғой, не болары болды енди!» деп ескертти.

Әйпе усы уақытта ийшаннан қашқан жинлидей шашлары ұудар-дуудар кемпир есиктеп кире: «Журтты құртқан жалмауыз!» деп бақырыуы менен баланың жуп жағасына жулқылай берди.

— Кемпи-ир! — деп бақырды ғарры қәхәрли дауыс пенен. Ешейинде көзин ақыйтса да жым бола қоятуғын кемпир жулпыстауықланғанын қоя қоймады. Тағы бир бақырды, жақ, қояжақ емес. Бала не дерин, не деп ақланарын билмей, тап бир бийгүна нәрестедей ләплери мүйешленип-мүйешленип турды да еңиреп жылап жиберди. Баланың дауысы төуір-ақ ириленип қалған екен.

— Айналайын-ай, буның не жазығы бар еди, мынау қоя ма жоқ па?! — Қатты қәхәрге минген ғарры бала жулқылапған сайын сүмбеси шаша шошаңлап турған англичаны мылтықты жулып алды да:

— Сенің де душпаннан артықмашлығың жоқ хәзир! Атып ғана таслайын! — деп, мылтықты шатырлатыуы мәтдал, кемпир жалт қарады, сол жалт қарағанда-ақ ғаррысының қанталап кеткен көзлеринси усынша бирге жасап елеге шекем сезбеген бийрехимликтің, қайсарлықтың үзил-кесилликтің нышанын анық көргени соншелли, тауелле салып та, жалынып та үлгере алмасын билгеннен соң пешанасына гөзелген мылтықтың астышап ғаррының дизелери қалтырап турған аяғына бой таслады хәм: «Әпиу ет, бегим, әпиу ет!..» деп, бирден барқылдап жылап жиберди.

Ғарры кемпирин желкесинен көтерип түргелтти хәм: «дуппа-дууры есиктен шық та келиниң алдына бар! Хәзир изиднен жетемен! Бажалақлап, жылап зорресин алсаң, өлдиң биле бер!!! Уқтың ба, ақымақ! Биз өлтир-месек, бизлерди өлтиретуғын еди, буның бәри әуел-ха

қуданың, қала берди, мениң хәмирим менен болған ән-дийшелер, балапың жазығы — мениң айтқанымды қылғаны, сениң менен мени өлимнен алып қалғаны ма, соған неге түсинбейсең, ләттеләм!» деп нықартып-нықартты, есиктен шығарып жиберди.

Паныстың майы түөесилген бе, өлимсирейин деген шыраның пилигин шығарыңқырап қойды ғарры Аманның қәхәрли көзи еле буларға бақыраяр едиде, төменине таслаған Ораздың қақ жауырынындағы жесаның ауызындай ойықты көрип, қарағысы келмей, баланың жүреги хәўлире берди, деген менеп, қарамауға илаж жоқ, бул қалат ғаррыда да бар. Өзи қорққанына қарастан:

— Қорқпа, балам, қорқпасаң бәле жоқ, — деп сергеклендириуге тырысты Аллаярды. — Сен анау қолынан усла, мен мынау қолынан...

Ораздың еле сиресил үлгермеген аяғының ушлары Әўезмураттың гөне қудығына шекем бири бири мепен қыйылыспайтуғын еки из сызып барыуы итимал едиде, жер тоң болды.

Ғарры өликтің бир жери ауырып қалатуғындай аяп, қудыққа күтә еп пенен түсирди. Қанның изин тимискиленип ийскеп жүрген ийтти әдеп урып қашырды, соң, өликке тийиуишен қауипсинип, күшкелеп сртип әкетти.

Аллаяр екінши өликтің оң қолынан шимиркенип услады. Шеп қолдан алып атырған ғарры Аманның шыра сәўлеси жылтыраған көзлерине рехимшиллик пенен телмирип:

— Ә-ә, көзи ашық кеткен ессиз жигит-ә! деди елжи-реп. — Бир тәуір адамның ийиси шығып еди сеннен, өзиңнен көр!..

Соң балапың жигерин жасытпау ушын:

— Усы, душпанның несип аяп отырмыз?! — деп силкинди. — Тарт қолынан пәдәриңе нәлеттиң!..

Ай түсликке анық көтерилип, аспан әлеминиң асты сүтке малынғандай ағарып, жарқырауық жұлдызлардың-хәм жарқылдыларын емески тарттырып турған бир пайытта олар қудық отирапындағы мың жыл қақаман болса да тоңламайтуғын кебиртсең воплам топырақты гүреп, гелледей-гелледей тоң кесеклерди гөне қудыққа домалатып атты. Жыл сайын жар таслап көмилип, шөп-шар шығып кеткен «Қудық анық бетлеме болды-ау!» дегенде Есжан ғарры Аллаярға: «Анау гүдидеги боян-

нан үстине әкелип таслай бер, таза топырақ билинбей қалсын,» деп буйырды.

Гүди менен қудықтың арасы жигирмалаған адым еді, хәр қатынағанда төрт баудан таслап тұрған бала гүдині жарылай келгенде шырпы әкеліуі ушын үйине кеткен ғарры қайтып келди хәм:

— Бунша үйе берип не қылайын деп едиң! Олардың сүйегі дозақта өртенгей еди! — деди өкиниш билдирип. Бирақ, үстинен алып таслай қоймады, «пызз» еттирип; шырпышы тийгизип жиберди.

Хәпзаматта жалынның қызыл тили аспанда жалаңлап, бул жақты айдың от этирапына түскен жақтысын да пүткіллей көрсетпей таслады.

«Болды, болды» қылып кетип баратырған Есжан ғарры оплаған адым өтпей-ақ боян шөкирлериниң арасындағы қатты бир нәрсеге сүрнигип кетип, палапанға бой таслаған баладай ет бстинен жығылды. Қараса, бул қашшанная усы көрада қақсалы шығып қалған, иши әлле қашшанлары қашалып ислепген нәхән ағаш наұа екен. Дизесиниң, шығанагының қыршылыл, бетин боян түбир тилип кеткени ушын ғаррының ашыуы келгенлиги соншелли:

— Көтер аржағын, пайдасын эгам берсиң!! — деп буйырды балаға. Бала усынша үлкен наұаны буншелли жеңил деп ойламаған еди. Екеуи еки жағынан услап, сәлленлетип-сәлленлетип, лаулап жаңып атырған оттын ортасына «торс!» еттирди, хәм ғарры күтә әхмийетли ис питиргендей «Бәле-қада усының менен кетсиң!» деп гүбирленди де Аллаярға: «Мен үйдеги қанды қыршып таслайын, сен бармай-ақ қой, қорқып жүрерсен. Анау атларын босат та қамшылап-қамшылап қууып жибер!» деп буйырды...

12

...Салманың иши менен жууырып, дәрьяның ырашына шыққан Ғарлыға түн қатты ысып кеткендей көринди. Демин еки ийиниен алып ыраштың басында тасырайып қалған сорлы тез түспесе биреудиң нишанға алыуынап қорқып, ыраштан ентеледи.

Қайырлықтағы қалың шабыраұйт жыңғылдың шырпылары бет демей, көз демей сабалап атыр, тап буңда шөптиң де-шардың да ала алмай жүрген өши бардай!

Лийкин, буның оны ойлағандай пурсаты да, парасаты да жоқ, ол бирипши нәубетте атын тауып алып, бул қаралы орыннан қайда болса да житиримге житиуи тийис еди. Бирақ, адам деген тас емес гой, темир емес, усынша солқылдыға қашанғы шыдауы мүмкин, дизесинен дәрман кетип, қаңғалап жығылып баратырғанында ол өзін пәрден де жеңил, самалдан да салмақсыз сезді. Өттең, ол самал болып ушып кете алмайтуғын еди, оған ушыуы ушын ат керек, ат!..

Көкиреги уұдай ашып, жер қушақлауы менен қапша жатқанын билмейди, оның жерге төселген қулағы жақын жерден шыққан дүрсилдиниң сестин еситти. Бул, өзи жасынап из қууғыш изшил, жер тыңлағыш жигит болып жетискен. соның ушын-хәм мынау дүрсилдиниң шапқан аттың дойнағы емес, турған аттың дүрсилдиси екенин абайлады хәм қууанғанынан жүреги қатты-қатты дүрсилдеди де анау дүрсилдини еситтирмей таслады.

Жигит тағы сәл жатыңқырап, есин жыйған саң орыннан турып, жаңағы «дүрсилди шықты-ау» деп шамалған жағына өсте-өсте жылысты. Қарауытқан қара болса, серлеп қарайды, атын дауыслап шақырса оқыранар еди-дә, бирақ, өйтиуге қорқады.

Оны сезими алдамады. Анау жигилдик жийденн түбиндегилиң кимнің аты екенин билмесе де түбинде ат екенин билди. Бирақ, муздай қурал қурсаңған бир қызыл саралау ушын болса да аттан түссе тәажүп емес, сонлықтан шөптин басын сылт еттирместен, пышық жүрис пенен жақынлап барса, өзиниң аты!

Оның қууанышы өз шегарасын серпип таслаганы соншелли, барлық қауип-қатерди, қорқыныш дегенди қас қағымның ишинде бас пүкил есинен шығарып жиберди де атына қарай жууырды. Ат бул тосыштан топылыстан қаймығып қашпақшы еди, нәхән жыңғыл томарға дузақланып қалған қыл шылбыр оны жаздырмады.

Жигит шылбырды жаздырып атырып есине түсирди, усындай бир жерде аңлыу дәркар болса, билегинен өткерип жатыу ушын аттың шылбырын жаздырып, ушын дузақлау пөкер атаулының жасына болмаса да усындай қақсалларына дәстүр, Фарлы дузақлауын дузақлап еди-дә, билектен өткериуге пурсаты болмады ма, зәрүрлігін болмады ма, анық есине түсире алмады, тек, дузақлағанын еслеп, сөйткенине-ақ қууанды.

Атына қарғып миніп, қараса... ердің басында мылтық жоқ! Мылтықсыз барсаң, аўхал шатақ, сәрдардың ашыуы жаман, «мылтығыңды таслап қашқанша, басыңды неге таслап қашпадың?!» деп, Хийўа таманда бір нөкерин атып таслағанын көзи менен көрди. Сол есине түсіп, аттан тағы қарғып түсти де атын жетеклеуі менен этираптан мылтық болса да, аттың келген изи болса да қарастырды, бірақ мынаў тоңғалақтан усы тоғайда, қашша жақты болғаны менен түн иши ғой, аттың изин көрiудiң дым итималлығы болмады. Сонда да ырашқа шексиз ізлеп барып, ақыры үмитин үзгеп соң, «хаққа тәўекел, жазмыштың исинен қашып қутылмақ жоқ» деді; атына қарғып миндi де Қыпшаққа қарай қамшыны басты...

Тың ат әдебинде шулғынып тасланды. Соң-соң жор-таққа айналдырып, кем-кемнен адымып қойыуластыра бердi.

Батысқа қанша беллеген сайын топлардың гүрсилдилери жийиленип, құлаққа анықланыңқырап еситилуіге қарады. Булардың нөкері түнде урыспайтуғын еді, соны билгепликтен бул сеслер қызыллардың топларына дәрек екенлігін абайлады. «Я-а, алла-а, мен бараман дегенше сәрдарлар урысқа түсіп кеткен болғай-дә!» деп тиледі хәм атын да бурынғыдай өләмата тежестире бермеді, асықпады да.

...Суўыт жүріп киятырған екі атлының біреуі:

— Бағдияр аға, — деді қаўетерлилеу дауыс пенен.
— Бизің аўылдың үстинен бир сағым шыға ма?!

Екинши атлы эңгиге аяғын тиреп тикейдi де аўылы бағдарға қарады. Ырасында да аўылдың тусы басқа жаққа қарағанда жақтылау ма, қалай-қалай?! Түк түсинбеген Бағдияр, қуйрығын тағы ерге басып:

— Таң бизің аўылдың үстинен атып киятырған шығар, — дей салды.

— Жақ, еле таң узақ-ғой! Қышақтан шыққанымызға бир сааттай уақыт болды, — деп есапқа қашты Досжан.
— Пановтан жуўап алғанымызға да ярым саат дейпк...

Биз шыққанда сааттың неше екенинен хабарын бар ма?

— Панов мени жүз адымдай оза бергенмизде шақыртып алды ғой, не тапсырғанын айтбаппан-аў!

— Не тапсырды?! — деді Бағдияр таңланып.

— Нәхән еки қазан жүўери жарма!

— Арақ тапсырған жоқ па?! — Бағдияр ұахаңалап күлді. — Қызық адам екен-ау өзи!

— Кешірерсең, Бағдияр аға, «хаялы ауырыу болса айтпай-ақ қой, кемпир-ғаррың менен өзин епле,» деп еди. Бай-буу, айтып қойдым-ау!

— Зәлели жо-оқ! — Жайпаусыды Бағдияр. — Айтпағаның менен, бәри бир, билер едим-дә! Сол жарма маған да керек болып киятыр-ау, азаннан бери дуз татпадық. Жигитлер бизлерден де бетер. Мен машақатын айтып киятырман...

— Хеш машақаты жоқ. Бизид хайуандағы тандыр ошаққа асамыз да жиберемиз. Жарма болыуы шәрт емес, жүөерини өзим демде түйип беремен, ярым саат бытбылдаса, тамам! Торақ қатып урамыз ырас!..

— Бул айтқаның жөнге келеди екен, атыңды теже!

— Таң усы жүрис пенен де жетемиз, — дегени менен атын тепсиди Досжан. — Олар «саат төртте жетемиз» деди.

— Хәзир сааттың неше болғанын шортым билсин!

— Саат бирден сәл өтти, шүү!

— Оны қайдан билесең, тап саатың қолыңда сыртылдап тур ма?

— Биз шыққанда он еки еди-ғо, шүү!

— Оны қайдан билесең деймен?!

— Панов мени шақырып, фонаригн саатына тутып турып айтты: «Та-ак, хәзир саат рровно он еки, рровно төртте жетип барамыз, сизлер екиде жетесиз. Еки саат та писеди» деп, есаплап таслады-ғо ол, Кумингер де хошлады соны...

— Онда еле ерте екен-ау!.. Хау, хау, мынау бир атлар...

— Қайдан киятыр булар?! Басбашыники-ғо! — деп хәулықты Досжан. Жолдасы оннан: «Оны қайдан билесең?!» дегенди сорай жақ еди, сорамады. Айдың мынау жақтысында қызыллардың аты болғанда телетин ери жалтырап, гүзелген құйрықлары шонтыйып турар еди-дагы! Ал, булар жал-құйрығы дөкилген, қанжығасында шыйырылған бөктергис бар, ери ақ баслы атлар еди.

Атлар жақыпласқан сайын еки жолаушы бирден мылтықларын шатырлатып сергекленди. Атлар, бирақ, булардың тусынан таяқ таслам ыраш таманырақтан қаймыгып өтти. Бағдияр изинен бақырып та үлгермеді, Досжан атлардың изинен лап қойды.

Салгаң ат үстинде масылдай адамы бар атқа жеткере ме, екеуи бирден қустай ушып қашыға шықы да төмендеги тақырлық пенен құлдырады.

Нешиц не екенин аңғараман дегенше арасы тәўир-ақ ашылған Бағдиярға ат емес, жолдасын тоқтатыў оғыры зөрүрли еди.

— Тоқта-а, ҳа тоқта-а! — деп, даўысының барынша қыйғырыўы менен бул да дәрья қырғағындағы тақырлықты дүбирлетти...

Төрт арғымақ изли-изипен тағаланған дойнақлар менен таслап баратырған соң, жым-жырт этирап, жалтыраған музлы айдын, оң тамандағы қалғыған майда жыңғыллы тоғайлық қас қағымда ләззеге келип, қорқынышлы бир дабыл қағылғандай сезилди...

14

... Ҳаўўа, Ғарлының сәрдарлар таманға дым табаны тартпай киятыр. Артына қайырылатуғын жол жоқ, алды гүңгирлеўик, тумғыйық. Жалғыз ағасы Әшир қараны да сол тумғыйық жутып қойды, негедур, өзин де әжайып тағдийр, қуўанышы көл-көсир күнлер күтип турмағандай! улуўма, сәрдар өзине ерген жигитлердиң қайсысын жалшытты. Бир-бирден арыў ўәде етти, қәне сол арыў? Сондай үмит пенеп ерген жигитлериниң бәри жып-жыллы арыў емес, муздай қара жер қушып атыр! Сонда қалай табаны тартсын?!..

Атын адымба-адым жиберип, ой толқынында киятырған жигиттиң көзине бирден ағасы Әшир елеслеп кетти. Әўеле жүўери қорып, усы сәрдардың сәрдар емес ўағын дағы қойып бағып жүрген балалық дәўирлерин елеследди. Әлбетте, жетим-жесирлик буларды да қысты, деген менен, ол дәўирлер гул-гуласыз, әжайып бир дәўирлер скен! «Енди сизлерди шаңарақ етемен, яўмыттың қызларының неше нар екенин өзлериниз билесиз. Ығбалықызға семсеринизди сыпайтуғын, жигитлигинизди көрсететуғын таптырмайтуғын аласат келди. Енди сизлерге қараша ғой, қараша, тап ханның қызын қуштыраман!..» дегенде жан-тәни менен исенген ессиз көкиреклерин айт!..

Әшир қара сол исениуі менен өліп кетти. Әнейи болып кеткен жоқ. Оңбастан кетти, қорқынышлы өлім менен...

Жигит еслемейни десе де яд, елес деген сениң ықтыярыңа көне ме?! Ғайрытәбийий ҳалда есинде қалған жақсы, жаман ҳәдийселер яд сандығыңнан сууырылып шырады да көз алдында одағайлайды.

Одағайлағанда да ағасы Әшир оңлы болып одағайламады. Сөйтип гәптен гәп шыға береді, бул айтылма-са бола жақ емес.

Булар Ийшапқаланың түслик батысындағы Қазаяқлы деген аўылды онлаған нөкер менен шабыўға барып еді. Сонда да тап бүгингисиндей усы сәрдар буларды жумсап, өзи Шағал тоғайында жер қайысқан топары менен күтип қалды.

Нөкерлердиң онлығы Әшир қара еді. Аўылға жақынлай бергенде майда жигилдик тоғайы басланды. Түйе синир менен бүркелген не бир доңыз жатақлардан өтип, арба жолдың қыснағынан өте бергенде елеспесиз бир бүктиң астынан пулемет тырылдап, алдағы сегиз нөкерди шыбындай қырды да таслады. Булар сонда ағайыпни екеуиниң бирден қууықлары қыстап, изиректе саралап қалып еді. Ышқырларын байлар-байламастан дәретиниң шаласын дамбалларына жиберип, атларына жармасты.

Алдыңғылардың гәсиниң атлары омақазан атып, гәсиниң атлары ийелерин зәңгисине сүйретиуі менен пысқырысып тым-тырақай болмақта еді. Солардан сәтем алып, зәрреси қалмаған булардың атлары да ийелери ерлерине асылыўдан келген изи менен құлдырасты. Сонда да Ғарлының усы төбел торысы, Әширдиң аты буннан да патлы еді. Бирақ, Ғарлы ағасын жигирмаотыз адымдай алдарырақ жиберип саралап атырғанда усы ҳәдийселер болды. Демек, изине кулдырасқан еки аттың аралығы да жигирма-отыз адым. Әйне усы ўақытта издеги Әшир қараның «Аллалап!» бақырған қорқынышлы дауысы Ғарлыны артына жалт қаратты. Қараса, қылышын жалаңашлап, шошаймалы бир жигит Әшир қараны өкшелесип қууыл киятыр! Оның изинен жәпе биреуи көринди, усының бөрип бир қарағанда көре алғанына Ғарлы елеге шөкем ҳәйран қалады. Ол пурсатта ҳәйран қалыўға ўақты болмаған, қамшы сүй-

мейтуғын арғымағын қамшылап, жан ушыра алға шапқан. Әширдің «Аллалаған!» сестине илесе:

— Қа-айт, Бағдияр! Кереги жо-оқ! — деген хөктем дауыс, оған жууап иретінде:

— Жа-ақ! Өлтиреме-еи! Өлтирмесем, ертең мени өлтиреди! — деген ири хәм айбарақлы дауыс еситилди. Бул Бағдияр дегенинің дауысы екенлигине Ғарлы ол шұрсатларда пәм жууыртқан жоқ. Ол уақытта «байтал түе бас қайғы» еди, оған соң пәм жууыртты. Сол айбатлы, қәхәрли дауыстың «өлтиременинен» ағасы Әширдин тағдийри тәшүишлендирди ме, я өзиниң қара басын жалаңлаған қылыштан қаймықтырғысы келди ме, тағы бир мәртебе жалт қарады. Қараса... қоллары ербенлеген ағасының бассыз геүдеси изинен ат шауып киятыр!.. Сонна-ан «уай-уайлап!» бақырыуы менен урды қамшыны, басты қамшыны! Бул, шатқа тырналғаны қайсы, қурашы түсип қалғаны қайсы, тула-бойы түршигип, қуйқасы жуулап жанталасты, тек алға жанталасты! Артында қууғыншы бар ма, жоқ па, қайда баратыр, неге баратыр, буны ойларлық шама жоқ!.. Сол пәт пенен ат арнаға урды! Кегейли онша енли емес, оқ жетиуи мүмкин еди, берги жаққа өтип болып артына қараса жармыстың аржағында тикке шанылған арғымаққа, аспанда қалтырап турған ақ сәмсерге көзи түсти! Устиндеги муртлы адан әтирапты ләрсеге келтирерликтей ири дауысы менен уахаҳалап кулди, масқаралап кулди! Атынан бойын таслаған Ғарлы жата қалып нышанға асығыс алып шүриппени тартып-тартып жиберди. Аржақтағы: «Ақымақсаң!» деп бир бақырды да атын лаппа кейин бурып, шауып кетти.

Ғарлы омырауын ызғар жерге таслап селкилдеп жылады, еңиреп жылады, бул көзиниң ағыу- қарасындай жалғыз ағасын жоқлағаны, сәрдарға жаудырған нәлеті еди...

Пәт пенен берги жағаға өтип кеткен Ғарлы арғы таманға түнлетип өтти де сәрдарға жылап-ениреп болған хәдийсени айтты. Сәрдар, әлбетте, қыйналды, қырақәтке салып хаят оқыды. Соң еле солқылдап жылап отырған Ғарлыға:

— Көте-ер басынды! — деп бақырды. — Қатынбысаң, несең өзинің? Ағаң мәрт жигит еди, сен өлгенде ол сенің қаныңды алмай қашып келмес еди, намәрт! Және пырқылдап жылайдымыш! Әширдің хақ қаны қызыл-

лардың мойнында кетти, соны ала алмасаң, өнбегейсең, өспегейсең! Әширден бетер болғайсаң, әумийин! — деп еді, хәмме бирден сәрдардың гәпин қайталап, бетлерин сыйпасты.

Соннан бери дәрьяның аржақ-бержағында талай урысқа қатынасты, батырлығы менен көзге түсіп, сәрдардың исепимине ерискени ғой, өзине атқосшы етип алды, сәрдардың бурынғы атқосшысының неге қашып кеткенине Фарлы елеге шекем ой жууыртқан жоқ. Оның қызылларға қосылып кеткенип-ақ билди, болғаны. Не ушын сәрдар: «тутсам тирилей терисин сылыйман!» деп қәхәрленеди, сатқынлығы ушын ба? — Буны да анық билмейди. Бирақ, сол атқосшыдан кейин сәрдардан тағы төрт жигит бир түнде зым-зия болып, олардың да қызылларға қосылған хабары бир-ақ жетти, олар жөніне кеткен жоқ, изиндегилерди қауаландырып кетти. Сәрдарды бийжағдай қылған да усы қауаланыулар еді, болмаса, кеткенлердин орынын жаңадан садалар келип, толықтырып атыр ғой.

«Бул да қашып кетер» деген гүман менеп сәрдар Фарлыны өзине атқосшы қылды, буны Фарлының өзи билмейди. Сәрдар: «қашып кетер» деп те натууры гүманланды, себеби, қашыу Фарлының хеш қашан хыялына келген емес, келсе, тап усы киятырғанда келди. Бирақ, қалай қосылады, бурынғылар қалай қосылған, қызыллар буған исене ме, жоқ па?! — Соны билместен барып, көзкөреке мойнын жалаңашланған қылышқа жалаңашлап усынбаспекен?! Онда еки бирдей улынап бир де биреуи шырақ жақпай, әкесиниң шаңарағы бас нуқил опат болғаны!...

— Ә-әй, жазмышта жазылған болса қашып қутыламыз ба? — Бул оның қызылларға қосылуы қарары. Лийкин, хәр қандай қарар иске асырылуы менен ғана қунлы, иске аспаған қарарлар пәтиуасыз бир гәп. Хо-ош, бул енди қалай иске асырады, қызыллар болса Қыпшақта табан жер ушын тиресип атыр, оларды қоршаған нөкерлердин халқасынан саңлақ тауып, бул қалай Қыпшаққа өтеди? А-ал, өтти дейнк, сонда қызыллар тап усы сапары жеңиске ерисе ме, тап усы бүгін-ақ сәрдардың қолына қайта түсіп, баяғы атқосшының орынына буның «териси тирилей сылынбай ма?!..» усы кәраларын билмей жигит дағдарды, дағдарған сайын аты

салпауысып, өз байдалына киятырған ийесиз көликтей адымын қойыуластырды.

А-ал, тиккелей сэрдарға барса-ше!.. Жа-ақ, булар күннен күнге азайып, күннен күнге жеңилип баратыр. Түркмен аралары да хэзир ғалаба Кеңестин қарамына өтип, ханға тилеклеслердин де көбиси хукиметтин белсендисине айналып кетти. «Буларға жеңис жоқ, сэрдарға барсам, мени Әширдин тағдийри күтип туррр!..» дегенди ишинен айтыуы мэтдал, артынан дүбир еситилип, үйренген ат бирден сәтем алды да турған жеринен алға кийиктей ырғыды.

Жан иймаиы қалмаған Ғарлы артына да айналып қарамастан атқа қамшы шырпылдатты. Әйне усы пайытта:

— Тоқта-а — а, Досжа-ан! Кетси-ини! — деген қыйғырық қулағына бир емес, бир нешше мертебе қырапның шаңқылдысындай ап-анық, нақма-нақ еситилип Ғарлының қылыш шабыуы, оқ тийиуы итималлығы бар жерлеринин бэрин жыбырлатып, төбе шашы тик турғанлығы соншелли, шөгирмеси көтерілип баратырғандай сезилди. Ақыры, бул сес баяғы! «Өлтиреме-ен!..» деп, Әширди шапқан Бағдияр деген адамның сестине дым ғана усас еди-дә! Оның сондағы қорқынышлы дауысы, Бағдияр деген аты сонда-ақ Ғарлының бир өмирде есинен шыққысыз болып қалған!..

Бул атын қанша қамшыласа да шабандозсыз еки арғымақ буның қасынан озып кетти. Тусынан өтип баратырғанда булардың Аман менен Ораздың атлары ексин Ғарлы таныды. Лийкин, арттан еле қәуип болғанлықтан атын жан ушыра қамшылауда еди. Соның арасында алдағы салтаң атлар ыраштан асырылып түсип кетти. Бир уақытта қараса, буның аты да ырашқа омбалап баратыр екен, арттан дүбир еситилмеди. Ыраштың иғында лаулаған отлар, сэрдардың шатыры, жаңағы атлардың барып, турған атларға тоналан турғызып атырғаны көринди. Жигит қаплығын баса алмастан-ақ шатырдың алдына келип, аттан қарғыды.

Ойда жоқта тосыннан болған аласаттан «жау шалты ма?» деп жаны қалмаған сэрдар, алдына келип Ғарлы бой таслағанда түклері тебендей шаншылып, сыңар көзи дөңгелеп сала берди.

Ғарлы жылап-ениреп болған хэдийсени айтты. Сэрдар сазырайып узақ отыруға шыдамады. Қәхәри қалтыратып, еки онлығының атын айтып шақырды. Есик-

тен жууырып кирип қуллық еткен оларға дәрхал атларға миннұди буйырды хәм этирапты ләрзеге саларлық бир қорқынышлы айбарақ пенен: «Өзим бараман, өзим! — деп бақырды. — Сол ғаррының қанын симиірмесем, қалтыратпам басылмайды-ы!..»

Арадан бир кесе чай ишим ұақыт өтпей-ақ еки онлықтағы жигирма нөкер, сәрдар хәм Ғарлы минген атлар дәрьяның бойын дүбирлетти.

Атлар әдеп қосаяқ, соң жортақ шабыс, соң тағы қосаяқлап жер танабын келепледі...

Жигирма еки ат бирден ыраштың басына шығып зенирейисти. узақтан өлимсиреп жанып атырған оттың сағымы қызарып көринди. Енди адаспайтуғынын билген сәрдар:

— Мылтығынды таслап басынды алып қашыпсанда, намәрт! Мылтықсыз кимге керекпен деп киятырсаң! — деди де нағаны мепен Ғарлының өкле тусына атып жиберди.

Нөкерлер ыраштан түсип, аўылға лап қойғанда сеспестен қатып ердің бир жағына аўса да зәңгиден аяғы шықпай қалған ийесиниң жансыз дәлесин сүйреп, Ғарлының аты ыраштың басы мепен Қыпшаққа қарай әсте-әсте адымлап баратыр еди...

15

... Аллаярды үйине жиберген соң Есжап ғарры белин тасламастан өзиниң хәйўанына кирди. Өзи шырашы болған соң, аўылдың басқа үйлеринде шүтик жылтыраған түнлерде де бул үйде хәтте айтыўлы байлардың хәйўанына буйыра бермейтуғын паныс жапып турады, сол паныс анаў таўықлардың бос қалған дараағашын, анаў пәтикке қыстырылған бой жүўериниң қармақтай иймек басларын, қай жер болса сол жерге шалынып қалған таўықлардың қапларын, нәхән тапдыр ошақта ушына шекем өзи жанып, өзи өшип қалған боян шөкирлердің қалдықларын, қулласы, түйе жуўаз, ат қараз қурса да еминеркин айнала бертуғын терис хәйўанның ишинде не нәрсе болса соның бәрин алакөленке етип, гүдгирт тарттырып көрсетип турды. Бунның иши оғыры кеўилсиз болғанлықтан төрдеги жайға ғарры «кеўилли-ди көтеремен-аў, ол жай кеўилли» деп кирген жоқ, жұмыс ислеу ушын кирди. Қалаберди, бул жайдың хәзир

ғана қан құйылып қалған жай екенлігін барынша есlemeўге тырысты. Деген менен, аппақ шылтаның, таза бойралардың үстiнен ийреңлеп-ийреңлеп айна қапталындағы қара жер еденге шекем келип, демнің арасында қатыұашланыўға қараған қан буны еслетпей де қоймады. Ғарры еслеген сайын өзiнен өзи қаўлыгып, тез болып, бул ғулғулалы жайдан тез шығып кеткенше асығып иследи. Текиментлерди, шылта, бойраларды ийт жатырған гүдиниң үстiне апарып зыңғытты хәм адамның қанын ийт жалап патасламауы ушын үстiне ағаш айыр менен боян шөкир себелеп таслады. Соң тағы ишке сүңгиди, гәне жайыўды жайып таслап, белдиниң шыра жақтысында жылтыраған жүзиле усталық нозер бас менен бир қарады да балалықтан берги әдетiне гөре бас бармағын бел жүзiне жанап-жанап көрди. Нешше жыл өткени кимниң есинде тур дейсен, әкеси Есжанға арнап соқтырып әкелгенинде бул он зыңғытылса бир арбаны толтыратуғын нәхән намбар бел еди, енди мине, кишкене бир кепше бел болған да қалған. «Өмир деген-ғо бул, ақыры, буған темир шыламай атыр, адам қалай шыдасын!» деген бир ой жылт етти ғаррының басынап. Усы жылт еткен ой ғаррының сана-сына, көкирегине ғул-ғула атлы саясын салып турған қорқыныштың қараңғы әламатын питегене жақтыртайын деди хәм ғарры өзiн бурынғыдан мәрданалаў сезинди. Әкеси сол намбар белди соқтырып әкелген пурсатта да Есжан ғарры (ғарры емес-аў, онда еле үйленген де жоқ) тап усындай етип бас бармағына жанап көрiп: «полаты өткир екен!» деп еди. «Полаты еле де беккеч екен, — деди бул сапары. — Соңша жыллардан берг бул бармаған қазыў, бул байламаған жыққын, бул аршымаған салма, бул геўлемеген гөне шөңге қалды ма, бул кепше болмай не болсын, еле де полаты полат-ақ екен! Бир тиймегениң адамның қаны еди... Ә-әй, адам ба булар!..»

Соннан тийисип кетти ғарры, тийисип кетти. Демнің арасында еки жайыўды толтырып апарып, аяқ баспайтуғын шеңгелликтиң үстiне шашып қайтты, таң атыўдан от берип жиберийи кереклигiн де усы бастан кеўлине түйип қойды.

Үйiне соңғы сапары бетлерсiнде негедур, көкиреги дүрсилдеп, өзiнен қаўлыгыў әламатын сезди. «Қорқайын, қорпасам бәле жоқ!» деп, өзiн хүрейден сер-

геклеткиси келген сайын хурейлене берди. Көзине Аманның гә ақшыйып атырган қорқынышлы көзи, гә қудыққа таслап атырғанында «хыыыхх..» деп дем шығарғандай болған Ораз елес-елес...

Қанша қорқса да, асықса да айнаның сынық көзине гөнекөрпешени жумбаршақлап тығыұды умытпады. Шыраны ешек пештиң үстине, пилигин қайтарыңқырап қойды. Еки мылтықты қолтықлап, есикке бетлей бергенінде өлгенлер мылтықларына жабысатуғындай қаулығып, аяғын шаққан-шаққап басып шығып кетти. Усы жерден узақласқанша асыққаны соншелли, ишки есиктиң аңқайып ашық қалып баратырғанын сезсе де қайтып барып жабыуға тәуекели жоқлықтан, сезбегенсиди. Сыртқы қапының зулпын да илдирместен қайқайды.

Келсе, анасының аяқ ушында дым сирә хеш нәрсе көрмегендей, хеш жерде хеш нәрсе болмағандай, тек ғаца әри машақатлы, әри қызықлы аңнан әбден болдырып келген бир санарындағыдай Аллаяр шешинбестеп, бети-қолын да жуумастан қурылдысына ешек пештиң астын ләрзеге келтирип атыр. «Мынау сирә жүрек жутқан шыға-ар! Я шоқ боларсаң, я жоқ боларсаң, ортадәрмиян болмассаңшырағым, түпәлем!» деди ғарры ишпен өзине өзи хәм Мәрзияның бас ушына сүйеп қойды да: «Балаңның ерлиги-и! — деди ыразы кейипте сөйлеп. — Әкесиниң еки душпанын муққаптырдыә! Аллаяржан болмағанда, сол сырттан байлап атпағанында:

— Қәне, үәде қылған Мәхийда деген қызынды жеткер! — деп, зобалаңлы салайын деп атыр еди...»

— Сонда, — Мәхийдаға жан кирди, — қау сонда мени көрсете қойсаң болатуғын еди-ғо! Мени жарасына ем ете ме?!

— Ем етпейди, бирақ тирсегиңнен шылбыр менен бекем байлайды да...

— Сени қалдырар жүдә!..

— Мени де қалдырмайды. Екеуимизди еки атқа байлайды, сон гүдима-гүди қоймай от береді. Оннан кейип сәрдарына жетемен дегенше бизлерди сүйретип ат шабысады... Дығын сөйтип алады...

— Сонда алдап бәле бар ма?! «Қыз жоқ» де де қой!..

— Онда мениң сүйегимди сен дүзден де табалмас едиң! «Өлим өлим бир өлим, жатып қалғанша атып қалайық» дедикдә! Бунымыз шеп болған жоқ, ақырын берсе, — деп, ғарры жаңа мақтаңа баслағанда үй жа-

ғында үрген нйт бөлип таслады. Кемпир ғаррысына, ғаррысы кемпирине дүрейленіп қарады.

— Есикти жауып па едің?!

— Умыттым, хабар алып қайта ғой, — деп илип сөйледі ғарры.

Соның арасынша болған жоқ, булар отырған тамның айнасының тусында да ат дүсирлеп, ғарры дәрхал мылтыққа жармасты. Кемпир жан-тәни менен Аллаярды жулқылады. Бийтап ҳаял елеңлеп есик бетке телмире берди. Апалақлап оянған Аллаяр, ғаррының қолындағы есикке гөзелген мылтықты көріп, бул да екінши мылтықты шатырлатты хәм айнаның аұзынан буққыш-лап өтип: «Апа, қорқпай жата бер,» деп ескертти де қорққанынан жибли болайын деп отырған кемпирге апасын арманлау ысырып жатқарууды, өзиниң де айнадан бир қапталлау, дийуалға арқасын берип отыруу кереклигин ескертти. Әне, усы уақытта сырттан:

— Алла-ярр! — деген дауыс шықты. Әкесиниң сестин таныған бала: «хау, ағам-ғо!» деп, есикке қустай ушты, мылтық орынында қалды. Ғарры Бағдиярдың дыбыс бергенине қууанып, көкирегине түпирди. «Үнсиз келсе бергенде гүрп еттире жақ едим! Қудай сақлап қалды!» деди есиктен кирип келген Бағдиярға. Бағдияр ғаррының қолындағы мылтықты көріп аң-тан болды. Салмақлап-салмақлап, анжер-мышжерге гөзеп-гөзеп көрди. «Шошайтсаң болды, өзи гөзеліп кете береді! Англичанлар жау-жарақ соғууға бесде емес!» деп мақтан атырғанда есиктен Досжан да кирип келип, үйдегилердің қууанышлары мынау тар жайға сыймай қалды. Кемпир: «сени көрсер күнлер де бар екен-ғо! Усы бүгін сени көре алмай өлермен деп едим!» деп, болған хәдийселерди үзип-жулып, умытқанын: «ғарры, сен айтөссе?» деп айтып атты.

Бағдияр бундайда от жақпау кереклигин, мәгар, адамларын излеп шықса түндеги оттан нөкерлердің тез тауып келетуғынын айтып өкиниш билдирип атыр.

Ғарры булардың шегинип баратырғанын, Қыпшақты басбашының алып қойғанын еситкенде түре бирден сурланып: «Исенген тауымыз сизлер едіңиз. Сизлер де алған қалаңызда паянламай, басбашыға таслап қаша берсеңиз, бизлердің күнимиз қыйын скен,» деп, сақалын қайырып жалмады, «әй, болмаған екен онда,» деди үмитсизлик пенен басын шайқап.

Багдляр буныц ўақытша шегиниў екенин түсиндирип атыр еди, «жарма қайда, биреў қайда! Отряд келип қалатуғын болды!» деп, бирден алапасырлыны салып кемпири менен гәррысын үйше қарай сүрмелеклестирди.

16

... Қышпақтағы темир қурсаўдың бир буўынын үзип шыққан отызлагап гвардияшы жаў менен арыслацдай айқасып елген сонша әскердиң сарқыты ғана еди. Багдлярларды оздырын жиберген сон да олар жол өндирли жалшытпады. Қышпақты бекемлеў ушын әйне ўақтыда Төрткүлден жиберилген жаца командир Панов, атының өзиги Қышпақта қалыўына байланслы оқ-жарақлар салынған арбаның ортан белниде аяқларын оң жақтағы жанағаштан салбыратып отыр еди. Есап-китап қылайын дегени шығар, бармақ бүгип, шығымларын сапайды: «Ең биринши Ғақабай, соң Палымбет, Эргаш, Әўезбай шүрқулақ, Жолдас, Титаренко, Тутқышбай, Орынбай қырғыз, Ланис, Қарасаев... «Бармақлар жетпейди, бул тек «шойын шышжырды» үзер гезгиси. Қалғанларын дизим бойынша анықлаў керек, былай да көбисин анықлаўы мүмкин еди, бирақ үзгенге шекемги көшеме-көше, дығырықпа-дығырық лашы қалғанларын есаплай берилге командир жигерин жасытып алыўдан қорқты. Әскерий адам емес гой, ақыры, «пианшет боларман» деп жүрген кеўили бослаў адам еди, елжирегилликти қоя алмай жүр, үнсиз киятыр, үнсиз. Жаўынгерлер де үнсиз, үнсиз, үнсиз!.. Шаршаған аяқлардын сүйрелип басылғандағы сылпылдысы, туяқлардын дүңкилдиси, арбалардың сатыр-сутырлары... усылардан басқа бир аўыз кеўилли сөз, «жырқ» еткен күлки еситилсеи! Бирн бирине арманлары азы-кем болса да таныс, не бары буннан еки ғана саат алдың тиллескен, ҳәтте, базиларының мәлеллескен жолдаслары енди жо-оқ! Сонда күлкилер қайдан болсын, жырқылды қайдан шықсын!

Үш күннен берги уйқысызлық, инге таласқан айыўлардай ғайбарланысып айқасыўлар ҳәммесиниң де сылқымын шығарып, тыйтығына әбдеп таяған. «Усыларға бир ғана сутка дем берсе, бир ғана сутка, — деп ойлайлы Панов, — тек бир ғана сутка дым оятпастан

уықылтсаң! Соң жумса, Қаратауды шайқап береді!..» Қайда сол уақыт, усы пұрсатларды ұттырса да хәммеси набыт болажақ! Жақтыдан бұрын бір адым да болса Қыпшақтан алысламаса шатақ, өндиргенің ғаниймет! Таң атты, тамам, Қыпшақты қамаған үш мың басбашының бес жүзи құнтыып изиде түсип алмасынан бұрын жүриу керек, жүриу керек, өндирип жүриу керек. Сонша әскердеп тири қалған усы бір ууыс ғана гвардияшыларды да шыбындай қырғызып алмай Төрткүлге аман жеткериудің бирдеп бір жолы тек усы ғана еді.

Панов жақсы ғана биледи, еле Төрткүлге шекем де усылардың өзін түүели менен аман жеткізіу қыйып, жолда қанша-қанша қыснақлар, қанша-қанша ауыллар бар, оларда қандай тагдийир күтин тур, бул жағы еле намәлим. Солардың бәрнен буларды «құтқарыушыларым!» деп, бир себет нанын қолына алып, ауыл адамлары ғана күте бермейді. «Қашқан жауға қатып зор», шегингеннің жауы көп, аз ғана әскердің шегинип баратырғанын сезип қалса басбашылардың да «аллалап» ат салысатуғынын мынау Кумингер де, анау аўған жигити Нурахымет те жақсы биледи, олар жас болғаны менен «жаман баллар», бундайлардың талай-талайын көрген, базыларып жениш өтсе, базыларынан сытылып қашып қутылғанлар да көп булардың ишинде.

Жауға-дә, жарлы бар жерде бай бар, байы болмаса жарлының жарлылығын қалай билесең, бул дүньяда хәмме өз кеуилине бай, шер. Ауыл бар, ел бар жерде тамбасларындағы гүдилердің араларынан сүмбелерин үцирейттип, қыснақ өткелди аңлайтуғын не бир сумтуяқлар ба-ар! Жол-жәнекей, гейда-гейде сондайлардың оғынап да не бир жигитлер биймезгил, бийжағдай сулан қалып атады.

Бирақ, бул сапары командирдің үмити де, шәраяты да басқашалау. Төрткүл менен Нәкис арасында хәзир ылыққан ийттей ылығып жүрген басбашы көп. Олардың бори де тегине жүрген жоқ, азық-аухаты, ат жеми, хәтте қатышына шекем елден болған соң өзлери берман өтип алған үш күннен бери хәммени потенге келтирип үлгерди. Кимнің қызын, кимнің жесирин, кимнің анасын, кимнің әкесин қорлады. Усындайда кеклилердің бәри қол былғап шақырмай-ақ қызылларға қосыла береді, оларға тек қысқа уақыттын ишинде жау-жарақ тауып берип, атыуды үйретсең болды, олардың басбашыларға

ғәзеби өз алдыпа! Сол есаптан шыққан «шығынның» орнып тәлтырыу үмити басым! Тек елге аралса болды! Оның ушын енди «шығын» шығармай Қыпшақтаң алыслау зәрүр, танды қала отирапында атырса апат күтеди! Бул хәммеге бирдей мәлим болғанлықтан ҳеш «дем алыу» дегенди тилике баспай киятыр. Арбаның артына ерип киятырған еки жигит арбадан қолларың жаздырмастан көзлери уйқыда, көкиреклери ояу, жүриғин дауам етер еди. Панов келгели пулемети менеп аўара болып қалған Кумингердиң:

— Команди-ир! — деген дауысы оларды да оятып жиберди. Пулеметин изге қаратып қойып, арбаны айдап киятырған да Кумингер еди, артында отырған командир дым үндемгенге еситпедиге жорыды ма:

— Жолдас Пано-ов! — деди артына бурылып. — Мен «Интернациональ» ды Париж коммунарларының өз тилинде айтып берейин бе, мынанқаран!

Кумингердиң дауысы ири хәм тынық, тынық хәм шейындай зыңлағыш еди. Намасын көбиси ядтан биялсе де, мазмунын уқса да сөзлери билмейтуғынлар ғой булар. Арқа Кавказ фронтында аўғанстаннан өткен Нурахмед деген жигит әдебинде Кумингерге қосылып, мурынынан ыңылдап еди, сол ықырыш қосылмаға қарады.

Киятырғанлардын уйқылары сергекленип, арбалардын, туяқлардын, тон дегершигиниң сеслери усы бир сеске дауыс қосқандай, көкиреклерине жол өнип сала бергендей туйылды. Бир ўақытта нама тынды, үнсиз жүрислек тағы дауам етти. Нурахмед, бул тынышлыққа көнгиси келмегендей пытырлап:

— Жолдас Пано-ов, — деди арбадап қолын жаздыра берип. — Бир нәрсе сорасам мүмкин бе? — Жуўабин күтпестен сорады: — Мен билемеп, бизиң аўғанстан да революцияға ақыры өтеди. Сопада усындай басбашық бола ма, жоқ па?

— Оқ тийген қасқыр көрс тура бир умтыла ма?

Түсиндим, жолдас Панов, — деди Нурахмед. — Өзим де солай ойлап едим-аў. Бизиң түресимиздиң тарийхы жазылмай атыр...

— Бийкар айтасан! — деди Кумингер. — Сен бүгин жаза салып, ертең аўғанға өткизбекшисен ғой, тарийх олай жазылмайды...

— Қалай жазылады?

— Тап усылай жазылады. Усы жүрислер умытлады деймисен!..

— Атты теже, Кумингер! Досжанның жармасына асы-ық!..

Гөне жап-салма, жаўгершлик көп болған, үстинен ели серпиліп, егилмей әдиран қалған атыз-шелликке шыққан сайып жүриў кем-кемнен қыйынласты. Абайсызда дегершиклер «салт» етип қарыққа түседі, я шелге тиреледі де онысыз да жүйкеси құрып княтырған атлардың соңғы терип сығып алады.

Гөне жол — қара жол душпаанда қалған. Уақытты утыў ушын да, дийдине тез жетиў ушын да булар тыңнан жол табыўға мәжбүр еді. Жаңа жол машақатсыз бола ма?! «Бул әтиранлардан не де болса бизлер жүрип өттік-аў...» деген ой жаңа келгені, из беттен шыққан шаңғыр-шұңғыр сес, атлардың ышқына шыңғырғаны Пановты арбадан ыргытты:

— Не болып қалды-ы?!

— Пушка аўдарылды! Көпир сынып кетті, жолдас командир!..

— Бир кемисимиз сол еді! Тфу!..

Хәззаматта хәммә үлкен шойын топтың қасында қалласласты. Топқа жегилген аттың биреўін шоңқайып отырып қалыптыдағы, екіншиси қайысты дуўтардың тарындай шертилдиріп, еле жер тисленіп тартпақта еді. Биреўлер шоңқайған атты тұрғызып, былай шығарды. Соңша жылқыдан қалған төрт аттың да биреўін «мертилдиге» жорып, қатты қыйналған сейис ақбозының сауырысын, аяқтарын сыйпап көрип, қуўанғанынап: «Нийшаўа, сынықтан ама-ан!» деп бақырып жиберді. Салмаға еплеп түсип атырған топшы гарры:

— Нийшаўанды қойып тұр, соң қуўанарсан, — деди, соң: — Топты омыраўла-ас! — деп бақырып жиберді. — Көрдің бе хәр ким өзиниң мүлкиңе жуўырыўын!.. Хәр кимге өзиники уўайым!..

— Сен былай шық, — деп буйырды командир. — Апаў ағаш та сынып кетсе тобың үстине қулайды! Бул жерге күштен де бетер интеллигенттиң басы керек!..

— А-ал, интеллигентлер! — деп үстин қағынып шығып кетти «интеллигент» сөзин «патшанын адамы» деп түсингендиктен дым жамап көретуғын топшы гарры.

Зилдей топтың еки дегершигиниң екеўи бирден еки шетки ағаштың қосылған жүйине дус келиптидағы, топ-

тың салмағы менен еки шетки ағаш еки жаққа жылысып, еки дегершик бирден гүпшекке шекем сиңген еди-дағы, топ көшери арқалы ортадағы үлкен еки арғытқа масылып салып турған еди. Кумингер: «Мынақараң, десең айнала береді, табаны жер илмей тур! — деди дегершиклердің қолы менен-ақ зыр-зыр айналдырып көрсетіп. — Демек, шығарыу мумкин емес. Запалын аламыз да кетеміз!..»

— Айта береді, — деди топшы ғарры. — Ангилегентке бәрі қыямет! Сонша адам, ат бір топты шығара алмай өлі ме?!.

Ғаррының кеуілі ушын ба, я үміт бармеді, сынар ат қайта жегіліп, хәмме бирден шойын топқа жармасты.

Сонша «ал-ха-ал, бос-ха-бас!», бәрі бір пул, топ сирә дәрпенер емес! Панов топ музлатқан қолын үлкен турын:

— Бир гапа жолы — қазып шығарыу керек! — деди үмітсізленіп. — Өйтнүге жер топ, бул бір, екіншіден. бел жоқ. Үшіншіден, ұақыт жоқ, таң атып кетеді. Запалын алыңлар!..

— Ол не дегеніңіз, жолдас Папо-ов! Топсыз қандай урыс ол!..

Топшы ғаррының гәни тыңлапбады. Запалы алынды.

— Бунысыз гвардияга мениң не керегім ба-ар, Папо-ов!..

— Бас аман болса, топ табылады! Болып, болып!..

Ғарры сатылып, дөңгегеге баратырған арғымағы менен хошласқапдай муздай топты қолғапсыз қоллары венен сыйпалып сөйленді: «Жаудың жатқан жерин аламайы менен аспанға шыңғытып, па-ақ, хәз беретугын един-ау! Хош сиди, болмады...»

Пәт пенен киятырған қуғғыншы абайсызда үстинен шығып қала қойса зәрресин ушырарлық бир қорқынышлы айбат пешен уңғысы Қыпшаққа қарап үңирейген топ, салманың ақ ырашына мойынның төсеген үлектің қара тайлағындай қарауытып қала берді.

— Саат неше, Кумингер? — деди ізден біреу. Оның орынына Панов:

— Қышақтан шыққалы еки саат өтті, — деди фонаригин билегине тутып. — Топ көп егледі. Өмирлин тағы бир ақшамы өтнүге аз қалды.

Гвардияшылар жүрисиң суұыт дауам етті...

Отрядтағыларға жарма писиритнүге асыққан Досжан кемпир-гаррысын сүрмелеклетіп кеткен соң Бағдияр өз бала-шағасы менен жай-жайуат қал-ауқал сорасты. Жигиттің көкірегінде әлдияшесі көп енді. «Енді ұзаққа бармай урыс тамам болады. Басбашы сапастырылады. Соң я Төрткүлге, я Қыпшаққа көшемиз. Аллаяр оқығы керек, бұл кәрада мектеп жоқ. Бурынғыдай ауыл тегіс отырғанында мектеп те ашыуға болар едіде, олар көшіп кетті ғой! Есжан ата бағы-хәремін қыймайды, бизін бағымыз хәйран қалып баратыр ма?! Еллігі жағында баламызды оқытып алайық. Мен де бір зауытта ислермен, саған да жұмыс көп, шабазым. Буннан былай партизанлық жүрмейди, сауат пенен аласаң истин көзін, соның ушын баламызға бола-ақ мектепди меканды жағалаймыз,» деп, айтып ауызын да жыйған жоқ еди, бірден сырт дүсірлеп, есіктен секирген Мәхийда кемпир төрге дүрс етті:

— Жау шапты, құрып қалдық! Шау шапты-ы!

— Кише, өзінди бас! — деп бақырды порхандай ырғыл түсіп атырған кемпирге Бағдияр. — Асықпаң, албырамаң! Хәзир бизлер Аллаяр екеұимиз шығып кетеміз! Тәмбин беккем бастырып отырған!

Бағдияр өзін күте салқынқанлылық пенен тутты, жау шаппақ түфе, адам жыққын кеткенде де өзін бундай арқайын тутпас.

Баласына бір қатар оқ пенен Ораздың мылтығын тутқызды хәм: «мулт жибермеуге хәрсекет ет, оқ ғәхәт! Англичаны мылтық тийгін болады, билип қой. Өз мылтығынды да алып шық» деди де баласын аялына салып, сыртқа бетледі. Сол мохәли-ақ иштен Мәхийда кемпирдің жылапты тиленген тилекли дауысы, қапыға тирелген тәмбиннің тақырлысы оситилип атты.

Бағдияр ишис айналып келип қапыны мушлады да: «Шыраны өширин: Айидаң бір қаптал болы-ың!» деп дауыслап кетті. Алдынан одағайлап Есжан гарры шықты хәм бір мылтық пенен бір қатар оқ алып иште тағы оқтың қалған, қалмағанын сорады. Бағдияр Есжан гаррыны усынишелли сабыр-парасатлы халында хеш көрмеген хәм усындай жаң алқымға таялғанда буншелли салқынқанлы болады деп ойламаған еди.

Ғарры басындағы сәлдеп жаздырып жиберди де тақыядай жымпыйып қалған Досжанның гөне шошайтасын қағып-сиккип, қомлаңқырап кийди хәм: «Енди қызыл болмаған нем қалды, қәне, бир қарап жибе-ер!» деди Бағдиярға, «Жаўға айбатлы болып көриниў ушып үсейтил атырман,» дегенди де ескертил қойды. Ғаррының мынау асықпауларынан Бағдияр душпаннын еле саўлап келе қоймағанын, питегсене таярлыққа ўақыт барын абайлады. Усы пайытта булардың қасына Досжан жуўырын келди хәм душпанның хәзир ларға жеткенин, сәлдеп сон ғаррының үйинин тусына келетуғынын айтып атыр еди. Бағдияр иркип:

— Қөзин менен көрдин бе өзин, я ғаўасат па? — деди.

— Апам, ағам үшеўимиз үйге жеткен ўақытта дәрьялық таманнан наған атылды, сизлерге ескитилмеди ме?

— Жақ-жақ!.

— Әлле кимниң шығырған ашшы даўысы еситилди. Соннан атты минш, дәрьялық таманға салманын иши менен шаўып отырдым, тарнаўға жақып келип сыгалапсам, атылған атлы атына сүйрестилиўи менен ыранты бойлап ары кеттидары, қалғанлары ыраштып басында ғаўырласып, «мәрт болын, бәқуўат болын, ғаррыны, Мәхийда деген қызын тири тутын! Тирилей терисин сылып, Ораз ушын, Аман ушын сабан тыгаман, айтқаным келсин, әўмийин! десип, бизин ғаррынын хүкимип бекшиштирип атыр...

— Мени алып, жаў қайтатуғын болса, алдына өзим барайын!.

— Сонна-ап, — деди Досжан әкесиниң сөзине итибар бермей. — Сонна-ап, салманың иши менен атты қамшылап қашып отырдым...

— Уәй, қашыўға бенде емессиз-ғо сизлер! — Илди ғарры.

— Неше атлы?!

— Еки онлық па дедим...

— Санаўға да шамасы қалмаған, қаша берген!

— Қашқан емес, урыста тактика деген болады, ғарры! — Бағдияр даўысына қаталлық ендирип, нықыртып. — Большевик сыпатында командапы өз қолыма аламан. Айтқаным — буйрық, орынланыўы — шәрт.

Есжан аға, сен қайықтың астына кир, қаша алмай қаласан!

— Усы бұйрығыңды орындамайман, — деди ғарры. — Қашыу ийгімде жоқ. Жақ, буны қырсықтыға жорыма, командияр. Қайықтың астына Аллаяржан кирсин, мен жасарымды жасап болған адамман...

— Кир деймен, ғарры-ы!..

Еки мылтығын, қатарларын аўдыр-саўдыр, сағыр-сутыр егтирйү менен Есжан ғарры Аллаярдың қолтығынан қолын откерип, қайыққа сителеттиде:

-- Кир балам, кир, — деди өлпен, дирилдек даўыспенен. — Булар әскер болғаны менен билин турған жоқ. Андығаның есиң болсын, апанды қоры, шырағым, апанды қоры! Биреў жайына от берип кетсе, апан бийшара шыға алмай да қалады! Жайына от дарытна, от дарытна шырағым, от дарыта гөрме?!!

Бала не қыларып билмей әкесине жалтаңлағанынша болған жоқ, «Бол деймен, бала!» деп бақырды Бағдияр. Бала бұққышпаң қайықтың астына кирип баратырғанында:

— Басбашы жай өртемей урыспайды, — көзинди жақтыдан алма! — деп зинҳарлада хәм қалған екеўин ертин бағанағы Ғары жатқан салмаға түсти. Бул — алда, ғарры — ортада, Досжан — ен нзинде еди.

— Булар сизин үйдин шырасына қайырылмамай не ушын былай өтип кеткен! — деп сорады таңланған пишинде Бағдиярдан.

— Оларды Есжан агалардың сүйек өртсеген гүдиси қызықтырған.

— Не ушын?!

— Ийт биле ме, көрмейсең бе, отты айналысын шоғырланыўын!

Атлылар өртенген гүдиниң еле жел үрлеп аламай менен қып-қызыл болып турған шогын таяқ таслам жерден бир айналып көрдидағы Есжан ғаррының үйине қарап тобын жазбастан келе берди.

Арқа батыстан ескеп суўық самал тоназыған таллардың сайсүйегин сақырлатады. Әтирап әлле қандай қорқынышлы әлапат күткендей, сол әлапаттың фулгулалы, бөдайбад даўысын ҳәзир-ақ қулағырдап жер жастанып тыңлап атырғандай демин ишине тартып, бир пәс жым-жырт, тым-тырыс болып қалды. Күшигинен асыраған Есжанының он қапталына шонқыйыл отырған сары көпек тумсығын самалға тосып, муршының

ушын жибырлатып турды да үйге жақындап келген атлыларға қарай шаулауы менен шауып өтө кетти.

— Енди басланады, үйіне шоғырланды. Есжан аға, — деп сыбырланды Багдияр. — Та-ак, Есжан аға, жасы үлкенлігің қазір жүрмейді, шошайманды басынқыра да төмен буғып отыр. Командасыз атлайсыз!..

— Мақұл, мақұл..

Айдың жақтысында ат сұлдерлері, үстіндегі адамдардың қыймыл-хәрекеттері, сары көпектің гә анауына, гә мынауына былғандан барып шаулап үршіп жүргенлеріне шекем ап-анық көрініп турды. Бір адам аттан жумаланып түсіп, қораның түбіне қарай кетті. Есжан гарры Багдиярдың шығанағына түртіп:

— Анау биреуі саралай жақ па, я қораға кире жақ па? — деп сорады дым түсінбей. Багдияр мұрынынан мырс етіп күлді де:

— Қазір көрессең не қылғаның! — деди. Соның арасында болған жоқ, қораның жаңағы адам барған жерінен қызыл-ала жалын лап ете қалды да тумылған жыңғыллардың ушына шапшыды, «Хау, ишінде мал бар-го!!! — деп дәрпенди Есжан гарры». Ал, жаңағы адам болса асықпай-албырамай қолындағы парлаған шомды қораның хәр жеріне бір тийгизіп баратыр еді, изіне шабалана еріп жүрген пйтти аттың үстінен биреуі «гүрп!» еттирди, ийт құлақларды шыңландырарлық дәрежеде қатты-қатты қаңсылады да жым болды. «Өләдизна! — деди Есжан гарры хәтте еситтириңкирп. — Ийтте не жазық бар! — Өгизлерди айтсиң-а! Обалын-ай! Қәне, кәмандияр, басласан басла, болмаса мен шыдай жақ емеспен!..» дегенше болмады, гыр-дөгерегин қалқадай қоршап жанған жалынан жан ийманы қалмаған Есжанның ябысы қылыпдағы дауысына салып шыңгырыуы мәтдал, шом басып жүрген нөкерди ғазеп пенеп нышанаға алып атырған гарры жағы қарысқанша тисленіп турып, шүршінені басып жиберди!

Оқ тийген нөкердің қолынан шомы түсіп кетти де жерде жаныуын дауам етіп атты, нөкер болса қолынан түскен шомға тентиректеуі менен қарал турып-турып, ақыры дүс төменше өңменіп таслап жиберди, шом «клып» етіп бірден өшіп, нөкер де отты омыраулауы менен сылт етпестен қалды.

«Садаған кетейін жеңис!» — Биринші бғының сес-

пестен қатырыуы ғаррынын кеуилин қатты йошландырып жиберип еди, Бағдияр.

— Ма-ала-де-ес, Есжан аға! — дегенде, «маладесине» түсинбесе де мақтау гәи екенин аңлаган ғарры салмадан шыға жууыра жазлап қалды. Усы ўақытта көзди ашып-жумғанша Бахдияр, Досжан үсти-үстине оқты жаўдырды. Үш-төрт олигин қалдырған атлылар патырақлауы менен жайдың арғы таманына өтип кетти.

— Атпаң! Атпаң! — деп буйырды Бағдияр. — Оқтың қайдан шыққанын билмесин!..

Әйне усы ўақытта жанып атырған қораны жарып шыққан Есжанның ябысы, үстіндеги жабыуын лаўлатып, шылғырыуы менен Бағдиярлар жатқан салмаға таман жан ушыра шауып киятыр еди, реҳими келди ме, душпанның арасынан биреу атып жибердидағы ябышы омақазан аттырды. Жығылған ат өз жабыуына өзи өртенип атқанда іздеги өртеген қораның ишинен сыйыр менеп баспақтың, қос огиздин өкирген сеслері еситилип, Есжанның куйқасын жуўлатып жиберди.

Есжанның шалғайын күш пенен басып отырған Бағдияр:

— Сабыр сақла, сабыр сақла! Хәзир олар берман, жақтыға шығады, соған шекем атпа! — деп жалынып атты.

Үнсизлик, алыспақ тәўир-ақ даўам етти. Басбашылар жанағы бир оқлар жайдың ишинен үзилди ме, сыртынап үзилди ме, соны билмей жайды узақтан айналар еди. Шәпик қоллы биреуи зыңғытқан шом дин аспаннан жалын-палыны менен былғаңлап келди де Есжанның тамынын басындағы боян гүдиге түсип, жайдың үстин демнің арасында тегис жалын қаплады. Ғарры: «алты ай жазлай егип-тигип, жыйпаған қаўып-ларымды айтсаңә!» деди ишинен хәм «соқыр құдай, не жазығым бар, бушша неге мийнетимди куйдире берсең!» деп налынды. Әйне усы пайытта тап ғарры менен тусма-тус, оттын аржағынан қапыға таман бир атлы келди. Берги жағындағы жалынның жақтысынан оған көзи түскен ғарры атлының шеп көзинин үстинен таңған қара былғарыны көриуи-ақ муң екен, өмирде сөгинбейтуғын адым: «Хау, хау, мынау өкеннің аўызын... сәрдардың өзи-ғә!» деуи менен дууы-сыйына, команда-помандасына қарамастан «ғарс» еттирди. Лийкин,

сәрдардың арғымағы арғымақ-ақ екен, алдыңғы екі аяғын жоқары көтеріп қазықтай тикке шапшыды да ғырра айналып, Аллаяр жатқан қайыққа қарай құлдырады. Тап усы пурсатта қайықтың астынан мылтық гүршилеп, ат үстіндегі шабандоз қайықтың қарама-қарсы таманына ауды, лийкин, биротала аттан құлап та қалмады, ийесін мылтық-сылтығы менен жерге сүйреткен ат қайықтың тусынан зуу стип, өтип кетти.

— Мала-де-ес, Аллаяр! — деп түртти Досжанды Бағдияр. Ғарры пытырлап:

— Сол өладизна өлдимекен! — дейди қызыққан үп менен. Ол сөйдегенше болған жоқ, жаңағы мылтық-сылтығы менен ийесін сүйретип өткен ат анадайдан тап биреу бұрғандай лаппа артына қайырылды хәм сүйретилип киятырған ийеси де «қуданың хәмири менен» дегендей, қас қаққанша атының үстінде тағы қазықтай қақайды хәм мылтығың жоқары көтеріуи менен атлыларына қарай қайықғып тусынан тағы зуу өтип кетти! Мына хәдийссін көрип турған Есжан ғаррынын да, Аллаярдың да таңланыудан атыуды ойлау да санасынан шығып кетти. Шабандоз өз атлыларына жақынлай берип, атты тағы тикке шапшылдырды да артқы қос аяғында шырғүбелек айналдырып:

— Аттан түсип, ақымақла-ар! Душпан лаузанның тийинде! — деп бақырды енгиккен қарлықпа дауысы менен. Буйрық еситкенлер турған-турған жеринде атларынан жумалапысып, салмаға қарай бұққышлады дағы, сәрдар атының алдыңғы аяғы дшик стип жерге тийиуден күн шығар таманға, оқ жетпестей жерге шөкөк шауып барып, атын өрден-ыққа, ықтан-өрге қорсылдатып шауып жүрип: «аты-ың! Аты-ың!..» деп буйрық берип жүрди, салмадағы аңлыған үшеуи бирден соны шөкелеп бир-бирден оқ көширди де аранын алыслығып, оқ жетпеслигин шамалаған соң барлық дыққатып алдындағы топқаңласып киятырғанларға бурды. Жақтыдағылардың қараңғыдағыларды көриуи қыйып, тек дусмал менен атып киятыр, ал, қараңғы тамандағы бағдиярларға жақтыдан киятырған жаудың хәтте шөгирмесинин ағы-қарасына шөкөк айқып болғанлықтан оқ зая кетип жалшытпады. Әйне усы пайытта да шөгинбеуише таңлаған Бағдияр: «Хәу, бул қалай, Досжа-ан! — деди хәйранлық үнде. — Булар, бир-екеуи оқтан ұшса қаша қоятуғын еди-ғо!..»

— Қашырып не қыласаң! — деди ғарры. — Өзлериниң отларына өзлери үйтилип өлсин! Бирақ, енди мениң мынау өртенген жайды келеге келтириўим қыйын... — дегенинше болған жоқ, төбесинен «шүйк» сткен оқ ғаррынның басындағы шошаймасын жулып кетти, ғарры шошайманын ишинде басы кетип бара-тырғандай үстине бойын тастады. Әбден кеўлин басқан ғаррынның сырға урыс болып атыр ма, төбелес болып атыр ма, көрине келмес.

— Басым терлеп тур еди, аязлап қалар демейди булар! — деп тоңқылданып, Бағдиярды күлдирди. Соң Досжанға: — Шошаймаңның емшегин тағы жулып кетипти, балам, — деди суқ, бармағын сугып көрсетип атырып, командирден сөз еситти:

— Алаң қыла берме, ғарры дейме-ең! Буқ төме-ең!...

— Яқшы-аў, — деп буқты ғарры хәм шошаймасын басып кийип: — Жалаңбас адамның айбаты бола ма! — деди де мылтығын қолына алды.

Усы пурсатта анаў жақтап сәрдар оқ көширди хәм жигитлерине қәхәрли даўыс пенен қайық таманға қайтыўды буйырды. Бағдияр солай қарап аўысқанларды көрип, не қыларып билмей дағдарып атырған бир пайытта:

— Бағдияр аға-а! — деди Досжан түртип. — Сен еки кемпир бетке бар, бул жақты өзлеримиз енлеймиз!..

Бағдияр бир жерде жатып қалмаўды, ендиги жағында салманың ишв менен жуўырып жүрип урысыўдың дәркарлығын уқтырып, тик жарды папалап, буқ-қышлаўы менен үйи таманға асықты.

Бирақ, ол таманға душпан жақыллап қалған еди. Соны сезген Досжан «биз мындамыз!» дегендей еки ирет оқ көширди, узақтам сәрдардың тағы да кейин қайтыўды буйырған даўысы еситилди. Олар тағы кери қарап буққышласты. Усы пурсаттан пайдаланған Бағдияр өз жайынын күп батар арқа таманынан жылыслап жетти де жайдың ай сәўлесинен көлеңкели жағына ибек сүйеген ақ теректен соғылған зәңгиге зиник-зинк өрмелеп тамбасына шықты, соң иштеги еки хәялдың жүректери жарылғанша қорққандай дәржеде дийўалды тақырлатып, тамның басына зәңгини шығарып алды.

Енди күшти ениге бөлмесс Досжан менен Есжаиды баспалатыуы мүмкин еди, бирақ, оқ жеткендей жерде қара көрнбеди, оқты бийкарга заялагысы да келмеді. Тамның басында өрре турды да ири дауысы менен этирапты гүшгирлетип:

— Хә-хә-хә-хәәәәйй! Мен мындама-ан! — деп бақырды хәм қайық таманға қарап: — Мәрт бо-ол, балам Аллаяр! Қапыға адам дарытпа! — деп дауыслады, эсге-эсте. «Меннен қорқпа, ага, қәтиржам бо-ол!» деген баласының дауысы Бағдиярды да жигерлендирип жиберди. Усы уақытта қайыққа бир оқ тәрс етип тийди. Оқ шалымда адам барын абайлаған Бағдияр бойын төмен таслады да жыйналған гүдинин арасы менен дийәалдын жалаңаш жерин тауып, аяқларын ски жаққа керип таслады.

Жайдын төбесиндеги дүсирден иштеги еки хаялдың әдбинде жүреклері өзлерине тышып қалғандай сезилип еди, Бағдиярдың дауысын танып, там басындағының душпан емес, өзлериниң әмәнгери екенлигин сон қарсы есикке жууырып барып қайтып турған кемпир де питегене парасат тауайын деди.

Ийкин, Бағдиярдың дауысына душпан кері қайта қоймады, Досжанлар таманда атыспақ күшейген үстине күшейди. Еки көзи өз жайының этирапын аңлыған Аллаярға да қыбыр еткен қара қайықтың этирапынап көрине қоймады. Сонда, жаңағы бир оқ қайыққа қайдан келип тийген, соған ақылы хәйран. Баланың кеулине не де болса атыспаққа гурышлапын атыр, бирақ, тилегенде жау дарый ма!..

Буққышлаган душпанларының жанып атырған өз жайына тәуир-ақ жақынлап қалғанын көрген Досжан: «Орынды өзгертпесек, тикке киятыр!» деди хәм жууабын да күтпестен әкесиниң билегинен тартып, салманың иши менен зәрре Аллаяр таманлауға бөденедей жорғалады. Екеуи бирден тик жарға омырауларын берип, душпанның он бүйиринен нышанаға ала баслады. Ғарры сақалын қайырып жалмады, бул «ендигисин, өзим билемен» дегени екен, үсти-үстинс оқты дөндирип-дөндирип жиберди. Лаулаған жалынның жақтысынап ғарры оғы тийген еки адамның бирден аспанға секирсип-секирсип қулағанларыл өз көзи менен көрди. Соның арасына биреу салманы жағалап еңтелеп келе берди. «Мынау сорлыны әжәл айдап киятыр-

ау!» деп үлгермеді ғарры, баласы «ғарс!» сттирди хәм «усы бесиншим!» деди мақтанышылы дауыс пенен.

— Меннен биреуиң ғана артық екен, — деп, ғарры да өз мәртлигин айтып қалды. — Абайла, келип қалды!..

Мылтық тағы үсти-үстине ғарсылдады. Душпанлар тобын жазбастан бир бүйирлси артына шегинди де Аллаярдың жай бетине қарай қайтадан ауысты.

Есжан ғаррының жанған жайының, гүдисиниң жалыны Аллаяр жатырған қайықтың арқасындағы қара аспанды қара ала қызыл шайыға усатып жиберди. Айдың сәулеси де оттың жарығынан гүңгирт тартып кетти, жулдызлар болса, бас пүкил көриңбей қалды.

Оттың берги жанынан өзине қарай одағайласып киятырғанлар қараңғыда жолсыз қорсылдасып жорғып киятырған бир падалыға мензер еди. Буннан сәл бұрын қаулап самал тартып тұрған қайықтың астында тонын отырған бала, урда-тут хәркетт онша болмаса да қыйын пурсаттың қысылшаңлығынан болса керек, Аллаярға қайықтың асты қапырықланып, ысып кеткендей көринди. Оө жеңинен қолын шығармақшы еди, жақынлап қалған қара оған пурсат бермеді, үсти-үстине «шыңғытыуға» туура келди.

Екинши, үшінши ушырғанлары есинде, бала аржағында есаптан алжасты. Есап гой, есап, ол өзине өзи есап берйи дәркар ма, дәркар емес пе, бұрыннан сүйсигиде жоқ батырлық пенен батыллық демниң арасында, айда, жылда емес, өмирдин усы бир ғана ақшамында қайдан, қалай, не ушын пайда болды, усыларды ойлауы керек пе, керек емес пе, ол хәтге усыны да хыялына келтирген жоқ. Оның ядында еки ғана нәрсе: «душпан» хәм «оннан қорғануу» деген уғым бар. Усы күнлер басқа түсин, усы уғым көкиреккес бекем уялап алған пурсатта рехимшилдин жауызға, жауыздың оннан-хәм қаталырақ бир мақлукқа айналыуы ушын бир ай, бир жыл, бир хәпте, хәтте, бир күн-хәм емес, өмирдин усындай әри қағетерли, әри қорқынышылы бир ғана саатының өзи жеткиликли қусаған. Әцгимениң түпдерегин, снөдерегин айтқанда жауызлық та, аш-әлсадалық та, жетимлик те, жесирлик те, қайғыдан төгилетуғын көз жаслары да, жүреклерди тарса айыратуғын қуынышлар да басқа бир жақтап келмейди, инсаннат жауызлығы да, жыртқышылықты да хәйуаннан үйрен-

ген емес, сумлықты, тәсилди шәйтанның үйренген емес, инсанның жыртқышлығы, сумлығы алдында ең жыртқыш хәйуан да, шәйтаны да мәзи бир қууыршақ! Иисаны өзине қарсы жыртқышлықты өз қарсыласына өзи үйретеди, топылығыды өзи үйретеди, өлтириўди өзи үйретеди, сөйтпеш, өзи үйреткен өлтириў усылларының қурбаны да өзи болып кетип атады. Бундайда сен қурбан болыўға тийисли мақсет сениң қуныңа арзый ма, жоқ па, сениң өлиўиннен өзгеге, әсиресе, өзиннен соңғыларға қайыр-сақауат, жақсылық, айта жүргендей ибрат бар ма, жоқ па, әнгиме усинда! Тири жүрип-ақ өлиден парқы жоқ, бул дүньяға мусаллат болып жүрген тирилер, өлген пурсатынан баслап өмирин мәңгибақы даўам етип кететуғын, өлгенлер қатарына ҳеш дәўирде де қосылмайтуғын, тирилер қатарында Ерназар алақоздей аты шығып жүре беретуғын өлгенлер бар. Усы атысып атырғанлар өзлерин солардың қай топарлары жатқарады екен, ҳәзир буны да ойлап жүрген адам жоқ. Оқ излеп жүрген адам бар! Тығылгандай пана излеп жүрген адам бар. Мине, ол адам қайыққа жақышлап киятыр. Бирақ, қайықтың астын Аллаяр өлмей бере ме?! Инге еки арыслан усылай таласпай ма?! Бирақ, бул дәўирдің айқаслары аса қүдиретли күшли емес, тапқырлықты, мергенликти талап етеди. Одағайлаған қара енди ол атласа қайықты төнкететуғындай сезилди де бала шүриппени тартти. Лийкин, шүриппен «шырт» етти де қалды. Сонда барып ол коробкадағы бес оқтың бесеўин де атып болғанын түсинди ҳәм мәмент Аманнан олжа түскен мылтыққа жармасты, бириши оғының тийгенин ол анық көрди, тиймесс киятырған адам жалп етип қулай ма! Затворды тартып қалғаны, бес писен аспанға шыңлап ҳаўлады да қайықтың ултанына «шың» етип тийип, жерге «шық» етип түсти, бала буны бэрин өз қулағы менен еситти ҳәм мылтықтың қулағын екинши мәрте шатырлатып қайтарды да екинши қараны жалпайтты. Усы пурсатта оның ядына: «англичаны мылтық тийгиш келеди!» деген ағасының гәпи түсти ҳәм зәрре ертерек усы мылтықтан пайдаланбағанына өкинди.

Азмаздан соң атысла тағы тынып қалгандай көринди. Досжанлар беттен де атылған оқтың сести сийрексиди. Қайықтан он-он бес адым арыда жүректи

зырқылдатарлық муң менен биреудің жыланып шыққан: «Шақам-аау!.. Шақам-аауу!..» деген әри әрманлы, әри қайғылы сесті бір тынып, бір шығып атты. Бул сөзге түсінген Аллаяр, усы бір бийшараны атқанына негедур, жылағысы келип кетти, сөйтпн, қараса, ол еле мылтығын тасламастан ҳәр ұақытта бір дәрсенип, қайыққа жақынлап киятыр!..

Әйне усы ұақытта анасы қасте жатырғап, үстинде әкеси атысып атырған жайдың қарамап қапысы бирден тақырлап, баланың дыққатын бурын жибердидағы, бирдеп ацқайып ашылған қапының арғы таманындағы үңирейген қарапгыдан ес-ақылдан айырылған, шашлары ұудар-дуұдар Мәхийда шешей атлығып шықты ҳәм: «Ға-а ғарры-ы, жалғызың аман ба, ҳә ғарры-ы!» деп, қорқынышлы бир айбарақ пенен «шақамау!» лап атырғап қараның үстине қарай жуұырды. Төрт бес адым аттгы ма, атпады ма, жаралының мылтығы «гүрп» етти де кемшир қулашып жайыуы менен жалп етти. Усының бәрин қас қағымда көзи шалып, санасына жеткерип үлгерген бала қатты тисленип, ҳәзир гапа өзи аяп отырған жаралының қыбырлап киятырғап қарасын пышанаға алды да бир оқ пенен сеспестеп қатырды ҳәм пеге екенн белгисиз, балаларға тәи жылау менеп сңиреп жылап жиберди. Тамның басынан Бағдиярдыц: «Не болды-ы, балам, оқ тийгеннен аманбуса-ақ?!» деген қауетерленген дауысы еситилди. Бала балаға тән салалық пенен: «Шешемди атып таслады-ы!» деди жыланғап дауыс пенен. «Жецгей есикти ашып кеткен болса, анан шамаллап қалатуғын болды-ау! Бирақ сен орышыңнан қозғалма!» деп дауыслады тамның басынан. Усы ұақытта қайықтың күн шығар қубласынан патырақлаған дойнақ сесті еситилип, бағанағы атлы қайыққа үсти-үстине оқ жауұдырды, тамның басы да тасыр-тусыр болып, Бағдияр да сәрдарды оққа тутып атты, бирақ, бәри пайдасыз еди, жымаңлаған жүйрик ат, шәпик жигит гә аттың бауырына түсип, гә еринс қонып атысуы менен әрден-ыққа, ықтан өрге жүйткиди де оқ шалымға дарымастан:

— Дауыс шыққан тамды өрте-си, дауыс шыққан тамды-ы! — деп, қайта-қайта қыйғырыуы менен ояқтан бир, буяқтап бир көринис берип турды. Есжап ғаррының тамы таманнан Досжанның:

— Абайсы бо-ол, Бағдияр аға-а, душпан сен таман-

ға аўысты-ы! — деген сести шықты. Бағдияр да өз гезегинде оны сергеклендирмекши болғаны шыға-ар:

— Көрип турма-ап, Досжа-ан! Шыда-ас, отряд жақынласқандур! — деп қышқырды. Бул сеске қайық астындағы Аллаяр тұус, иште жатырған қастепиң де қулағы елсн ете қалды:

— Тез келе қойса, жаў тым-тыракай қаша қояр еди-аў!..

Жайдың арқа күп батар таманындағы ай нурьнан саяланған төрепнен ентелеп келип қалған еки қарашы я Аллаяр, я Бағдияр абайласен! Олар қолларындағы майқабактан таяқтың ушына байланған шобытқа лақылдатып май қуйды, соң тутандырды да гүдите созды.

18

Гвардияшыларға Досжандикине жетіу мун. Сол көраға аман-есен жетсе қауип-қатерсиз, бир майдан от лаўлатып жағып, ең болмаса жыйырылып қалған шулғаўларып кептирип, озса бир-бир шайым жармадан қалтырасып киятырған ишлерине жыллы жеткизбекши. Бирим-бирим сақта турса да екеў-ара, үшеў-ара, жыллылаў жерде бири бирине арқаларын берип, бири бирине басларып сүйесип, жерде бири бирине арқаларын берип, бири бирине басларын сүйесип, кийимшен-ақ шамалы-шамалы мызғып алмақшы.

Қыпшақ қамалындағы өлим менен өмирдің арпалысында ет қызыў менен ҳеш ким де шаршағанып, болдырғанын, аш болғанын, үстиниң жұпынылығын билмеген бе, я шынында да сабылмаған ба, әдсбинде, — Қыпшақтан шыққанында ҳәммениң де аяқ басуўлары шыйрақ еди. Енди мынаў ат жетпес, оқ шалмас узаққа жырақласқан сайып еңселеринен тас басқандай, аяқлары да аўырласып, ҳәммени уйқы қысқанлығы соншелли, қыстың ызғырық аязы да, жолдың жуўапкершилиги де жабылып баратырған кирпичлерге тиреў бола жақ емес сыяқлы. Уйқы жаўдан жаман..

...Шашлары сарыдан ақшыллаў, мурынынын үстинде өпенектиң маегиндегидей сепкили бар, он-он бірлердеги баспақ мурып баласы менен жап-жасыл көкорай көк шалғында гүбелек қуўып жүр еди ме... «Жолдас Пано-ов!» деген сестен селк ете қалған командир өзиниң зәрре қалғып кеткенин абайлады.

«Досжандикине өзим туўры апарамап,» деп, арбаны пулеметши, бурынғы командир Кумингер айдап киятыр еди. Жацагы соның даўысы екен, қамшысын шошайтып:

— Анаў қызыл сағымды неге жорыйсыз? — деди Пановқа.

— Қайдам? — Панов көзлерин уўқалап, солай қарап сөйледи. — Бул, таңның сағымы емес ғой, тап еле узақ! — Ол арбадан тикейип винокль менен қарады. — Өрт ғой мынаў, бир жайлар лаўлап жанып атыр!..

— Мынаў ссс жаўынгерлердин көзлеринен зйнек пердесин жулып таслады да хәмме бирден сергекленип, күн шығысқа алақласты. Кумингер ойшыл нззер жиберип:

— Душпан алдымызды қалай орап үлгере қойды екен! — деди қаўетерли даўыс толқынны менен. Панов қәтиржам жуўап берди:

— Мүмкин смес. Олар түнде урыса алмайды. Бирақ, қайдан шығып тур сол жалын?! Бағдиярдын аўылынан емес пе?!

— Сол туслардан шығады.

— Сол туста басқа аўыл бар ма?!

— Жоқ ғой! — деди Кумингер, исенимли. — Мынаў, тап сол үйлер!

— Бағдияр барып үлгерди ме екен?! — Бул, жаца ғана арбага маңлайын сүйсип уйқылап киятырған аўған жигити Нурахмет; өзин Бағдиярдын «өл деген жорасыман» деп ссаплайды, шынында да екеўинин арасынан қыл өтпейтуғын дос еди, командирди бирдси асықтырды:

— Тез жетиў керек, жолдас Панов! Хаялы аўырыў. Баласы бар!

— Қойып, тур, Нурахмет, мен ойланып алайып! Егер олар көп болса, мениң қалған отрядты қырғынға бериўге ҳақым жоқ...

— Ант қайда «биреў хәмме ушын, хәмме биреў ушып» деген?! — Кумингер командирден жуўап күтпестен атларды шырпылдатты. Из беттен биреў: «Айналып өткенде болмаспеди?!» деп даўыыслады.

— Па-ай, усындайда кавалсрияның қәдири жоғаў!..

— Гәл-сөз тоқтатылсын! — деп бұйырды Панов. — Жүрис жеделенсин! «Хәммә биреу ушып, биреу хәммә ушы!»...

— Хәммә биреу ушып, биреу хәммә ушы!»...

— Биреу хәммә ушып, хәммә биреу ушы!»...

— Биреу хәммә ушы-ыш!».

Усы сөслерге дөңгелеклердин тақырлылары, туяқлардын дүңкилдилери, аяқлардын дүрсилдилери қосылып, қазир ғана мүлгип атырған ғыр-әтирапты дүр-дүр силкиндирин жиберди, жауынгерлик дабыл деген, мине, усы еди...

Атлар басарын шайқап алға тасланды...

Жигитлер шулғаулар қабартқан аяқларын қарғынлықтан сүйреп алға тасланды. Жоллар қууырылып баратыр...

19

... Сол сол екен, аспап шатынап, мәстан кемпир пөстегип қаққандай тарса-тарс, сатыр-сутыр бола қалды. Енди буның изи тыйылмады. Қайыққа қарап бұққыш-лаушылар көбейген сайын Аллаяр жән-жаққа қарауға пурсат таппайды. Бос писенлер шыңлап ушып, затвордын шатырлауы жийилсген үстине жийиленди. Бир ұақытта қайықтың астындағы қаранглылық әлле ким шөм туғып үңилип атырғандай жақтылашып кетти. Он таманына жалт қараған бала өз жайынын арқа батыс дийұалына ғыррықланған боян гүдинин лаулап жанын атырғаныш, мышау сопың жақтысы екенин абайлады хәм тамнып басында тарсылдагып мылтық атып атырған әкесинин тағдийри тәшүишлендире берди. Еки қулағы сол жақта, там басынан мылтық тарсылдаса, әкесинин тирилгисшеп дәрек тауып, кеуили питегене жәмленгендей болады. Бирақ, зәңги қай таманда еди, әкеси түсип кете ала ма, жоқ па?! Өртсене баслаған жайдан анасы қалай аман шыға алады, ұай-ұай!..

Жай менен қайықтың арасы пәрауан жигирма бес адым! Бала жайдың Мәхийда пешей ашып, үңирейтип кеткен сыртқы қапысын нәзерлеп турды да, сонша күшти қайдан тапқаны белгисиз, қайықтың астынан сууырылып шыға сала, барлық қорқыныш-үркиниш, қардай борап турған оқ дегениң бир пул, сибеклеуди де қся берип, еки мылтығын бірден сүйреуи менен

жап ушыра қапыға жуўырды. Есикке бир-ски адым қалғанда бир оқ оның басынап малақайын ушырып кетти, екінши оқ оның жаўып үлгерген қарамаң қапысына тәрс етип үлгерди.

Тасыр-тусыр нштеги қапы ашылғанда бойын суўық самал жайлағандай болып, аўырыў ананың жумуўлы көзлерн «жалт» етип ашылды. Ана байгус, кирип келгенди: «басбашы шығар!» деп еди, «ага! Аға-а! Ағам келмеді ме?!!» деген баласының қорқынышлы сесті қараңғылық шөккен гулгулзала өжирени гүшгирлетип жиберди.

— Даўысыңнан айналайын, ақудай! — деп жыламсыраған даўысы сситилди. — Тиримедиң қулышым!..

— Тиримен гой, ағам қайда! Ағам?!..

— Есикти тәмбиле! Ағаң тамның басында дүрсилдеп жүр ғой! Көрмейсен бе, атысып атыр! Оне, тағы бир атты!.. Тәмбиш..

— Сыртқы тәмбинн бастым!

— Ишкини де бас!..

Қоллары қалтырап, бала мүйештеги белди қапының жоқарығы беллигине тиреп: «Ағам еле атып атыр!» дегенше болған жоқ, сырттан бир оқ айнаның бир көзин шылпәрше етип өтті де дийўалға тийип, сытырлап шыптаға түсти.

Бұл үйдің терезеси усы қарағандағы жайлардың бәриникинен де бәлентлеў еди. Баласының тырбанып, бойын жеткере алмай атырғанын абайлаған ананың тобарсыған ерипи жулласып, кеўин баратырған тили: «Сабаяқ... сабаяқ!» деген сөзге гүрмелди. Бала сабаяқты емес, гәнс-көкеси, «бәхәрге өлмей шықсам қапала аларман» деп, анасының көрпелик пахта тығын қойған қаршының әкелип, терезениң астына торс еткізди.

Апаның қулагына баласы айнаға урған құндақтың баршылдысы, сынған шөлмектин сынғырлаң жерге төгілген сесті менен мылтықтың гүрмелдиси бирге келди. Мылтық дәринни ашқылтым қышқыл ийненине қосыла тапаўға кирген әдде қапдай бир көңирсиген күйиктин ийнси кенсиригин қымыршытып түшкирди де, тамның басындағы өрден-ыққа жуўырып жүрген дүрсилдиге қулақ түрди. Кеўлине, жүрегин сол тамның басындағы дүрсилди соқтырып турғандай, сол тынса бұнын жүрегиниң де дүрсилдиси тышып қалатуғындай туйылып

жәтты. Бахтына, там басындағы аяқ дүрсилдиси жийленсе жийиленди-дә, еле тынған жоқ.

Баласының да еки құлағы әкесинин сол дүрсилдисише, еки көзи айнада. Коробкадағы соңғы оқтан кейин айнаның түбинс жүресине отырды да қаранғыда оқты биримлеп салып атырып:

«Хәә-әззир, апа, урыс хәзир тамам болады... Азырақ шыдас... Өзим таза хәуаға алып шығаман... Шөллеген де шығарсаң, чай қайнатып беремс-е-ен,» деп, алдарқатып сөйлейди...

Көзди ашып жумғанынша қайықтағы торсылдының жайдын ишине көшкенинен там басындағы әкеси баласының мәкан жайы өзгергенін сезді, сезді де құлағын терезс таманға тосыу менен бола берди. Әдепкі жаўған оқтан соңғы зәрре тыныспадан әкеси: «балаға бир ис болды ма?! деп тынышсызланған еди, усы пайытта айнадан тағы үсти-үстине еки оқ қатарынан зуу-зуу етип шықты да онын биреуи азаплы бери өрден-ыққа ат шаўып, аттың гә баўырына түсип, гә ерине қонып, буйрық берип жүрген атлыны ерден аўдырды, атлы бул сапары аўған жерине аўнап жығылып қалдыдағы. ийесиз аты өз байдалына ылағыш кетти. Есжанның жанын атырған жайынып қапталынан буны анық көрген Бағдияр, бар даўысы менен:

— Ма-ла-де-ес Аллаяррр! — деп бақырын жиберди хәм қыраўдан сүмелекленип қалған қарлығаштын қанатындай муртларын еки жаққа қанаатланыўшылықпенен айырып сыйпалады. Әйне усы пайытта аттан жығылған сәрдәр орынынан тептиреклеп турды, жай таманнан оған қарап жуўырған шошаймалы сақаллыны Есжан ғарры екенни Бағдияр оның узын шалапынан таныды. Өстен-әсте сәрдәрды нышанаға ала баслаған оның қысылған көзлери еки қараның бирдеп қушақласып көрнсе жақтай бирипе бири қушақларын ашып қыйғыра жуўырысқанын көрип қалды. Еки тәрептен жуўырысқанлардың бирип бири узақ айралықтан соң көрип атырған сағынышлылардай бар-хә қушақласып қалғанын көрип үлгерген жигит, шүриппеден қолын да жаздырып үлгерди хәм ишине: «Кудай сақлады-ғо, тас болмаса Есжан атаны атып ала жазладым-аў!» деп-ақ айтып қалды, аяқ ушынап лаўлаған жалын қарсы алдын күндиздин күнигидей жақтырып жиберди.

Елдиги жағында ол өзиниң еркинен бийгәрез ҳалда шалшып турып, пағанын суўырып алды да қынабы менен қанысты шыңгыта сала үстиндеги узун шивельди шейини, алысып баратырған боян гүлдини сабалай берди, сабалай берди! Ол иштегилерди тири сақлап қалудан басқа ҳәмме, ҳәмме нәрсени умытқан. Жерден бас көтермеғи кереклиги де, бас көтерсе мынаў жақтыда душланының мылтықтың қараўылына байлап атыўы мүмкин екенлигин де, қапталында жатырған зәңгини де, сол зәңгини қоя сала, ямаса шийўадан сықпапап-ақ түсип, иштеги ҳал үстиндеги ҳаялы сыртқа көтере жуўырыў итималлығы барлығын да есинен шығарған ол шинель менен сабалап, өртти апық өшире алмасын билгеннен соң гүдиге қақпақтай кең жаўырының берип бар пәрманы менен гурышланып гүлдини арман ийтерди. Шошаймасының үстинен асырылып өтип шалқыған жалынның қызыл тили, мысалы бир ертеклердеги кәраматлы қызыл қораз тастөбесине қонып алып, қулаш жеткисиз қырмызы қанатлары менен баҳадурдың төбесин желшип турғанға меңзер еди...

Сырттағы ҳәдийселерден бийхабар анадың бийтап жүреги әлс бир сумлықты сезингендей ҳәўлирди. Төбедеги дүрсилди тек мүйеште, онда да гүди турған мүйеште — бир орынында жер тепсинип турып қалғандай сезилди. Самал арқадан болғанлықтаң жалын құблаға шалқып, сынық айпадан еле сыртқы түтиптин аламаты келе қойған жоқ еди. Айпадан буғып қарап, уғрын-уғрын бағып турған Аллаяр атыспаның пышақ кести тоқтап қалғанына жана таңлана баслағанда айнаның алдының бирден жап-жақты болып кеткисинен тамбасындағы енди болмаса умыта жазлаған өртиптин айпаға қарай өрис алғанын биле қойды!...

Гурышланып қанша жанталаса ийтерген сайын гүдиге соншелли синип баратырғанын билген Бағдияр бирден есип жийды да гүдиден алыслады.

Жайдап түсе сала ҳал үстиндеги ҳаялы менен атысын атырған жалғызын еле де быдайлаў алып қашыў итималлығының барлығы жаңа гана есине түсти ҳәм бирден сөйте қоймай бир өмирге татырлық қымбатлы маўритлерди мези тырбаныў менен өткерип алғанына екинди. Қайткенде де жиберилген қателикти тез жөн-

леп алыў дәркар еди. Зәңгини қойып атыўға пурсат жоқ, сыпырылып түсиў нийети менен асығып-албырап жана дийўалға жақынлай бергени, қудиретли бир күш гелледей тас пенеп қақ жаўырынынан қойып қалғандай, қыр арқадап қатты иле турғызды да өзиниң демине өзін түйилдирип таслады.

Усыпшелли саўашларға қатынасып жүрип, бир де оқ тийип, бир де тыйық өзін жаралап көрмеген ол өзиниң қақ жаўырынынан оқтың тийгенин хәм қулаш жайып қулап баратырғанын санасына жылт еттирип жеткерди, жеткерди де қайткен күнде де там басынан жерге қулап түспеўдин иләжын ислеп бақты, бирәқ аяқлары я шегиниўге, я бойын тиклеп туруўға себин тийгизсе-ше! Ол өзінде буўынсызлық, салмақсызлық қалатты сизди, «усы ең соңғы сезимлерим шығар,» деп ойлаған онын тосаттан ядына отряды түсти, «мүмкин, аўылға араласып жүрген шыға-арр... бәлким, түсирип алар, өлимнен қутыларман, әй, жа-ғә, өле беремен бе!» деген хыял менен бар жигерин салып, қырынламақшы еди, дийўалдан салбырап атырған қолынан нағаны жерге «салқ» етип түсип кетти, ал, өзи болса шалқасына түсип қалды, енди оған қыймылдаў да, дыбыс шығарыў да қыйынласып, танаўы желбиреп, тынысы тарыла берди. Ол аяқ ушында лаўлап атырған жалынның арқадап ескен самал менен шалқып жулқыныўларып көрди, ядына, баягыда бир Ийшанқала таманларда әқ арғымақтың үстинде, қып-қызыл жалаўға оранып, өзиниң ат шаўыл баратырғаны түсти. Қызыл жалынның ақ-сары сәўлесиў оның сонша саратанның сары қуяшы татықтырған қаралтым жүзин мыс ирсинге дөңдирип, тегинликте отқа да күймейтуғын қоладан қуйылған көраматлы бир мүсинге мензетип жиберди. Аяғын күйлире баслаған от бетлерин жибырлатып, шыйырылған муртларындағы сүмелекленген музларды еритип, ип-ири қылларын дирилдеткени менен, зилқара тасқа айналған нәхән шилтабалларын жыйпап алғандай шама жоқ еди онда. «Жаңып... атырған... усайман...» Анаў аспандағы алақандай-алақандай шағырайысқан жұлдызларға үлкен бир ашықлық, дийдар қалдырған шексиз хәм сыйқырлы сағыныш пенеп, ахыўзарлық пенен «усыны мәңги көрип жатайың» дегендей көзлерин адырайтып ашқаны да сол, қараңғылары кеңейип барып, телмирди де... әтирап бирлеп тас түнек,

тас қамал бола қалды. Баданадай-баданадай ашылып қалған көзлерін жалтыратып атырған жалын да ошын өшкен шамшырағын қайтып жаптыра алмады. Ол ең соңғы мәрте ауызларын арандай ашып-ашып, хақы қалып баратырған мына дүниядан ең соңғы қауаны жулып-жулқып алды да... Енди оған бәри бір еди!..

— Ийкин, тирилерге еле бәри бір емес. Тири құлақтар тамның басындағы дүрсилдепін тынып қалғанын нише биліп атыр. Тамның төбеси дүрсилдемей қалды! Барлық қауып-қатери, гүдиги қорқыныш болып, ананы усы қақытта есенкиретти. Бирақ, еле де баласына сыр бере жақ еме-ес, дәстанларындағы қарақалпақ хаяллары қақарманлықтары менен мөзи мақталмаса керек, хаял атын қарақалпақтар бийкарга уран етпесе керек! Буын тәрийпин жырлағашлар жырлай берсин, бизин өз жұмысымыз бар...

Артына бір қайырылып қараған баласы айнадан түскен жақтыдан анасының көзлеринен жылтыраған жас көрніп налды.

— Жылама, апа... Хәзир, хәзир урыс питеди!..

Урыс әлле қашнап пйткен еди, буннан, әлбетте, баланың да, анасының да хабары жоқ.

Айнадан жумбаршақланып кирген ашшы түзин тамның ишин кийин кетти де ананың пәпесин тарылатып таслады. Соның арасына болған жоқ, тамның басынан тарса-тарса оқ көширилсе берди. «А құда-ай! Аман еке-си!» деп еңиреп жиберди анасы.

-- Агам тири! Тири! Енди не деп едиң! — деди қуғанымтан өзін қоярға жай таппаған баласы. — Еситтин бе, апа-а?! Атып атыр, агам атып атыр! Сыртқа жууырайын ба-а?!..

-- Жа-жақ! Атыспа күшейди-и!..

Анасының қыйылып жалыныуын қыймаған нерзенти уша жақ кептердей талшынып барып, ушнай қалды да мылтығын қолайлап, тағы айнаға үңилди. Түтинге туншығып, қақалып-шақалып, дөш нәрсе көре алмады. Усы мәхәлде изин-изинен тағы там басынан тарса-тарса оқтың сести еситилип, анасы бар гайратын салып баласына:

— Бұғып оты-ыр, оқ тийип кете-ерр! — деп дауыслады жалынышлы ырғақта. Бала бұғып отырды. Бұқпай қайтсин, тамның басындағы тарсылды өртепип атырған әкесиниң омырауып аршынлаған оқ қатарла-

рындағы оқлардың от тийгендегі изли-изинен гүрлил-десі екенін билмейді ғой, ақыры! Соның үшін оқ хәр гүрлилдеген сайын булар қуғанбай ким қуғансын!

Бірақ, алдамшының аты алдамшы, алдамшы бахыт та, алдамшы қуаныш та ұзаққа бармайды, хақыйқатлығы анықланғанша ғана алайды да соң сол қуғаншының орынын хәсиретке таслай қашады. Булардың да қуғаншы ұзаққа бармады. Жайдың арқа жағындағы гүдвинің астының тусының ағашы сынып, жалын ишке шарпылдыдағы, шийленбеген қара құрым пәтик тутана бастады. Соның арасында тамның басындағы гүршилді пынақ кескендей тыйылып, қайтып есипілмей қалды. Бұны бәрінен қорқынышысы усышысы еді...

Күйеуінен биротала гүдерді үзген анасы жөтел аралас, буұлығып жылады:

— Қаш! Қаш деймен, қа-аш! Ақ сүтима ыразы емеспен, қашш!..

База бұны тыңлаған жоқ. Қапының беллигіне темби үшін тирелген белди тайдырып таслап, қапыны аңқайтып ашып жиберді. Ишке салқын, таза хаға селдей жапырылып қуйылды. Жайдың ишин хеш нәрсени көрпін болмаслық дәрежеде қаплаган түтин айпадан да суұырылып шығып атты. Алампурхан түгінге буұлығып жүрпін, жөтел аралас: «Қаш-аш, қа-аш!..» деп қайта-қайта тәкирарланып атырған анасының әри жалынышы, әри аяпышы сеслерин қуғалай отырып, тағып алды да байғус ананын қуғарған шөптей семип қуғ сүйсін қалған жеп-жешт денесин төсек орыны менен қоса көтере сала есикке қарай бетледі.

Сыртқы қапыдап шығыудан екеуіннің бирден ләп-лерине әри салқын, әри дәмсіз болығуына қарамастан адамның хеш қашан шөлин қапдырмастай бир хаятбағыш хаға лып-лып ура қойды. Таза хаға жутып, нитегене сергекленген ана өртенип атырған өз жайының жақтысынан шықпай атырып-ақ:

— Таслап қашпасаң, ақ сүтима ыра эмеспен! — деп, хәлсіз қоллары менен баласының басына жыланым мунлады. — Биреу атып салады-ғо-оо, таслап қаш дейме-ен! Бағдиярдың шанарағын қурыта жақсаң дейме-ен, ха қашш!.. — Лийкин, бұны тыңлайтуғын бала жоқ, солқылдап жууырыуы менен Назарбайдың гөне тамын нәзрлеп баратыр еді, қапелімде қатты бир пәрсеге сүрникти де омақазан атып жығылды. Анасы

бир қапталға ушып түсті. Бала артына бурыла сала жатқан денені орынынан қушақтап көтере бергени, қараса, Мәхмұдте кемпір көзлерін ақшытып, тислеп ала жақтай аұзын арандай ашып атыр балаға! Бала қорққанынан шалқасынан таслай жазлап, өлдім азарда есин жыйды да кемпірді қолынан сықпнататын түсіріп жиберді хәм анадайда: «Қаш дөймен, қаш!» деп тырбанып атырған анасын жөргегі менен алып қашқан қундақлаулы баладай көтер-ә қашты! Ол сол жууырыстан Назарбайдың қапысына бир тынбастан жетти хәм бир қолы менен Есжан ғарры қыстырып, шөп тығын ққойған зулыпты ашты да есикти теуіп жиберди.

Бул жай от та тиймеген, оқ та тиймеген, хеш жерде хеш нәрсе болмағандай пәң-пәкизе ғана болып турған екен. Кесектен ұзын етилип салынған ешек пештин қууысындағы марданның қасына анасын сүйеп отырғызды да жууырыуы менен есиктен шығып кетті. Анасы шыға қашатуғындай есикти сыртынан зулыплап, шөбин қыстырын атырғанында иштен: «Кел бери-и! Енди қайда баратырса-аң!» деген жалынышлы, өліңец естти тағы еситилди. Бала еситпегенсиди де хәзир ғана пәтиги ортасына түскен жайына қарай қустай ушты.

Қорасының қасында бала әкесиниң теңкейип өлиң атырған телетин ерли атың, жибин үзип, қоранын ишинде айналып шауып жүрген сыйырын, жалынға үркек нәзер таслап тыныршылап турған баспағын көргени болмаса, бала булардың хеш қайсысына дыққат аудармады. Тек көз ғана көргенлерин фотоаппараттай «Яд» деген негативине түсіріп баратыр.

Жалын еле лаулап жанып, жайдың пақсаларына шекем төбе менен жердиң аралығында қызыл бауырланған қара ала булыттай түгін жумбаршақланып атыр.

— А-ға-ға-а-а-ғаа-ха-ха-хааааа!..

Әтираптағы гөне тамлар — жауғершилликлерден журты серпиліп, әдиран қалған гөне тамлар жаңғырықлап, баланың бәдхайбат, қорқынышлы хәм жалынышлы дауысын таңғы тымықта тәкирарлайды:

— А-ға-ға-ға-ға-ғааа-ха-ха-ха-аааа!..

— Ағха-ха-ха-ха-аааааа!..

Гөне тамлардан үриккен байыұлылар жулқынып ушады.

— А-а-ға-ға-ға-ға-ға-ға-ға-ға-ға-ға-аа!...

Бұлбил ушып, зақ қалған Есжан ғаррының бағларынан ғаргалар қарқылдасыуы менен қаймығысып ушады!..

Бала жап хәулетінде алакөленкелепген дийұалдан жанталаса зәңгини ізлейди. Жо-оқ! Турған жерінде жо-оқ!.. Ол елес қуып жүр, көзине елес-елес, аннамышнан көринген зәңгиниң елесин қуып жүр. Бұл жапсарда емес, зәңги анау жапсарда ийегин сүйеп турғандай елеслен, солай халласлайды, жо-оқ!.. «Сирә, мына жақта шығар!..» «Жо-оқ!» Әтирап жанғырады: «Зәңги қайда, аға-а?! Зәңгин қайда қойдың, аға-аа?!» Жоқ, там басынап сығт еткен сес жо-оқ!..

Жайдың басынап еле жалып шапшылды. Дийұаллар қара ала, сары ала түтін шулғанады. Бала тамды айналып жууырады, «аға-ааата!» жууырады..

Аяғы бір нәрсеге, — сыйпақтау нәрсеге тайып кетти. Қараса-наған!.. Қойынына тығылған әкесиниң нағаны баланың жыллы стине муздай болып басылды. Ол буны сезингені болмаса, парықтаған жоқ. Онын мийнне сиңип кеткен бір ғанаа ой: те-тез зәңгини гөрден болса да тауып, әкесин түспірмесе, бұл дүньядағы бирден бир арқа сүйер тауы — әкеси жапып, күл болып кете жақ! Ол соның үшін халлас урып жүр, тек жайды айнала береди.. Аяғына илинип бір нәрсе салпылдап жүр ме! Бул не?! Қараса-қайыс, қәдимги, белінде нағаны салпылдап жүретугын әкесиниң қайысы! Наған қабы қыстырылған қайыс!.. Белінде бууған жоқ, қолына услауы менен анасын жатқарған Назарбайдың гөне тамына жууырды!..

Самал хуулеген есик жайдан атлай сала:

— Апа-а-а-а! — деп өңиреп жиберди. — Аа-ғам жо-оқ! Енди не қыламан, апа-аа?!

Ийесиз қалған гөне там: «а-а-а-ғааа!..» деп жаңғырды.

Анасы нақсаға арқасын берген күйи сазырайын отырды да баласына тәселле бере баслады, көзінде жаста, дауысында дирилди де жоқ..

Тағы тәкирарлап айтаман: қарақалпақлар апаның атын мәзи уран сткен еме-ес!

Тағы тәкирарлап айтаман: қай дәстанда мәртлиги жырланған хаял болса сол қарақалпақ хаялы!

Тағы тәкирарлап айт ишемен: Қайхысраудың гелле-

син қанлы меске салған Томарис — қарақалпақтың арғы анасы!

Тағы тәкирарлап айтаман: Нәдиршақты пыт-шыт еткен Гүлайым қарақалпақтың қарапайым гапа бир қызы!

Тағы тәкирарлап айтаман: Ерназар алакөздің геллесін алтын ләккиден алып, бір сүйіп қайтарып берген Қумар апалық — мыпау сазырайып отырған апанын қаплас хапаласы! Даңқ саған қарақалпақ хаяллары, хәсиретке жер қайысса да сен хәсла майыспағансан, даңқ саған, даңқ саған! Балаң есіктен тағы жууырып шығып кетти ме, кете берсин! Жолда жалғыздың душпанның оғына уша ма, уша берсин, бәри бир, сен қайыспайсан! Сенің жүрегің бундай сумлықтардың талайларып көрген, еле де көре беретуғынына исеңшимин кәміл! Лийкин, сен қамықпа, аналарыңның қахарманлық хәм қайсарлық дәстүрін сақта!..

Адамзаттың көзі бундай сумлықты көрмесин! Сенің көздерің бундай сумлықты көрмесин!.. Анырайып дийұалдың басына қараған жалғызың Аллаяр не көрип тур?! Пақсаның үстнен зорыйып өсип шыққан әкесінің жудырығын — тастай жұмылған жудырығып көрди де барлық сес-семирди жутып жибергендей, лал болып қалды. Қызы-ық, бул киен усы дүньядағы кимлергедур, пәлет айтып, еле муш көрестип, еле айбат шегип, қәхәр жыйнап атырғандай, зәрре мызгып алып өрре туратуғындай хәм арысланларша жәпе жаңа айқасқа түсетуғындай!.. Тек мызгып атырған шығар, мызгып... «Оны оятыу кере-ек!..» — Усы бир күлкіли, әрн қайғылы ой жылт етти де: «Аға-а, ҳа аға-аа!!! Турррр!! Тур деймен, тур!..» деп бақыра берди, бақыра берди. Дийұалға шапшып бақырды. Қолы жетсе, мушынап тартып түсиретуғындай дийұалға шапшып берди, шапшып берди. Айға шапшыған арыслан усындай болатуғын еди!..

20

...Сонша асығып-ақ еди, иләж қанша! «Өспейтуғын бала өнбейтуғын дауды даулайды! «Шықпайтуғын топтың әтирапында бир саатқа шамалас ұақытты әбигерлик пешен өткергени де хәммесине енди аяздай батып

атыр. Топшы бабай ғарры усы апатқа ушырағанлардың хақ қаны өз мойынында қалғандай, көрингенге айыптыдай жалтақтайды, илөж қанша! «Жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап!» Енди ғурышланғанмың пайдасы е! Усы нәрсени гвардияшылар биринс бири үнсиз айтсады, биринин көзлеринсн бири үнсиз түсиниседи.

Гвардияшылар аўылға араласқанда қыстың узақ түни түгесиллп, таң атып, отирап, дегерек-даш ағарып қалып еди. Қып-қызыл болып жанып питкен жайлардың шоқларын самаллар үрлеп қызартады, ғыжлатады. Енди оларды сөндириўге ҳеш ким де ҳәлекленбеди, ҳәлеклениўдин ҳәжети де, пайдасы да жоқ еди. Булар жау шабарын шаўып, өртерин өртеп кеткен аўыллардың үстинсн талай-талай шыққан, талай-талай «жау кеткен соң қылышларын тасқа шапқан!» Өкинген, күйинген, бириен бири көрген. Өмир дегеннин өзи мұдамы женис пенен салтанат, той менен мерске емес, күтиўлер менсн кешигиўлерден, кешигиўлер менен өкиннўлерден, сағыныш пенен көз жасларынан, анаў самал үрлеген шоқтай қып-қызыл қан менен таңғы шықтай шапақ қызартқан мөп-мөлдир маңлай теринен, гөзеп пенен бийләрўалықтан, раҳимияллик пенен жаўызлықтан, инсалыйлық пенен ҳәйўанийлықтан, ҳадалыйлық пенен ҳарамылықтан, от пенен суўдан, қулласы, әдалатлылық пенен әдалатсызлықтың ҳәмийше арпалысыўынан, жасаў ушып гүрестен, гүреснў ушып жасаўдан ғана ибарат екенлигин булардың бәри күтә ерте түсинген. Сонлықтан-ҳәм өмирдин усындай заңлы қубылысларына тегинликте тапқанбайтуғын, тегинликте ҳарғынлық шөккен көзлерин жастамайтуғын нәўқыранлардан еди. Олар, әдеттегисинше, бул сапары — ҳәм жылламады да, жырламады да. Олар ушын буның бәри жылаллығы да, жырларлығы да жоқ. күп сайын көрип жүрген снсийн биркөп қубылыслардың бири, тамам.

Папов минген арба төңкерилген қайықтың қапталына туўарылды. Анадайда Багдиярдың әлле кашпан жанып болып, снди күйиктнн, күйген шүберектин пийси көңирсип атырған жайы турды, бирақ, еле буған ҳеш ким мәни бере қойған жоқ. Ҳеш кимге буның тамашасы да жоқ. Ақыры, олар бундай тарийхый дәғиддин апатына ушыраған ўас-ўайран, өртелген, шабыл-

ған, қызлары ақ қуұдай сыңсытылып алынып кетілген, азаматлары өлтирилген елатларды хеш қашан да тамашалау үшін емес, биринши пәубетте жексурышларынан азат етуге асығатуғын еди-дә! Душпанларының қыян-кесті аһат дарығын атырғанының үстінен дәл түскен нұрсатларында тирмерге ең керегі, ең қымбаты жап-го, бирақ, буларда сол жаннан-қом қымбат бир нәрсе — идея деген бар едидағы, усы нәрсе олардың барлық өмириниң, хұжданының мазмұнын құрайтуғын, бул мазмұн «азатлық» деген түсінникті аңлатқанлықтан да тоналып атырған, шабылып атырған ауыллардың дәрегін есигнүден қылышларып жаулаплатасын «аз-зат!» десип ат салысатуғын еди. Булар келемен дегенше «болары болып, бояуы сиһип кеткен» өкінишли пайытларда-қәм кеуиллерине хат менен қалем, аһт пенен ыызам болып қалған киһели ұазыйпалалары бар: бундай ауылада енди оларға керегі жараланғанлар, күйген, таяқтап әбден силеси қатқан, ямаса бир қундақ тиймей-ақ қорққанынан жан-ийманы бир қысым болып оқнашларға, ураларға кирип отырғанлар. Олар өзлери келемен дегенше усы кәрада шайқасып өлген қызыл гвардияшылар болса өликлерин жыйнайды. Қалталарын қарап, хұжжетлеринен атызатын биледи, мақап-жайларып анықлайды. Өлмеслеринен бурын жазып қойса да жибернүдин ыңғайы болмай жүрген хатлары болса оларды алады. Қасына бул пәуқыранның қашан, қай жерде, қалай, не ушып опат болған сууық хабарларын айтып, анау хатларының қасына қосады да узақта жалғызылып жолларына телмирип отырған фәрип ата-анасы, тууған-тууықаны бар ма, зия-зулышлары салынып, сағыныштан күшлер айға, айлар жылларға артып, түндеги көрген бузық түслерин әлле кимлерге жорытып жүрген ахыу-зарлары бар ма, соларға жоллайды. Хұжжетлерин, жау-жарақларын булардың жауыңгер досларына, командирлерине кеуил билдириу хатлары менен бирге жоллау үшін жыйнап алып, бир арбаға тап-туйнақтай етип тақластырады. Соң мағам салтанаты менен жерлейди. Буларды өлтирген душпанларының өликлерин болса соннан сон санап көреді. Хәр нәуқыранның пешше душпанын «жастық» қылып жастанғаны қаққында жыллы-жыллы сөзлер

айтылып атады. Ал, душпанларының өліклерінен қалдырмай жыйналып алынған қанжарлар, нағанлар, қылышлар, мылтықтар, топтар болса бұларға анау жерленгенлердің қандарларынан қанын алыу пайыттарында қарсы жумсап, шерлерін тарқатыуы үшін ниеті қайыр.

Жауынгерлер ауыл атанған жеті тамның араларын, қоралардың, пугалардың түптеріні үй-түпсіз, бұйрық-сүренсіз тінтініп сондайларды жыйнап жүрді. Улауыма, солай іслеу кереклігі бұларға бұйрық-сүренсіз-ақ яд болып қалған. Авда-саида теңкөйсіні өліп атырған аттардың музлап сәррийіп қалған денелерінен бұл аттың екі-үш саат бурынырақта өлгенлігін, соннан бергі тарсылдама суықта ағаштай қатып үлгергендерін абайлайды, ал, анау бір еле жаны шықпай аяғын серпіп атырған ат жақынырақта оққа ушқан. Соған қарағанда бұл көрадағы урыстың тоқтағанына көп уақыт болмаса керек деп шамаласады. Бундай уақытта тек бири бирине қарасып ғана алады, бири бирине «түсініксіз» дегенді көз бенен аңлатады да алға кетеді.

Бұл үнсізлік шәрті тек қайықтың әтирапында ғана бузылды.

— Қурбандурды-ы! — деп дауыслады Панов анайда бір басбашының көкірегіне қулағын тосып атырған гвардияшыға. — Оны не қыласаң?!

— Тири болса, атып кетем-ен! — деди ол жигит басын көтерместен. — Аржақтағы бизін дайымның ауылынан!...

— Тири болса алып кел бери-и! — деп бұйырды командир, жигитті атып сала ма деген гүдик пенен. Қурбандурды басын шонтан еттиріп:

-- Жа-ау, булы не қыласаң?! — деди таңлақ дауыста.

— Емлеймиз.

— Оннан соң?!!

Қалесе, әскерлікке аламыз, қалемесе үйіне кетеді...

— Үйіне жетпесін бұл! Дайымның қызын зорлаган ұсы-ы!!..

— Нағанды орынына ты-ық! — Бұйырды командир. Соң өзі барды да ауызына айна тұтып көрді. — Сенің атыңды күтпепті, өліп қалған! Ба-ар жұмысына! — деп бақырып жиберді. — Жаралы болса жауды да әкелің!

Хаў, оны не қыласыз деймен?!

— Емлеймиз. Қәне, қәдемлеп жәнс-е?!

Қурбандурды кеткен соң аўғанлы Нурахымет:

— Усы сиз, Панов, ойнап айтып тұрсыз ба?! — деди таңланып. — Емленип үйине барған соң, құрал алып қайта шабады-ғо!..

— Басында мийи болса, кимнің ким екенін сонда таныйды. Бизің сиясатымызды өле өлгенінше айта жүрсең, билдің бе, Нурахымет? Булардың бәрі түк түсинбестен алапаға шаўып жүрген гөдеклер; биз сөйте берсек, көзі бірден ашылып кетеді. Оның үстине, гөр аўызынап тирилтип жиберген адамына адам болса тағы құрал жумсамас.

— Әй, қайдам...

— Хеш қайдамы жоқ, Нурахымет...

— Егер аўғанда аўдарыспақ болып, елге қайта қойсам, әкемди урып өлтирген хожайынды туқым-тебериғиң қыраман...

— Онда ақымақ боласан. — Кумингер ежести. — Майда балалары...

— Айыпсыз дей жақсаң ғой, қыраман бәри бир!..

— Еле аўғанына аўдарыспақ барып алсын-да! — деди Халмурат доктор. — «Қой ноғайда, сипсе тоғайда,» пеге керилдесе бересиз?! Мен анаў жерде бир кемпир көрдим. Бетлери мыржым-тыржым, шашлары уўдар-дуўдар, өзинің шашын өзи жула берсе керек...

— Тири ме өзи?!

Көзлери ақшыйып, аўызы қатептей ашылып қалыпты. Еки қолын бірден жерге пәпжелеп, топырақты қысымлауы менен сиресип атыр. Өзи де бийжағдай жығылған екен, стегин мен жаўып кеттім...

— Кимнің кемпири екен? — деди Панов.

— Мен бир, кели-келсап алысып отырған шығарман! — Доктор күлди. — Досжанның анасы шығар, басқа ким болсын!

— Өзи қайда?! Өли-тириси жоқ па?

— Табылмай атыр.

— Қутылып үлгерди ме екен?! Бағдиярдан да дәрек жоқ па?!

— Анаў теңкейип атырған кимнің аты?! — Бул — Нурахымет. — Соның аты-ғо! — Хәмме аттын қасына келип басларын шайқасты. Панов ләбін тислеп қойды

да: — Демек, қутыла алмаптыдағы, ессіз жигит! — деп, айтып ауызын жыймастан-ақ, Кумингер гәпин бөлди:

— Мени мынау тамның басынан шошайып шығып атырған тары қалақ қызықтырып тұр? — деди.

Олар дийәулға таман келди. Нурахымет билгиш-синди:

— Бул тары қалақ еме-ес, ыррас, бир урғанда төбени оятуғын шоқмар деген! Биз бетте бундай шоқмарлар еле урыста пайдаланылады. Басыңа бир тийди бар-ғо, өлдим билебер, сондай шоқмар бул! Мийинди солқ еттиреді!..

— Бәриниздики де бийкар! — деди Папов ийегин тамбасқа созып. — Бул муш.

— Қандай му-уш?!

— Түйилгеп муш-дәә! Көрмей турмыса-аң?!

— Усамайды-ғо мушқа?! — деди Нурахымет сығалана серлеңкиреп.

— Ети жапып кеткен, скелети биригип, түйилиүй менен қалған...

— Химм, Пано-ов! — Нурахыметтин түри бирден өзгерди. — Бул кимнің мушы болды сонда-а?! — Гәпти жыңғыл қора таманнан көтериңки шыққан Халмурат доктордың дауысы бөлип жиберди:

— Команди-ирр! Тири адам табылды-ыи! — Усы дауысты еситүйи мәтдал, Панов, Кумингер, Нурахымет үшеүйи бирден қармаққа шаншар ети жоқ, арық жүзлерине бақырайған көзлери түк жарасып турмаған шөпкештей қуу сүйек сұлдердин үстине келип анталасқаны да сол, там басындағы өзлерине қарап еле түйнлип атырған мушты бирден ядларынан шығарысып жиберди.

Еле ентигин баса алмай тұрған доктор арық аяқлары қалай болса солай орай салынған шобыт кәрпеден зоррыйып шығып атыуына қарамастан, қуу сүйек қоллары менен жән-жағынан әлле қашшан, қайларда-дур түскен шалғышып қарманып изленип атырған қаялды ийеги ийеги менен нусқады да:

— Сен апар-шы, — деди Нурахыметке. — Мен шаршап қалдым...

— Сен демнің арасында қаяғымыздан кетип қалдың, журттың сени «желаяқ» дегенинше бар-ау, доктор! — деп атыр Нурахымет жөргегиндеги баладай

тырбанып атырған ҳаялды орастырып атырып. — Ҳәзер гана қасымызда едиң-ғо!..

— Бизики басқа талап. Мен тек тирилерди табыўға асығыўым керек, сизлер ҳәр жерге бир үңилип тура берсиз! Тез шап, аўған, бийтапты аязлатып алсаң, бизиң исти қыйынлатасаң...

— Қайда шаўаман, әдеп соны айт?..

— Астын жақсылап төсестирип, мениң орыныма апарып жатқар, — деди доктор ушын Панов жуўан берип. Олар буның Бағдиярға дәрек ҳаял екенин сорамай-ақ уғынысып, я күйеўин сорарын, я кеўил айтарын билмей атырғанда ол ҳәлсиз қоллары менен Нурахыметтиң көкирегинен ийтерди де еситилер-еситилмес дәрежеде уяң даўыс пенен:

— Мени қоя турын, — деди ыңқылды аралас. — Балам, үхх... бар еди...

— Ҳах?! — Панов бетине үңилди. — Қойып тур, Нурахымст. Қайда бала?!.

— Б-б-ар еди, үхх!..

— Изленсин бала-а!..

Пановтың усы буйрығынан соң ҳәмме мешиндей пытырасып кетти.

Ҳаялды бөнедей көтерип баратырған Нурахымет жудырықлы жайдың тусынан өте бергенде ҳаяал тағы бир нәрсе деп еди; аўған еситпеди, ме, итибар бермеді ме, үнсиз өтип кетти.

«Бизге де жұмыс табылды,» деп, ере киятырған Халмурат доктор ҳаялдың төсек орының көзди ашып-жумғанша тақластырды, төсеклериниң жыйрықларына шекем жазды. Соң өз қолынан жатқызып: «Бағдиярдың қандай жоралары бар екенин тап усы бүгин уғасаң! Сени өзим оқтай етип бир қазыўға жиберейин. Жақ-жа-ақ, маған исене бер, биз деген Ҳәким улықпанды үш ирст көрген тәўилбиз... Шамаллап қалма... — деп үзип-үзип сөйлениўи менен ҳаялдың жән-жағын жылдам-жылдам қымтастырып атыр еди, ҳаял оның ыйғынан түртип бетине қаратты да: — Не демскшисен, кише?» — деген сораўына сам-саз болып, сазырайды да қалды.

Ҳаялдың қуп-қуў, қан-сөлсиз бстинен шексиз қайғы-қәсиреттин, азап-уқуўбеттин хатын оқыған жиғит енди оның үндемесин билди ме, тостағандай қарғын

көзлери бийүмитлик пенен телмирген таманға қарады, қараса құбла таманында теңкейіп өліп атырған ат — Бағдиярдың аты, арқа таманы жанып-жапып, ортасына түсіп, енди сби-жорық суйық түтинің пысқытып атырған там, тамның құбла таманындағы дийуалдан шығанағына шекем өсіп шығып, дәрьялық таманға түйилиуі менен қалған қорқынышлы жудырық...

Бул аўхалды үнсиз көрип турған Нурахымет: «түсиникли, түсиникли-и апа-ай,» деп даўысын созды да анаў жақта шоғырланып атырған Пановлар бетке жуўырды.

Ол ҳазир ғана панасынан өзи бийтап ҳаялды көтерип әкеткеп жыңғыл қораның тусына келгенде көзлери анаў ҳаялдың қорқынышлы көзлеринен де үп-үлкен баспақ пенен сыйырға, тап бурын мал көрмегендей, негедур, таңланып қарады. Баспақ пенен сыйырдың көзлери де өзлери бурын ҳеш көрмеген усы бир ғана ақшамның жаўызлыққа толы ҳәдийселерине таңлана-таңлана үлкейип енди ҳеш жумылмайтуғын да, киширеймейтуғын да болып қалғандай туйылды Нурахыметтиң кеўилине. Оның дыққатын тағы муш — түйилген муш бөлди. «Ә-әй, адамның өмири деген, бағана бар еди, енди жоқ, урысамыз, қырылысамыз усы бир өмир ушын...» деп, елжиреп киятырған кеўилин, үйреншикли әдетине гөре: «Әй, ерунда! — деди өзін жигерлендирип. — Та-ап, усындай болып, жанып туўылыу керек, жанып өлиу керек-ек! Дурыс айтады Панов!» деди де арман қарай кетти.

• Ол қасына келгенде булар он бес, он алты жаслар шамасындғы бир баланы айналшықлап атыр екен. Баланың қаралай өшип, өрттиң гирти, түтини шалған жүзиниң буншелли қара емеслигин көзинен жылғаланып аққан жас табының қарагүреңлене ағарыңқырап турыулары паш етер еди. Алмалықтың жоқарысынан шыға баслаған бир-еки безеўге қарап Нурахымет бунның даўысы ирилениңкиреп, рәсийдаласқан бала екенлигин шамалады. Оның қабақлары исип кеткен көзлери, «дүньяның усы жексурьлықларын көрерге көзим жоқ!» дегенди аңлатқандай, тарса жумыулы еди.

Бала ҳазир ғана өткен жыллардан қалғап шигин урадап шығарылыпты. Шамасы, жылап жуўырып баратырғанда жығылып түссе керек. Бул шыққан ура эле ымырт тартып қараңғылықты жутып атыр.

Булардың ишинде тамыр ушлаўды билетуғынлары жоқ екен. Баланың тирилигин бул сапары да Панов аўызына айна тутып билди де тез ансының қасына — докторға жеткериўди буйырды. Биреў алып кетти. Адамлар дағысып баратыр еди, ураға үңилип-үңилип, Кумингер:

— Қойып туры-ың, — деди бир өзи қалса қорқатуғындай хэм өзи урапың ишине диңк етип секирип түшти. — Урада бир зат аяғыма тийип еди.

— Тағы не тапты?! —

— Жылан болмасы-ыл, сабанпын арасында қыста да жатаа береди!..

— Хэзир көремиз, — Кумингер еңкейди. — Мына жерде қусаған еди... — Кумингер тикейгенде оның емшеклигинен жоқарысы жердиң жүзинде турды: — Маузер, жолдас командир! — деп созды оған қайыс-пайысы менеп.

Командирдиң қолынан наған қабы, нагапы, бэри сай турған зилдей шуўмақлаўлы қайыстыы алған Нурахметтиң көзине «лық» етип жас келди. Ол қайыстағы «Б» деген хэрипти таныған еди, өткен жылы саратанда Бағдияр менен Шағал тоғайыпың тусында Кегейлиге шомылғаны ядына түшти, сонда қумға қыздырынып атырып усы «Б» ны лупа менен өзи қайысқа күйдирип жазып берип еди.

Сам-сазлық узаққа созылмады. Тоңлы жерге өкшелерин дүңкилдетисип, тунжырсыўы менен кеткен олар тобын жазбастан отрядқа жазда барып қосылған, бұрын усы аўылда жасаған Қурбандурдының қол былғап шақырған жағына кетисти.

Қурбандурды: «Атаңның аўызын, Байрамэли! Қолын шенгеллеп алыпты ә, Есжан ғаррыда қақысы бардай!» деп, хатқа жазыўға қолайсыз сөгислердиң дымын қалдырмай жыйнап сөгип, ғаррының алқымынап қатты қысымлаған басбашының пәнжелерин жаздыра алмай күшмийтек болып атыр екен, булар: «бул ким, бул ким, таныймысаң?!» десисип халқа жасап анталасты. Қурбандурды усылларды танығаныма мақтанған түрде:

— Мынауысы — Есжан аға деген, танымай не! — деди, сон даўысын уяңлатты: — Хэш ким менен иси де, дәрти де жоқ, «мени урғанды құдай урсын» деген

бир мәхмин, яқшы адам еди, бул хәм Байрамәли менен әшадийлесипти-дә! Булар әшәддийлестирмей қоя ма ақыры?! Буны дайымның баласы излеп жүрп еди...

— Есжапды ма?!

— Есжаңда не иси бар-ә?! Мына доңыздыдағы!! — деди Қурбандурды ашыұлы. — Дайымыздың қаны бар еди буның мойынында, ҳа буны Есжан аға өлтирп қойыты!! — дейди өкпннш пенен бас шайқап. — Өзим өлтиргенде де бир гәп еди...

— Гаррының гегирдегинен сен ол қолды ала алмай-са-аң! — Гәпти Панов бөлди. — Таңгы сууық пенен муз болып қатып қалған.

— Шом жагып жибитейик пе?!

— Онда бир гәп! Екеўин бирге көмгенде не қылады?

— Болмайды! — деди Кумингер. — Сонда басбашыны да салтанат пенен көмемиз бе?!

— Онда шом менен жибитсйик, — деди Қурбандурды. Нурахымет:

— Болмайды, — деди бас шайқап. — Гарры адамның сақалы күйгепи жамаң!

Екеўи бирден бириниң алқымын бири қос қоллап қысыўы менен өлп, сиресип қатып қалған бул еки өшпенлини елеслетпў ушын «П» ҳәрибин еслсў зәрүр. Екеўиниң қолы да бири бирине барынша созылғанлықтан гана бири бири шәйнап таслай алмай қалған шығар. Екеўиниң де бир қырынан параллель жатысы екеўиниң де бир уақытта қулаганынан, екеўиниң де я аяқ серпер, я дәрпенер ҳалы қалмаған ҳалда сылқыйысқаннан дәрек бсрер еди. Екеўи де тиллерин айқара тислетп, екеўиниң де аўызынан жағаларына аққан қан қызылқарақоқшыл шөлмектей муз болып сүмелкенипти. Еки өшпенлиниң де көзлери уясынан атылып шықса бирине бири жолда дүгнсежақтай бир қә-хәр-ғәзеп пенен бири бирине шақшыйысып-патлыйысып қалыпты. Лийкин, басбашының көзи сынар екен; бир көзиниң тусын таңған қара былғарысы пәки ты-қырлаған басынан бирге тайса керек, шөгирмесиниң ишинде жатырдағы, қазықтың уңгысындай ойық көзиниң үсти менен маңлайынан кесе тартылған былғарытаспаның көп жыллардан бери күн тиймесген орышы ағарып, усы бир ақ жолақ сардарды қасқамаңдай-

ландырып атыр еди. Гарры болса «емшегин» оқ жулған шошайманын қулағын уйпаланған сақалынын астынан шалып, илдирип алыпты. Әлде қашшан сөнип қалса да еки көзин бирден түн түнеги серпилген аспаншық Қуяш шығаман дегеншеги әри сууық, әри ҳауайы ақшыл түси жылтыратар еди. Оқ бунын шеп жамбасынан ойып бир қыялау тийиптидагы жууан санынын алдыңғы жағын дамбал-памбалы менен жалбыратып өтипти. Шеп аяқтың мәссисиниң қонышынан қуйылған қан қасаң геуишин толтырып, тарсылдама сууықтан геуиш пенен мәсси бир питкендей болып жылмасып музлаған. Гаррынын шылқылдата басып келген шеп аяғының изи жүзи қырауланған тон жерде қапға малының басылған мәрдей-мәрдей қызылгүреленяп атыр. Қара муртлы, шешек дағы бар, жасы қырықларды алқымлаған Байрамәлииниң оң кебзесинен оқ тийсе де гаррының алқымынан буншелли жаздырылмас дәржеде пәнжелей алғанына тап қалысып атты жигитлер.

— Бул екеуи бирине бири бурыннан ғыжақлы адамлар, — деп билгишсинди Кумингер. — Бирин бири көриуден тура умтылысқан!

— Екеуиниң де жаны бир мәхәлдс шыққан, — деди тағы биреу, тап, «қасында болып, ийманып үйирип қалғандай. Тағы бир билгиш шықты:

— Бирине бири тисни кайрап, бирин бири узақ жыл нзлескен!..

— Мусылман екеуи дес! Бирин бирине бушелли не өшиктирген-ә! — деди Нурахымет бас шайқап. — Мен бир нәрсени түсинбеймен, Панов, бизин Ауғанстанда аўдарыспақ болса, усындай басбашылық гүжий ме?

— Оған даў жоқ.

— Тәэжүп смес, бирақ мен мусылманды мусылман үсейтин бууады дегенге исенбеймен!

— Қызы-ық! — Кумингер таңланды. — Көзинди ашыңқырап қара кимлер, алдында бууысып атырған?

— Мусылманла-ар. Бирақ, бунын себеби бар...

— Қозқарасларын қате-е, жолдас...

— Айтсын-дә себебин? — деди бир талыпимге усаған ашөлең жигит. — Ески китаптарда солай деп айтады. Себеби не, Нурахымет?

— Себеби... Айта берейинши. Себеби аударыспақ буларға басқа діндегилерден — Ресейден келди.

— Сениң Ауғанстаныңа да Россиядан барады, биліп қо-ой!

— Сен дауысыңды көтере берме, жолдас комиссар! Мен түсинбегенліктен сорап атырман..

— Мен сизлерге бір болған исти айтып берейин бе? — деди жаңағы ашөлен талыпйилим. — Сен маған жаман көз бенен қарамай-ақ қой, жолдас Кумингер. Мен медиреседен қууылғанымды жасырын жүргенім жоқ ғой. Оқығанымға исенсем, Нурахыметтики дурсы, мусылман менен мусылман жауласпауы керек...

— Сеники қате!

— Яқшы, мен жаңағымды айтып алайын. Ең әдеп, басбашылық басланған жыллары. Ийшанқаланы басбашылар шауатуғын болды. Сонда ояқтың ийшанлары жаушы жиберіп: «иймамыңды жиберің, сизлер шәриятқа ғылап қыла жақсыз,» деп хат жоллаған екен. Сол бойынша екі жақтың уламалары ойласық төбеде гегирдеклесіп, кітап қарасып, ақыры басбашылардың уламалары бизің уламаларды утып кетті хәм өзлеринин басбашылығын шәрият жолы менен қалаллап алды...

— О қалай?!

Егер патшасыз қалса жаңа патша тикленімен дегенше мусылман мусылманды да шабыуға шәрият қосадыемиш. Сонын ушын-хәм бұрыннан сонға мусылман патшалар тахтының мийрасхорын өзі тириенде таярлайды екендағы, патша өлген моұритте таза патша тахтқа мшип, әдепки патшаның өлгенін дағазалайды екен. Николай аударылған соң журт Керенскийди патша деп мойыламапты. Әне, басбашылар усыны тилге тийек етиптидағы, бизін уламаларды мат қылып, Ийшанқаланы шауып кетипти. Бизін бір мақсым ағамыз сол сөйлесиктиң ишінде болып айтып келип еди, мен соннан еситтім.

— Чепуха! — деди Кумингер. — Енди хеш қашақ да Россияда патша тикленбейди. Сонда мусылман мусылманды мудама шауып жүре бере ме, бәри чепуха!

— Сениң чепухана түсинбедик-ғо?

— Түсинбек шәрт емес чепуханы, бирақ, мынаны түсиниуиң шәрт, Нурахымет, сен көзіңди ашыңқы-

раўың керек. Мына санаң менен эле берин елиңе аўдарыспаң апара алмайсаң.

— Оны ўақтыңда көре берермиз...

— Көрсек көрермиз.

— Кумингердики дурыс, Нурахымет, — Панов араласты. — Хәммемиз де көзимизди ашыңқыраўымыз керек. Ал, ҳәзир ерегисти қойың да мына еки өшпенлини бирип биринен айырың, буйырама-а-аң!..

«Пәнжелер салмақ пенен жаздырылар» деп ойлаған Қурбандурды Есжан ғаррыны емшеклигиниң тусынан қапсыра қушақлап алып, жедел менен тикейтип еди, анаў өлик те жан питкендей, бир көзи үңирейиўи, бир көзип патлайтыўы менен тикленип киятыр!

«Тасла! Тасла-а!» — Хәмме ғаўырласып атырса да таслаўға қонысысының бир жери мертилетуғындай Қурбандурды еки ойлылық пенен албырап турғанда еки өли бирден кескен геллектей бир жаққа аўып, салмағы менен өзин де ала кетти.

Усы ўақытта «зияң» етип, Нурахыметтин қынабынан қылыш суўырылды, ашыўлы аўған жарқ еттирген қылыш Байрамәлиниң билезиклигинен шаўып өтті. Мийкиң, оның менен билек-билек жайында, пәнже — гутқан алқамында, өшпенлилер буўысып айқасқан ҳалында қала берди. Буларды жаздырыў ушын ғаррының да қолын шабыўы кереклигин бул жигит түсинди, бирақ, жасад «о дүньяға» мүшеси толық ҳалында барыўы лазымлығы да сапасына жылт етип үлгерип, жигиттиң жоқары көтерилген қылышы төмен түспестен ғаррының билезиклигиниң тусында дирилдеп турды-турды, сон, қол шапса да қап жуқпаған суи-суўық қылыш ақ жыландәй қылына сүңгиди. Сонын ара-сынша әлле қайда жоғалып кеткен Кумингер: «Пошпо-ош, бул жерде интеллигенттин басы керек!» деп келди. Қайдан тапса, соннан тапсын, қолында ғаз мойын мыс қуманы бар. Ол адамларды кейин шегиндирип, тапқырлығын көрсете баслады.

Сардар мурынының үстинен шөкеленген шүндикке қахәр менен қарал атты, оның сыңар көзиниң қарашығы бурқырған ыссы суўдың күйдиргенине шыдамай кем-кемнен кеңейип баратырғанға менсәр еди. Қайпаған суў айқара тиленген тилиниң үсти менен ағып, сатпақланып муз болған қанды жибитти де гүрең ҳалынан қызыл түске көндирип, Есжан ғаррының биле-

зиклигине, пәнжслерине аға баслады. Кумаптағы сууды ярымлап болды да:

— Ал енди, ғаррының қолын жаздыра берин, — деди хәм өзи ғаррының алқымында шонтық ешектин зигириндей шонтыып турған сәрдардың қолышын үстине лық-лық суу қуйыуын дауамлады. Билезикликтин шабылған жериндеги қан жибип, сууға қосыла Есжан ғаррының тилин айқара тислеп, қыя ашылып қалған ауызына қуйылар едидағы, ғарры өлсе де душпанының қанын ишип атырған бир нағыз қарақалпаққа меңзер еди.

Кумингер айтқан «интеллигенттин басы» ырасында да өз ойының нәтийжесин көрсетти. Қурбандурды, көзине бөле көринип турған сәрдардың бири-бирине өтлесип шеңгекленген бармақларын ғаррының алқымынан үлкен машақат пенен болса да жаздырып алды, алды да ийтке зыңғытқан сасық гөштей былай қарап томп-томп еттирип зыңғытып таслады. Ғаррының қолын болса:

— Не қыласаң усы ийтти, жибер, Есжан баба, жибер, — деп тирилер менен сөйлескендей гүбирленип жүрип анаудың алқымынан Нурахымст босатты. Усы пайытта биреулер палуан сүйеги пыт-шыт болып ауыр жараланған Досжанды булардың тусынан алып өтти, ол ес-түссиз.

Өтираптан англичаны мылтықлар мақталған ғау қылдылар еснитледі.

Биреулер Бағдиярдың өрт шалған сүйегин жабыуға орап түсирди.

Онилаган жаўнгер, қадимги, үстинде сары көпек жата беретугын өртеген гүдинин шоқ аралас қоламтасын ысырып таслап:

— Усының астының тоны жибиген. Басқа жерге бел өткернү мүмкин емес! — десип, өлгенлер ушын ғауқылдасып гөр қазысып атты.

«Өлгеннің изинси өлмек жоқ.» Гегирдек пенен асқан жутым талапе етип, тирилердин тирилигин қалеген уақтында еске сала береді. Жақын уақытлардын ишинде усынан басқа тыныспа болмайтуғынын билген Панов, бес жигитке мынау үйлерден үлкен қазан тауып, суу қайнатыуды, өлгенлерди жерлеп болған сон, «сухой паектан» гвардияшылардың ыссы суу менен

жең алатуғынын ескертти де қалған жұмыстардың барлығын шатыр-шутыр тезлетіуді бұйырды.

Бес жигиттің үшеуі қараман қапысы жанып, төбесі ортасына түскен Есжан ғарының нәхән хәйуанының мүйсінде — үлкен төрт аяқлы темір ошақтың үстінде еле пууы шығып атырған он екі қарыслық шүлен қазанды көрді. Бул усы жауынгерлерге жарма таярлау үшін Мәхийда кемпир, Досжан, Есжан ғарылардың жау келместен сәл ғапа алдын атландырып, еле астындағы отынын да тутандырып улгермеген қазаны еді. Отынды душпанлардың өзлери тутандырды.

Қолларына кийіздің жуалықтарын услап, үш жигит қоламатыны бурқылдатып барды да қазанды ошақношағы менен сыртқа алып шықты. Ийт өлген жерден былайлау, Досжанның өлген аты теңкейип атырған төбеліктің күн шығарлауына темір ошақты талтайтып құрды, қазандағы шөп-шар, күл, топырақ түсіп қалған патас сууды төгіп таслады. Биреуі ишке кирип кетип, жанағы қазанның қасындағы от та тиймеген, сынбаған нәхән суу қабақты арқалап шықты. Истің қалған жағы жөнлесип кете берді.

Мурылының тусында бир елидей қара мурты бар, қайып қапталдан келген адырақ көзлі қарақалшақ жигитін хәмме «Халмурат доктор» ямаса, тек «доктор» деп шақырысын жүрді. Хеш қандай есин жоғалтпаған Мәрзия, өзи усы ауыр жапсаққа жолыққалы «Бизин әскерлердің Халмурат деген докторы бар, соны бир келип көрсетемен. Қолы тийди, болды, аттай болып кетесең!» деп, күйсүй Бағдияр көп айта беретуғын «Халмурат доктор» дегеннің усы бала жигит екенін биліп жатты. «Хәр пәрсенің уақты-сааты бар. Сол көриудің иреті бүгіп келген екен-дә! Енди мени көриудің не керегі бар, азаматым менен жалғызымнан қалып мен не боламан ол дуньяда болса да усы ғапа екі ғайбанам менен бирге болайын», деп, қатты қарарға келип атырған хаялдың қасына жанағы ақ кийимлі Халмурат деген келип:

— Қолыңды бер, жеңге, тамырыңды услап көрейин, — дегенде қолларын соза қоймады, лийкин, көзіннен бийықтыяр жас шығып кетти.

— Бағдияр аға «жеңгенди бир барып көр» дегенде, «жеңгейдің өзи, бир көрерлиги бар ма?» деп басқылай беретуғын едим, суп-сулуға-ақ екенсең-ау ки-

ше! — деп қолын созды бала хәм: — Хәзир бир дегеннен аттай етип жиберемен! — деп мақтанды. Мәрзия доктордан қолын тартып алды хәм қапталында сулық болып атырған Аллаярға ийегин нұсқап: — Қәраматың болса, балама көрсете ғой, шырағым, мен сап болып турған адамман, — деди ләплерин жаланып.

— Сен хәш қашан сап болмайсаң! Сени Төрткүлдеги госпитальға апарып, өзим емлеймен! Хәзир баланды бир дегеннен аттай етип жиберемен, оннан соң, мениң қәраматыма исенесен!..

Буның өзи адамларды исендирип сөйлеуи арқалы да сыйқырлағандай етип емлейтуғын, дүньяны от алып атырса да: «кәрамаат халатта! Аўырыў мениң тегин адам емеслигимди халаттан-ақ билип сергекленеди!» деп, ақ халатын киймей жаралыны да, аўырыўды да көрмейтуғын әри тақыўа, әри қуўақы хәм әбжил жигит.

Сол уқыбын хәзир Мәрзияға көрсетип атыр. Көрсеткени сол, шаппаттай сийлени жыртып алды да ақ шийшеден суў тамызып, төрт бүклеп баланың мурынының тусына басып қойды хәм:

— Сен билесен бе, жеңге? — деди қолындағы шийшені шайқап-шайқап. — Мынаў әбизәмзам суўы! Жаны биротала шығып кетпеген болса, сен жүзге шекем сана, «тоқсан тоғыз» дегенде балаң тирилмесе, онда маған кел! Сен ишннен сана да, маған қарап тура бер, хәзир Досжанды да тирилтемен!..

Ана бар дыққаты, бар ықыласы менен өзиниң бул дүньяда бары-жоғын умытып, қапталындағы баласының бетине бир, жұмыс ислеп атырған Халмурат докторға бир қарап қойып, ишинен: «я-а алла, жалғызыма өзин яр бола гөр! Би-ир, еки-иш, үүү-шшш...» деп, еринин қыбырлатып, сыбырлана баслады.

Соның арасыпша Халмурат доктор: «мынаны таңысып жибер-ер!» деп қасына бир жигитти шақырды.

Досжанды жигит тикейтқикиреп отырғызғаннан соң көкирегин айырып жиберип жараның орынын жапаланашлады хәм жигитке қазаннан жылдам жыллы суў келтириўди буйырып, иши сырланған кишкене ақ кострюль берип жиберди.

— Барыўыннан қайтыўың тез болсын! — деп изинеп бақырып қалды хәм өзи ақ гүмис қысқыш пенен жи-

гилдиктин қарамындай қыпқызыл бир нәрсени үнирсейген жарадан қысып алып:

— Мына оқты көрдің бе, жеңге! Бизлер деген иштен тууған хирургпиз! — деп, мақтанышлы түрде көрсетті, сөйтти де былай зынғытып таслады.

Соның арасынша кострюлли жигит пууын бурқыратып суу әкелип берди. Ишине бир нәрсени сеуип еди, суу лапламадай қызғыш дөнип кетти. Доктор: «сууыңқырасын,» деп шайқап-шайқап, оның ишине бир қамтам пахтапы басты да жараны жууа баслады. Қалған жағы ҳаялды қызықтырған жоқ, ол кирпигин қаға баслаған баласының жүзине үнсиз телмирип, үнсиз жылар еди. Докторға деген шексиз миннетдаршылығын тамшыларында таң шапағын жылтыратыуы менен төмен жумалап атырған моншақ-моншақ көз жаслары аңлатар едидағы, бирақ доктордың бул көз жасларға қарарлық уақты жоқ еди. Досжанның жарасын муқыятлап танып, ҳөлленген, қан қатыуашланған кийимлерин жаңа кийим менен аумастырды, соң үлкен ски постынға бирден орап-шымқап, геудесин тикленкиреп отырғызды да арқасына душпанлардың ат ерлеринен алдырған көпшиклеринен бәлент етип суйеп қойды. Кейин пахтаға «әбизамзамнан» номай-номай тамызып, жигиттин мурнына қайта-қайта басып ала берди, басып ала берди:

— Досжан-ан, ҳа Досжан-ан! : деген сеске ҳаял әсте мойынын бурып қараса, доктор жигиттин еле пахта менен мурнынын ууқалап атыр екен: — Көзиңди аш, Досжа-ан! Мен Халмурат докторман, танып турмыса-ан? — Жигиттин кирпиклери еле жаны бар қара гүбелектин қанатындай әсте ҳәм өлпен елп еткенінде, ҳаял елле не деп өзинен өзи гүбирленди де қайта-қайта өз көкирегине өзи түпире берди, түпире берди. Доктор дәмсиясын жыйнап атырып:

— Әне, жеңге-е, — деди мақтанышлы кейип пенен. — Көрдің-ғо бизиң қараматты! Биз дегеп, Ҳәкимулықпанның кітабынан тәлим алған доктормыз! Ал, сен болсан, маған тамырыңды услатпай жақсан!

Еле сени сауалтып, қазыуға жиберемен өзим! Бунның ушын бир нәрсени ислеуин керек сенни, бириншиден, Бағдиярды көп ууайымлама, оннан түсер пайда жоқ! Оның өзи өртенип тууылған жигит еди, өртенип өлди! Өртенгенде не ушын десе, халық ушын! Қәнекей, мен

де сөйтіп өртеніп өлсем! Қолымнан келмейді, биліп қой, бірақ, халық үшін өртеніп өлгендер биздерден гөре жүз жыл көбірек өмір сүреді! Бул, бир, екіншідеп, менің гәпиме исен, мен Ҳәкимұлықпан түсінсе бес мәрте, билесең бе, бес мәрте аям берген докторман! Соның үшін бар ғой, менің гәпиме исенбей, менің айтқанымды қылмай өліп кеткен адамлар-хәм асқақы болады, менің айтқанымды қылмаған адамлар — хәм сондай, соның үшін менің айтқанымды қыл, Бағдиярды көп уғайымлама, онда өзің түге мына Аллаярдың да өлтиріп аласан. Келистик пе соған?

Ҳаял жуған орынына созып түрсинди, оның көзлеринен өмірден үміттің ушқыңларын көрген доктор:

— Саған да айтарым сол, Аллаяр ғошшым, әкен жылайманды жаман көретуғын еди. Әкеннің улы болсан, оны гөрінде тыныш жатсын десең, биріншіден, бул дүньяда жалған сөйлеуші болма, екіншіден, душпаңныңан албырап қорқыұшы болма, үшіншіден, өле-өлгенніңше уғайымнан сарсылып, жылаушы болма, «өкем ырза болсын» десең, жылама, келистик пе?

Бала үнсиз ийегін екшеди.

— Әпе, азамат! — деди Халмурат оның арқасынан қағын. — Ҳәзир Бағдияр аға менен хошласамыз, ол өлген жоқ, ол тири, биліп қой, ертең де, оннан соң да тири болып тура береді, сонда көзінде жас көрсе, шата-ақ! — деп, бурмшқа ашшылағандай басын шайқады. — Онда дым шатақ болады!

Екі адам анадайда Мәһийда шешейдің биреуі бас бетинен, биреуі аяқ бетинен көтеріп, шашы уғдардуғдар болған қалында ағаштай сөррийген денесін таза топырақтан үйілген төбешік бетке алып кетіп баратырды.

Тағы екі гвардияшы келин, жабыұға оралған Есжан атаны көтеріп кетті. Бағдиярдың шала жанған сүйеклері оралған киіз қаншан-ақ гөр таманға жөнетілген еди. Панов келин, Мәрзия, Досжан, Аллаяр отырған арбаны қосыұды буйырды, булар гөрдін жийегіне бармаса да арбада отырып-ақ узақлаудан мархумлар менен хошласып қалыуы керек екен. Ҳәп-замағта Кумингер солай қарап арбаға қосылған атларды жетеп кетті.

Мархумларға өзінің керекі жоғын доктор жақсы ғана билетуғын, өзінің мына арбадағы үш бийтаққа

хәзирги аўыр хәм қайғылы пурсатларда көз қулақ болып, сергеклендирип турыўды кереклиги де жақсы түсінетуғын еди. Үш бийтапқа бирим-бирим, қайта-қайта жалтақлап: «Мәрт болы-ын, мәрт болы-ын, жыламаўға жаңа келистик-ғо!» деп, сергеклендириў менен хәлек

— Мархумларды өзим қушақлап аламан! — деди де ең биринши болып гәрдин ишине Кумингер секирип түсти. Булардың ишиндеги мусылманшылығы басым Нурахымет деген аўған жигити Қурбандурдыға:

— Мен түсейин-ши! — деди. Ғайры диндеги адамға мусылманның жасадын қушақлап алыўда шәрият қоспайды!

— Ҳаўўа, ҳаўўа, сен шық, Кумингер! — деп тиришеленди Қурбандурды. — Аўдарыспақ өз жолы менен, мусылманшылықтың мерасими өз алдына.

— Мен воопше, мусылман да емеспен, кәпир де емеспен, гәпинди қой, Қурбандурды! — деп бақырып жиберди Кумингер. — Мен тек интернационалист большевикпен! Сөйтип жүрип, партияға өтпекшисең-аў!

— Тыны-ыш, жигитлер! — деди Папов. — Даўды қойың, мейли, Нурахымет-ақ түссин!

— Мен усы отрядтың комиссарыман, жолдас Панов! — деп қызды Кумингер. — Мен партиялық тәртиптиң бузылыўына жол қоймайман! Досжанның әкеси Есжан ғарры да большевик болып өлди деп есаплайман, биллип қойың, жолдаслар! Бағдияр сирә да большевик. Та-ақ, менниң тағы бир өтинишим бар: мен мынаў Есжан ғаррыға тирисинде бир хызмет қарыздар едим, соны ең болмаса, өлгенинде өтсейин-ши? Әкелиң ғаррыны!

— Бериң, берениз-дә! Уақыт өтип баратыр!

Паповтың усы буйрығынан соң, Қурбандурды менен Нурахымет Есжан ғаррының жасады оралған кийиздин еки басынан услап Кумингердин паралель созылған қолларына кесе салды.

Кумингер оны гәрдин ултанына әсте жайғастырды да ең әдеп үш адам еркин сыйгандай етип, кийиздин орамын еки жаққа жайып жиберди. Соң ғаррының басындағы шошаймасын шешип алып сырттағыларға узатты.

— Мурынын қублаға қарат! — деп ескертти Нурахымет. — Белбеўин де шешип тасла!

Кумингер Есжаан ғаррының арқаға қарап атырған жүзін құблага бурыуға талаптанбады. Бирақ, белбеу-ин шешип, сууырып атыр еди, ғаррының шапарының шалғайы белбеудин тартылыуы менен астына қарап жыйрылды да көйлегиниң етеги құрсагының тусынан ашылынқырап қалды.

Белбеуди сыртқа зыңғытып болып, етегин дүзестире бергенинде Кумингердин қолы көйлектиң ишіндеги қандайдур да бир қағазға тийди. Таңлануу менен қызығу деген тири адамды ҳеш қашан да, қууарышта да, қайғыда да, арқайы-бийғамлықта да, қорқынышта да таслап кетпейтуғын қасийет. «Бул не екен өзи!» деген қызығуу Кумингерге өлген ғаррының етегин омырауына шекем аштырды.

Күн шығууға таялып, этирапты роушан еткен жақты гөрдin ултанын да жақтыртып үлгерген еди. Гөрге анталасып турғанлардың: «Ҳау, ҳау! Бул не өзи!!!» деген таңлақлы ғауыр-ғауыры күшейе берген соң шыдамай арбанып қасынан келген Халмурат доктор да:

— Не көрип тұрсыз?! Не, не өзи?! — деп үңилди.

— Көрмей тұрсаң ба не екепин?! Ленинин сүүретиге!!!

— Былай ал, Кумингер?

— Алынбайды, қан менен қатыуашланып қатып қатыпты!

— Алсеш еллен!!!

— Алынбайды деймен!!! — Кумингер оннан да бетер жекиринди.

— Бул сүүрет бизиң конторда туратуғын едиге, ким берген?!

— Мен бердим, — деди бойын тиклеп Кумингер.

— «Басбашы жыртып таслар» деп, қойынына салса керек...

! Солай болғаны, — деди Кумингер. — Айттым-ге, ғаррыны большевик деп! Сен оны мусылман етпекшисең, Нурахымет!..

— Бизин аўған ғаррылары да усындай болармедиге?!!

— Болады-ы, асықпа еле! Ал, сүүретти не қыламыз, қосып көмип жибере беремиз бе? — деди Кумингер.

— Онда саясый қате болмаспекен?!

— Сүүрет алынсын!

— Көмиле берсиң-дә!

— Лениниң, сүўретин қалай көмесей?!

— Ал енди, сен бул ғаррыны Ленинен қалай айыра аласаң, жыртылады-ғо!

— Көмилсин! Бул дүньядан бир сүўрет буйырмай ма!

— Көмиле қойсын...

— Онда Бағдиярдың жасадын әпериң!

Нурахымет пенен Қурбандурды әперген жасадты ғаррының оң жағына қойды да: «Бул усы турысында қала берсин, буның партбилети де, кийимлери де жанып кеткен,» деди Кумингер.

Ғаррының шеп жағына кемпирин қойды да Кумингер гөрден шығып, үстиниң шаңын қағынды.

Ендиги жағында усы аўылдың адамы сыпатында Қурбандурды бийлик стти. Ол еки жигитке өзинен әдиран қалған гөне тамның еки қарамаң қапысын топсадан қопартып алдырды, Бағдиярдың да еки қапысын қопарып келиўди буйырды. Өзи қарымның гырдогегрегин бел менен аршытып, қапылардың жерге тирелген жийеклеринен ызғар өтпеслиги ушын баўлы қамыслардан жастық берип төсеп шықты да әдеп өзиниң еки қапысын, соң жигитлер ҳазир ғана әкелген Бағдиярдың еки қапысын кессине жалты, олардың үстине баў-баўы менен тағы қамысларды қалын етип қаластырып шықты.

— Жолдас Панов, биринши гезекте мархұмның балалары топырақ салыўы керек, — деди Нурахымет. — Буның ҳеш диний тәрспи жоқ!

— Биз ол жағынан қорқпаймыз, бирақ, Досжан арбадан түсс алмайды ғой?

— Мени түсирикле-ер! — деген сеске жалт қараса Аллаяр орыннан дәрпенин атырған екен. Халмурат пенен Кумингер оны арбадан сүйемеллеп түсирип еди. балаңын өзи-ақ салмақсыздай қаңғалап, гәрдин басына қарай жүрди. Усы ўақытта ғаррының шошаймасы: шегелсн ызғар топыраққа толтырған Нурахыметте арбаға қарап жүрди. Шобайманың еки ирет оқ жулып кеткен «кешлегилен» ләм топырақ сытыр-сытыр жерге төгилип баратыр.

Нурахымет топырақлы шошайманы Досжанның саў қолы таманға қойды да шинелниннн бир шалғайын жоқары жая көтерип:

— Досеке, — деди өлпең ғана. — Буденовқадан то-

пырақ алып, шалғайыма таслап жибер, өзим апарым саламан!

Жигит дәлсіз қоллары менен еки-үш қысым топырақ алып таслады. Биреу шошайманы Мәрзияның да алдына қойды, ол да сөйтти. Топырақ Нурахыметтин етегінен гәрди қаплаган баулы қамыстын үстине сытырлап шашылды.

Бир билгені бар шығар, анау жақтағы төңкерілген қайықтың көкке қараған ултанып басбашылардан түскен қыл жаланған сүйек саплы қанжар менен Кумингер қунығып шуқластырып атты, оның не қылып атырғаны менен дәш кимнин иси бола қойған жоқ.

Шалғайып қағып таслаған Нурахымет:

— Мынау биреу озиңе ғана қолай жеп-жеңіл кепше екен, усының менен сала ғой, ишим, деп, Аллаярдың қолына белдің жәнеуит дәстесин ұслатты. Аллаяр топырақ таслап атырып абайлады: бул қәдимги, Есжан атаның әкесинен мийрас болып, соннан бери желине-жслине кепшеси шығып қалған памбар бели! Не бары буннан бес-алты саат илгери Әуезмураттын гөне қудығындағы Аман менен Ораздың үстине Есжан ата екеуи алма-гезек топырақ таслаған да усы бел еди. Сонда ғарры ояқ-буяғы бес-алты саат-ақ соң усы бел өзинин де үстине топырақ таслайтуғынын ойлады ма скен! Бирақ, жеркенилип көмилиу менен иззетленип жерлениудин парқын бала ойлай алған жоқ. Тез шаршап қалды да белди Қурбандурдыға берип, көзлери тынып, отырып қалды. Халмурат оны сүйемеллеп, арбаға алып кетти.

Усы мәхәлде қайық таманнан қулақларды шыңлатарлық дәрежеде хулиғаншылық лепен Кумингер ысқырды қәм онлаған жигиттин тез қайықты алып кетиуи кереклигин айтып дауыслады.

Атылған топырақты атылғанындай жауынгерлер қоллары менен аймалап гәрди қаплаган қамыстын үстине жайып атты. Қалыңлығы еки қарыстай болған ұақытта онлаған гвардияшыға қайықты көтертип. Кумингер жетип келди: «Болды, болды, енди топырақ салмаң» деп тоқтатты да, қайықты гәрдин үстине сұлдер жасатып төңкертти. Сонда жигитлердин сауаты барлары қайықтың көкке қасаған ултанынан: «Бул жерге революция қурбанлары — қызыл гвардияшы интернационалист большевиклер — Есжан ата менен Бағдияр

палдан жерленди. Бул шамшырақ адамлардың ҳеш қашан рты өшпейди, мәңги даңқ оларға!» деген рус тилиндеги сөзлерди оқыды.

Қара майы ағашына шекем ойылып жазылған бул ҳәриплер қара мәрмар тасқа қашалып ақ пенен сырланған таңбалардай патлыйып-патлыйып турды. Әлепше хат таныса да оқый алмайтуғынлары оқый алғандарынан, русша «гвардияшы, интернационалист, большевик» деген, көкирекке яд болып қалғанынан басқа сөзлерине түсинбейтуғынлары түсинетуғынларынан: «Не депти, не депти?! деп сараса, тағы биреулері: «өзирис сарасеш, мени бир орыс тууып па!» деседи, я бирине бири ежелеп оқып, түсиндирип атырды.

Ғаррының жазда қауын шертек соғуға ийетлеп, пияздай аршып, үйден жырақлау жерге тақлап қойған төрт бақаны бар еди. Курбақдурды менен Нурахымег соның бирин қәбирдин басына көмип, түбин «эңкилдеп» нықлау менен аўара еди. Панов оның бир айырына ғаррының басынан шешилген жулық шошайманы кийгизди де узақлап турып сырттап қарады. Шошаймадағы оқ жулған «смшек» усы бақаның ушы шыгып турарлықтай етип шақланып, әдейи атылғанға меңзер еди. Усының менен «питти, питти» болып еди, ҳәмме аңтан, ҳеш ким сөз де сөйлемеди, бундай салтанат болмасын билгенде «басбашы салтанат пенен көмилини кетеди!» деп, Есжан ғарры менен Байрамәли сәрдардың жасадын бирин биринен ажыратыу ушын сонша машақат, сонша ўақыттың ҳәжети не еди?! Ең болмаса сапқа дизгенде болар еди, өйтпеди де, саатына қарап турып, Панов:

— Жәми он бес минут ўақыт беремен! Аўхатланыўға он минут, арбаларды қосып, жолға таярлауға бес минут! Дағысын! — деп буйырыўы мәтдал, ҳәмме турған турған жеринен тым-тырақай болып, кими котелегин, кими сарқумларын ала Есжан ғаррының төрт аяқлы темир ошағында бурқылдап атырған қара суўлы шүлен қазанға қарай жуўырысты.

Үш-төрт күнлик қамалда азық-аўхатын әбден түўескен аспаз жан басына бес тилимнен қатқан қара нанды бурын таярлап қойса керек, барғанның барғандай қолына услатып атырғанын анадайдағы арбаның үстинен

көрип отырған Мәрзияның есине бағана Бағдияр, Досжан келген пайыттағы «жарма, жарма» деген сөздер жаңғырып түсін атты.

Еки-үш тилім дәннен сындыратуғын қатты нан, темир чайнек толы қайнаған суы Халмурат доктор тәрпинен арбадағыларға да жеткерилди. Доктор жигит хәр қайсысына тийісли наны менен бир-бир сарқум суын беріп атыр еді, гезек өзине келгенде доктордың нанлы қолын ысырып, Мәрзия:

— Доктор қәйним, — деди өлпең дауыс пене. — Өзлериңиз же-ең...

Бағана келистик-ғо! — деп бақырды Халмурат. — Минен, суы, минен на-ан! Бир усағын түсирмей жейсен!

Мынау бөдайбад дауыстан қаулыққан хаял созылғанларды қалай услағанын өзі де билмей қалды. Бәри бир, тисен өтпейтуғын еді, доктор:

— Суыға бас даймен! Я ауызыңа шайнап салайын ба?! — деп, тағы бақырды.

Хаял қақалып-шақалып, ғаузана баслады. Ал, Аллалар болса, докторды түк қыйпаған жоқ. Досжанға доктордың өзі ишкізип атты.

Хаялдың ядына әдеп себетте желінбей қалған, бәлкім күйіп кеткендур, зағаралары, соң марданлар түсті. Бийшара гарры «кеткенлер қайтып келсе не жейды!» деп, жазы менен сол марданлардағы дәнлерди қаралай өшип жеткістіріп еді-ау, кеткенлердің қане келгени! Бир ғана Қурбандурды жүр! Усини ол докторға үлкен бир жақсылық ислей жақтай ескертіп, «хәр үйдің марданьында дән қалып баратыр. Ең болмаса ат жемиңізге жарар...еді» деп еді, «кеткенлер келеди, — деди ол да.— Бундай адамсыз ауылды басбашы да титпейди. Дәнлер, нийети қайыр, ийелерин күте берсин...» Буны паныстың мәржасын сыпырып отырған Кумингер де мақуллады. Шыраны докторға нұсқап: «Мынау сөнбейтуғын шыра!» деп, негедур, күлди.

Андайда:

— Сен аспаз емесен, бир бәлесен! — деп атыр биреу, қазанға тийген сарқумлардың шақылдыларының арасынан дауысы ап-апық: — Тек суың есапсыз сениң! Сениң орыңында мен аспаз болғанымда анау шала жансар атлардан биреуін шалып таслап, бир қазан гөш қайнатар едим!

— Оған ұақыт жоқ...

— Пуштарлап алып жүргенде ишине тебетуғынбеди сол атлар!..

Оған закон жоқ. Сен не, басбашымысаң?!

— Бәри бир, пуштарлап алып жүргенде болатуғын еди, — деди тағы биреуі налынып. Аспаз аңсат жууапқа көшті.

— Оны Кумингер менен Панов шешеди.

Ерегис узаққа созылыуы мүмкин еди, хәмменнн жау-жарақларын қолына алып, сапқа турыуына буйрық болды, керилдескен сеслердин орынын сатыр-сутыр, шақыр-шұқыр, дүсир-дүсир дилер аўмастырды да көзди ашып-жумғанша жаўынгерлер сымға тарткандай бир қатарға дизилди. Кумингердин қолында жанған бир паныс, Панов Аллаярды жетеклеген, үшеуі саптағылардын алдына келди де:

Нәуқыран гвардияшылар, — деди өлпен болса да нықлап сөйлеп Панов. — Жолдас Кумингер жолдас Аллаяр Бағдияровичти гвардияшылар қатарына алыуды усыныс етип атыр, аламыз ба?!

Отызлаған жаўынгердин бирден үн қосып:

— Аламыз!

— Аламыз!!

— Аламыз!!! — деген сеслери этирапты жаңғыртып жиберди.

— Бүгин биз ең жақсы, ең ақ көкирек, ең бақадур бир жаўынгер жолдасымызды большевик Бағдияр Қудаяровты жоғалтып алдық. Буның өзи революция ышқында өртенип тууылған коммунист еди, революциялық гүресте өртенип өлди! Мәңги даңқ оған!

— Даңқ оған! — деп төкирарлады гвардияшылар.

— Даңқ-қ оға-ан!!! — деп жаңғырды Есжанның жаңа бағлары.

— Даңқ оға-аанн! — Гөне тамлар гүнгирледи. Панов даўамлады:

— Бирақ оның жаўынгерлик жарағы ийесиз қалған жоқ. Орынына нәуқыран жас палапаны — Аллаяры келди. Сизлердин атыңыздан буйыраман: гвардияшы Бағдияр Қудаяровтың жаўынгерлик жау-жарағы жас жаўынгер гвардиямыздын ең жас ағзасы Аллаяр Бағдияровичке салтанатлы жағдайда тапсырылсын! Музыка!!!

Қыпшақтағы еки жүздей әскерлердин маршларын жаңлатып жүрген бес ғана духовойшы еди. Үш күнлик

қырта-қырт қамалда оркестрге зәурлік болмай қалды. Оркестршілердің кими граната, кими мылтықтарын алып топылысқа шықты. Солардан аман қалғаны — шүлен қазанға бастырса емиң-еркин қақпақ бола беретугын үлкен барабанды алдына кесесіне қыстырып, ұақты-ұақты тау гүңгірлегендей «дүңк-дүңк-дүңк» гүмбірлесип жеткеріп жүретугын, жүзі сепкил украин жигит еді, ол ақшамғы халқаны бузып өтіп баратырған жерде оққа уштыдағы, барабаны ыраштың басынан тап муз айдышының жары ортасына шекем жән-жақты гүлдирмамай «данғыр-дунғырлатыуы» менен дөңгелеп кетип отырды, кетип отырды. Оның қай жерлерге барып қулағаны менен қизіқсынған адам болған жоқ, «байтал түе бас қайғы!» Аман қалғаны — цыганға усаған молдаван. Қалған төртеуі набыт болды. Сол молдаван өзінің суўегизге усаған айлапбалы үлкен мыс гернайын гөр қазыла баслаудан-ақ қапталынан қалдырмай жүр еді, Панов «музыка!» деген буйрықты да оның гернайы менен барып саптын басында тұрғанын көріп берсе керек.

Қурбандурды Бағдиярдың цағаны салпылдаған камарын әкеліп, Пановқа уелатыудан-ақ молдаван қәдм-ги таныс марш напасына уртын томпайтып, көзлері патлайғанша пәтленіп үрледі. Үлкен мыс гернайдың бір бап пенен, бір ыртақ пенен шыққан: «Ха-ха-ха, ха-ха-ха! Ха-ха-ха!» деген сестінен, тап дәрьялықтан усы кәраға шекемги гәне сайлар, буһнап анау тауға искем созылған далаңлықтар ләрзеге келгендей, Есжан атавың бағынан үрккен бір топар қара ғарғарлар, дәрьялық таманға уўлашуу ғақылдасып, қаймығысып жалпылдаса баслады.

Балапың қыпша белине байланған палуан әкесинин ламары кенлік етіп, цағанының салмагы қайыстың бір жағын бөккесіне шекем қыйсайтып, онша жарасыңқырамай турды. Жалғызының дыққатты усышелли тартып атырғанына анасының кеуіли кем-кемнен елжиреп, кем-кемнен табаға түскен муздай еріп, ийегі кемсенлей баслағанда «Өзинди бас, кише, өзинди бас!» деп буйырды доктор. Соның арасынша Қурбандурды қундасы жанып, темирлері ғана қалған Бағдиярдың бесатарын балаға усынып атыр еді.

— Оны қәбирдің басына шанш! — деп буйырды Панов: — Жас гвардияшыға өзі олжаға түсірген ан-

личаны мылтығы берилсин! Душпанының өз мылтығын өзіне қарап атсын!..

Мыс гернай этирапты титиркендирип, тағы да аққылады.

Таза мылтықты алып, оң жағында муштай болып тұрған Аллаярға бурылып қарамастан, туұры сапқа қарап тұрып, Панов:

— Гвардияшы Бағдияр-ов! — деп қәхәрли ыргақ пенен екшеди. — Сапқа тұрыуы ушын қадемле-сп жеңе-е!..

Буйрықтың бәри өзбек тилинде еди. Бала барып, дизбектин ең кейинине дизилди. Жалғзыын халық қатарында көрген ана енди парасат болмады, қуған-ныштап еңиреп жылап жиберди.

«Митинг усы менен тамам шығар» деп еди ишинен Нурахымет, митинг еле ашылмаған екен. Митингти Панов ҳәзир ғана ашық деп жәриялап, сөзди Қурбандурдыға берди. Булардың ишинде Қурбандурдының усы аўылдан екенин Кумингер де баяғыда Есжан ғарры айтпағанда билмейтуғын еди, Панов та билип атыр.

— Бирадарларым, доғанларым, — Қурбандурдының дауысы дырилдеп кетти. — Маған Есжан атаның басында сөйлеу оғада аўыр. Бирақ, қыямет күни қонысыдан, айтпасам болмайды. Мен Есжан атаны көзимди ашқалы билемен. Усы Бағдиярлар менен жалаң пүт бала күнмизде-ақ оның анау әдиран қалып баратырған ерик бағына талай урлыққа барғанбыз. Сонда ол: «уры болып кетесизго, урламай-ақ жей берин, балларым. Есжан аған сау тұрса, дүньяның бәрин бағқа айналдырып береди елс»... дегенлери есимде. Оннан бағ қалды, бирақ, орманына жете алмай кетти. Бир, қой аўызынан шәп алмайтуғын биймәләл, «Өзин тиймесең саған ҳеш ким тиймейди» деп жүрген ғарип адам еди. Оның бала, бүгінги сәрдар менен бууысып өлген қәхәрин көрин жағамды усладым, әстаупыралла-а, сәрдар болғанда да Ханжөнәйттин оң қолы, атақлы сәрдар еди..

— Сен қайдан билесең оны-ы?!

— Мечен анам сол аўылдың қызы. Бул сол аўылдың ханы Байрамәли еди, түсиндиң бе! Әне, кимди жастық стил кетти, Есжан ата! усы бала, бул ғаррыны буншелли өшиктерген қәхәр-ғазепти айт! «Мен көк те болмайман, қызыл да болмайман, ақ та болмайман, сонда маған ҳеш ким тиймейди» деп кошпей қалған екен...

— Өйтп та баламаң енді..

— Таба емес, тоба-а! Пах, тиймепти — аў, қане тиймегени! Қызыл болмағаны қәне! Гәптиң тоқ етери: заманы бирдин қамалы бир, жәмийеттен узақта жасағаның менен жәмийетлик өмирден тысқары, заманның ағымынан бийтәреп жасай алмайды екенсең. Мен бүгінги Есжан ағаны көрип, соған исендим, доғаналар! Мен жаңа жыл қайтарып, есаплап қарасам, бул мениң әкем менен түйдей жаслас еди, жылын сонлықтан билемеп, сөйтип... есаплап қарасам, быйыл жетпис үшін толтырыпты бул киси. Жетпис үш жылда ислей алмаған мәртлигин, көрсете алмаған батырлығын өмириниң тап усыбүгінге ең соңғы ақшамында көрсетипти-аў! Мен болдым...

— Жолдаслар! — Бул Пановның дауысы. — Қурбандурды қызық факт айтты. Буны бәримиз де ойлапсақ арзыйды, мынанқараң: жетпис үш жасқа бергисиз бир ақшам, бир ақшамға арзымайтуғын жетпис үш жыллық өмир бар екен-дә! Демек, өмир өзиниң мазмунлығы менен бақаланады, өткен күнлери менен еме-ес. Сөз комиссарға.

— Мен дым аз сөйлеймен, — деп ескертти Кумингер. — Мен Есжан ата менен тек бир ақшам ғана болдым. Буның өзи, дәрьяның шырашысы екен. Мен — жаралыман, бул — саў, мен Төртқулден Қыпшаққа қашып баратырман, бул шыра жағып жүр екен. Бир ақшам дәрьяда жүзип, бакенлерге мынадай паныс жақтық, — деп панысты жоқары көтерип көрсетти. — Сол кисиниң сондағы мына гәли есимнен шықпайды: «адам адамға шырақшы, адам адамның кеуилине шыра жағады. Мен жаман болсам бола қояйып, бәри бир, мен де шырамап, себеби, мен өзимниң қателигимди өзим көрсетип тураман, өзимниң қайырымды өзим көрсетип тураман. Сонда мениң қайырыма келип, өмирде жүзип жүрген басқа адамлар қайырламайды. Олардың жолында бул да мениң шырақ болып жанғаным, демек, оларға жақсылық ислегеним,» деп еди, бийшара. Ойлайман соннан бери, ойланып қарасам, бул бир өз алдына пәйласуф адам екен. Бул жаман болып өлген жоқ, буның мәртилигиниң өзи әуладларға мәңги өшпей көринип туратуғын шамшырақ. Усындай шамшырақ адамларымыз көбейе берсин, биримизге биримиз шыра болайық, биримиздин жолымызды биримиз өлсек те үсейтип жақтыртып тура-

йық! Мен буны табаным тийген күпи тууылған Венгрия-
ма барып, сада дийханларға айтпай турмайман. Кәби-
риңниң басында ант етемен, қәсийетли Есжан ата, се-
ни мен Венгрияма шырақ етпей қоймайман! Сен сөн-
бейтуғын шырақсан, сен мәңги өлмейтуғын шырашысан!
Сенниң өмириңниң тымсалы сыпатында қәбириңниң ба-
сына мына шыранды жағып кетпекшимен. Ҳәзир бунын
майы түүесилсе издеги әуладлар май қуйып жаға бе-
реди!

— Сөйтти де бақанның екинши ашасына панысты
апарып қыстырды. Ҳәзир әтирап жақтыланып кеткен-
ликтен ғана шыраның жақтысы онша билинбес еди. Ҳеш
жерде ҳеш нәрсе жоқ, Нурахымет ҳеш кимнен урықсат
та сорамады. Турған жеринен бақырды:

— Интернационалистлермиз-ғо ақыры! Мен де сөй-
лейин-ши! Араңыздағы жалғыз аўғанлыман-ғо ақыры!
Мен шынымды айтайын ба, мениң тап усы ғаррыдай
болып, аўғаныстанымда өлгим келип тур! Кумингер
таўып айтты, заңгар, қанекей, мен де аўғаныстанлыла-
рымның көкиреклерин жақтыртып, шырақ болып өлсем!
Мени қарғаңлар, «аўғаныстанына барып, басбашылары
менен атысып өлгей» деп қарғаңлар!..

— *Мылтықлар аспанға бағдарлансы-ын!* — Папов
бул. Барлық мылтықтың сүмберлерин тап бир мылтықтай
болып көкке шошайысты. — 1910-жылдан ВКП (б) ағ-
засы, душпанлар менен айқаста революция иси ушын
қаҳарманларша қазаланған Бағдияр Қудаяровтың мән-
гилигине салют!

— Отызлаған мылтықтан «зуў-зуў» оқлар аспанды
гүмбирлетип жиберди. Папов түсирген қолын тағы көк-
ке көтерди:

— Тап, усы өткен ақшамнан баслап ВКП (б) ағза-
сы, өткен түннен баслап қызыл гвардияшы, он тоғыз
душпанды қыйратқан үш қаҳарманның ең кексе, ең
при жулдызы Есжан ғаррының мәнгилик өмириниң бас-
ланыўына, салют! — деп сермеп қалғаны да сол, оқлар
гөне тамларға жаңғырықлап кетти.

— Он тоғыз душпанды қыйратқан үш қаҳарманның
екеўин тәрбиялап шығарған Мәхйида апамыздың хұр-
ветине, салют! — Гүмбирли тағы да тәкирланды.

— Ең қаҳарман Аллаяр Бағдияровтың революция-
лық атланысқа қойған әри тунғыш, әри сәтли қадемине,
са-лютт!!!...

Усы — салтанаттың ең соңғы гүмбирлісі екен. Бұйрықтан соң арбалар тақырласып Төрткүлге қарай жаңа атланысқа жолсыз бағдар алды. Гвардияшылар Есжан гаррының басбақлы сыйыры, қос оғизі үйтпе болып, қоланса сасып атырған қорасының қоламтасының қасынан жылысты.

Хаял адамның артына қарауы қала ма: «Дуғдыр қәйним, — деди Мәрзия көзлерінің жасларын ғолабадай жеңлері менен сыпырып. — Баспақ пенен сыйырда не жазық бар еді, қорада қала берді-ғо!.. Аштан өледі-ау енді!..»

— Хау, солай ма?! — Халмурат доктор бірден хаулықты да Курбандурыны шақырып: — Жууырр, — деди. — Жеңемнің басбақлы сыйыры қорасында қалып қойыпты! Хау, Төрткүлге барған соң да кишеме ағарған кере-ек! — деп бақырып қалды оның изінен.

Ай-хәй дәрийқа-ай! Келіншек болып, еңкейіп түскен есік, ашына да, жалаңашына да қайыл, Бағдияр менен шайылжып-шалқып жүрген жаслық күнлер, ашшы-душшысын сонша жыл бірге татысқан өмір, тойларында күліп, азаларында азынасып хаяллар менен жоқлаулар айтысқан қәдирдан елат, бұлбиллер ушып, зақ қонып, қара күйе күлге көмиліп, кем-кемнен ізде қалып баратыр-ау! Қыз күнлерінде көп айтатуғын, келіншек күнлерінде көп шертетуғын «Бозатау» қосығын, пегедур, еңиреп отырып айтқысы келеді, дәрті бар-дә дерманы жоқ, хәр муқамында нәпес алған сайын «хып-хып» дегизіп, еңкилдетіп, шыңқобызың гә ғаздың хошласыуларына, гә аққуудың сыңсыуларына салып шерткиси кеуіллінің шерін тарқатқысы, ишин өртеген дебдиуди шығарғысы келсиді, өйтсейін десе шыңқобызы жоқ, ол анау еле үстинен пысқып түтіні шығып атырған жайдағы сабаяқта қалып қойған. Хаял жаслы көзлері менен гә Есжан атасының сонша арзыу-әрман менен Хийұадан соқтырып алдырған Қоқаны арбасына, гә оның қәбирінің басында жылтырап қалып баратырған жекке панысқа телмиреди, бууалдыр жастың арасынан жекке паныс көзіне гә екеу, гә үшеуге жикленгендей булдырайды. Мине, баспағы менен сыйырып қорсылдатып қууып, Қурбандурды да жетіп қалды. «Бұл яұмытты басбашыларына кетті деп те жүрдик-ау, адамның көкірегі — доңыздың гүркесі...» деген хыял кешті хаялдан.

Патырақласып шауып жеткен сыйыр менен басбақты хеш ким арбаға да тиркемеді, хеш ким усламады да, хеш ким қайтип қыстамады да, ууыз емген ауылы қорқынышлы көрінді ме, әлле нешше жыллар желинин ууқалаған қайырқом қоллардан қалғысы келмеді ме, екеуи бирден арбаын қапталында туяқларын шықылдағып киятыр.

Шаршап қалған Қурбандурды Досжанға қапталласып келди де: «Қалып қойыпты, сыйырға барғанда алдым. Әкеңнің көзи. Керек болады,» деп, Досжан менен жанағаштың арасына қәдимги намбардан көпшеленген Есжан гаррының ата мийрас белин тығып қойды. Үйинеч ең болмаса усы гурлым нәрсениң естеликке ергешине Досжап баладай қууанып, езиу тартты.

— Ялырмай, бала, — Қурбандурды таңлайын тықылдатып, басын шайқады: — Арбаң қала берди-ау! Айтайын да демейсең!

— Гөне арба гой Қоқаншың үлгисиндеги, — деди Досжан, өлпсн.

Кереги жо-оқ, — деп сөзге араласты Кумингер. — Хәр дәуирдин өзиниң арбасы бар, хәр дәуир өзиниң арбасын айдайды. Ал енди жолдаслар, мениң ишим пытырлап баратыр! Мен сизлерге венгерлердин «Елди көрер күнлер бармекен!» дегеп қосығын айтып берейин бе?!

— Ол қосық Хажынияз шайырдики!

— Кимдики болса, соники болсын. Венгерлерде де бар сондай қосық!

— Бар болса, бар шығар, — деди Нурахымет. — Елди сағынған бирХажынияз дейсең бе! Ондай қосық тап бизид аўғанларда да бар! Айтын берейин бе?

— Айт, айт!..

Қайғылы қоңыр дауыс кең даланы гүңирендирип жиберди.

— Ал енди, сен айт, Кумингер? Сеники қандай? — деди Нурахымет. Хәзир ғана шулғышып киятырған Кумингер басын шайқады:

— Мен айныдым, айтпаймап! — деди орынынан бир қозғалып.

— Ха-а, о неге?!

Хәр ким сағынышын айта берсе, дүньяны қаплап кете жақ, жигеримизди жасытып жибер жақ екен.

— Онда нени айтасаң?!

— «Интернациональ» дың орысшасын айтаман.

— Ал, айт?!

Қәхәрли хәм жигерли дауыс толқынына алдыңғы арбалардан да дауыс қосыушылар табылды. Бұған үлкен мыс гернайдың ири дауысы қосылып бұрынғыдан да бадайбат құдиретке мезетип жиберди. Ақ терек бойы көтерілген қуяш көк жийектеги қап-қара булытларды кем-кемнен пәсте қалдыра баслады.

Тырналардың Қуяшқа қарап ушқанындай, бұл тырна қатар да Қуяшқа қарап умтылар еди.

Хәйран қаларлық болды-ау бұл! — деди қосықты тамаппа, тағы ойшаң қәлпине түскен Кумингер. — Есжан ғарры тири қалғанында алдыңғы жетпис үш жасын еслемей, өмириниң усы бир ақшамын айта жүрер еди-дә!

— Зәлели жо-оқ, Кумингер, — деди Панов. — Есжан ғарры айта жүре алмаса, Аллаяр айта жүрер. Оның жетпис үш жасындағы мәртлигин бұл он бес жасында-ақ иследи-го, ақыры!

— Буның алдында еле мәртлик көп, — деп ежести Хуминегер. — Көп мәртликтиң арасында бұнысы умытылып қалады.

— Олай бөлыуы да мүмкин. Қайткен күнде де өмирдиң бир ақшамы питти...

— Ендиги ақшамында не күтер екен бизди?!

— Әңгиме сонда-а!..

Қыпшақтан шегинген кишкене отряд Төрткүлдегі әри үлкен, әри шешиўши ҳужимге асығыс сапарын дауамлады...

— Сөйтип, өмирдиң бир ақшамы питти дең!

— Қауўа-дә, Кумингер, оны енди тарийхтан ғана табыўың мүмкин...

Азаматым Аллаяр!

Еле бояуы кеппеген соңғы кітабым менен қоса саған усы хатты да жазыўға туўра келди. Бул ой мениң басыма бұрын келмепти, болмаса, өзбек қалемлеслеримдей «Хатима» деп, ямаса «Қатым» деп қарақалпақшалап-ақ кітапқа қосып жиберетуғын нәрсе екен! «Хештен кеш» артық деген, не де болса жаздым, шырағым.

Бұны жазыўға себепши болған да сениң өзиң. Саған деген мениң шексиз сағынышым. Еки жыл шамаласып

қалды, мен сениң дийдарыңды көрмедім, дауысыңды еситпедім. Бәлкім, естиярлы жигит болып қалғансаң-дур. Бірақ, мениң көз алдымда вагоннан «Хош, Қарақалпақстаным, аман болсам, бір келемен!» деп, қыйғырыуың менен кетіп баратырған, мурты жаңа тап берген тықыр бас баласаң. Сени еслесем, сол дауысың келе береді: «япырмай, бала,» аман болсам бір келемен! «дегени неси екен?» деп ойланып жүрдім әдепкі күнлері. Соң Аўғастаннан келген хатыңды көріп, тәуір-ақ қауәтерлепгенимди, жаңағы бір сөзлеринди еслей бергенимди жасырмайман, мың айтсаң да әкемен ғой, ақыры!

Кеше жорамыздың баласын аэровокзалдан күтіп алдық. Жорам оған: «пәмнахаң жигит болып қалыпсаң ғой, тықыр басым-ай!» деп күлді хәм улының көкірегиндегі «Советлер Союзының Қахармапы» алтын жулдызын сыйпалап, «бес жыллық урыста мен ала алмап едім, «Әке баладан батпаң кем туады» деген бийкар!» деді. Соннан бери мен де сени сол бала қәлпинде елес-лесте беремен, әлбетте, хәмме қахарман бола бермес, бірақ, хәмме ушың қахарманлық шәрт, ақыры, буғып жасайтуғып болсақ, не ушын шықтық дүньяға?! Әпиу етерсең, қате түсинбе, бірақ мен хәмме қахарманлық тек урыста деп есапламайман.

Бүгін ақшам, сени сағынып, көз алдыма елеслетіп жатырсам, сегизинши класстағы бір ашыуланғаның есима түсіп кетті. Сениң есиңде ме, ұмытқап болсаң, хәзир есиңде түсіресең. Бул күн сениң ядында узақ сақланыуы керек Себеби, сен сол күні Ленин комсомолы қатарына киргенлигін хәққындағы билетинди алып келген екенсең. Енди ядыңа түскеп шығар. Сен, негедур ашыулы едың маған: «Папа-а, не ушын сиз мениң атымды Аллаяр қойдыңыз, ақыры?! Басқа ат қапылып па еди?!» дедің де есиктен шығып кеттін, меннен сауалына жууап күтпедің де, мениң де ол ұақытта саған жууап бериу нийетимде жоқ еді. Енди усы китапты оқысаң, не ушын «Аллаяр» қойғанымды өзиң түсинесен. Мен саған «Аллаяр болагәрсин!» деп қойғаным жоқ, иһинциң атын да мәзи «Бағдияр» деп қоймағанман, түсин саған!

Оның үстине, сен тууылғап 1966-жылдың 5-апрели күні үйге Бақаншақлыдан Аллаяр аға келип еди. Сениң атаң, яғный мениң әкем Қазақбайдан жети жас

киши болса да екеуінің жас жағынап парқын айырыу қыйын еді. Себеби, дүнья жүзілік екі урысқа қатынасыуы оның тек бетлеріне әжим ғана емес, жүрегіне аз дақ салды деймисен! Сонда да жигерлі, гүўлеп сөйлейди екен! Ағама күтә қызық әңгіме айтып берди:

«... — Алпырмай, бала, бул дуз-дәм, тағдйір дегенди қоя бер! Венгрияны немец гитлершилерінен азат етип жүр едик. Штабтан жұпыны кийиндирип, мени бир аўылды барлап келиу ушын жиберди. Орысшасын ғой, еки бастан билемеп, баяғы Кумингер менеп атланыста жүргенде изинеп қалдырмай венгерше де үйрете беретугын еди, оған да питегепе тилим сынып қалған... Несине күлесен сен, Қазақбай аға?! — деп ашыўланды ол ағама. — Исенбестей неси бар, сен жас бала дегеннің аны менеп ойнама! Ол күнлери еситкен, билгенлеримиз, оқыған, көргенлеримиздің бәри санамызға қатықтай жуғып қала беретугын еди. Тап, венгерше ҳәзир де түсине аламан, болмаса, елиу беске қарадық ғой. Менин қандай қатықулақ екенімди билип турып күлесен-ау! Яқшы, гәпти тыңла!..

Сөйтип, гитлершилер жайласқан аўылды өлдим-азарда барлап, штабқа келсем, орынында самаллар хуўлейди! Қашшан жоқарыдап буйрық болып, мен кеткен еки күннің ишинде Будапештке өтип кетипти! Будапешт қайда, биреу қайда! Бизге оған баратугын документ қайда! Гәпиме ким исенди?!... Сөйтип, қашақаш, гитлершилерден де қашамап, венгерлерден де қашамап, өзимиздің адамларды таба алмай тоғайда бир күн, бир түн сандалдым. Тамагыңнан бир нәрсе өтип турса аштан өлесен бе, жемис тоғайдап ешлеп табылады. Сөйтип жүргенімде мени венгерлер тутып алды, солар екенін кийимнен, тилинен аңламай ақмақпан ба? Мени бир жер төлеге апарды, қолым байлапған, көзим таңылған, изимде еки адам, тутқынның не оңған күни бар!

Көзимди ашты. Қарасам, қарсы алдымдағы столда ким десе? Кумингер отыр!!! Арадан көп жыллар өтип кеткен, оның үстине, ол тап сизлер қатарлы, меннен онлаған жастай үлкенлиги бар. Мен қуғанғанымнан жағым жайлауына кетип күле берсем керек.

— Сизлер қайдағы бир жинлини тутып келипсиз! — деп бақырып жиберди айдап келген екеуіге — Мениң ҳәзир усыны тергеп отыратугын уақтым бар ма, әкетиң де

өзлериңиз сөйлесиң! — деп, өзи басқа жақ пенен сөйлесіу үшін телефонның кулағын бурап атыр. Анаўлар болса мени энтек-тәптегимди шығарып, есикке қарай сүйреп баратыр. Бұйрықтың аты бұйрық, сөйлетпек түүе артыма да қарата жақ смес. Төлениң қапысына жеткен ұақтымда қапыға табанымды тиредим де: «Тоқта-ат мени, Куминге-ер!» деп бақырдым, қарақал-пақшалап, жашымның барынша бақырдым. Сөйтпесем, есиктен бир шыққан соң маған Кумингерди көриўдин жоқ екенип көкирегим сезе қойды, қара-а, бизиң гел-лениң ислеўин, сизлер болғанда албырар едиңиз!

Мени тоқтатыўға бұйрық болды. Артыма қарасам, еле Кумингер аң-таңы шығып, бетиме бақырайып қарап отыр, танымайды. Аўылды яман-ә сағынып жүр едим, мен Кумингерди көрип қызық етиў ушын-ақ Хәжинияздың «Бармекен» қосығып ыңылдал едим, кем-кемнен кеўлим елжиреп, дәўысым тарғылланып, ийегим кемсеңлей баслаганда.!! Бармекен, елди көрер күнлер бармекен?!» деп, қосықтың изин Кумингердин өзи алып кетти.

— Умытпапсаң-ғо. Куминге-ерр!

— Умытылатуғын кушлер ме еди! Кел, сүйсезимиз..

Сөйтип, жаўды жөнип, журтлар елге қайтқанда да мен маңлайы қара Кумингердин қасында: «Елди көрер күшлер бармекен»... деп, қала бердим-аў!

— Неге?! — деп таңланды сонда бизиң ағам.

— Өзимиздиң әскерлер келгенше биз Кумингердин басшылығындағы партизанлар отрядында хәрекет етти-ғо. Командования мени тағы таслап кеткендеги қыйналғанымды айтпайсаң ба?! Хәмме газлар жыллы мәкапына қайтқанда бир галлығалақ қанаты талып, көлатта жалғыз қалып қойып, ғаңқылдамай ма?! Мен тап соған мезгер едимдағы, мениң ғаңқылдым Хәжинияз шайырдың «Бармекени» еди. Барлық бәле Кумингердеп болған екен, соң билдим, мени Кумингер сорап алып қалыпты. Бирақ, ояқта биздеги басбашылықтай контрреволюциялық хәрекетлер узаққа созылған жоқ. Соннан 1946-жылдың бәхәринде Әмиўдин суўын ишил, Абат жаптын бойына пахта ектим-ғо!

Сол Кумингер еле тире, өткен жылы бизиң әскерликтеги баламыз Есжан үйинде бир хәпте болып, аўнап-қуўнап қайтыпты. Хаялы жүннен созба көйлек тоқып берипти. Балам елеге шекем кийп жүрипти. Сол бала-

дан берип жиберген хатында жазады-аў Кумингер, Нурахымет пенен Будапеште ушырасып қалыпты. Сонда бул өжет аўған жигитиниң Москвадан қайтыуы екен, Москвадағы үлкен бир партиялық кенеске қатынасыпты. «Еле сол гәпи: аўғанстанға реҒолюция тасып жүрмен, басланған ўақытта жетип келемен, саған да, Аллаярға да хабар беремен, «Интернациональды» сизлер қосылмасаныз уқшатып айтыуым қыйын! «деп атыр, қалмай, барамысаң?» дейди хатында Кумингер. Еле тым-тырыс...

— Революция аўғанстанда басланса, Нурахымет ағаныз шақырса барармедиңиз?! — деймен, мениң жазыушылығым тутып.

— Бараман, бармай не қыламан?! — деп жулқынады Аллаяр аға сонда. Жасы елиў беске қараған адамның қалын билместен жас жигиттей жеделленгенине күлип едим-аў сонда, әнтеклеп етиппен балам, олар жүреги қасла қартаймайтуғын адамлар екен ғой!

Сөйтип, сол күни Аллаяр ағаға ағам өз қууанышын-келини Бийбисараның «ат басындай ул туўып» бергенін айтып, соған ат қойыўды өтиңиш етти. Аллаяр аға көп ойланып отырған жоқ:

— Мен балама Есжан атаның атын қойдым. Сен бизиң ғаррының атын қоя ғой, — деди ағама. — Жақсылардың шырасы да, аты да ҳеш қашан өшпейи керек...

— Сен шыраны қойып тур...

— Сен мениң гәпиме еле түсинбей отырсаң, — деп сөзин бөлди оның Аллаяр аға. — Бизлер қызыл гвардияшылар менен кеткеннен бир ай өтпей-ақ Төрткул, Қыпшақ басбашылардан тазартылды. Бир өтип баратырсақ, түнниң иши еди, Есжан атаның басында еле шыра жанып тур! «Ҳаў, бул қалай! — деди Кумингерге Нурахымет. — Анаў шыраң еле жанып тур-ғо!» Кумингар әбден» мениң айтқаным келди ме?! Айттым-ғо, Есжан атаның басындағы шыра ҳеш қашан өшпейди,» деп, әбден, ўәлийсинип атыр. Соппан, шапқыласып барсақ, қашшан баяғы бизлерди таслап көшкен бес үйдиң төртеўи көшип келипти, Әўезмуратты Төрткүлдеги бир таланған аўылкеңестиң столын арбасына тийеп қашып баратырған жеринен өзим атып өлтирип едим! Өй, жаман-аў, өзиң болсаң басбашысаң, стол сениң не теңиң, столды бассына урасаң ба! Буның балашағасы

да қайтып келепти. Панысқа түүесилген сайып қарсы май құйып жүрген Назарбай симсик екен, енди, әбден кенес хұкиметине — жаңа хұкиметке жаранбақшы болғаны, жаманның! Әй, жақса жақсын, бизиң немиз кетипти! Соннан бир күнлери Совет хұкиметиниң қырық жыллық мерекеси мүнәсибети менен қәбирдиң үстине район үлкен естелик салды, жән-жағын колхоз бағ етти. Ал, сол паныс еле жанып тур! Инанбасаң, жолың түссе бир барып көре ғой, қайық та сол турысында тур, пионерлер келип, жылда майлап турған соң, оның үстине төбеси бастырылған соң дымы ширимейди екен. Қәне сонда жақсының шырасы сөнгепи! Маған өз әкемениң атына баламның атын қойыу қолайсыз, сен бизиң ғаррының атына қой. Ал, мен кеттим...

— Хау, қайда-а, аұхатқа қарасаңо! — деп атыр ағам.

— Жақ, — дейди ол. — Аұхатты Қақарман ағамның үйинең жермен...

— Өйдегениң ким?!

— Халмурат доктор-дә! Апамды гәр аұзынан қайтарып, жетпис беске шекем жасатқан адамның үйинің биринши барыуым керек еди, алдымнан шыгып, жолдан сен кайыра қойдың-дә, жезде! Еле мен Досжан ағамның да үйине барыуым керек, баласы әскерий хауа академиясын питкерип, Байқоңырга кетти деп еситим, уят ғой еситип отырып, қутлы болсынға бармағаным, — деди де тәуеллеге турмай кетип қалды.

Ол кеткен соң атаң:

— Тап усының тегин адам емес, — деди мени шақырып. — Гуұалыққа усының атын жаздыра ғой. Ендиги ақлығының атын-ақ Бағдияр қойдырарман, — деп еди. Сол бойынша атын «Аллаяр» болды да кетти, балам. Сен маған мәзи өкпелеп жүрсең, бул «маған өкпелеме, атаңа өкпеле» дегеним емес. Бул ат өзиме де жақын болып қалған, себебин усы китабымды оқып көрип, бир түсинерсең. Сонда сен «Аллаяр» деген атыңды «қызлер күледи» деп, комсомол билетине «Әлишер» деп жаздырғаның ушын да қысынарсан.

Өзиң билесең, сен туұылғандағыдай емес, Аллаяр атаң дәзир тәуір-ақ қартайып отыр, жетпис бес деген аз жыл емес, ақыры. Сонда да тақат таұып, үйинде отыра алмайды, районы түүе Нәкистеги пионерлердин де үлкен салтанатлары оның қатынасығысыз өтип отырға-

ны шамалы. Әсиресе, оның менен усындай ушырасыулар уллы Октябрь революциясы жеңісінің жетпіс жыллығы алдынан гүжил кетти. Хәр көрген сайын: «Қалай, Нурахымет жораныз шақырды ма? Ауғанстанда революция жеңіп кетти ғой,» деймен. Ол менің бунымды мысқылға жорымайды: «Өзим күтә қартайып қалғандықтан ауған революциясының душпанын қыйратыу үшін сениң Аллаярыңды жиберіп қойыппан ғой, қайсы Аллаяр болғанда не?» дейди.

Сол атаң буннан он жети күн илгери телевидениедеги «Мәртлік — мәңгилик» деген ушырасыуға қатынасты. Соң үйге келип қопды. Дуйым жұрт қызыл туу санап сыйлайтуғын бул кisinin аманатын саған жеткеріу маған хәм қарыз, хәм парыз, шырағым. Мақул тыңлап ал, усағына шекем түспрсем, ол кisinin аманатын саған түүел жеткермеген бола жақпан.

— Аллаяр балама айтып жаз, — деди ол бир бармағын бүгіп. — Бириншіден, өмирдің адамға тек бир ирет ғана берилетуғынын мектептен жақсы биледи. Енди сол бир ирет берілген өмир тек өзіне ғана емес, келешекке тийисли, онда келешек әуладтың да қақы бар, солардын қақын төлеп кетсин. Қарыз деген базда лөк төленеди, базда, көрпсеңе қарай аяқ узатып, тапқан ұағында бере берсең. Кешегі урыста өлген Матросов, Қосмедемянскаялар лөк төлеп кетип еди, хәммеге ондай тагдйір дус бола бермейди. Келешектин қарызын тек урыстан излей беріу де шәрт емес. Бирақ, қай ұақытта да мойынындағы қарызын төлеп кетиуи لازمлығын биліп жасауы шәрт. Дуры-ыс, өмир адамға бир ирет бериледи, бирақ, өлим де адамға бир ирет бериледи, соны түсиніп жасаса, батыр болып жасайды. Лийкин, өзіңнің инсаныйлық парызыңды, келешек алдындағы қарызыңды өтеп кетиу болмаған хәр қандай батырлық та, өлип кетиулер де саналы өлим емес. Бул бир ғана ирет берілген өмирди қопаллық набыт етиу, майда-шүйде мақсетлер үшін жәнлик өлимінде өлип кетиудур, соны түсиніп жасасын, соны жаз Аллаяр балама.

Екиншіден, — деп гарры ортаң бармағын бүкти, — менің ауғанлы Нурахымет деген яшуллым қайдағы бир әрменлерге, әзербайжан менен грузинлерге, бизин мынау қарақалпақ пенен өзбеклерге өз хызыметин қарызға берген жоқ, ол тек адамгершилк парызын ғана өтеди.

Себеби, оның ушын инсанның бәри инсан, инсан — инсан ушын ғана жасауы, оның тағдйри менен толғаныуы, хәмме бирдей «әдалатлық, жақсылық, бахыт-сәәдат» деген кийели нәрсе ушып гүреснек лазым еди, ол усы түсиниги бойынша ис алып барды. Жаз Аллаяр балама, мен Нурахымет ағама Аллаяр деген баламды аўған халқының душпанларына қарсы гүреске атландырғанымызды айтып жаздым. Мени ялғаншы қылмасын, менин атымды жерге көмбесин, аўған революциясының жеңисин ушын қалал хәм қалыйс хызмет етсин, бизиң жеңисимизди беккемлеу ушын Нурахымет аға сөйтип хызмет еткен еди. Еле мен саған оның усы бизиң Пахтаабад райкомпартиясының биринши секретары уағындағы пышақланғанларын, талай жыққынлардың басында қарабуураны арқасы менен тиреп турғанларын айтпай отырман. Онда мен Бердақ райкомпартиясының биринши секретары едим, талай бюроларда әдалатлықты қорғау ушын естен танып қалғанша айтысқанларын билемси. О-о, қандай еди бизиң Нурекеп! Сен де жазыушыман дейсен, усылардың биреуин билмейсен. Неге күлесек?! Бизлер ушын большевиктиң түп нусқасы — тек Ленин ғана еди, бизлер бәримиз соған еликлеп жасағанбыз. Қазирги ҳәр бир коммунист бизлердей болып, тек Ленинге ғана еликлеп жасағанда юристлерин қашшан талап таппай қалатуғын еди! Күлесек-аў, гәрипе күлссек бе, сенде де гәп бар!.. Сен мынаңқара, мен усы халыма еле де бас судқа кеңесшимси. Өткен хәптеде пахта пункттиң исин қарадық. Сонда, айлығы жүз елиу манатқа жетпейтуғын бухгалтерлердың, пиремшиклердин бәринин аўызы толы алтын тис! Тап әбден тойға келгендей норки малақай кийип келеди-ә судқа! Сорастырып қарасақ, солардың бәри де партия қатарында болған! Ең болмаса бизлерге еликлеп жасағанда да сол бәдбақлар буншелли теззек қоңызға айналмас еди. Әбден елинде уры-ғар, бузықлық қалмай, гүл-лала гүл болып кеткендей НГУ дың юрфагин жаўыпты деп еситтим-аў! Әне самсамлық! Маған салса СССРдың орайлық юридиклик институтын Нәкистен ғана салдырар едим. Себеби, юристлер тек бизде ғана жақсылап шыныға алады, оларға бизде талап жуда көп!..

Әне, үсейтемен, мийим қурысын, гаррылық-дә, бирин айтып отырып, екншисине өтип кете беремен. Ай-

тайын дегеним бул емес еди. Айтайын дегеним басқа еди. Балама қайтарына тамап жазып жибер, Мурғап дәрьясының бойында Баламурғап деген ауыл бар. Нурахымет ағаның өзи сонда турады. Усы бизиң қыпшақта тууылған Есжан деген үлкен баласы Герируд дәрьясының бойындағы Дәулетияр ауылында, оннан киши Бағдияры Гендиқуш тауы тамандағы Фараң ауылында, үшінши Қоңыратта ислеп турғандағы тууылған Қоңыратжан атлы баласы Түркменстанға жақын жердеги Сарыпул ауылында жасайды. «Усы ауыллардың қай-қайсысына барып Нурахыметтиң баласының үйи қайсы?» десе, билмейтуғын адам жоқ. Аллаярынды жибер, барып балаларым менен таныссын, соң қарым-қатна асқа жақсы болады, бизлер өлип кетсек те олар қатынаса беретуғын болсын, қыйланбаса, Аллаярынды биз де бир көрейик, — өзиннен қалай екен?» деп жазыпты соңғы хатында Нурахымет аға. Ал енди, гошшым, менен батпан кем тууған болса, онда бармай-ақ қойсын, ал енди, бизиң абырайды төкпейтуғын болса балаң Нурахымет ағаның қолынан алып қайтсын. Мениң сөз бенен айтып жеткере алмайтуғын сағынышларымды айтсын,» деп кетип еди Аллаяр аға.

Балам Аллаяр, мен саған Аллаяр атаңның усы аманатын тапсырып отырман. Өзинди тек мениң емес, пүткил адамзаттың перзентимен, онда да ийгиликли мақсетлери жақсыларының перзентимен, жаманларының душпаныман деп санасаң ауған мийнеткешлери ушын жаман хызмет етпеген болууың керек. Соның ушын мел сеннеп әкең иретинде талап етемен: Аллаяр атаңның айтқанларының бәрип булжытпай орынлағайсаң, азаматым. Нурахымет атамызға, бизиң менен қатаршығар әлбетте, оның балаларына меннен дуға,-дууай сәлем дәгейсең, мениң атымнан да, өзиннің атынан да Қарақалпақстанға шақырыуды умытпа. Дослыққа, инсанның инсанға умитылған жыллы жүрегине ҳеш қандай шегера тосқынлық ете алмайды. Усынын менен хатымды тамамлайман. Нәкисте дийдар көрискенше хош, азаматым! 7-апрель, 1986-жыл. Нәкис.

ТРИ ГЛАВНЫХ ВРАГА

ПЕРВЫЙ ВРАГ — КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ЧВАНСТВО.

Коммунистическое чванство — значит то, что человек, состоя в Коммунистической партии и не будучи оттуда вычищен, воображает, что все задачи свои он может решить коммунистическим декретированием.

ВТОРОЙ ВРАГ — БЕЗГРАМОТНОСТЬ.

...пока у нас есть в стране такое явление, как безграмотность, о политическом просвещении трудно говорить. Это не есть политическая задача, это есть условие, без которого о политике говорить нельзя.

ТРЕТИЙ ВРАГ — ВЗЯТКА,

наконец, если есть такое явление, как взятка, если это возможно, то нет речи о политике. Тут еще нет даже подступа к политике, тут нельзя делать политики, потому что все меры останутся висеть в воздухе и не приведут ровно ни к каким результатам. Хуже будет от закона, если практически он будет применяться в условиях допустимости и распространенности взятки.

В. И. ЛЕНИН.

Мен ырасын айтайын ба, ырасын айтсам, бизиң зайып жақсы емес, бирэдарлар. Бала-шағасын жаманлаған адамнан жаманы жоқ, сонда да бизиң ҳаял, бәри бир, жақсы емес! Бай-бай, оның бажылдысын сизлер билмейсиз-аў! «Қызымның қызына айтып кетермен-аў, есиң болса, жазыўшы менен илимпазға тийме! Дүньяда ериңнің итибарынан бийнесип қалғың келсе— соларға тий! Той-мерекелерге ериңнің изине мөлтилдеп ерип бара алмай, жесир ҳаялдай қақшаңлап, мудама жекке барғың келсе, тап жазыўшыға ғана тий! Тамытасың жесир қатынның мүлкіндей аңсақ-саңсақ болып турсын десең, жазыўшыға тий шырағым дермен-аў!» Әне, үсейтип бажылдайды ол! Сонда да мен: «әй, ҳаялдың гәпидә!» деймен де машинкамнан ҳәрип шөплей беремеп. Сөзиниң бәри қулагымның тусынан өтип кете бергенин сезген ол бурынғыдан да жулқынып, жер тепсинеди: «Адамның ең сорлысы — жазыўшы!»

Соңғы романым ҳаялымның усы гәпине мени бир пәўйе исендирип те таслады. Шынында да әбдеп тыйтығыма таялып шабылып қалғанман. «Журтлар отиукасында ҳаялын қуўыршақтай жасапдырып ертеди де курортқа кетеди, бунның түрине қара, үш ҳәптеден бери сақалың да қырған жоқ!..» Айтса айта берсин, сол күни романның соңғы ноқатын қойып, па-а-ах, йоштым-аў!

Бирақ, ұйқым қашып кетти, кезимди жумсам болды — өлип атырған, күлип атырған, бети қыйсық, бети дүзиў биреўлер! Базда үстиме нефтобазаның нәҳән цистерналары жумалап киятырады да қашайын десем аяқ-қолым ләңдәлип кәгимде бақырып оянаман!.. «Жинли болыўына бес минут қалыпты!» деп күлди невропотолог қәйиним. Енди дем алыўым кереклигин өзим де би-

лип едим. «Романың да, повестің де, гүрриңнің де атына бурыш-пияз! Бир-еки жылға шексін түк жазбайын!» Сөйттім де маңайыңды подвалдағы кладовканың қуысына тықтым, көзім көрмеуі үшін қаялдың көрпешелик пахталарын үстине басып тасладым.

Арадан хәпте өтер-өтпестен Москвадағы солдат баланың изінен баруы планы тууылып қалды. Әлбетте, бұл сапары да бизің үйде әдеттегіше пул кеміс еді. Үйдің қарсы маңайындағы қаңылтыр менен бастырылған он бір қабат жайы, қасқыр ийті, «ВАЗ—24» и бар складшыдан үш жүз манет қарыз алды да ушты дөкен! Жолға шықсам әдетім: «күтіп ал, орын бронла» деп, журттын мийіп айналдырып атпайман, туура тартаман!

Туура тартқаным қурысын, күнім усындай, мийманхананың бәрін аралап шығаман да темир жол вокзалында түнеймен! Түнің усышелли узақлығын, адамның соншелли көп уйқылайтуғынын меннен көп билетуғын адам жоқ. Бир жақсы жери — бул қарада телефон — автоматлар «безотказно!» Тийін салсаң «ғылқ» еттирип, тауықтай жутып қояды да гүүкилдеп достынды шақырады. Ол, әлбетте, «хабарлағанында орын бронлар едим, орынсиз қалғаның қыйын болған екен. Орналасып алған соң, жолығарсаң, құрдасың менен бараман,» дейди де жауып қояды. Ертенине мөканынды хабарласаң, әлбете, құрдасың менен жақсы кийімлерин кийинип келеди, «коне — ечно, за столом сөйлескен дым жақсы ғой..» — ресторанға барасаң, буның аұхаты жаққан менен жақпайтуғын таманлары бар. Сол таманларын билген соң «ден саулығыма бола» бул сапары жораларыма звонламадым.

Темир жол вокзалындағы қатты диванда түнегеннің бир жақсы жери — хеш ким оятып хәлекке қалмайды, астына батып, төсек орынының өзи оятады. Сол ушын да Жазушылар союзындағы орын иретлестиретуғын адамынан еки саат ерте келдим.

Ол хұжжетлеримди көрин. «Зеленый домга» бар Ол кәрада «Келгинди жазушылардың үйі» ашық,» деди де соған рухсатнама берди. «Жасыл там-Добролюбов 9/11» — мениң студентлик жылларғы жатақ жайым. Бунда мен қәсіплеслерим менен ғана емес, жаслығым менен де ушырасып, жасарып қалдым.

Уақыт ол айтқандай кеш емес еді. Сонда да Голициноға барғаннан соң тағы жатақ жай ізлеу дәрдесери

жүрегіме түсіп, кетпедім. Кеште қасымдағы бос кәтке меннен онлаған жастай киши, кәриснамай бир жигитти жиберди. Қабағы үйиңкилигипе қарап, кем сөзли шығар десем, туқымы азайып баратырған сөйлемшектерден екен. «Мурынтаўдың мурыны» деген туңғыш-топلامы шығыўдан профессиональ болып кете қойыпты. Он алты китабым шықса да баспада ҳәр күни сегиз саат он еки минутты санап берип жүргенимди еситкенде ҳәйрап қалғаны ҳеш гәп, түринен өзимди ақымаққа санап отырғанын сезип иренжип қалдым. Иренжидим дә тап усы бүгин Голыцыпоға кете қоймағаныма өкиндим.

Шыра өширилген сон да қандайдур да бир судланған қарақалпақ инспекторының өз қолында жалпы дәптери барын, оқыйын десе түсинбей жүргенин, керек десем маған бере жағын айтып атыр еди. Сөйлемшектин: «классикалық дидактиканың үстине Наўайысынан бастап кресть қояр едим!.. Қосық деген ребустай шешиўи қыйын болыўы керек,» деген гәпи дым унамағанлықтан, дурсырағы, сөзлери жалықтырып жибергенликтен жалпы дәптер ҳаққындағы гәпи де түк қызықтырған жоқ. Таңнан турдым да Голициюға кетип қалдым.

Ерегенде кеште солдат улым менен келдим. Столдың үстінде үш-үштен тиркелип тигилген үш жалпы дәптер, оның үстине хаты, хатында: «Дәптерди саған қалдырып кеттим, дәртине жараса Наўайы қаласына бир бар, ийеси менен ушырастыраман, толықтырыўын мүмкин. Мынаў визиткам, мени усы адрестен табасаң...» депти де ушыраса алмағанына көп-көп өкиниш билдирипти.

Хәптениң дүйсембисинде улым менен Қазан вокзалында хошластым. Алдым бәхәр болғанлықтан атабабам жайлаған Едил-Жайық бойларын шарлап ықласым кетти. Вогоным былқылдақ, дым жайлы еди. Қараңғы түскенше Ормамбет бий, Қотан ханлар жайлаған этирапларға алақлаў мепен болдым. Ҳәр қарағай бабамның шаншып кеткен бир найзасындай туйыла береди. Қараңғы тусты, аўхатланып алдым. Китап оқып көз талдырмай уйқыламайтуғын әдетим жаман, оқыйын десем, китап жоқ. Ақыры жалпы дәптердиң бириншисин алдым да шалқама таслап оқый басладым. Дыққатымды кем-кемнен суўдай смирип баратыр. Таң да атты, мен де биринши дәптердиң соңғы бетин жаптым, соң екинши, үшіншиси... Образ, характер, проблема —

бәри бар, меп ушын инспектордың өзи бәрин «ойып» таслапты! Енди тек оған машинкалап беремен. Адамлардың, мөкәнлардың атларын өзгертпесем, базы бир тасада қалғанлары қашып қутыла жақ!

Сыйқыршы шыбығы менен, дәруазшы ләңгери менен ойшайды ғой, маған «жиң шақыратуғын» — өз кабинетим, өз машинкам. Мен соған жеткенше асығып, шыбынлаған қулындай шырпындым-ау! Бундайын билгенде самолет менен неге Нөкиске «диңк» ете қоймадым! Едил — Жайық та артымда қалды, көрдим бе, көрмедим бе, билмеймен, ойларым бәнт, инспектор менен бәнт...

Таң қараңғысында поездан түсип, үйге келгенімде еле күн шыққан жоқ еди. Бир портфельден басқа жүгим жоқ, салтаңман.

Илгиши сынық болғанлықтан веранданың есиги ашық қалыпты. Ишки қапы — тасқамал. Бала-шаға оянса да сыртқа шықпапты.

Бизің веранданың подвалын өзлериңиз билесиз ғой, кладовкамыз да сол подвал, подвалдың үсти бастырма, оған өрмелеген жүзим шақаларынан жазы менен қолынды созсаң болды, солқым ала бересең. Есикти тартып көрип, иштен иликлигип биліуден ядыма машинка түсіуі мәтдал, өзимди подвалға урдым. Портфельди есик алдында қалдырғанда да таныр еди-дә, сол да есте жоқ!

Соң еситтим-ау, азанда сүтке баратуғын кишкене қызым биринши болып есикти ашыпты да қайтадан беккем жауып: «подвалды биреу тасырлатып жүрі!..» деп, «сауаш дабылын» қағыпты. Соннан дым хабарым жоқ, түпкирге тығылып таслапған машинкамды алыуым ушын көрпешелик көп пахталарды, түрли-түрли дузланған жемис банкларын былай көширип атырсам «Кимсе-ең?!» деп шаңқ етти бир дауыс. Жалт қарасам анау есиктиң алдында үрпейисип бәри тур,, ҳаялдың қолында жалпақ гөш балта, қызымда оқлау, балдызымда пол таяқ, тыржалаңаш киши ақылғымда ойыншық наған!

Амап-есенликти жол үсти сорасып, машинкалы ишке кирдим. Бир саатлардан өжиреге кирген жубайым: «жазыушыдан сорлы адам жоқ,..» деп атыр, қулағыма дым кирмейди, дәптерди көшире бердим...

БИРИНШИ ДӘПТЕР

Биринши мәрте судланғанымды есапқа алды ма, я ақ көкиреклігім пайда берди ме, ямаса заң орынында ислегенліктен тәртіпке беккем билди ме, құлласы мени банчик, бизиң тил менен айтқанда моншашы етип қойды.

Бизинше мийнет пенеп дүзетіуі колониясын бул жердегілер қысқартып «ИТК» дейди екен. Бунын ишинде өзін қалына қарамай бек санайтуғын, бұрынлары талай норка малақайларды дүканышылардан алты жүз манатқа шамалас «қалпақ» берип алып тоздырған, «аттан түссе де ерден түспегенлер» баршылық. Сошыққанда танымаған биреулер «қайдансыз?» деп сорай қойса, «Ийтлерденмен» деп жууап беремен. Шынында да мен өзимди ийттен артық санап жүргеним жоқ. Ийт болмасам, «Комсомол» совхозының агрономшылығына неге бармадым, әпейдей өз кәсібим еди.

Бул дүньядағы си жамап көретуғыным, — гүрим қазып болса да бир бийдайлап тапқанып инине тартауғын гөртышқан менеп теззек жумалатып жүрестуғын қара қоныз. Қазақлар буны «дүниеқоныз» деп күтә дұрыс айтқан-дә! Бұлдағылардың көбиси сондай ийтлер. Өзим соншелли жек көрип жүрип, усындай дүнийсқонызлардың арасына қалай келип қалдым? Буның да себеби бар, мақұлы, бастан баслап соны айтайын.

1

Әкем Махмуд 1944- жылы урыстан майырылып келгеннен бир жылдан соң мен тууылғанман. Елиу екинши жылы усы күнги қарындасым Бийбайша тууылды. Пытырасы ойнап кетип әкем қайтыс болғанда қарындасым еле қырқынан шыққан жоқ еди. Еки аралықта Нурқасым деген иимиз болған екен, журттың маған бақырғанда айтыуларына қарағанда оны мен «жалмап» қойғанман, бул да аздай жети жасымда әкемди «жалмапман».

Жети жас деген әнейи жас емес, қазиргілер бул жастағы әширелилерин нәресте билгени менен бизлердики өз алдына бир күн болып өтти-дә! Бир шайыр боталаққа жазған қосығында:

«Сен ең болмаса жөплек
Емшуди үйрен,
Бизлер боталықты
Бозлап өткердик...» дейди-ау әруана ти-

линен.

Мен де балаларыма усыны айтқым келер едидағы, лийкин, соны айтатуғын күнге бир жетермен деп жүргенде ИТҚдап усы дәптерди жазып отырғаным ғой!

Мениң сол жети жас түүе онын арғы жағында өткерген күнлерим де ядымда тасқа қашалған таңбадай сайрам-сайрам болып қалған. Ядыма үңилип қарасам, биринши гезекте шашы-сақаллары қап-қара, қап-қалың, ашөлең, ақ қубадап келген байғұс әкемди көремеп. Оның жийрен сақалларының бетлеримди қытықлағанларын, шадыман болып күлгеплеримди бир өмирде умытаман ба? Ол жумысқа жарамаса да бәримиз бирден жақсы көретугын едик. Аўылдың болдық балалары соның этирапында. Ол бир төбешиктин үстине шығып алып, урыста көргенлерин, фашисти қалай өлтиргенлерин тамаша қылып айтады. Китаптардан ертеклерди, бахытлы балалықлар ҳаққындағы қосықтарды оқып береди, бундай балалық тек қосықларда бардай көрипетугын еди сонда маған. Себеби, анам Бийбазар күни менен колхоздың жумысында болса түни менен я баслықтын, я бухгалтердин дийирманын тартып, келисин түйип, үйдин жетпесин жетирип турады. Сондағы колхозшылардың күнинен бизин мына ҳәзирги ИТҚдағы күнимиз мың есе абзал деп ойлайман күнлердин күнинде. Әкем өлмегенде биз сол күнимизге де қайыл едик.

Әкемнің жылы берилген күни ағайинлер жесирдин басын байлаўға жыйналысып еди, анам «еримнин төсегин ҳеш кимге патаслатпайман» деп шыққаны менен де көндириўи мүмкин еди, урысқа кеткенлердин бестен бири де аман келмеген, жас қызлар ғаррыға да, майыиқа да өз ықтыяры менен-ақ кетип атырған, еркек киндиктин басы аспан болып турған күнлери бизин еки жетимли, минези ҳәўликислеў, онша шырайлы да смес анамызға ким қыйсайып қарасын, кимнин қаны қатып тур! Анам да жыйналғанлардың дәстүрди бузбаў ушын-ақ жорта мират салып отырғанын билгеп сон өзин қәдирлеў ушын-ақ безекледи-аў сирә! Сонын

менен өмиринше жесир болды да қалды, ойлап қарасам, сол оның ең соңғы жаушылары екен.

Ол күнлери поселка қаққында гәп те жоқ, хәр жерде бир там. Бир елгезер ушын-ақ қоңысынникне барып қайтаман десен кеминде бир шақырым жол жүресен, басқа районларды ғой билмеймен, бизиң «Пахтаабад» районы усындай еди, бир жағы түркменлер мейсен шегаралас болған соң олардың қойды көбейтиү пешеси қарақалпақларға да дәстүр болып қалған.

Бизлерде қой жоқ елидағы, қой Жомартхан атаның үйинде көп еди, алыс-берис етип отырған да, ең жақын қоңысымыз да усы. Арқа жағымызда ярым шақырымдай шамалас жерде колхоздың кеңсеси, баслауыш, мектеп, бағлы-хәремли баслық пенен бухгалтердин, өндиристиң жайлары бар, бул қарағандағы ең шоқ аўыл сол. Сол аўылға барып отырыуға Жомартхан ағаның да кудирети келеди, бирақ, мал-халының көп болуына байланысы елден ереклеу отырған өзи. Болмаса ислейтуғын мектеби де сол шоқ аўылда ғой. Өзи да ағамнан үш-төрт жас ғана кишилеу, урыстың ең соңғы жылына-ақ илесип, сап-сау болып келген ақ бозлақ, ботакөз, сулуу жигит еди.

Мени мектепке усы Жомартхан ағаның өзи апарды. Сөбеби, қойларын өз балаларынан да жақсы баққаным ушып мени жақсы көрер еди. Усы мектептин директеры да, завучы да, муғаллими де өзи екен. Бир мезгил қойын бағып, бир мезгил оқыуымды оқып баслауыш мектепти питирген жылым еди. Анам байгус бир күннің ишинде сулуу-соқыр болып қалды да жетеклесіп апармаған тәуибим қалмады. Жомартхан ағадан ешк сорап алып, хәтте көрмеген Хожелимдеги докторды да тауып әкелип көрсеттим. Олар әри-бери көрип: «бул глоукома деген, жазылмайды. Қудайдың қылғанына қайыл боласан. О дүньяда «көзлилер» бейишке барады деседи-ғо мақсымлар,» деп, апама кеўил айтып қайтарды.

Бир есаптан, Жомартхан ағаның бизиң үйге ислеген жақсылықларын умытыуға да болмайды. Өйдегеним, сол адам болмағанда бизиң аўхалмыздың оннан да аўырласатуғыны турған гәп. Апам колхоздың жұмысынан бас пукил қалды. Ол жыллары қалсан қала бересен, пенсия дегенди де соң шығартып алдық, соған шекем сырттан кирген соқыр тийин болған жоқ. Бу-

рынғыдай апамды дийирман, келиге де ҳеш ким шақырмайтуғын болды. Дийханшылыққа мениң шамам келмейди, мал-қалдан әкем өлген жылы-ақ қол жууғапбыз. Әне, сонда бизге Жомартхан аға жәрдем етти.

Үйдеп төрт шақырым жерден бир-еки жылдан бери кеңсе, дүкан, клуб, мектеп салынып, жаздын ортала-рында солардын қурылысы «питти, питти» болды да бәри көшип кетти. Азаўғазаў азаматы бар қоқтасын-лылар болса қашшан-ақ көше-көше болып, жайлары-ның ирге тасларын алабәхәрден қаласқан екен. Қими шөкпер, кими атпадан жаз ортасында олар да жай-ларын ғаўқыйтып, пахта теримнен алдын-ақ биразы шала-шарбы питкерип кирип алысты. Гөне журтта би-зиң үй, Жомартханның әкеси Нийетбай ата мал-қалы менен қалып қойды, өзлери де поселкаға көшти. Ал, жүзден аслам қойы, төрт-бес түйеси, еки-үш сыйыры менен булардың ояққа сыйуы қыйып, буларға усы дүз жақсы еди. Оқыў басланаман дегенше усылардын қойын бақтым.

Апам менен Бийбайша болса азан менен жетекле-сип солардикине кетеди. Апама қолайлап, отырма дийирман қурып берип қойыпты. Соның басына дән-пәни менен әкелип бир отырғызса болды, еле отызға да шығып жалшымаган апам күтә қарыўлы, азаннан кешке шекем бир тынбай айналдырады да отырады. Үкемди де жатырқаған жоқ, балалары не ишсе оған да соннан береди. Балаларына таза кийим алса сәл гөнетозлары да бизлердики. Сентябрьде китапты бала-лары қатарлы маған да әкелди. Еле бир мезгил қой бағып, бир мезгил оқыўға қатынайман. Сабақ таяр-лаўға шопанда ўақыт аз болмайды, ешектин үстиде жүрип те Аббаздың қосығын ядлай бересеп, қой деген сыйыр емес ғой, ийирлери де көп, сондайда жазыўым-ды да уқшатып таслайман. Ақыры таза мектеп жүдә кеўилимди көтерип жиберип еди-дә, оның үстине бул — жети жыллық!

Ноябрьде мектептин қаладан келген директоры, қандайдур да бир арзағөйлердин себебинен шығып қалып, қаласына кетти. Мен буны Жомартхан ағаның үйинде болған соң, журттан бурып еситтим. Рай-онОНОның пәхәнлерин де Жомартхан аға әкесиниң үйинде тай сойып күтті, өзи де Жомартхан дегеннше

жомарт хан-дә, қой сойғанда да болатуғын еди ғой, иелгени өзи төрт адам. Соларға менин ең жақсы көретуғын қасқа тайымды сойып, теллесин алдыларына қойды. Хызметтің хеш кемиси болған жоқ, тек поселқадағы даңғырлаған жаңа жайында күтпей, әкесиннің ғөне тамында журттан урлап күткени маған ерси туйылды. Тай берген соң даңғаранды журт билсе-дә! Хеш ким теңселіскен, қосық айтысқан пияньларын көрмеген соң сонша берген арақ-шарабы да күйип кетти-ау деймен. Болмаса арақ көп ишилип атты. Буны мен тап сол бөлмеде болғаным ушын жақсы билемен. Себеби, олардың сууыған чайын төгип келиу ушын-хәм, қол шайдыртыуға да, сүмгиртиуге де, «уәх!» дегендейи болса лөгенди алып жууырыу ушын да мен керекпен, меннен басқалары бундайды келистире алмайды, сөйдейди яшуллымыз, мен буным ушып ишимнен мақтанып, өлгенимди билмей хызмет етсе беремен. Олар Жомартхан ағаның узақ жыллар директор болуы ушын узақ уақытқа шексн кеса қағысып ише берди, ише берди, ише берди. «Усындай оңашада отырғанымыз жақсы болды, поселқадағы жайында болғанда бундай шағал мәслик қайда, қасқырдай улысып қосық айтпақ қайда?..» деп ишисти. «Бурынғы директордың үстинен арзаны ким жазса да берекет тапсын, уқшатыпты! Тас кести-ә!» деп күлип еди биреуи, шала мәс Жомартхан аға маған мәнили қарап қойды. Мен де яман баламан, дәрриу түсине қойдым, себеби, бул арзаны Жомартхан ағаның иресек-тирсек жамап почеркасынан өзимнің калиграфиялық почеркам менеп тасқа басқандай етип өзим көширтип, конвертке де өзим салып желимлегенмен. Түнде Жомартхан ағаның өзи колхоздың почтақутысына ертип апарды да «анаған сал,» деди. Мен салдым. Өзи де мениң менен бирге қайтты. Не ушын бир конвертке еки адам керек болды, хәйран қалдым. Бирақ, «өле өлгениңше тисиннен шығарма» деген соң, директор жууысқанлар арзағөйди соншелли мақтаса да «жазған ме-ен!» деп бақырып жибермей, өзимди өзим зорға басып отырдым.

Азанғы похмелден соң түске шекем бир қой жең, тустен кейин бир-бирден қамар боярқа, бир-бирден костюм кийисип, машинасының артына бир тайдан шыққан қазыны тығып, кешки салқын менен жөнеп кетти.

Олар кеткен соң апам да, қарындасым да түрлі-түрлі аўхат жел, шырайымыз шығып қалды.

Сол-сол екен, онлаған күн-ақ оқыдым, қайтып мектептің қарасын көрген емеспен. Жомартхан ағамның өзи урықсат беріп қойыпты, «оқығаның сол, мал-қалың тыпыш болсын, бұл жағын өзім туұрылап қояман,» деди. Ырасында да туұрылағаны ғой, бизди сорап желген бір муғаллим, бір ийт болмады!! Анам да тыныш, үкем де тоқ, бизики болса, үйренген талап. Қой бағаман қозы бауызлайман, онда да тек қамары туұылса ғана сөйтесің. Үсти-басым әкелі балалардикинен де хот, кийіп баратуғын жер болмаған соң еки жыллықта әперген костюмы елс шылт жаңа болып тур еди, мен жетіншінің питкерген жылы да қағазы менен турған екен, кийіп қарасам, жеңи шығанағымнан келип қалыпты. Жомартхан аға ири сүйекли, дәу тулғалы бола жағымды мақтап-мақтап, көз тийімеуі ушын түпірип, алып кетіп еди, ертеңіне дүканнан үлкеңи менен алмастырып әкеліп берди, усы жақсылығын сирә умытарман ба, әкем болганда да бүйтпес?!!

«Адам деген жақсылықты умытпауы керек,» дейди апам зинқарлап. Ал енді, жети жыллықты питирген гүұалыққа қоса мақтау грамотасын әкеліп бергенінде апам түе, усы жақсылықларға елжиреп, өзім де жылап жиберіппен. «Жылама қой, шырағым, — деди Жомартхан аға. — Саған ислеитугың жақсылығымның бұл еле үштен бири.»

Сөйтіп жүргенде, жети жыллық мектебимиз он жыллыққа айналың, буған да Жомартхан аға директор болып қара-ап тур!

«Хәр қашан арақхор менен гиябенттің қарғысы да, алғысы да қате кетпейди, қатықтай жуғады,» деген апамның гәплерине буншелли исеңбеспен, ақыры, ойлап қаран, баяғы директор жууыспадағы арақхорлардың «узақ жыл директор болгайсаң» деп кеса дүгистиріп тилеген тилеклеринің қате кетпеуін қара! Айтыуына қарағанда буннан бир жыл алдың институтты сырттан питкеріп алған дипломы күтә пайда берсе керек. «Сени де үссітіп сырттан питкертіуге болады, тек айтқанымнан шықпасаң, тамам,» деп дипломын көрсетіп еди сол сапары. Соны көріп турып, айтқанымнан шығып жинлимен бе, көп адам, әсиресе, колхозымыз совхозға айналған соң комсомол комитетінің секре-

тары Хожабай шақыртып: «сени мектеп директоры езіп атыр, көзинди аш!» деп еди, «көзим ашық, өзін жеңилди тап, мен сенин комсомолың емеспен,» дедім де кетип қалдым.

Енді менің қолымда жетиншіни питкерди деген гууалығым түе мақтау грамотам да бар, төрт жағым құбла, қудиретім жетсе қалеген техникумыма кириуи-ис болатуғын еди. Бирақ, соқыр анам менің сле үшін-шлде оқып атырған қарындасым Бийбнайшам бар, оларды не қыламан, бийтанис жерлерде кимшин үйинде қалай жатып оқыйман, сол жақларын қатты ойланаман. Ақыры, ғарежстти қалтаңнан шығарып, иштен, жатып оқыу түе, сырттан оқығанның өзінде Жомартхан аға ҳәр сессияда бир тайды қазы қылып, қыры сынбаған пуллардан алып кететуғын еди, сол азығына кетип турғаны болса, бизин үш жылға қанша тай, қанша пул керек, соларды ойланаман, болмаса, апам бул үйдин хызыметин сыйпаланып жүрип ислесе де күнин көреді. Бул кәрадағылар соқырға да ылайық жұмыс таба алады, мәселен, бул үйдин қойы көп болғанлықтан ҳеш қашан түдетуғын жүни түөсилмейди, бизин апам болса ғой, жүн түтиүден жарыстырғанда жәҳан чемпионы болыуы да мүмкин, ғөрек шығарыу, тары түйиүге оинан да бетер, бирақ, дүканларда уи көбейип, тартып ишиу қойылғалы дийирманшылық талабы жатып қалды. Сонда да ис баршылық.

Қатты еки ойлы болып жүр едим, Жомартқан ағаның Нөкистеги Қалий деген әмекиси еки баспақ әкелип қосты. Өзи Нөкистеги бир жем складта екен, жемнен мудама усы қарасатуғын болғанлықтан: «Өй, Қалеке, басбақты өзим-ақ беретуғын едим ғой, сонша жердек мешин жаллап ҳәлексен,» деп, Жомекен де, Нийетбай ата да асты-үстине шығып, қойларын сойып, бүлип қалды.

Әне сол киси: «усы Әбилқасымыңа бек бол, диплом болса өзим әперемен,» деп кетти. Диплом болса анауымынау ис қолымнан келе беретуғынын өзим билемен, дипломлыларды да көрип жүрмиз ғой, малдын, дийханшылықтын жағдайын мен қурлым билмейтуғынлары да бар екен, көрип жүрмиз.

Сентябрьде: «алаң болмай талабыңды ислей бер, оқыуға онды питкерип барсаң,» деди Жомартхан аға, өзим де шулғынып турған жоқ едим. Сегизинши класс-

та бир хәпте бой көрсөттүм, түк сызбайман, түк! «Қыйсық сызық, үш мүйешлик, тангенс, котангенс» дегенлердин де анықламасы бар экен. Бирақ, малдың изинен жууырып үйренип қалғанмап ғой, физкультурада жууырыу, сскириүден алдыма адам салмадым. Ал енди, әдебиятта буның Бердағы ма, Жийени ме, мешиң оқымаған шайырым, жазыушым қалмаған экен, мазмунның айт десе қосықты қатарын түсирместен ядтан айтып бере бердим. Тарийхы да қызық экен, мени құртқан математика, биология, химия!!! Ухх!.. Қырық бес минут емес, қоңырау менен қоңыраудың арасы қырық бес күп, мынау класс емес, бир тар қапес болып, гөүдем қысылып сала береді. Ақыры: «бурынғы күнимди көре берейин, мынау қысыүметиңнен құтқар,» деп, Жомартхан ағаның кабинетине өзим бардым да буннан соңғы үш жыллық мийпетти жалынып тилеп алдым. Бул дүньяда нәрсе түсинбеген нәрсеңди тыңлап отыра беріуден қыйыны жоқ экен, неде болса жайлауыма қайтып, малдың изинен жалаң аяқланып жууырып, онып қалдым! Жомартхан ағаның сол жақсылығын ҳсш қашан умытпастан деп едим...

Өтип баратырған өмир деген-дә, бир күни қарасам, оныншы классты да питкериппеп. Оны Жомартхан аға аттестат әкелип бергенінде билдим. Бул жақсылығын еси бар адам умытар ма?!

Әйне сол күнлери «Пахтаабад» районынап бир патырат шығып, мал санаудың ызым-сызым хабары келди де бизлер еки жүзден аслам қойды айдап, Нийетбай ата менен Үстирт жақтағы бир әмекисиниң үйине бардық, қула дүз, сирә бул жақларды еле хукүмет сорамагандай. Қой, түйе дегенлери мыңғырып жүр. Ғарры бир хәптеден соң қайтып кеттидағы мен усы кәрада еки ай болдым. Қалийдиң бул үйге де қосып қойған маллары бар экен соған Бейнеүден киятырып соғыпты. Сол яшуллы мени түнде аулағына шығарып: «көзинди аш, Жомарттың қолында өлип кетесең! Үйиң менен көш те бизикине бар, өзим Ауылхожалық техникумына оқытаман, үйлендиремси, кемпириң менен қарындасынның онысығы да меннен болсын,» дегенди айтты. Мен, әлбетте, әкемдей болып қалған Жомартханның айтқанынан шыға аламан ба, сол урықсат берсе, баратуғынымды айтып қалдым.

Арадан бир хәпте өткән соң: «Қойды қалдырсын да өзи келе берсин,» деп, изимнен яшуллым «ВАЗ-69» машинасы менен баласын жиберипти.

Келсем, яшуллының сылайы төмен. Қашшан партиядан шығармағаны менен директорлығын алып қойыпты. Айтыуына қарағанда: «Өмиринице жумсап киятырған Әбилқасым Махмудов деген қулы бар» деп, биреу арза жазыпты, бул журт тынышына жүре ме, соған күймеген жерим қалмады! Ертеңине бир машинаға гөне-көкси көрпе-төсегимизди, ол-булымызды тийеп, Нөкиске кетермен болғанымызда апамның Жомартханның анасы менен қушақласып турып жыласқан дауысы еле ғана есимнен шықпайды-ау! Баяғы комсомол комитетинин Хожабай деген секретары: «Еле де абайлы бол, енди адам болатуғын жағына шықтың. Бирақ, сен булардың өзинди езгенлиги, өмиринди қор қылғанлығы қаққында түсиник хат жаз,» деп қағазын созып еди, жыртып-жыртып ақ тауықтың пәриндей шашып жибердим де: «жөнине жүр, мен сеңиң партиялық есабында турғаным жоқ,» дедим. Өй жамап, жақында совхоздың партком секретары болып еди, бәри усының тауып жүргени екен, бул журт қотыр ешкиден де жаман, сүйкенбай жүре алмайды! Ақыры мениң тууылған жеримнен көширип тыңды! Ауылдан баяғы ақ үйли болған байларға меңзеп алысладық, қарындасымды «оқыуын питкертип жибермесен» деп, алып қалды, бунан артық ағайыншилик бар ма?!

Әмиўдин көширине жете бергенде апам менен Жомартхан аға минген «ВАЗ-69» бизлерден озып, ерив отырыўды ишаратлап өтти.

2

Барлық дүжжетимде мен Ауыл хожалық техникумының агрономия бөлиминде студент едим. Буным ырас, бир мезгил тәлли-пәлли менен бой көрсетип қайтаман. Қалий ағанын жайы үлкен шарбақтың дәруазасының алдындағы жаман там, жаман болғанда да дым жамап, төбесинде жөнли ший пәтик те жоқ, ыс басқан ийт арқа. Ғалы-гилем де көрмейсен, Усының бир қабат жайында апам екеўимиз турамыз. Отын, суу, аухат, бәри мут. Қалий аға қонақ келмесе де хәптесине бир қой, еки айда бир тай сойып алады. Тайы-қазы, қойы-

таза сорпа! Бетимиздің сарысы бес ели болып, қыш қашан да шенгекте нәубет күткен емеспіз.

Күни менен хәм совхоздан машин менен қыйлы-қыйлы жем төгилип атады да понд-понд болып, брезинттің астында жатады. Қалий аға «Москвичи» менен бир жақларға кетип жүреді, талабын өзінен басқа адам билип жалшытпайды.

Бизин талап-малға қарау, әкелінген жемлерди оқыудан келген соң дүбелейге, шымшық, кептерге сепситпей брезентлер менен жауаман. Тенге деген хаялы не ислсұ кереклигимди көрсетип жүреді. «Қапла» дегенин қаплайман, «сыпыр» дегенин сыпыраман. Бул кәрада крап не жесин, қудық, та жоқ, әуелги күнлери сууды еки фляганы теңлеп, дәрьядан ешекли тасып жүрдим. Төрт қалта гүнжараға бир шофер үлкен инстерна түсірип кетти. Тағы бир суу машини соны еки күнде бир қалта жем берсек, толтырып кетеди де тұрады. Биз оны еки күнге шекем тағы тақырлап қоямыз: шаңғытпауы үшін складтың ишине Тенге жеңгей екеуимиз шелеклеп суу сәуемиз. Ушып кетпеуи үшін жемлердің үстине де шашамыз. Буниан да тысқары жасы жигирма жигирма бирлердеги Ақша деген жесир хаялдың үйи бар, Тенге жеңгейдің айтыуына қарағанда өзи жетим қыз екен, күйеуи де авариядан өлип ағайинлери Қалий ағаға зорлап басын шатылты, «бул үйге қол көп керек, тағы хаял аламан десе де мейли,» дейди Тенге жеңгей. Ақша жеңгейдикинде Қалий аға тек шамалы арақ ишкен түнлеринде ғана қонып келеди. Бирақ, булдай ишиспек күтә сийрек болғанлықтан Ақша жеңгейдің үйине барсам, еки көзи мени жеп сала береді, орынсыз-ақ сынсып сөйлеп, сыңқылдап күледі. Бурынғы күйеуинен үш жасар баласы бар, өзи Тақтакөпир районының қыйырындағы бир совхоздан екен, жамбас муғаллимнен төртинши классты-ақ питкерипти. Мал күтиүге, ер күтиүге пул санауға, аұхат писириүге бенде емес! Баққыға қойылатуғын қақсал өгизлер, арық сыйырлардың көбиси усы үйдин қорасында бағылады.

Мал базары түбимизде. Семиргенин семиргендей базар күнлери Ақша екеуимиз таңнан турып алып кетемиз. Нөкистин мал базары тек он бирге шекем ғана қызады, соған шекем өткени өтип, өтпегенлери я кетип атады, я хәр жер-хәр жерде қаңқыйысып тұрады. Бу-

ған шекем Ақша жеңгейдің сумкасында семіз мал-лардың пулы болады. Әйне усы ұақытта қалий ағаның өзи баласы Шербекке «Москвичин» айдатып, жетип келеди, өтпей қалған қақсаллардың да оғыры арықла-рын бизлерге саўдалатып, Шербек екеуи дәлдалшылық етеди.

— Бир жетим бала екен, үйленип еди, ене сүтше қадеге апара жақ. Басқа дәртке аспайды мынаўын. Не қылды, тамның басында бақтың ба, баўыр қурттан да хабары бар-аў! Ала гой бала, апарып таслағанынша жаны шығып кетпесе болар, — деп, әдеп мени үкит-лейди. Соқ: «Бере гой,» деп, мал ийесине тәўелле са-лады. Саўда келиссе оннан бес манат, меннен бес ма-нат, ширинкене алады, келеспесе «өзинң бил, саған анаў өликсе-ақ болады» деп, келеси көтеремге өтеди.

Кулласы, ҳәр базарда үш-төрт семіз малды пуллап, төрт-бес көтеремди алып қайтамыз. Бул көтеремлер-дин үйге келгеннен соң бахты ашылып қалады. Арғы басы ски хәптенин ишинде топтың оғындай жуп-жу-малақ болып, я базар ортасы Қалий ағаға еки-жүз, үш жүз манат «ишкен-жегенин» төлсиди де ашиналап басып деңгенеге кетеди, ямаса таңнан базарға барып, семизлигине қассаплардың таңлайларын тақылдатып, мурнын жалап маңқыып турады. Саат он бир-он екилерде көтерем саўдалаў тағы даўам етеди, тағы тирсеги қағысып, қораларға көтеремлер кирип атады да бир-еки хәптеден соң ойнақлап шығып кетеди.

Бул үйдегилердин үлкеннен кишиси, баласына-шағасы, бәри мал ушын аллаталаңын арнап жаратқан мақлуқлары ма дейсен! Малдың тилин билмейтуғыны жоқ, өмиримше мал изинде жүргенликтен мен де әнейи емес едим, бирақ, булардың ерке өсти деген баласы Шербекке шекем малға меннен түсимпаз келди. Хәм-меси де не қылса да уқшатып ислейди, шаўқым, кейис дегенди бир де еситпейсең. Хәмме өз ұазыйпасын үнсиз уғынып, үнсиз ислеп баратырған, бир де бир быжық-ты, палаланды көрмейсең.

Шербек екеуимиз саўатқа да биримизди биримиз қойыспайды екенбиз, ол да бизиң техникумның бух-гальтерлик белиминде, биринши курста оқыйды. Ол да мен қусап киталтын бетин ашпастан мектеп питкерип, «танкисипинң» күши менен техникумның «шегарасын

бузып» кирген, мен де сондай. Ексүймиз де түйдей жасласпыз. Ол да китаптың бетин бір ашнайды, мен де бір ашпайман (бурынлары оқытуғын едим). Солай болса-хәм ол да стипендия алады, мен де аламан. Байқап қарасам, бизиң Қалий аға бул шәхәрдиң ең уллы адамынын бири екен. Не бир милиционерлер, не бир доцент, профессорлар, бизлерге аўырмасақ та бюллетень беретугын не бир врачлар таўықларына кепек сорап келгеплеринде байқайман, сирә буннан ғарезиски жоқ шығар? Булардың таўық, мал сақламайтуғыны жоқ шығар? Бизиң техникумның айырым муғаллимлери Шербек екеўимиз бенен «сиз» деп сөйлеседи, пахта, отақ күнлеринде не ксселимиз барын өзлеримиз билмесек те тек врачтың өзи биледи, биледи де: «бөтекенде тас бар,» дейди, тамам.

Сөйтип, ол да биринши курсты тамамлады, мен де питирдим. Жаздың басында ояқтағы малларынан хабар алыўға кеткен Қалий аға сол жылы жабандары Жомартхан аганың қолында сегизиншини питкерген Бийбайшаны алып келди де онлаған күн жумсағаннан соң: «бул қызым магап унады, малға да, үйге де жақсы қарайды екен, устап-тутқаны да минтаздай. Ендиги жағында өзим бир адам қылайып,» деп, бизиң техникумның бухгалтерлик бөлиминне ҳужжетлерин тапсыртты да екеўимизди бурынғыдан — хәм бетер миннетдар етип таслады. «Усы жақсылығын өле өлгенинцизше умытсаңыз, ақ сүтме ырза емеспен,» деп жылап жиберди бир күни Бийбайшанын мандаттап отип, студент болған хабарын еситкепде апам. Бизлер де қамсығысып алдық хәм Қалий аға менен Жомартхан ағаға өлгенимизше садақ боламыз!» деп исендирдик апамды хәммениң көзинше.

Бул жақсылықлардан бурынғыдан да бетер жигерленип кеткен апам сыйпаланып барып, суў толы цистернаның үстине отырып алады да Бийбайшаға суў әперип турады. Бийбайша болса усы бүгип түнде сатылады-аў» деген үйиўли жемлердиң үстине себелеп келе береди. Бир машин жем қапылғанда бир бочка суўды көрдим демейди. Аларманға билдирмеў ушын Шербек екеўимиз араластырып таслаймыз. Бунымызды тек журт көрмесе болды. Күни менен жеңил машиналар келип-кетип атады, Теңге жеңейдиң бир жуўабы: «қараңғы түскен соң келе ғой, зәриў екенсен, пи-

тирмесек болмас. Бул, ақыры, жем дүканы емес-ға, совхозлардың ұақытша сақланып тұрған жеми, саған тек бир-еки қапшықты қыймаслықтан беремен...»

Қараңғы түскен соң усындай қыймаслар күтә көбейип кетеди. Еки жүзлик лампочкалы өренин түбинде былай қарап тұрған үйрекке мензес нәхән шойын тәрези бар. Келген адам шырұанын шытырлатып соның басында турады да Шербек, Бийбайша үшеуимиз келсин толтырып тасып турамыз. Оған қол суғып көрип атырған ийтим жоқ, хәл ме, қуұрақ па, қолына тийгенине қуұанып, килосына жигирма тийивнен шыртып төлеп, легковойларының жүкжайына жайлайды да хәйт қояды, соң екінши клиент, қулласы, түнги он екисиз аұхат ишиўге пурсат жоқ, хәр күни солай болған соң жем сатпаған күнлерде де он екиден бұрын уйқимыз келмейтуғын болып қолған. Сонда да азанғы алтыда бир адам «тур!» демесе де хәммемиз бирден өрре-өрре турысып, жапа-тармақай мал күтнўге айналыса беремиз.

Әне, сондай жем сатыспақтың қызып атырған бир күнинде шәлеги қыйсайған биреу келип: «ОБХСС танман!» деп, маған хұжжетин көрсетти. Мен Қалий ағаның үстине кирип кеттим. Ол Ақшаның үйинде еди, келсем пижамышаң арқасын жалаңашлап Ақшаға «хй-хай...» лап уұқалатып атыр екен. Суўық хабарды айтсам басын да көтерместен «бири ертип кел!» деп жиберди.

Мен ертип келсем, еле сол жатысы. Түргелип отырдыдағы былай шығыуды ымлады. Ол төрлемеди, гүрсиге отырды да хұжжетин созды. Хұжжетти Қалий аға алды, бирақ оқымады, түргелип барды да буфеттин шкафына салып, қулыплап таслап: «Сен қайта бер, — деди жаңағы кисиге. — Хұжжетинди ертең түстен соң полковнигиннен аласан! Ол киси арғы күни курортқа кетеди, менсоған пул таярлап атырман, еситтин бе?!» бақырып жиберди. Ол жигит те қыза жақ еди: «егер айтқанымды қылмасаң, хәзир акт дүземең де төблес шығарғаның ушын мынаў жем өширтте тұрғанлардың бәрине қол қойдыраман. Арғы күни ийнице аұырлық етип жүрген пагонынан сыптай болып, журттын гербишин қуясан! Тез шықпасаң, топылғаның ушын хәзир байлатып таслайман!..» деп еди, жигит қатты албырап қалды.

Ол кеткен соң мен жигитти жүдә аядым, өзим де қорқтым. Сол күни Тенге жеңге баласы Шербекке «Москвичин» айдатып, Жомартхан ағанын ҳаялынын тууылған күнине қатынасуу ушын «Пахтаабад» қа кетип еди-дә, жемди мен сатып тур едим. Тәрезиниң басында соңша клиентти шуўлатып, «сатпайман,» дедим де Қалий ағанын үстине кирип кеттим. Ол қашшан турып, кийинип, бир лаўабы кеса геширдин суўын си-мирип атыр екен. «Жуўабын өзим беремен, инанбасаң, ертең көзиң менен көресең, менин сеннен жасырын әнгимем жоқ, бар, сата бер!» деп жиберди. Мен келип Бийбайшаға: «сен өлшеп берип, пулын ала бер, өзим қаплап жеткиземен,» дедим, клиентлерим қууанысын қоя берди.

Қолына тутқызған қалтаға апам қолы менен гүреп салып-ақ жарыдан аўдырады, соң бир ләгенди үйип толтырып қояды, сонын менен найзадай бир қап тикленеди, мен тәрезиге сүйреймен.

Саат кешки онлардын ўақтында Қалий аға бир клиенттиң машинасына минди де кетип қалды. Енди мени бәри жейтуғындай қатты қорқтым. Жаңағы ОБХСС бес-алти милиционер менен қайтып келсе не қыламан?! Маған Қалий ағай қашып кеткендей көринди. Бирақ, ол қашпаған екен. Саррас бир ярым сааттан соң кеткен машинасы менен айналып келди де маған машинаның артына бир қап гүнжарә салыўды буйырды. Салдым. Жигит:

— Хызыметиниз болса айтып тура берин, яшуллы, — деп, қайта-қайта жалбырақлауы менен кетти.

Азанғы саат он бірден өте бергенде «милиция» деген жазыуы бар «ВАЗ-69» машинасы келген ўақытта мен, биллә, дамбалымды ҳөллеп ала жазладым! Қалий ағай дым қорқпайды, милиционер-шофердың қапталына мардыйып минди де артқы отырғышты маған нусқады.

Айтып қойса керек, аўыздағы милиционер де бизди онша иркпеди. Мен узын коридорда Қалий ағанын изине ерип баратырып, кешеге ОБХССтың жигитин көрдим, түрине өли шырай урып кетипти. Бизинң яшуллыға қол созып еди, суўық-селки қолынын ушын берди де арман жүрниўин даўам етти. Мен бул шақырыспақтың изи жайшылық екенин соншан биллип, аяғыма диңке ене баслады.

Бурып кинафильмлерден көрип жүргеним болмаса тири министрди биринши көриүим. Биз кирип, аман-есенлик сорасып болыудан кимдидур, микрофоннан шақыртты. Кешеге жигит кирип келди де полковниктиң алдында шаншылып турды. Полковниктиң болса жигит киремен дегеншеги жүзипдеги жадыраңқылықтан түк қалмастан бирден түнерди де алдындағы қаққан қазықтай капитанға ҳеш итибар берместен микрофоннан тағы кадрлар бөлмийи шақырыуы мэтдал, дөпөң бир сары подполковник кирип келип, министрдиң қарсы алдыдағы столда жүзин жигитке қаратып турды. Министр бурынғыдан да сурланып:

— Назар Рейимов! — деди көзин айырмастан. — Удостовериениңди столға қойың! — Жигит ләм-ми-йим, көзи бақырайып тур. — Мен сизге айтаман, капитан столға қойың!..

— Мына кисиде, — деди ийеги менен Қалийди нусқап.

— Өзиңиз бердиңиз бе, басып алды ма?

— Өзим бердим.

— Не ушын бересиз?! Не ҳуқуқыңыз бар биреўге услатыўға таслап кетиўге?!

— Алып қойды.

— Алып қойса жарағыңызды да бере бересиз бе?! — Жигит тағы тилин жутып қойғандай. — Не ушын сиз сатылмаған жемди «сатылды» деп, жала жаўып қорқытпақшы боласыз?!

— Сатылып атыр еди, Балтамурат Жамалатдинович!..

— Мен сиздиң ушын полковникпен! Министрмен!

— Әпиў етин жолдас полковник! Сатылып атыр еди!..

— Не менен дәлиллейсиз, акт, гүўаңыз бар ма?!

— Жо-оқ!..

— Ал, буның гүўасы ба-ар, — деди Қалий ағаны ийеги менен нусқап. — Мың мапат пара сорап, қорқытқаныңыз!..

— Бул жала-а, жолдас минин!..

— Гәпти бөлме-е! — Стол шарп етти. — Мың мапат пара сорап, қорқытқаныз. Және: «Министр соратып жиберди» дегенсиз, мен қашан сораттым, неге мениң абырғымды төгесен?!!

— Олай дегеним жоқ, жолдас минис!..

— Тур, бала-а! — Министрдиң қәхәрли көзи мағайт

жалт етті. Қалий де көзіме мәнилі қарап үлгеріп еді. — Айтты ма?!

— Айтты-ы! — Адамға жала жабыу, ұмытпасам, ұсыннан басланды.

— Сени «адамларды шақыр» деп жиберди ме?!

— Жиберди-и.

— Мынау Теңге, Ақша, Шербек, Ертай, Нуртай, Нурым дегенлерди, — деди Министр азанда мен оқымастан қол қойған актти оқып отырып, — Ертип келсең, қапы иштен ырас-ақ илик пе екен?

— Илік екен.

— Қалийди түйіп жиберіп, капитанның шыға қашқаны да ырас ғой!

— Алды-артына қарамастан зытты! — дедім енді шынға усатпасам болмаслығын уғып. — Изинен қуға жақ едік, қуғмадық...

— Оннан соң мына актти жазып, қол қойыстыңыз, солай ма?!

— Барлығы ырас, — дедім капитанның кем-кемнен кеңейіп баратырған көз қаршығына қолайсызлана қарап тұрып. Ол маған уяң дауыс пенсі:

— Сени де комсомолға алған шығар-ау! — деди нықыртып.

— Мен не дерімди билмей қалдым. Министрдің қарсы алдындағы подполковник уғысдап отырған басын көтеріп:

— Хызыметкеримізди арзағейдің көзінше бүйтпейміз керек еді... — деп атырғанда оған жеп қоятуғындай адырайған полковник

— Бул сизің хызметкеріңіз, жолдас подполковник! — деди ашыулы. — усындайларыңыз тағы да бар болса жыйнай берің! Не ушын түсінгіңіз келмейди сизің, әңгиме мениң атымды патаслап, пара сорағанында болып тұр. Соның ушын мен тап усы адамлардың көзінше, булар солдай пикирде кетпеслігі ушын хақлығымды көрсетіп жиберейімін керек. Болмаса сиз құрақым мен де билеме-ен этиканы. Не ушын мен сорау-жууапты магнитофонға жазып отырмап?!.

— Жазып па едіңіз?!

— Подполковник! Кадрлар мәселесінде мен онша, сиздей демей-ақ қояйын-да, сада емеспен. Мынау — хызыметкеріңіздің таслап қашқан удостоверениясы! Акт, магнитофон пленкасы, қазірше, бизің сейфте ту-

рады. Ҳәзир истен босатасыз да үстинен жинаятлы ис қозғайсыз, А-ал, отағасы-ы, — деди бизиң отағасыға жүзин жылытып. — Бизиң ишимиздеги нықапланып жүрген парахорды тутып бергениңиз ушын, раҳымст, Алдағы Ұақытта да усындай жәрдем етип турың. Жолдас подполковник, бул ки си менен мынау балаға именной саат болса да бир сюрприз мәселесин қарас...

— Жолдас министр! — Капитан ышқынып гәпти бөлди. — Мени бир тыңлаң, ақыры, көп жыллық хызметкериңиз бен-ғә!..

— Сизди тергеуде тыңлайды. Көп жылдан бери тута алмағанымыз өкинишли, сен ақымақ, — бирден сенсиреди. — Үсейтип, нешше министрди сыртынан параға саттың екен?! Сизиң көп жыл тутылмай ислегениңиз биз ушын жинаят, енди хызметкеримиз емессиз, босандыңы-ыз, түсиникли ме, босандыңы-ызз?!

— Түсинди-ним, жолдас министр! — Назар Реймов бирден таңланып кетти. — Түсиндим Бирақ, сиз де түсинип қойың, сизиң де босанатуғын Ұақтыңыз узақ емес! Партия бүйтип сизди де қоймайды, «парахор» десем, меши тағы «жалахор» дей жақсыз...

— Тыңлай билиў де искусство! Айта берип, — деп күлди министр басқа ҳеш нәрсе айтпады, капитан қолын бир силикти де кетип қалды.

— Онда сөйтемиз бе?

— Енди қайте жақсыз, подполковник, я басқа законьңыз бар ма?

— Яқшы онда, — қағазларын жыйнастырып, подполковник те шықты.

Қалий аға: «аман барып, саў қайт, иним, усындайларыңнан өзиң қорғамасаң, басқа арқа сүйеримиз жоқ», деп атыр. Ол да:

— Жети адамың шаймаламасын, «әўлийениң көрингени көринген,» қалай басласақ солай тамамлаймыз, — деп қалды, қәтиржам, өктем.

— Дийдимнен бир шықтың, балам! — деди яшуллы таксиге минип атырып. Оннан да, меннен де басқа саза шықпады.

Булардан бастың аманында қутылыў кереклиги усы сапары биринши мәрте хыялыма келди. «Жаўыз, жаўыз екен булар! Тез кетиў керек, тез!...» деймен, лийкин,

қалай, қайда кетиу керек, алдым ылдый, артым жар. Жер сыйпаланып отырған апамды, жетимлик пешанасына жазылып тууылған, көзімнің ағыу-қарасындай қарындасымды қалай асырайман, қайларға жетеклеп бараман?! Бийбайша екеуіміздің қырық манат стипендиямыз, апамның отыз манат пенсиясы жай кирейге жете ме, үш гегирдекке, мынау кепиниміз болғыр кийим-кеншекке жете ме?! Бийбайша да қыз болып киятыр, енди оның да журтлар қатарлы жылтырақ кийінгиси келеди, қапылған күн болды бул, қапылған кү-үнн!..

Көп узамай бир-еки мәрте тергеуіге шақырды. Бир мәрте жүзлестирди. Капитан келген күні үйде болмауына қарамастан Тенге жеңге де, Шербек те бетләри жызз етпей «бапладық» десип шықты. Соң мениң менеп жүзлестирди. Жардай капитан, көзлерине қарғынлық шөгіп, демнің арасында қорығын қалыпты. Мен де қадимги, үйретилген тоты едим, тутлығын-тутлығын болса да үйретилгенди сайрап шықтым. Капитан жүзіме түпирип жиберди, мен питегене жеңил тарттым, урғанында оннан да жеңилленетугын түрім бар еди, урғызбастан, еки милиционер қолларына кисен салып, прокуратурадан алып кетти.

Министр Балтамурад Жамалатдинович курорттан келгенде капитан Рейнмовтың көп жыл арқалап кеткенине еки күн толып еди, судтың алдында майда-шүйде бес бала-шағасының уу-шуу болып жыласқаны еле қулағымнан кеткен жоқ еди. ИТҚда усы жүргенімде үрпе-шүрпелсрдің қарғысына ушырғандай, көз жасы тутқандай сеземен өзимди, мениң жетими қарындасым, анам не қылып атыр екен, қайсы муңлы муқамлардың ырғағыпа салып, екшеп-екшеп жылап атыр екен. Усы өмирімнің ишинде анамның айтынып жылағанларын да, қарғанып жылағанларын да көп еситкенмен, қосық айтқанын көрмегеним менен қосық айта қойса дауысының да жүдә хош қауаз, саз екеплегин жүдә ғана жақсы билемен, бул дауыстар мениң өзимди де талай-талай елжиретип жылатқан, бул дауыстар соныңдай муңлы, соныңдай тәсиршең, көкиректің түпкиринен шығатуғын, ҳеш жасалмалылықтан қосымтасыз дауыстар еди. Солардың қайсысы менен жилап атыр екен көзі де, кеуяли де соқыр байғус, бийшара анам?! Қулағымда тал-тал дауыс, анамның жылаған дауыстары, төрт

жағым түксийген дийўал, ИТҚаның ИТК моншасының дийўалы, мен енди усы дийўаллардың ишинде жуўынып шыға жақпан.

3

...Мениң ушын бул тек ғана «дәптер» емес, дәртлерим, ҳәсиретлерим, жасаў ушын гүреслерим, өкинишим менен қуўанышларым. Ақыры, жигирма үш жас деген аз ба, усы жастың ишинде мен де жердиң астында емес, үстинде жасадым. Соның ушын-хәм жердиң үстиндеги нәрселердиң биразынан хабардарман, биразы күлдірген, биразы өкситкен мени, аз машақатты басымнан кеширгеним жоқ, солардың бәри «дәптериңе киремен» деп атыр, кирсе кирсин, мен не қылайын, дәртлериме айналған өмир дәптериме кирмей тура ма?! Соның ушын, ўақты-ўақты усындай алып қашпайым болғаны менен таба тутып, ҳәдийсениң изин қуўалай бермен, өмиримниң өзи сөйтп өтсе мен не қылайын, ядтан қосатуғып мен я бир жазыўшы емеспен...

Әңгиме жазыўшыдан шығады-аў! Техникумды тамамлап, енди, госқа таярлашып жүрген күнлеримиз еди. Техникумның қәдимги, күн түспейтуғын ерик бағынып асты қашан көрсең жүз пайыз. Қислород дегени теңиздиң ҳаўасындай қоп-қойыў, жутсан ләбине суўдай биллип смириледи. Қараптан қарап отырып:

— Усы сен жазыўшы боласаң! — деди бирден Шербек.

— Ҳе, түсиңе аям берди ме?! — деп күлип атырман.

— Жа-ақ, жетим бала жазыўшы болады. Әдебияттан жазыўшылардың өмирбаянын оқысаң, бәри жетим болған. Горький жетим бе, жетим! Аймурзаев жетим бе, жети-им! Аббаз, Садық...

— Дурыс емес, — дедим мен ишимнен «иләйым» десем де оның сөзин бөлип. — Әдебиятқа исенсек, балдың баллары ақымақ болыўы керек. Жарлының баллары ақылдәне...

— Сен ақыллысаң-ғо! Ырас айтаман!

— Меннен ақымақ адам, бул дүньяда жоқ!

— Қалай дәлиллейсен?

— Капитанды қаматқан-мен! Полковниктиң алдында «акттеги — өтирик» дегенимде балып турып еди...

— Не, не?! — Шербек шоршынды. — Не болып тұрып еді?!

— Пай, билмейтуғындай.... Капитан қутылып еді-дә!

— Онда бизлер тутыламыз-ға? Сеникі ақыллылық болған.

— Ақымақлық?!

— «Ақыллылық етемен» деп, жарманды тегіу де ақыллылық емес. Оны сен «жалахарлық» деме, бизиң ағамшалап түсин, ол буны «жасау үшін гүрес» деп түсиндиреди. Гүреспесең, күнің жоқ.

Гәп соның менеп кесилип қалды.

Көп өтпей техникумды да питкердик. Маған өзим тууылған «Пахтаабад» районының «Комсомол» совхозындағы бір бөлімнің агрономлығы тиінсетуғын болдыдағы «өзим жұмыс тауамаң» деп, Шербек хеш жерге жоллама алмады.

Көп өтпей ол бухгалтер емес, шобыт, тери-терсек жыйнайтуғын мәкемеге әкесінің қатересі менен ширкет болып кирди. Аты ширкет болғаны менен қалтасы қопыраған пул, астында «Москвич» бір айдың ишинде отыз екі тисінің бәрін алтыннан қаплатып алди. Усы бір айдың ишинде мен «Комсомол» совхозына екі мәрте барып келдим. Баяғы бизди «езилдиге» жорый беретуғын Хожабай деген парткомлықтан директор болған екен.

— Бул құрлым оқыу питкерген болсаң, адам болыпсаң, сеннен гүдерди үзип едим, — деп, қатты қууанып қалды. — Жомартхан ағанда мал еле де көп, Үстиртеги адреслери де анықланып атыр. Келиуден соның жарғысын жаратуғын болсаң, бизге дарыма. Биз ол яшуллықды «жыртық кемеге» таярлап атырмыз, — деп те ескертип қойды.

Солай да көп дузын ишкен жерим ғой, усылар болмағанда бизге Қалий қайда, Қалыйсыз техникум питкермек қайда?! Аманлық болса, екі жылдан Бийбнайша да «мине!» деген бухгалтер болып тур. Бір де жақсылықты, бір де жақсылықты, бір де жаманлықты ұмытпаған жөн, Жомартхан ағаның үйіне гөне қоныстағы кемпир-ғаррысының қолынан алып болып айналып соқтым.

Жомартхан ағаның бұрынғы жайтаңлаған қәлип, қапалықтың, ууайымның изи де сезилмейди, мәрт-

мәрдана. Ҳаялын да пенсияға шығарып алыпты, өзи де айлығына қоса пенсия алады екен. Муғаллим емес, совхоздың шәрұасын басқарады. Маған: «бул совхоз ыдырайын деп тур, есиң болса Қалийдің етегинен жаздырылма, сени сол адам қылады!» деди. Өз гезегимде сақланыуы кереклигин уқтырыуды мен де парыз билдим бе, директордың айтқанын тийип-қашты уқтырып едим, бир ғарқылдап күлип берди ме де?! «Айта береди, — деди күлкисин тыйып. — Есиболса, маған тийсин, өкшесине сабынды жағып турып, жылпылдатып жиберемен! Партком ұағынан күни бүгінге шекем фермадан өзи жеген, тирепберди — «танкларына» бергизген ирили-усақлы маллардың ағы-қарасы, шыққан қорасына шекем дизимимде. Бул дизим еме-ес, мениң алақанымда Хожабайдың шымшықтай шурқылдап турған жаны, қысып жиберсем, жанын шығарып жиберемен!..»

Мен буған, әлбетте, исендим. Кетип баратырғанымда: «саған құпия тапсырмам бар. Мына конвертти Обкомның биринши секретарына тапсыр үйиниң дәрұазасының почта ящигине сал да кет,» деп берди.

Онда не барын оқымай жағып жибергениме елеге шекем өкинемей!

Бул айтқанын қылмағаным менен «Қалийдің шалғайын жаздырма» деген ақылыш алдым. Басқа иләжым да жоқ еди, ауылға соңғы барып келгенимде, өзим менен ойласпастан мәселемди полковник екеуи сыртымнан шешип таслапты. «Көзиң жақсылықтан басқаны көрмесин! Бар да полковникке жолық, пул дегенге мыйлығыңнан бататуғын болдың!» деди. Мен совхоз директоры Хожабайға ўәде берип қойғанымды айттым. Оның түри бирден қууарып кетти:

— Сени ақыллы шығар десем, ақымақ бала екенсең! — деди силтене сөйлеп. — Бул маған мутқа түсип отырған жоқ, шығынды қайтарасаң!..

— Ўәде бар ғой, а-ғауў!

— Сол директорыңның өзи пайдалы жер болса талай ўәдесипен таяды, ўәде жутпастай сен ким болыпсаң өйтип?! Айтқанды қыл да полковникке бар! Сондай директордың талайын жумсайтуғын жерге жибереди... Не қандайы бар, бара бер, өзи айтады...

Ертеңине азанда баласының костюмын кийгизип, тақпайтуғын галстук пенен мойнымды қарғылап, суўретке түсетуғындай жасандырып, машина менен өзи әкел-

ди де МВД ның кеңсесиниң алдына түсирип кетти.

Негедур, бул сапары полковникке айыплыдай аяғым қалтырап кирдим. Жүрегиниң тусын басып, ууқалап отыр екен.

— Сен бизиң арамыздағы нықапланған парахорды тугуўға үлкен жәрдем етиш един. Саған исеним билдирмекшимиз, — деди қайдадур, кетиўге қолайласып. — Сен кадрлар бөлимине бар-шы, бәри келиселген.

Есиктен министрге ере шықтым. Қапыны өзи нускап кетти.

Кирсем, баяғы подполковник, төрт-бес телефонның гә анаўсына, гә мынаўысына қол жуўыртып отыр екен. Есиктиң алдына таман, бир гүрсиде аманат ғана отырдым. Ол сөйлесип атырып, қолы менен қарсы алдындағы гүрсини ишарат қылды. Отырдым. Аман-есенликтен соң бирден иске өтип кетти:

— Сизди полковниктиң өзи усынған соң, билетуғын шығар-дә жолдас Махмудов, ол-булыңызды сорастырып отырмаймыз. Басы бос қылмыслыларды мәжбүрий ислететуғын мәкеме ашылды, — деди хужжетлеримди көрип отырып. — Капитан Назар Рейимовтың парахорлығын эшкаралаўдағы хызметлериңиз ушын...

— Ол хызметимиз ушын саат алдық гой...

— Әне-е, усы әдетиңиз жама-ан. Гәпти бөлмеў керек, биреўди тыңлай билиў де искусство!

— Кеширесиз.

— Зәлели жоқ, қызыў қанлылық та бизиң жұмыста керек болып қалады базда. Қысқасы, сол мәкамаға сизди начальник етип таярламақшымыз. Алты айдан кейин лейтенантлық пагоныңыз келеди.

— Исенимиңиз ушын рахымет, бирақ мен ең болмаса звеновод болып та көрмедим-аў, адавы көп шығар?

— Үш жүздей болады. Шынын айтыўым керек, бәри де судланған адамлар. Ишинен не бир дуўбақлары да- үлкен-үлкен мәкемелерде директор, хәтте министр болып ислеген, анаў-мынаўды еле де менсинбейтуғын төкаббырлары да шығып қалар. «Жаслық етер» десең, министр сизге қыл қаўып қалыпты, қылмай атыр...

Гәпшин рәмәўизише қарағанда бул кисиниң де мени соншелли лаўазымға жибергиси келмей отырған сыяқ-

лы. Мен усы ыңғайынан пайдаланып, майдалап жалына басладым. Өзимнің жаслығым ды, үйленбегенім ди. бәринен де бетер, жекке жигит екенлігім, бир «шақы сынбағанның» қолында өлип кетсем әкемнің жаққан шырасының сөніп, шаңарғы жоғалатуғыны да жалыныұ-жалпайыұларымның ишинде айтыла берди, айтыла берди.

— Министрди де иренжитпейик, бизди де жарылқаң! усы жұмысыңыздан басқа қалеген жұмысыңызды ислейин, — деп жалындым. — Поста тур десеңиз, поста турайын, қол бура десеңиз, қол бурайын...

— Айтпақшы, неше шақырымға жуыра аласыз?

Санап жуырып көргенім жоқ. Жасымнан мал бақтым, куниге жигирма шақырымдай журип өскен шығарман-ау, соның ишинде, шопанның жуырмаған күни бар ма?!.

— Тас көтерип көрдіңиз бе?

— Ол жағы мени қысындырмайды. Сексен бес-тоқсан килоны қолымның ушыпа көтере аламан. Елиұ қилолық уннан ҳәр қолтығыма бир қалтасын қолтықлап үйге әкелгеним бар, бирақ дүкан жақын еди. Еки пудлық тасты бир қолым менен қырық ирет...

— Онда циркашпан десеңиз-дә?! Бизге усындай карыұлы жигитлер керек! Присмды өзлеримиз үйретемиз. Яқшы, енди, полковник кейнсе кейийди-дә, сизди «Тасқалаға» участкалық милиция қылып жиберемен. Бир жағы ункомбинат, бир жағы темир жол вокзалы, бир жағы товар складлары, нағыз урының ордасы! Ҳеш ким шыдамады. Қәне, күшинди бир көрсет?..

— Көрсетемен! — дедим шын кеуилимнен өзиме исеним менен.

Кешке шекем мени қайтарған жоқ. Докторлардан өткерди, өзлеринде поликлиника бар екен. Кеште буйрығымды қолыма берип:

— Азанғы ноль-ноль тоғызда «Тасқала» милиция начальнигиниң қабыллауында боласан, — деп, үйге қайтарды.

Қуяш артында әжептәуир жаман сағым қалдырып батып баратыр еди, Назар Рейимовтай сөлекет емес, шақмақтың тасындай шақылдаған милиционер болыу, ҳарамылыққа қарсы жан-тәним менен гүресіу әрманым бар, усы ниетим мени қалласлатып баратыр еди, изимнен биреу жетип, женил машинасын «ғыйқылдатты».

Жемхумар клиентлеримиздің бири екен, мен аты-жөнін билмесем де:

— Ми-ип, апарып таслайма-ан, — деди. Жол-жөнекей абайлап қарап, таныдым. Баяғы ОБХСС инспекторы келген күнги Қалий ағаны мингизип кетип, бір ярым саатың ишінде Назар Рейимовтың тағдийрин шешисип келген, акте қолы болмақ түүе, соны өз қолынан жазып та берген сәтең жигит екен, бирден қызықтым:

— Кеширерсиз, ағай, не болып ислейсиз?

— Әй, тек өзим-ақ. Тауығыңыз көп пе?

— Қырық бес. Қалада гөш дәфицит, шеңгекке жуу-ырмаймыз. Балашағаға маеги де айтып кетеди. Жас елиүге шамаласты, өзимизге де маек зәрүр...

— Не ушын?

— Жеңген жас. Сен еле түсинбейсең, — деп күлди ол. Мен тилимнің ушына келип қалған сауалды ирке алмадым:

— Сиз жүректи дауалай аласыз ба?

— Дауалаймап.

— Кеширерсиз, сиз жүректи жаралай аласыз ба?

— Ол мениң функцияма кирмейди! Бирақ, жүректи емлеу хәммениң қолынан келмесе де жаралау хәммениң қолынан келе береді. Ондай адамларды жексурын дейди.

— Баяғы үстинен акт дүзилип, қамалып кеткен капитанның жүреги жаралапбады ма екен?!

— Жаман бала екенсең, — ол бийхазар күлди. — Сен не, Қалекеннің өзбаласымысан, өгей баласымысан?

— Былай десе де, былай десе де бола береді. Бир нәрсени билемен, врачқа өтирик сөйлеуге болмайды.

— Уқтым гәпици. Бирақ, бийтапты гөр аўызынан алып қалғандай күши болса, өтирикти де сулқыйтамыз. Врачқа өтирик сөйлеуге болады, алжасыўға болмайды...

— Несден?

— Есаптап. Маған шыррыйған мың қораздан, туўып турған бир мәкиен пайдалы. Түсиндің бе?

— Түсиндим.

— Түсиннің тыныш отыр. Жол жаман, ойлы шуқыры дым көп!

— Жақсы жолды таңлап жүриў керек.

— Соны билеспен жүдә? — Мырс етти. — Таңлайын деймен-аў, қасымдағылар алаң қылып, жолдан

шығара береді. Еле өзің де машина айдап көрерсең.

— Меннен жақсы шофер шығады.

— Оны машиналы болғаныңда көрермиз. Таксишiлер де жаман шофер емес, ойлы-шұқырына қарамай машинапы аямай қуады-ә!

— Машина хукүүметтиң есабынандағы, ақыры!

— Хаўуа-дә, биреудиң есебынан жаңылысыў аңсат. Әнс, келдин, ғошшым, ирети болса, бир қапты зыңасан, пәтиясын таўық береді.

Бир қапты, мен емес, өлшеместен, дағы етпестен Теңге жеңгей менен Бийбайша машинасының жүкжайына таслады. Устим азада болғанлықтан, мен урынбадым. Врач пенен Қалийдың оңаша гәпи бар қусаған.

— Сен Ақшаға чай таярлат, өзиң де сонда бол, ҳазир бараман, — деп, врачты Теңгениң жайына ертип кетти.

Дийуал шерик болғаны менен Ақшаникине күтә сийрек киремен. Шынымды айтсаң, бул жап-жас, бул-диршидей суп-сулуў ғана нашардың өзиме ышқы тола көзлери менен жутанып қарай бериўлеринен қатты қорқамап. «Жигитшилик-ийтшилик» деген. Ийтшилик етип, әкемдей қол жаўып отырған адамынан шермендешилик пенен қол үзисип қалсам, бул журттың бәри бетиме түпиреди! Болмаса, Ақшаның өзи-ақ өз ыңғайын көзи менен билдирип жүр, мен де өзимди өзим жалағысы келген ийтаяғына шылжыры жибермей турған қасқыр ийттей сеземен, мен нәпсимди, нәпсим мени шынжырлап қойыпты. Сонда да усыны көрсем, динкедимарым курып сала береді. Өзи де қызға бергисиз, қылығы басым жер жутқыр-дә үйиң жаиғыр!

Бүгин жуқа шифеп көйлегин кийип, өзи жуқа жүз-ли сулуў оннан да ұлпилдеп отырған екен, жутып жибергиң келеди! Алпысты алқымласа да нәпсиси жаман бизиң ғаррының, қара қаны болсын! Чай қуып отырып, бир қыйылып қарайды дейсаң, мыйық тартқанының жаўдыр ала көзлериниң, жүзиниң ақлығың паш етип турған қап-қара бурымларының бири жаўырынынан, бири оң жақтағы әнарының үстинен сулап, зия-зулпы салынып отырыўларын айтсаң-ә!

— Мен бир «Шаңғалақ» деген китап оқыдым, мынаңқара, — деп маған он еки бетлик дәптердиң қалыңлығындай жалпақ, сүүретли китапты усинды. Лев Толстойдың балаларға арнап жазған гүрриңлери екен.

«Хау, сен кітап оқымайтуғын едің ғой,» деп атырман. Ол кітапты баласының алып келгенін хәм соған оқып бергенін айтты да: «Кішкене қус» деген гүрриңиң оқы, тап, дым қызық, баламның көзинше жылап жиберіппен!» деди күлкиси келмесе де күліп.

— Өтирик! Сен жыламайсаң.

— Жа-ақ, шыным. Сен билмейсең кимнің қалай жылайтуғынын.

— Сен қалай жылайсаң, яқшы?

— Үнсиз жылайман.

— Онда қыйын екен. — дедім де кітапшаны көрпешениң астына тығып қойдым. — Сени үнсиз жылатпау үшін «Кішкене қусты» өзим алып кетемен.

— Сөйтсе-е, — деп, жилұа менен күліп атыр еди, Қалий аға кирди де үйдің иши бірден салқын тартып кеткендей болды. Ақшаның да күлкиси тыйылып қалды. Қара чай үшеуіге құйыла баслады. Қалий аға өтирикли-раслы күліп:

— Баяғыда бір жөхит баласына бір манат берген екен, еки манат етип келсе, «неге үш манат етип келмедің?!» деп сабаған екен, — деди. — Сени өйтип сабамайман, ски манат етип келсең де болады, қанахәтке берекет, гәпке түсиндің бе?

— Опша еме-ес.

— Онда мынаны биліп қой, тауық тумсығы тоқылдамаса жем жедім демейдп. Соның үшін бағанағы врач тауықларына жемди қаңылтыр ыдысқа салып береди. Мен сениң усы жұмысың үшін «ата қоразға» мынашы бердим, — деди бес бармағын тәррийте қолып жоқары көтеріп. — Сен соны еки айдың ишинде мыпау етип, деп бір шаппатын бір шаппатына урды. — Қайтарасан!

— Оны ким береди маған?!

— Қим беретугынын өзим айтаман, тыңлап отыр он сегіз күннеп «Аяқ көпір» районының райПОсында баслық болып ислеген биреу, тағы бир совхоздың бұрынғы директоры, «Омар Хаям» райПОсының баслығы Ешмат аға оннан зорре соңлау қолына келеди, тағы да үш адам бар, эне, солардан аласаң. Бир күнине үш күннеп жаздырасан, оның менен сениң белиң аұырмайды. — деп атыр еди, мен өзимди «Тасқалаға» участковой етип жибергенін айтқанымда өз гәпине өзи түйилгендей бетиме бақырайды да қалды.

— Бара бер онда, — деди әллен уақыттан соң. — Майғалаққа бир батыра қояйын деп едим, «ата қораз» антиң бузған екен...

— Өзимнен болды, ол «бар» деп еди...

— Не қылып қойды-ың?!

— Усыны қолайлау көрдім.

— Мийнетти өзиң құйдирген екенсең онда! — деди басын шайқап, таңлайын тықылдатып. — Пай, не етесең-әй! Бундайыңды билгенде Шербекке әперетуғын едим.

— Еле де әперин.

— Болмайды, гәп еки шықты. Бирақ, билин қой, қыл арқан мойынында, ширитпей маған еки арқан етип бересең. Уқтың ба?!

— Уқтым.

— Уқсаң онда анаңның қасына бара ғой, бизлердин сөйлесетуғын шәрұамыз бар.

Мен турып баратырғанымда: «Китабың қалды-ғо,» деп, Ақша көрпешениң астынан алып, китапты созып еди; «Бери бер!» деди ашыұлы Қалий; хаял маған созған китабын оған берди. Яшуллымыз: «ишинде пул кетти» деди ме, силкип-силкип көрди де: «Ендиги бир кемисиң усы шығар!..» деди маған. Мен китапты алдым да шығып кеттім, бирақ, үйге барыудан емсс, ертенине азап менен «Нөкис-Тасқала» автобусында кетип баратырып оқыдым. Гүрриңде бир бала паланап ба, кишкене құс па, услап әкеледи екен. Әкелип торға қамайды. Анасы: «босатып жибер, еркинликте пәрұаз етип үйренген құс қамаққа шыдамай өлип қалады,» дейди. Бала босатпайды. Бир күни тор ашық қалады да кишкене құс шығып кетеди. Қараса кең жәқан, азат дүньяны көреді. Жүреги шәүкилден жулқына ушқан құс, терезениң шөлмегине соқлығысып, азатлыққа, кең жәқанға шыға алмай-ақ өлип кетеди.

Мен, әдебинде, буннан жыламақ түфе, жүрек елжиретерлик те хеш нәрсе таппадым. Лийкин, «неге Ақша жылай қойды екен?» деген сауал мийимнен шықпады.

Қапелимде, көзимниң алдына пәпжереди терезеден мен жұмыс ислеп атырған таманға Ақшаның уғын-уғын бағып турған бир пайыты слеследі. Онда хеш итибар бермегенмен. Онан соң да түски пайытларда түрли-түрли буйымлар менен тадай-талай Ақшаның үстине кирип барғанларым бар. Сонда ол бе-

тине ақ капрон шалғышын жауып, айнаның ғана түбінде ақ маралдай керилип, уйқылап ататуғын еди. Мен сондайда оның капроннан бүлкілдеп көрiniп атырған ақ буғағына жутынып, оны кимнендур, қызғалатуғын, ояның кетиуінен қорқып, керек затымды аяғымның ұшынан басып барып алып шығып баратырып та сыйқырлы бир кумарлық пенен оған аш нәзеримди таслап кететуғынман. Сонда киргендегиге қарағанда оның дем алысы жийиленип, биз қусағанға несийп етпеген әндамлы аршып төси шығып баратырғанымда бурынғыдан жийи-жийи көтерилип-басылғандай туйылатуғын. Хәзир сол жатысларын хыялымнан көрип киятырман. Пәнжерели айпаның алдында созылып атырған сол бир ақ марал маған айнаға урылып, азатлыққа шыға алмай подоконникте өлип атырған ақ қусты, шөлмекти сындыра алмай азатлыққа талпыныуы менен жап тәслим еткен кишкене ғапа қусты еслетер еди...

Кең трассадаң «Икарус» зымырайды. Көгилдир аспандағы ақ булытларды бир пәрше сурғыл булыт айдап баратыр — қауайы аспандағы ақ тулпарларды бир ғапа сур көкжал қууып баратыр. Бул, мине, кишкене қус пәрүаз етиуге талпынып, ышқында өлип кеткен жақсыллыққа да, жамаплыққа да толы кен жәхәнның бир ғапа паршасы едидағы, арамызды тек автобустың айнасы бөлер еди. Тек ғапа айнасы, қалыңлығы үш ғапа миллиметр келетуғын айнасы-ақ бизди сыртқы дүньядан ажыратып, түсемен дегенше-ақ кеңисликти сағындырады. Сыртқы шексизлик пенен арамыз тек үш ғапа миллиметр, үш миллиметрдің аржағы еркинлик, бержағы — қапес. Бузып өте алмаймыз, не деген әзизлик, не деген бийшаралық!.. Айнаның бер жағында биз, аржағында азатлық қапталласып шауады, те-ек айна-а!..

Айна болсын, а-ал, не болыпты! Маған бир жинли хыял келди дейсең, мынау мықлы жудырығым менен айпаны шыл-пәрше етип жибергим келип турады, лийкип, кимлердиндур күлиуінен, кимлердиндур, өзимди жазалауларынан қорқаман, қорқаман ба, демек, кете беремен-дә үсейтип!..

Мен «Тасқалаға» келип қалған екенмен...

Аты-жөним кеше-ақ хабарланыпты, начальник курортта екен, мени «зам. нач. майор милиции Қыят Авезханов» деген қапыдағы күтип алды да участкам менен өзи таныстырыуға алып кетти...

Биринши буйрық алып ислеген жумысыма қатты қунығып кирискешим соншелли, таңның қалай атып, күннің қалай батқанын билмеймен. Қай жерде тәртип бузылып атырғанын қулағым шалса болды, менің участкам ба, басқаники ме, маған бәри бир, күндиз бе, түнде ме, бул да бәри бир! Өтип баратырған машина ма, мотоцикл ме, гез келгенине бармағым менен жолдың шетин нусқайман, көрсеткен жериме «шүйк» етип, табанда тормозлайды. Минемен де: «Кеттик!» деймен. Айтқаның усындай табанда орынланып турған соң көкирегің яманә өседи екеп! Қырғын болып атырған жерлерге жасылдай түскениңде не бир қудай бийзар гелле кесерлрдің тым-тырақай болып қашқанларын көргенлеріңде өзиңе сондай исеним пайда болады екен, көкирегің жана шайқасларды күсеп тура береди.

Самбаның барлық усылларын он бес күнге бармай меңгерип алғанымды еситкенде Қыят Әуезхановичтің өзи «Сеннен талантлы УРА шығады! Тапқырлық, шаққанлық, қара күш, батырлық — бул, әкенди тыңламайды, усының бәри милиционер ушын оғада зәрүрли. Буның бәрин сениң қолыңа жәмлеп берген,» деп көтермелеп, маған жаңа бир жумыс тапсырды. Бул жумыс, тийкарынан менің функцияма да, участкама да кирмейтуғын еди. Буган бурыннан ислеп атырған жынаятты излеу инспекторларының тек «Тасқала» түуе басқа жақтың атақлы рецедивистлерине де аттың қасқасындай таңымалылығы да себепши болды. Маған формасыз, жарақлы жүриуіге урықсат етилди. Қолыма рецидивистің түрли таманынан түсирилген сүүретлери берилди. Мағлуматларға қарағанда ол «Тасқалаға» көкнар писикте Тәжикистаннан келип, Түркменстанлы биреу Зоя Космедемянская көшесиндеги бир үйде табысады да тирийек алып кетеди. Қалған жағы шегарадағы республиканың контрабандашылары менен ушласа жақ. «Мийман» жарақлы, қатты сақ болыу тапсырылды.

«Операцияға министрдің қатынасы бар», деп ескертти Қыят Әуезмуратович. Қалалық атқарыу комитетинен сол көшеден маған жай қарастырып көриу өтениш етилип еди. Тап сол күннің өзінде-ақ қууанышлы хабар алынды.

Бундай қолай келер ме?! Биреу бүгін-ертең кеңейтілген жаңа кваттираға көшіуі керек. Хужжетлерім бир күннің ишинде таярланып, атқаруу комитетине тапсырылды да ол адам көшип атырған күни телефон сымы тарттырылды.

Бир хэйран қалғаным, бул көшип атырған адамның түри-түсинің өзимнен айнымауы емес, адам адамға усайды, буған таңланыудың кереги жоқ, қызығы сонда, буның анасы да еки көзинен бирдей сулуу соқыр! Меннен парқы — хаялы мугаллим — математикадан, өзи «Тасқала» УМОсында капитан болып ислейди, қарындасы Нөкистеге медтехникумда оқыйды. Кеңейтілген кваттира бермегенде де болатуғын түри бар екен, буның топа-торыстан арзасы қанаатландырылыуы тәажүп емес. Өйткени, «Тасқалада» қурылыс үлкен, өсиушлик адам есабынан онша көп емес, техниканың хәзирги құдирети тутас дийуал түе, айнақалысына шекем қурылған толық өжирениң өзін көтергиш кран менен этажба-этаж қондырып баратырғанын күнде көзимиз бенен көрип жүрмиз. Сөйте тура таңланныудың өзи ерси. Оның үстине көшкиншиден гүманланатуғын дым орыным жоқ, «мийман» күтилетуғын жай маған силтелинген, ол бизиң күн батарымыздағы төтинши жай, онда Бабамурат деген жекке баслы, радиотехник жигит турады.

Жайдың ийеси түс ауып баратырғанда-ақ көшин жөнетип, гилтти берди де:

— Бизикине барамыз ба, я сизикинде жууамыз ба? — деди.

— Бизикинде-ақ жууайық, бирақ мен ишпеймен.

— Онда бири биримизге баланс береди екенбиз, мен де сол нәрседен бийнесиппен. Бирақ, таныспадық, атым Ярылқасун, фамилиям Яўмутов, Қаршының өзбегимен, кәсибим — гидромилератор, Бас Түркмен каналының қурылысы басланғанда әкемиз келген екен. Ол киси усы жайда дүньядан өтти,—деп, саўдырып сала берди.

Мен аты-жөнимди айттым да қайда ислейтуғынымлы айтпадым, ол да қызықпады. «Қонысыңыз жайлы болсын,» деп тилек тиледи де кетти.

Мен майка, трусиден басқасының бәрін шешип таслап, жайларды қурымладым, полларды жуудым, үйдің дөгереклерине шекем аймандай етип сыпырдым. «Жаңа

жайда ванна бар, бизден ядыгарлық», деп, душын бузбай кетип еди, муздай сууға жууынып алып едим. ақшамғы аңлыспақта көзим илинбегенин де умытып, сәддендей болдым да қалдым. Усының бәрине бир ярым саат-ақ ұақтым кетти. Күн батаман дегенше, мынау тұрған Нөкиске он барып қайтса болар! «Тасқалаға» иске келгели апамларды бир-ақ көрип қайттым, болғаны. Онда да жол үсти. Бирақ, сонда да ұақтым бар еди, кештеги жем сатыу жынаятып көзим менеп көрип отырып, шыдай алмай қаларман деп қорқтым да еглен бестен қайттым. Не көп, сылтау көп, өтирикти де үйрендик ғой! Жынаятшыны излеп жүргенимизде гә токарь, гә етик майшы, гә финагент, гә шаштәрез болып шыға келемиз, солардың жарғонында сөйлеп, минезине еликлеймиз. Адамның кәсибине усайтуғынын заң хызыметкерлерн хәммеден жақсы биледи.

— Қонып кет, сөйлесетуғын гәп бар, — деп, жатып жабысқан Қалий ағаға:

— Буларда сынақ узақ болады екен, изимде, аңлыұшым бар, — деп едим, қарасы жуғар «деп қорқар» десем,!. аңлыса аңлйды-дә. Назаровтан әүлийе ме, арқаң тамда, недесен қорқасаң?!» дейди. «Түнде тапсырма бар» деп көнбедим.

Ақыры бир бийтаныс машинаның кабинасына мингизип жиберди. Соннан бери апамды көргеним жоқ. аұырыу-сырқаудан аман ба, оңысығы қалай, ол жақларын да билмеймен. Мениң қапелимде бахтым ашылып, жайлы болғанымнан да бийхабар, бунайдан жақын жыллар ишинде ийеги де қышымайды. Мен, бәринен де бетер, сол байғус анамды қууантқанша асықтым. Биреу менен?! Уштым-ау!

Өткен машинаға далбақлап жууырман да «голосоват» етемен, биреуи тоқтасеш! Па-ай, форманың қәдири өтти-ау!

Ақыры бир шылт жаңа, перегон «ВАЗ — 24» машинасы тусымнан өте берип, табанда тормозлады. Тез жетпесем, жүрип кететугындай келип жууыраман-ау! Бирақ, шофер ол айтқандай тәкаббыр да емес екен, қайтама күлип:

— Тусында тоқтауға да болатуғын еди, пиядалардың солқылдап жууырғанын көрип бир хәз етемендә!— деди қапталынан орын нусқап атырғанда. Бир жаман одетим: кимнің машинасына минсем, соған өзимди ға-

резли сеземен де куўжыңлап ығын шала беремен, сәлемлесип болған соң:

— Инсабыңыз бар екен, бир шақырым өтип тоқта-саңыз-хәм жуўырғандай ыңғайым бар еди, — деп атырман әбден. — Тиришиликтің өзи тынбай жуўырып-жортыўдан иберат...

— Әдеп геллени ислетип алсан, онша жуўырыўдың кереги жоқ, — деди машинаға тезликті берипкиреп. — Физвосты питирген жылларымда чемпионлықтың ышқында жанып, азаннан кешке шекем жуўырған есабым...

— Чемпион болдыңыз ба?

— Болыўын болдым-аў, не пайдасы бар?! Мақтаўлар, грамотала-ар,.. ҳәзир бәри үйимде тур, биреўине биреў бир булка нан бермейди! Соның орынына гешир еккешимде балларым қырыўға еринсе жамбасына сүртип уратығын еди! Соң ойланып қарасам, утырын таўып, пайдалысып таўып, геллени ислетип, бир жуўырыў керек еке-ен, қолыңа тийгенин таўықтай ала қашасаң...

— Қимне-ен?!

— Қуўатуғын адамнап-дә! Бала екенсиз-аў! Қолыңда олжа көрсе, қуўатуғынлар кө-өп...

— Түсинбедим.

— Басын жа-ас, еле берин түсинесең, жасаў дегеннің өзи қашыў менен қуўыўдан ибарат. Жетсең де утаса-аң, қашып қутылсаң да утасаң, жетсең — биреўдин қолындағыны аласаң, қашып қутылса-аң — ол жаң қолында кетеди...

— Усы, сиз, ағай милицияда ислемейсиз бе? — дедим оны сөйлетким келип. — Қашыў, қуўыў соларда көп деседи...

— Оларда қашыў болмайды, қуўыў көп. Бирақ мен солардан натырақлап қашып көргеним жоқ.

— Ирети келмей жүрген шығар.

— Талай келди-аў!.. — Бирден бетиме гүмансырап қарады. — Кәсибиң не?

— Тис технигимен, — дедим оның қызыл алтыннан асты-үстин қаплатқан тислерине көзим түсіп кетип. — Мен де талай қаштым.

Қашпай не қыласаң қолыңда тиллә болса?!!

— Уәлий екенсиз? Сол-аў «милиционер ме» деп гүманланғаным.

— Атына бурыщ-пияз!

— Тап, мендей екенсиз. Қайда ислейсиз?

— Кәсібимиз усасла-ау, бірақ, бизиң темирлер сеппикиндей жарқылдамайды, — деди биротала сенсиреп. — Тат басқан темирлер. Металломдаман. Складшы.

— Теңгеси жалтыраса болды-дә!

— Ояғы уқыбыңа байланыслы, нан таппай жүргенлер де ба-ар.

— Сонда да жампыйған дүңниң, ийленип қалған қаңылтыр кузовлардың кимге кереги бар?! Журт «мұтқа алып кет» дегенинде алып кетпейди соны! Мусоросвалкаға барсаң жайрап атырған темир-терсектен көп нәрсе жақ, әпиу етерсиз, мен «сол жерде ислеймен» деуге уялар едим....

— Сен солай дейсен, қәне, қамме сөйдесе! Мениң орынымды нара берип ала алмай жүргенлер ба-ар!.

Мен оның еңсесин тырыстырарлық дәрежеде кеңкилдеп күлдим.

— Металлоломды ма?! — тағы күлдим. — Ол айтып жүргениңиз уәГУМстың складлары шығар?..

— Я мен жинлимен-дә, я сен жинлисең!

— Мениң деним сау. Мәселен, не кереги бар маған, айтайық, «нан» болып қалған «Волганың» кузовының?!

— Оны түсиңиуың ушын мендей көз байлауыш болуың керек, сонда сол жампыйып атырған кузов, — деди сигналын «ғанк» еттирип, — тап усындай майы кетпеген таза «Волга» болады!.

— Көз байлаушылық өнериңизди үйретсеңиз-го, аға, мен де «Волга» миңейин?

— Онда сен де мениң орыныма талабан боласаң! Соның ушын да үйретпеймен.

— Билип аламан, бәри бир!

— Усы ақылың менен билерсең қудайдың мәргумишин! — деди ойын-шыны аралас. — Мине, — Нөкисиң! Төрт жағың — құбла. Мен былай кетемен, — деди машинаны тормозлап. Мен алғыс геүгисин жаудырып, түсип баратыр едим, «ғанқ» еттирди де жалт қаратты:

— Бери ке-ел!

— Сөйте ғойса, аға, асығыс едим, — деп, қайта бас суғып атыр едим:

— Тоқай тур, — деди мырсылдап күлип. — Неге бузаубастай басынды тығып киятырсаң?! Сөз үш манатты! Сен не, пәтияға миңдим деп не едің?!

— Бир манатым бар, — дедім басымды тартып алып, хәм мыжымырланған бирликті создым. Ол алды да бетіме бежирейіп:

— Сен тис техникке усамайсаң! — Қапысын жапты да мени асфальт жийегіндегі шаңға көміп, айдап кетті. Мен сырберіп қойғанымға өкіндім. «Бул да бир сабақ, — дедім ишимнен. -Кәсібимді айтқанда да қалтама қарап айтыуым керек екен?..» Оның менен ат сорасып та үлгермедік-ау!..

5

Өмириңде кран дегеннің не екепін, краннан суу ишип көрмеген көзлі апамды кранға үйретіуім қыйын болды. Сәл ашсам, көзі болмаса да сарылдысын еситіуден: «бай-бай, тамды сууға алдырасаң!! Жап деймен, дийұалдың астында қалармыз!» деп, бақырып атырғаны. Канализация дегенді түк түсіндіре алмай бүліп қаламан, бир хәпте — билгенге аз өмир емес, «көзін» үйреткепін менен өзін үйрете алмай-ақ қойдым. «Мынауың кран емес, бәле бул! Қашан көрсең шалшық суу ағады да турады, мени гана тезирек өлтирип, қутылайын деген скепсең!» деп бир хәулирип шығады дейсен, «хау, хлор қосады, ана!» деймен, түсіне жақ емес. «Мени Қалийдің үйіне апар, дәрьяның ғана бойында еді. Не ушын Қалийдикіне ізеп басқын келмей қалды?!.. Онда Жомартхандикине апар!..»

Бир ярым шақырым жерде дәрья бар еді. Усы күнлери каникул болыуына байланысly үйде болып атырған Бийбайша әдебинде ийіп ағаш пенен еки шелеккел соннан суу тасып жүрді. Қарындасымды аяғанлығым соншелли, есіктің ауызынан бир күнді «жоқ» деп, қудық қазып едім, оның да сууы сор татыған шеребе шықты. :)

Былай өтсем де, олай өтсем де аңлығаным Бабамурат Сейтаковтың үйі, түнде де соның есиги көринетугын жерге төсек салып, далада жатаман. Айдың толысқан түнлери еді, кирген-шыққан түуе хәжетханасына баратырғанда Бабамураттың пижамасының жолағына шекем көріп атаман. Ал, есигінің алдындағы адамның көкрек ауызынан келетуғын нәхән кумпың сырына болса күндизлери қуяш, ақшамлары ай нурлары шағылысып көринип турады. Бүгін де сондай.

Жайымның бұрынғы ийесі Ярилқасун, аты қалалы болғаны менен жүде бір пайызшыл жигит екен, үй қапталындағы екі сотихтай жердің кебирін аяқ ушына шығарып үйіпті де ортаны екі тебиктей төмен түсіріп, түрлі-түрлі гүлдер, баклажан, болгар бұрышы, помидор, пияз дегенді қыябағышлап егип таслапты, бунысы ушын меннен пул да алған жоқ, «доңыз аўнаған жерде түк қалады» деди де кетті. Мен бул фразаны бузып айтқанын оның қарақалпақ емеслигинен көрдим де қойдым.

Атыздан шыққан сол ыраштай бәлент топырақтың үстін тегіслеп, кәт қурып қойыппан, төрт сырығым, керілген пешшехана кәтмнің үстінде узын бақай ақ арғымақ аппақ жалларын төгіп, сылт етпестен турғанға меңсәйди.

Түннің қай мәхәли екенін билмеймен, узақтан еситилген сарылдыдан оянып қарасам, Бабамураттың өзі, тағы бір адам сол құмға алма-гезек суў әкелип қуйып атыр екен. Екі қатынағанша тыныш жаттым, сон жүрегим дүрсилдеп кетті. Трусншең жол таманға шықтым. Кабинасының үстін жалтырап, геўмис суў машин турдағы, бул екеўиннің суўды соннан тасып атырғаны мәлим болды.

Мен өзимди өзимиздің тамның тасасына тартып анылып турдым. Ай — батыста, машинаны тумсығы да батысқа қарағанлықтан артқы номери саяланып, көринбейди. Бабамурат шоферға қалтасынан пул шығарып созып атыр. Шофер алды да кабинаға отырды. Бабамурат жақын келип: «Тағы он бес күннен хабар ал, соған шекем жетеди,» деди машинаның гүрилдисинен еситилерликтей өктем дауыс пенен. Иштегиннің не дегенін еситкенім жоқ.

Суў машина алдындағы алаңнан бурылып, бизин тамның тусынан өтип кетті. Номерин көрип қалдым. Гүманлантуғын түги жоқ, өзимиздің «Тасқала» көшлерине суў сәб етуғын сапачистканын сары машыны.

Барып орыныма жатқан соң, бириинши гезекте, анамның шаўқымынан, Бийбайшаның желкесин аўыр мийнеттен қутқаруў иләжы табылғанына қуўандым. Мен де сондай бір ыдыс таўаман да суўға толтырып аламан, анамның жалғыз өзине кемінде бір ай болады, Бийбайша екеўимиз кранның суўын ишсек те дәў

урмайды! Сондай құмды қайдан табар екенмен, кемінде жүз литр!

Саатым фосфорлы еді, қарасам — үш ярым! Әйне усы ўақытта суў сатыўға не мәжбүрледі екен буны, уйқым ашылды да кетти. Тацнан барып: «бизің апамның аўхалы усындай, маған құм керек,» десем, аңлыўда екенни билдирип қоя жақпан.

Ертеңине бул аўхалды ҳеш кимге айтпадым, ҳеш ким сорамады да.

Соңғы күни Әўезханов шақырып алып: «тынышлық па?» деди. «Тынышлық,» дедим. Арғы жағы түсиникли еди. «Көкнар писик, қашшан өтип баратыр, тирйск тилетуғын ўақыт та кетти, — деди үмйтсизленип. — Я сеннен сезикленди, я келип кетип қалды!»

Усы гәптен соң мениң де руўхым жүдеди. Суўретине көп үңилгеним соншелли, енди маған бул сўўреттин де кереги жоқ, суўық, шүңирек көзлери, қыйсықлаў ис мурыны, пешанасындағы еки әжим, мурышының тесигинен шығып туратуғын биреки қыл ядыма бул өмирде шықпастай болып, сызылып қалған. Мен оны ашығымды сағыағандай сағындым, себеби, бул маған даңқ, мәртебе, атақ, қулласы, миллионарлик хызыметтен пеге ериспекши болсам, соның бори еди.

Тағы бир ҳәпте өтти. Еле тым-тырыс. Ақыры шыдамай кешқурын бир бос шелекти алдым да Бабамураттың үйине кеттим, жары ортада ойлашып, тағы кері қайттым. Суў сорасам, құмды аңлығанымды сездирип қоя жақ екенмен.

Қапым ашық қалып еди, апам, ски күн болди, Қалий ағаның үйине қидырып кетти. Үйге жақынласам, иштен биреўдин: «Хозяйин!» деп бақырған сести еситиледи. Көрмесем де кавказлы екенни акцентинен тандым. «Мындаман!» деген даўысымды еситип, сыртқа шықты да кеширим сорады. Ырасында да, азербайжан ба, осетин бе, сўўретин екен. Бастан-аяғыма шолып бир қарады. Соң: «портрет заказ етпейсиз бе?» деп сорады. Портретти не қыламап, кетти.

Түни менен соның көзлери маған тынышлық бермеді. Нағыз баў кеспе урының көзине усайды! Қапылған күн болды бул, хұжжет көрсетип, оның кимлигин сорап алмайман, үстиме пәлек бастырылған ғой ақыры?!

Әўезханов тағы шақырды. «Тынышлық па?» «Тынышлық.» Бирақ, мен бул сапары кешегі сўўретини

айттым ҳам угрозыскадан адам жибертип, сол суўрет-шини, сгер қаладан кетпеген болса, тауып, тексертип көриўди өтпиши еттим. Оған бул қулақ асқан жоқ. «Не көп, қаңғымай көп, қайсы бирин тексересен», деди де қойды. Соң маған бир тамаша хабар айтты:

— Полковник шақырып еди, сени угрозыскаға өткериўди тапсырды. Себеби, өзиңе түсиникли. «Мийманнан» полковник еле үмитти үзген жоқ. Участковой болсаң, форма кийиўиң керек, ҳамме танып қалады екен, әуелги күнлери форма кийгизип қойғанымыз да қатты әптеклик болыпты!..

Мен бирден қуўанып кеттим, енди адымды керип таслаўға болады. Лийкин, маған кеңсе әтирапында ен болмаса «қонақ» жайғастырылғанша көп көрине бермеў тапсырманы түнде, ямаса телефон арқалы алып турыў тапсырылды. «Сөйте турмасақ, қала дым кишкене, биреўиң қазанында биреў неше мәш қайнағанын биледи,» деп қалды.

Үйге қатты ой үстинде қайттым, қате ойлайды замнач! Усы кишкене қалаша процентли көрсеткишлерге исенсек, СССРдағы қалеген үлкен қалаңнан жинаятынын, өртинин, түрли-түрли транспорт катастрофасының көплиги жағынан алдыңғы орынлардың биринде турады. Мағлуматтан буны мен өз көзим менен көрдим, замнач «мәш қайнағанын» билетуғын болса, жинаятышыларды тутып ала бермей ме, не ушын булай?!

Кеште үйге «Москвичи» менен Шербек келди. Көрмегениме бир айдан асып кетип еди. Түри-түсиндеги, жүрис-турусындағы өзгерис бирден көзиме тасланды. Шашын битлис етип, мурт қойыпты, бурынғы малтабар кийимлери жоқ, сыптай американы жинси, фиккон көнлек жарасады-ақ екен, жүзи де ағарып, шырайланып кетипти. Өзинен өзи ырсаңлап күлип:

— Мен саған қыз алып қашып келдим, — деди. — унатсаң, қалдыраман, унатпасаң, әкетемен. Бунын ушын маған, әлбетте, мың манат бересен. Я екеўимиз басқашалаў есапласатуғын боламыз...

Мен бул дәлкегине дым итибар берместен қулпты ашып, ишке кирдим де светти жақтым. Буныц үйинен аўлақ болса арақ ишетуғынын билемен, дүкап жабылмастан бурын бир-екп шийше алып қойыўым керек еди. Торқалтамды алып:

— Сен отыра бер, мен ҳәзир... — дей бергенimde, не

қыла жағымды түсінді ме: — Мен де бараман, — деп шапшып түргелді.

Дүкан көшениң басында болса да машинасын ходлады.

— Керек еме-ес, мынау тұрған жер...

— Мине бер, мен ойнап айтып атырған жоқпап. Ол да сол дүканның қасында тур...

Қыз бенен сөйлесіуге жүда шорқақ хәм фәриппен, диземнен димар кетип, қорққаныман жүрегим хәули-рип сала берди, алдымда қыз емес, бир албаслы күтип турғандай хәулығаман-эй!

Ол мени машинадан түскен соң дүканның алдында-ақ таныстырды. Өзим орта бойлы жигитпен ғой, менен қыз төрт елидей бойшан, толық ғана палуан денели, қаслары керилген, ақ бозлақ, ала көз қыз екен, қабасы қалқыңқылау. Усының шамалы жылап алғанын сезбесем милицияда ислеп не қыламан?! Қыз сездирмеймен дегени менен де сездим, усыны өзимнің сезгенимди сезингеним мәтдал, ойна албырамағанымды, алдымда күтип турғанның да албаслы емес, пәкизе ғана жасы өтінкиреп, ууылжыңқырап баратырған қыз екенин де абайладым.

Бурыннан таныслардай дүканға ойнап-күлишип кирдик. Милицияда ислеитуғынымды қайдан билсин, он манат ақшама еки шийше ақ арақ бердидағы, төрт манат қайтарды. Ядыма бирден неше тийин жегени «сап» ете қойды, солай да болса қыз алдында қыйқымшылық еткен уят ғой, қалған төрт манатына шоколад, еки буханка нан алдық та машинамызға мишип, үйге келдик.

Әдеп мен, соң Шербек машинадан түстик. Қыздыеп соңынан түсирип, ишкерлеттик. Еле сирә «үйленемеп» деген ойымда жоқ, чай-найды да тез таярлап, үйдеги барды алдына қойдым. Бир ұақытта қарасам, бир кеса чай ише салып, Шербегим: «қосағыңыз бенен қоса ағарың, ендиги жағында сизлерге кесент етпеймен, ойна күлиң», деп, турып баратыр. Мен не деримди билмей албырадым, хәулықтым. Соның арасынша сырттан машинаның «ғырқылдап» ходланған сести еситилди де де сыртқа жууырдым.

— О-кей! — деди машинасын бәстирип атырған Шербек бир қолын шығарып. — Бәри орыпында болады, хәулықпа!

Машина жүріп баратырғанда да аўызыма сөз түсе болмай ма, тек: «қәй, тоқат!» дей бериппен, тоқтай ма ол?!

Кеўилим бир түрли болып ишке кирсем, қызыл капрон орамалын бетине бастырып, қыз жылап отырған екен.

— Қорқпа, Запыран, чайынды иш, өзим апарып таслайман, меннен бийтәртиплик шықпайды, — деп едим, қыз бұрынғыдан да өкирип жиберди. Деген менен, қашанғы жыласын, ақыры солығын басты. Кем-кем саўалларыма жуўап берип, бара-бара мыйық тартып та ашылыса баслады, күлгени гүлдің ашылғанындай дым гана пәкизе екен, егер «усы бахыт шынтлап маған қонар болса бир бийәрмен боларман!» деймен өзимше.

Еки ғана өжире, оның алдында жабыстырып соғылған қақыра шертек, газханамыз сол. Жеңимди түрип таслап, гөш түүраўға кирисип едим, қыздың өзи шықты да қазан-табагыма үнсиз араласа берди.

Аўхатқа күтә шебер екен. Гөш туўралған картошка қуўырдақты жегим келип өлип баратырсам да сыпайылық сақладым. Шийшени аштырмады. Аўхаттан соң тағы чай иштик. Жатыў мәселеси мени еле қыйнап тур. Бұған турмыс мәселесинен еле «иллә» деп аўыз ашқаным жоқ. Оны-буны сөйлесемиз.

Әкесиниң еки ҳаялы бар екен, бул сүйгилигиндеги қызы. Бұнысынан да ул бала болмаған соң әкеси үлкен ҳаялы менен Тосқырман әўлийеге шыйықшы болып кетипти де Нөкистеги жайы усы қыз бенен анасына қалыпты. Сонда да базар-ошарға келгенінде ғаррының өзи де, бәйбише де усылардың үйинде қонатуғын, баспақ-саспақларын жабан жағында сыйыр етип берип, отын-шөптен де қарасатуғын екен. Қызы беске келгенінде анасы үйиниң қасындағы мектепке арқалап барыпты да бир муғаллим сиңлилерине: «Бизиң Запыранды қосып оқытшы, қолы шыныға берсиң,» деп таслап кеткен екен, соннан қыз класс қалдырмай үлгерип, өтә шығыпты! Он бесинде мектепти питкерип, жигирмасында пединституттың физматын тамамлап турысы екен!

Мен, негедур, бул бахытқа пешанам тарлық ететуғындай көрдим. Үйимде керек десең, пышығым жоқ, қалтамда он еки манат ғана пулым бар, қалың мал қаққындағы статья кодекстен өшкели қыз түүе қайт-

паның өзі қымбат! Адам ылағы жойтылғанда да излей-
ды, қызын излеп келсе, не деймен?!.

— Ал онда, төсегинди сала бер, мынау төсегимиздиң жағдайы, — деймен жамыйған жүгимизди көрсетип. — Ұжасылып сен ал, жаманын сыртқа алып кетемен. Қәтим сыртта.

— Ұай-ұай, бир өзим қорқаман! — Қыз шоршынды. Албырадым.

— Дым қорқпа. Менде пистолет бар...

— Писто-ле-еет!! — Бурынғыдан да шоршынды.

— Бандит емеспен, милиционермен. Арқан тамда, қорқпа...

— Саған иште жатыўға болмай ма?!

— Болады-ы...

Туўылғалы қыз бала менен туңғыш уйпаласыўым усы! «Дәслепки түн қызға жан берген менен барабар, жигит те сабылып өледі!..» деп қапылтатуғын еди жеңгейлер, бизлерге бәле де келген жоқ, азанда уялысып түргелистик.

Сыртқа шыққан соң да, жуўынып атырып та «қонағым» тап усы ақшам келип кеткендей туйылып, өкиндим-аў, сыртта жатпағанымға өкиндим! Радиотехниктиң үй бетинен қандайдур да бир ғайры ел музыкасы магнитофонда шертилип атты...

6

Закон өз жолы менен, дәстүр өз жолы менен, законды орынлаўдың дәстүрге айналыўы ушын еле көп жыллар керек шығар. Заң адамыман ғой, сонда да мен дәстүрден шыға алмадым, куўғыншы ол ўақтта жоқ еди, ана сүти, палтай-шалтайлары мойнымда қалдыдағы, Қалий аға қалынына балтадай мың манатты оң ийиннен санап өткерип қайтты да: «арзан, мың манат дегенге түйе бермейди,» деп тынышланбай қайтемен, арзан екенін өзим де сездим, сол ўақытта да орта қыз еки мыңға шығып еди. Ҳәзирги «подарок» деп, жең ушынан кетип атырғаны сегиз мың, он мыңнан аз емес!...

Қанша «арзан-арзан» дегені менен Қалий ағадан тойтомалағым, қаде-қаўметиме үш мың манат қарыз алдым. Дурыс, тойға мың манат түсти, оны сол күни яшуллыға санап берип, қарызымның бир «доғалағынан» қутылдым.

Мынаў ИТҚда жүрип те сол күнлеримди еслесем, елеге шекем ҳэйран қаламан: сонда сол үш мың манатты қашан, қалай жыйнап төлеймен деп ойладым екен? «Той құдайдың ғазийнеси, өзін өзи көтереди»... дейтуғын еди. Айырым адамлар жарлыланып баратырса той берип белин тиклеп алады. Әлбетте, бундайда хәм-меси есаплы: ағайин-тууысқанға да апарғаның қайтады, соқыр анамды жетеп, мен бир қай ағайинимнің мерекесине барыппан?! «Тасқалада» жаңа адамман, маған пул әкелип, қол ушын созатуғын досты сле тауып үлгермегенмен. «Сатырласқан милиционерлер толып кететуғын шығар,» деп едим, олай да болмады. Жергиликли комитетимиз ҳеш кимге белгисиз машинистка еди, соннан бир шифанер жөнетип «аржагына өзи түсинеди», деп жиберипти Әуезханов.

Обалы неге керек, Жомартхан аға сойыслығымды көтерди, арақ-шарабыма Қалий әкелген еки жүз манат жетип қалды. Бақсы айттырыу ойымда да болған жоқ. Бабамурат жән-жаққа дауыс күшейткишлерди қурып, той басланғаннан тарқайман дегенше пленкадан буның Кәмилжаны ма, Есжан бақсысы ма, Пугачевасы ма, жаңғыртты да турды.

Соның менен той солай болып өтти. Үйде көп отырған жоқ, Запыран Нөкис пенен есап-китабын жасап келип, орайдағы жаңа мектепке математика муғаллими болып кирди.

Азаниан кешке шскем мектепте болады, оқыу басланууына еле уақыт бар болса да мектепте жұмыс усындай екен, күни менен сол дөгеректен ислейтуғын ис табылады әйтеуир. Мен, азанда кеткеннен кеште көрсикенимше сағынып жүргеним. Ол болса мен келетуғын уақытлары күнде кеште жолға шығып, жайымыздың көше таманына, машина өтип турған жолларға да «шаңғытпайтуғын болады» деп, суу сеуип жүреди. «Қудайым, бул бахытты көп көрмегей!» деп, апамның қашан көрсең еки қолы жағасында. Қелиниң бетипен сыйпалап: «суп-сулуу екенсен, балам, мениң де әрманым усындай келин еди. Бизиң Әбил де әкеси не тарқан, сулуу! Екеуиңизден тууылған қыз пери болады!» деп атқаны. Апамның көзлилиги тап усы күнлери бизлерге де шел болып турған жоқ, шорпылдатып сүймегеним менен үнсиз еркелетип отыра беремен.

Усындай күнлердің биринде түнлетип Қалий аға

келди, отырғызарға жер таппай апам апалақлап атыр, мен мийманды отырғызып болып, кухняға шықсам, Шербек Запыранның қасында сыбырлап дәлқеклесіп атырған екен. Иштегилердің еситіп қойыуынан қауістерленіп, есікті мықлап жаптым да жорам менен аманластым. Запыранға қолын жууырттып:

— Мынау жаманың дым шырайланып кетіпти, бир сүйейін десем, сүйдірмей атыр, — дейди. Оның шыр-айлауғанына мен де мәсіріп:

— Сүйдірсең, бетіңнің мөри шайыла ма! — деймен шын жүректен. Ол бауырына тартқан сайын: «қойса, қойса,...» деп, Запыран да тығылып баратыр. Шербек Запыранды мейірленіп бир сүйді, уқшатып сүйгенлігі соншелли, тап өзім сүйгендей хәз етип тұрып шын жүректен күлдим. Соның менен ишке кирдик. Жүзлеримизден күлкі онша тыйыла қойған жоқ еді.

— Қарыз-қауәлимди, несийе-қарамды жыйнап киятыраман, нәубет сеники, бала? — деген сөзі кейпимди ушырып жиберди. — Пул тауатуғын уақтың болды, журт не қылса сен де соны қыл.

— Мен де соны қылып атырмап, бирақ, айлықтан аұыспайды.

— Журттың қылғанын қыл деймсің! Айлық деген, бул бир, насыбай пулы хәзир. Усы күнде ким айлыққа қарап отыр!

— Журтты ғой, билмеймен, бирақ, мениң өзім «диниме» беккеммен...

— Онда бизің пулды бинәй өмириңде төлей алмайды екенсең. Қанша екенін билеміссең? — Жети мың! — Мынау сөзден апам бирден шоршып түсті. Мен жай-парахат:

— Еки мың, — дедім. — Биреуден қарыз алсам да... қутыламан...

— Жети мы-ың!!! — деп бақырды ол. — Әуәлгі бес мыңды кимнен аламан?!

— Берген адамыңыздан аласыз...

Апамның соқыр көзі бир пәрсени көре жақтай кем-кемнен адырайып баратыр, я ол, я мен «иллә» деп аұыз ашпадық.

Қалий өрре тұрып: «Сеннен пәнт жесем, атамның төлі емеспен!..» деп, шықты да кетті. Отырған орыным өзімдики, сазырайыуым менеп мелшийдим де қалдым. Машина дырылдағанда:

— Әбил, Әбил! — деп бақырды апам қатты дауыс пенен. Қасында отырғанымды билмесе керек, «мен қасындаман», дегенімде:

— Ғау! Ийт болмасаң, узатып салсаң-о! — деп, жекиринип жиберди.

— Запыран кетти-ғо!..

— Сениң орының бир басқа, жама-ан! — деп атырғанда Запыран кирип келди, түрине өли шырай урыл кетишти.

— Кетти ме, келин?

— Кетти...

— Әбил, бармыса-аң? Ол не бес мың манат?!

— Өзим билемен... — Бирден телефон шыңғырлап, түргелип кеттим.

Әуезханов екен, кимдур, әулийени өртеп кетишти. Хабар алыұым керек, «чем-то пахнет!» деди орысшалап.

Милицияның машинасы мени водоканал мәкемесиниң алдында күтип алды. Кеттик.. Жары жолға барған ұақытта рациядан:

— Фараны жақпаң, — деп буйырды Әуезхановтың өзи. — Жақынла да машинапы тасаға таслап кет...

— Түсиндим, жолдас майор!..

Жалын әулийениң берги шетиндеги, былтырдан берги қойылабасласа да қарабарақ, сексеуиллер қаплап кеткен таманынан шығып атыр. Барсам, қапшан өрт сөндирушілер келипти, өрттиң арғы таманынан берман қарап, бродоспойдлардан урып тур.

— Алла, алла, өлилерде кимниң қасты бар екен! — деп, дигилдикей жууырып, жаңа болған, бурын колхозда бухгалтер болып ислеген жас шыйықшы жүр. Мениң жүрис-турыслары тарта берди, ҳәрекетлери жалғандай..

Өртшилери өрттиң алдын бөлип таслап: патырлап жаны атырған табытларды, сексеуиллерди зыр жууырып өширип жүр еди, кимдур, ашық гөрге ойылып кетип, гөртеги қуу гелле аяғын тислеп алғандай шыңғырып бақырып жиберди.

Қорққанынан естен танып қалған жигитти еңкейип омыраулығына қол соза бергеним, қойын қалтамдағы пистолетим гөрдиң ишине түсти де кетти! Соның арасында қолым қорқақтың жарасына тийди де оны сыртқа сууырып шығардым. Бир жолдасы келип, оны былай сүйреп кетти. Мен гөрге үңилиұим менен қала бердим,

өлемен бе, қояман ба, сирә мениң менен ҳеш кимнің иси жоқ! Суўшының естен таныўына байланыслы қорғансыз қалған мен таманға өрт кем-кемнеп өрис алып киятыр! Түсейин десем, қорқаман. Түспейин десем, енди санаўлы минутлардан кейин мен қолымды сойқалап отырған гөрдің үстин өрт қапласа, ишинен пистолет атылып, ҳәмменнің жүрегин жара жақ, суўшы шақырайын десем, мениң кимлигимди билип қоя ма деп қорқаман! Өрт арқамды қыздыра басағанда ақыры гөрдің ишине секирип түстим. Аяғым сыйпақ бир нәрсеге тайып кетти, мен үнилмесем де оның қуў геллениң маңлайы екенин сезиндим.. Өликтің аяқ ушы таманынан пистолетимди алдым да сәл буғып, қойыныма тықтым.. Сөйттим де гөрден қарғып жоқары шықтым. Соның арасынша мен таманға да суўшы келип, жүрегимнің хәўлирийи басылайын деди. Негедур, шыққан гөриме жалт қарадым, қарғаным да сол, жаңағы аяғым тайған жердеп бир нәрсе жалын менен шағылысты ма, жылтырал көринип еди, тағы қорқып кеттим де узақласқанша асықтым.

Жаңағы гөрден шыққан жигиттің қасына бардым. Жолдаслары бетине суў урып, есине ендирсе де жұмысқа араласатуғын түри жоқ. Қайта, «На хрена... жұмыстан шығаман?» деп, сөгинип отыр: «Бир күн дүкап, бир күн склад... енди әўлийе!.. Керек емес, на хрена... кетемен!..»

Өртшилер мени мингизген жоқ, «кимсен?» деп те сорамады. Бирақ, олар кеткен соң шыйқшы сорады. Мен өрттің дәл ортасындағы бир дүмпекти көрсеттим:

— Анаў жатырған әкем еди, — дедим. — Мына аўылдан өтип баратырсам, өрт шығып атыр, жаным қалмады! Өртшилерди сиз шақырдыңыз ба?!

— Әўлийеге жүдәмә бир телефон қурып берип қойған шығарр! — деди де «усы ярымес пепен де сөйлесип турман-аў?» дегенди даўыс ырғағынан аңлатып, мешити таманға кетти.

Жән-жағым мыйдей далаңлық еди, жым-жырт, жым-жырт! Жым-жыртлық та адамды қорқытады екен, көзиме жаңа бир ҳәзирде аяғым тайған гөр, жылтырап қалған гелле елеслеп, машинаға қорқа-қорқа жеттим.

Сол ақшамғы дежурный замнаттың «күтсин» деген буйрығын айтты. Лийкин, ол ярым ақшамға шекем кел-

деди, звошлап та ҳеш жерден таба алмадық. Дежурный кўлди:

— Звохламаган тек бир жеримиз қалды.

— Звохласеш!

— Қорқаман, ертең бақырады ғой. .

— Маған айт, өзим звохлайман...

— Айтпайман, бәри бир, аттан түсип, телефонға келмейди...

— Аты не, телефоны не, түк түсипбедим?!

— Иппадромда-дә, ҳәзир жалына жабысып, ақ ғунаншаны мықшыйтып шаўып атырған шығар, ҳәззззетип! — дейди өзинен өзи ҳәўес пенен ғурышлана аўызының суўы қурып. — Ҳимм, шапасаң!..

— Сен силте, барайын. Қай таманда?

— Таба алмайсаң, ҳәлек болмай-ақ қай.

— Сонда сен қайдан билесең?

— Ақ ғунаның өзи телефоннан сыңсып шақырды! Енди түсиндиң бе, меп де лейтенент едим, ашнам, ат шаўып жүргенинде, қайдан билейип, атты аяп едим, зәңгисине жабысаман деп, яшуллының аяғы тийип кетти...

— Оннан соң не қылды?

— Не қылатуғын еди, бизиң жулдызды жулып кетти, пәтли аяқ қоя ма сени!..

— Бизиң исимизге қуяңылық жараспайды! — дедим де шығып кеттим.

Кеңседен тәўир-ақ алыслап, асфальтқа мине бергенімде узақтан зымырап киятырған бир «Волга» баяғы металлдомшы!

— Ассалаўмаәлейкүм, — дедим қасына отыра берип.

— Ҳә, техник, — деди да машинасын өширди. — Қайдан қайттың?

— Ат шаўып қайттым.

— Бурын минилген бе екен?

— Ал енди, аға, шынымды айтайын, өмиримше тайға бас үйретип көргеним жоқ, бир әрмандаман дейсен, бир әрмандаман!..

— Әрманыңа жеткерейин сени, шырған көп пе?

— Неғыған шырған-әә! Алтын жоқ, алтын!

— Алтын дегеп жолда шашылып атыр. Тек оны жыйнай биліу керек. Усы, сениң атың ким, баяғыда сорамаппан? Мениң атым Жуманазар, фамилиям Шәмеков.

— Мениң атым Нурқасым, фамилиям Мамутов. Ал енди, аға, паспорт көрсетейин бе? — дедим жортаға қалтамды қармаһын. «Көрсет» десе, «Анаў костюмымда қалыпты-аў!» деп өкинемен.

— Жо-ға, кереги жоқ, — деди Жумекең қолын силтеп. — Исенбестей жигит емессен ғой!

— Исенсен, аға, маған жаңағы алтынның дәреғив көрсет, мен сорлы бир пулдан жалшымадым ғой?!

Қабинаның пларонын жақты да бетиме сын нәзер салды:

— Түриңе қарағанда, ырас айтып турған сыяқлысан. Яқшы, мен саған исенейин, бирақ, буның ушып бир-еки сыннан өтиўиң керек, жаман, жерге, пайдасыз иске жумсамайман.

— Қайдам, — дедим өзимше ойланған болып. — Исдегеннің бәри пайдалы бола бермейди, мен майғалақты емес, ең жаманлығына қайыл болып турып, исти баслайтуғын қыйлынанман...

— Әне, бул гәпиң маған унады! Енди сениң менен ат қашыртысыўға болады. Қалай, шамаң бар ма, я тақымың талып қалды ма?..

— Қайдағыны айтпаса, аға-а?..

— Кеттик онда, Нөкиске-е! Өзим де баратыр едим!..

— Ал енди, менде кәпек жоқ!

Ояһынан ғам жеме ғошшым, кәпеги өткерилген. Сениң ғәрипшилиғиңди бир умыттырмасам, болмайды экен, — деди ақ көкирегинен аңқылдап, жолдан көзин алмастап. Көзимнің алдына бағанағы Қалий ағаның жаман кейипли, ашыўлы түри елеслегени де сол, «усы адамнан неге узақ мәўлетке қарыз ала турмайман?! Сөйттип бир, Қалекөңнен бийғарез жасамайман бар!» деген хыял келди де:

Биринши гезекте маған еки мың манат ақша керек, — дедим.

— Не ушын?!

— Он күн мәўлет берип қойыпты, геллемди сатып аламан!

— Қурып қалыпсан ғой онда! Тынышлық па?!

— Тынышлық емес. Бир осетиннен еки мың манатлық алтын алып едим. Мениң есабымнан, бес-алты мың пайда қалыўы тийис еди, қудайдың айтқаны болды, — деп, узақ тын алып, гүрсиндим. Ол бетиме жалт қарады да аяһыш пенен:

— Не қылды, — деди. — «урыны қарақшы басты ма?»

— Жа-ақ, күшке қараса бес милиционеринды табаңда...

— Самбистписең?

— Каратистпен.

— Та-ап, маған керек адам екенсең! мен самбистпен.

Самбо деген не, қазір оны билмейтуғын хәтте, бала жоқ.

— Каратэни үйрететуғын тренер жоқ.

— Еки мынды соз.

— Сонда не болады?

— Үйремең. Отыз адамға шексиз қыйратып саласаң!

— Сондай-ақ күшлимисең-эй?!

— Бир иреті келер, сонда көрерсең.

— Сонда неғып еки мың манатлық алтыныңнан айырылып жүрсең?!

— Шаржаудың көпирин билемисең?

— Билмей не?!

— Көпирдин еки басыпап мени қамады. Дәл ортада маймылдай көпирдин пәнжересинен жоқары өрмеледим де шүй төбемнен сууға аттым! Мен ақымақ болмасам, шүй төбемнен атып не қыламан-ау, әй, я-ғә, сөйтпегенде қамалатуғын едим! Ығып баратырған жеримнен қайықты жетип усады, милиция құтқара ма?!

Қалтамды тинтті, алтын жоқ! Қууанарымды да, қыйналарымды да билмедім!

— Қайда кеткен, жер жутқан ба?!

— Суу жутқан! Жер жутқанда тауып алыуға болады-ау оны, суудан қалай табасаң?!

— Сонда шүй төбеден таслаудан еки қолды бірден шалбардың қалтасына урыу керек еді!

— Ал енди, сол ядыма келмепти! «Жутып қойды ма» дегени ғой, аппарат пенен ишимди тексерип көрди, ақыры, хеш нәрсе таппағаны үшін көпирде жаяу жүрген лигимди сылтаулап, он бес сутка берди де соны өтеген соң бөксеке бір теуіп: «жоғал!» деди. Жоғалмай жатқаны деп атырман ба, кеттім.

Әнс, Жуманазар аға, сол алтын осетиним ізлеп келип, «он күннің ишінде я алтынды, я пулды таппасаң, телленди аламан»... деп кетти. Мен ғой, оннан қорқып жүргенім жоқ, биреуін өлтирп қойып, қамақта шири-

үден қорқаман! Каратэ деген басыма бәле болып жүр, биреу урса да тиймеуге мәжбүрмен, үйренбай-ақ қойыуым екен!

— Өйтіп қайыса берме, иним, бір дәптенін ояқ-буяғында бір исласын табармыз. Жеңгендікіне де келдік. Бір пайдалы талап бар, оны соң айтаман...

Бизлер төртінші этаждағы бір дерматин менен қаптанған есіктің қоңырауын бастық, бір емес, бір-еки.

— Әне, оннан соң, ғошшым, — дейди сыбырланып. — Сол талап бір жүріп кетсе, ийтаяғың алтыннан болады!..

Иштеп шыққан «кимсе-ен?» деген нәзік дауыс гәпті бөліп таслады. Жуманазарт аға мурты тийгенше ауызын қапыға тақап, әсте ғана: «Ғарийбиңме-е-ен!» деп сыбырлана созды.

Гилит сытырлап есік шалқайдыдағы мениң мурныма мынау түн көйлеклі сулуудың жып-жыллы, жағымталлы жаланапш беденінің хош ийісі «лып» еткендей болды. «Қарақаның болсын, Жуманазарт!» Мықшыйты-ау, мықшыйтып сүйді-ау! Уялмақ түе мени адам есабына алып тұрған да қеш қайсысы жоқ булардың! Ол «перншесін» алақанына салып көтеріуі менен коридордан төрледі. Онысы да еркеленіп баратыр. Жумекеп қай жайға апаратугынын өзі биледи екен. Мени ауыздағы жайда қалдырды да өзі сол турысында төргиге өтіп кетті. Көп егленбеди, демнің арасында трико, тапочка кийіп алыпты, тез шықты да: «хәзир чай қоямаң,» деп, қазанханаға өтті. Денесінің үлкенлігіне қарағанда хәрекеті шаққан, хә демей бети-қолларын, буйра шашларын муздай суға жууып, түккі сұлги менен сүртіне шықты.

— Жууынып, шайынып, арқайын отыра бер. Ванна да тайын, бундай ваннаны «Тасқалада» пулыңа таба алмайсаң.

— Маған қолайсыз болып отыр. Қайтсам қайтеди, үшінші ауысық» дей ме орыслар?

— Ә-әй, орыслар не демейди, ғошшым. Меннен хеш қашан адам ауыспайды. Бар, бар, жууынып кел, бул не, гөрден шыққандай үсти-басын шаң-шаң!..

— Хаууа, хаууа, гөрден шықтым, — дедим ойынлы-шынылы, бирден «бул билип қойған жоқпекен?» деп

хаулықтым, лийкин, билдирмедим. — Пул беретугынын ырас болса, гөрден шыққанымго!

— Кес геллем, жалған сөйлемеймен, бизики бир гәп!

— Әкел қолды? — Қолын қатты қыстым да ваннаға кирдим

— Бәри жып-жыйнақлы, бәри азада. Бизиң үйдиң хәтте табағы да мына ваннадай гирбиңсыз, жалтырап турған жоқ. Қалийдиң үйи-го, бизиң үйден-хәм патас, журт усындай азадалыққа қалай үйренеди екеп, хәй-ранман? Усындай жыйнақлы жерге келсем, мени әтираптың азадалығы қысады, ләззет бермейди. Қысқаны сол, өзимди күтә ләттепәм сезип, бир нәрсесин тасырлатып алыудан қорқаман, бундайдан маған, қәнс, жабан болса? Лийкин, жабайылықты күсей бермей, мәдениятқа умтылыуым керек гоӣ, өзимде гоқ деликатныйлықты келистире алмай, бүлип жүргепим. Бундай үйлерден сонша аухат үйилип турғанына бийгәрез, аш қайтаман, сөйтип, үйге барған соң Запыранды, я Бий-биайшаны оятып, уай қайнаттырып, пөлке напды, Ұай, тийеймен-ау, үсейтип хәз көремен. «Өз үйим өлен төсегим» деген усыды-дә, «бир нәрсесин бүлдирип алмай мынау үйден де тез кете қойсам» деймен.

Ырасында да үстим шаң-шаң екен, гәрдиң шаңы! Қолыма шетканы алдым да: «Жабаннан бир жүк машинаға минип қайтып едим, — дедим ваннадан шығып баратырып. — Шаңы көмип таслапты-ға!..»

Басқалтаққа түсер жердеги палаңдай аланда уқшатып шеткалаһып алдым. Соң ваннаға кирдим, жууымды, тарапдым, снди пистолетим ууайым, бир ели жаздырылыуға қорқаман! Адамлардың не бир түлки қыйлы болады, иши-бауырыңа кирип отырып шалқаннан салады!

Ваннадаһ буны жасырғандай жер табылмады. Пиджагимди шешестен шықтым «шешип кел» демесинен алдым:

— Әпиу етерсиз, — дедим, — аязлаңқырап жүр едим, шешинбедим.

— Еситтиң бе, аппағым, — деди Жумекен столға толы бир табақ тауықтың шылғый қууырылған сатанларын қойып атырған аппағына. — Бул жигит аязлапты, қыз булауға салыу керек, табасан гөрден болса да!

— Сонда ерте келсеңиз болады-го, енди таң атсын...

— Мени қысындыра бсрме, аға, — деп өтиниш ет-

тым Жуманазар ағанын алдына икраны ысыра беріп. — Келеси претлери-ақ болар. Бүгін танысып алайық, кишем менен...

— Сепнен басқалар инсаплы-ау, — деди аппағы мыйықтың қуйрығын жымыйтып. — Тек сен ғабыр-ғубыр еттиресең де турасаң.

— Тиси шықсын, дәмиксин, ғабыр-ғубырды усы баладан көр! Бул дегениң, о-о деген тистехник! Енди гәпке түсинген шығарсаң, буған тилла тислилерің керек емес, тисти өзи салып алады. Сен тек тилла суұлыққа хәуес болып жүрген тайыншақ тапсаң болды, тисин қуып келип отыр!

— Пах, сен де жорттырсаң-ау, — деди аппағы маған лийкинлилеу қаран, анаған ғыжақ пенен. — Тиси өлшенбей протези қуйыла ма екен! уттырдын, Ғарий-бим, бирге пол!..

Аппағы орынына отырып болып та, аухат жеп отырып та сылқылдап күле берди. Жумекең утылғаңды дым жаман көретугын адам екен. Мениң бетиме мәкарлана қарады да:

— Қәне, сен айт, тис техник, — деди. — Қуйыла ма?

— Ол енди, — тубаладым, билмейтуғын едим, — ол енди, технигине байланыслы. Қеңлеу етип қуып қойсаң тарайтыуың қыйын емес!..

— Әне, еситтиң-го, сен тайыншағынды тауа бер.

— Жақ! — Қымбат сырғасын жалт еттирип, басын шайқап күлимсиреди, сүйкімлисін-аай! — Тайыншақ көп, әдеп қуып келген тисинди көрсет.

— Тап... усы... — Тутлықты Жумекең. — Көрсетейин бе?!

— Көрсете алмайса-аң, — деди созылып жицишке дауыс.

Жумекең шыдамай орынынан турып кетти де жаңағы кирген жайынан бір мушып тас қылып түйіп шығыл :

— Мине! — деди. Аппағы бұрынғыдан да сынқылдап күлди:

Алақаныңда дым да жоқ, а-аш қәне?

— Мине! Мине саған тилла тис! — Оның алақанында хәр қыйлы онлаған тис жарқырап турды. — Қып-қызыл алтын, билесең бе, қып-қызыл алтын! Жумекең хеш қашан бәсекиден утылған емес, билип қой! Мине, алтын ба?! Көр, техник! Көр де айт мынаған,

один нолемиш, өзін шығар нөл! — деп тонқылданыуы менен тислерди мениң алақаныма төкти.

Кысқа Ұақыттың ишинде мен ол тислердин бир-еўиниң желинген, гөле тис екенин абайлап қалдым, бирақ, сыр берместен қайтарып бердым де: «Даўды қойың, аўхатты жейик,» дедим хәм өзим кишкене ләккиге таўықтың жуп сатавын шүвишким менен салып алдым.

Еле нерви жайына түспеген Жумекен қалтырауын баса алмай, рюмканы да қоя берип, фужерге коньяктан толтырып, үсти-үстие еки мәртебе тартып жиберди.

Еркелетип айтып отыр десем, Аппақ деген мынау қыздың өз аты-ақ екен. Утылғаньн абайладыма, қыз ҳәр фужердан соң гәўҳар қаслы, тиллә жүзикли майыскак саўсақлары менен ләккидеги икрадан қара табы шөплегендей бир атымдайын алақаньна шөплеп салып, Жумекенниң қалың еринли, жайық аўыңьна наз бенен барып аттырып тур еди.

— Тентек, — деди Жуманазар оның еки езиўинен еркелете қысып, — Мениң жайын аўызыма төрт түйир икраң не болады, банкасы менеп бер!

— Түўесилди...

— Тап деймен!

— Яқшы-аў, яқшы-аў, тағы шеп жағыңа шығып қалармыз, — деп, былық-сылық турып кетти де ашар менеп қаңылтыр банканы әкелип, мениң алдыма қойды. — Ағаңа ашып бер, усынысыз күни жоқ, ҳа-ҳа-ҳа..

Неге күлди, хәйранман. Банканы аштым, жоқарыдағы бес жүз манатлық хрусталь қандилден төгилген нурға шағылысып, суў маншақтай қап-қара уўылдырық иркилдер еди. Өмирим туўып, усы үйде аўызыма бир салдым, онда да анаў ләккидегиден-аў! Дым мазасын таппадым,

— Усының неси жақсы? — дедим Жумекене созып атырып.

— Жеўин биз жеймиз, мазасын Аппақ биледи, сонан сора.

Қыз, негедур, бетин басып, сылқылдап күлди. Мен негедур, гүмапланып, икра жөпинде аўыз ашпадым.

Соның арасынша күн шығып, шыра өширилди. Отырыспа еле даўам етип атыр еди. Ақсақал «Белый айстың» қашшан биреўин ушырып жиберип, екінчисиниң сақыйнасын алып атты.

Аппақ, анау тамнан қандайдур да бир телефон номерлерин терип, кимлердидур, шақырып атыр. Жүрегим бирден дүрсилдеп кетти, өзимди өзим жақсы билемей, мениң бундай нәрселерге мейлим онша соқпайды, ешейинде қақанласам да қыздың алдында қысынғалымнан қыз болып қаламан. Қалай болмасын, сол масқарашылықтан бұрын сыптырылыуым керек еди.

Аппақтың изипен барып, телефонның трубкасын қолынап алып, басып тасладым. Бундай турпайылықты меннен дым күтпеген қыздың бетине бирден қаны шапшып:

— Хау! — деди хайранлық пишинде. — Мен сизин ушын...

— Түсинип турман, мени әпиу ет, Аппақ, ойнаслыққа дым мейлим шаппайды, мени қысындырып аласаң...

— Ояғынан ғам жемен, қысындырмаймыз...

— Тағы бир қолайсыз жағдай бар, анходиспансерде жездем ҳал үстинде жатыр. Ақсақал қашан босар екен?

— Енди... кешке шекем... уйқылайды. Хәптениң тек усы күнинде ғана бизики, басқа уақытта анау ҳа-лында...

— Мен ишки жұмысларыңызға араласпайман. Та-ак, кешки тоғызда келсем бола ма?

Ол лийкинди етип, еркелене күлди. Соң: «хәптениң усы күнинен басқа күнлери... тек өзиңе есик ашық, әлбетте, кеште...» деп сыбырданды, ышқы тола көзлери жети жүйремнен өтип, қалай болса солай жыбырла-тып жеп баратыр. Төс қалтама бир қағазды тықты да: «Бизиң телефонның номери,» деди.

— Мен келгенше, ақсақалды жаздырма, кешлетип келемси, — дедим де аұхатлы жайға шықтым. Яшуллы, қолыда бир фужери ишилген «Белый айстын» қысым-лауы менен мүлгип отыр екен, бирден сергил: «Ха, қайда?!» деди таңланды.

— Кеште хабар аламан, дем ал, аға...

— Аппақ биледи оны...

— Беккем болмасаң, аға, «Белый айст» қолыңнан ушып кетейин деп тур...

— Сыйрағынан қатты услап отырман, төрге бар-майды...

Мен жолшыбай бир «Қолхиданын» кабинасына оти-рып, туұры «тас қалаға» тарттым. Келиуден замначка кешегі өрттиң жағдайын хабарлап шықтым.

Қыят Әуезхановтың: «ким, не ушын звонлады, ең болмаса, соны билсеңо?» деген сесті қулағымнан семер емес. Үйге барып жигарма минут, тек жигарма минут ғана көз шырмын алсам еді, хәзир геллем жүн тыққандай...

7

Бурыннан дағдым — нешеде тураман десем, сол уақытта тураман, милицияға иске киргели уақыт мәселесінде бурынғыдан да сәддеңдейлестім. Саррас бир саатты мөлшерлеп жатып едим, бирден көзимди ашсам, саат саррас он бир болыпты.

Телефон ауыздағы өжиреде еді, айнаның аузындағы жалғыз столға китаптарын жайып таслап, бир нәрселерди көширип отырған Запырап биреудин Ярылқасун дегендикин сорап келгенин, көзи жәи-жақты жеп баратырғанын, өзиниң хәулыққанын, тек ғана соқыр анямның болғанын, болмаса, қорққанынан бақырып жибере жазлағанын айтты. Түри-түсин сорасам, мен күткен мийманға усайды, бирақ, Бабамураттын үйи жақтан келипти! Әне, саған жаңалық керек болса! Сорасам, хәш ким звонламапты да.

Бул — күн жаңа шығып киятырған, мен еле Аппактикинде отырғандағы сауда. Сонда да келиу пәттен еситкенимде бир иләж етиуим мүмкип еді. Келгенимде Запырапның мектебине кеткенин биле тура: «келиуден неге айтпадың?!» деу, әлбетте, падурыс.

Чайға уақыт жоқ, сақалымды да асығыс қырдым, гөрден шыққанман ғой, кийимим, кирлеп кеткен, сонда да алмастырмадым, себсби, үйге келип кеткенимди Аппактың билип қойыуынан қорқтым.

Орыслар: «азанғы гелле кештеги геллсден ақыллырақ» дейди, уйқылап турған соң ақыллы болмай не қылады?! Бабамураттың үйине барыуға тез сылтау таудым. Дийуалда занқылдап турған радио-сөйлегишти мыйығынан жаздырдым да вилкасын сууырмастап жулқып тартып жибердим. Вилка орынында қалдыдағы «ийеклигинен» үзилген сөйлегиш қолымда кетти. Дәрхал вилканы сууырып, шнурын шуумақлауым мепен Бабамураттикинне түрдим.

Көшемиз де, тротуарымыз да асфальтсиз. Жай менен салма аралығындағы тротуар орынынан хәр ким

өз мейлинше қора-қопсы, гөр-жер қоятуғын орынға айналдырып алғандағы, салманың жайға өтетуғын тусын тоңыртқалаған, солай да болса тоңыртқа менен тоңыртқаның аралықларына егилген қара таллар шаңқай түстің шағырайған қуяшын да айналарға түсірмей түсликтеги өжирелердин ишлерин эндамлы қоныр салқын стип туратуғын еди. Бабамураттың көпиринин үстинен бир автомашинаның нағышларының қыры сынбаған излерин көрдим де ҳазир ғана қандайдур машинаның бәсип кеткенин абайладым. Сирә «девять» болса керек деп шамалайман. Дәрүазасы сирә жоқ, жайдың батыс тәрепиндеги фотографлардикиндей қара перде тутылған айнаның тусынан өте бергенде қәдимги үлкен геумис қумның көк шырша сырлары сәскелик қуяш пенен «мен мыңдалап» шағылысып турды.

Ойлағанымдай болмады, қапысы аңқайып ашылған; Бабамураттың өзи де үйде екен. Буйымымды көрип: «Чепуха-а! — деди, — асықпасан, ҳазир-ақ жалғап бермен».

Мен соң бир айналып соғатуғынымды айттым. Нан қойды. «Керек десен жүз граммнан қыйттай-қыйттай қуйып та жибермен,» деп атыр, жүзинде сирә ҳаулығыудың изи жоқ. «Бағана бир машин көргендей болып едим, Гөне Үргениш таманға жүрсе минип кетермен десем, жылысыптыдә қашшан!» деп өкиниш билдирип атырман. «Кешиктин, — деди Бабамурат. — Тап, ырасында да Гөне Үргеништин машинасы еди. Усындай бир чепухаға келипти, машинасының радиосы бузық екен, бизиң қол тийди, болды-дә!..» деп изимнен сөйленип киятыр.

— Бизиң апам кранның сууына көнликпей бұлдирип жүр...

— Ол жақында келди ғой, ол түе өзим көнликпей, усы қумды Ташауыздан алдырдым. Өткен әсирдики дейди, шортым билсин, елли манатқа алдым...

— Ҳазир билемиз қай әсирдики екенин! — Мен қумды айналып көре басладым, кум ырасында да геумис, пухта соғылған ҳәм күтә сулуу. Ондағы арап графикасындағы жазыуларға түсинбедим.

— Нешше бабаларымыз суу ишкен шығар-ау?! — дедим таңланып.

— Таслардың өмири узақ. Сылбаса, елс де нешше

әуладты өлтиреді. Сенің суу ишкин келип турғо? Соң «усындай бир қум тауып бер» демекшисен...

— Ырас, ырас, — деймен таңланып. — Ырасында да сууына аңсарым ауып тур. Сен оны қайдан билдин?

— Мен шөлдің халқынанман, шөллеп турған адамды түрinen танийман. Ишкин келсе, иш. Керек десең, қумды да беремен..

Қумның үсти фанер менен бастырылған, оның үстінде жасыл сырлы сарқум тур. Мен фанерди аштым да үлкен сарқумды жарыланып қалған қумға батырдым. Ишип турман, ишип турман, сарқумдағы суу түе-силди-ау, фанерин жаудым да орынына қойдым.

— Ырасында да муздай екен?

Сен жаныңа жәбир қылдың, шөллеп турғаның жоқ еди...

— Уәй, жа-ғә-әй..

— Сен шөллеген зат ол жерде жоқ, кетти қашшан?

— ...

— Қирнигин неге қышылықлай береді, мен қателестим бе?! Енди үйінде жата бер, алдың гүз, тоңып қаласаң, жолдас инспектор!..

— Сен бұны қайдан билесен?

— Өзин айттың, қопал хәрекетлериниң айтты. Сендей талантсызлар не жинаят аша алады?! Ырас айтаман, сен ізлеген нәрсе қашшан кетти!

— Қашан? Қим менен?!

— Биз — түркпенбиз. Хеш кимди сатпаймыз. Бірақ, бир нәрсени айтып қояйын, сен мени аңлып уақтыңды мәзи өткерме. Мен ислеген жинаятымды өтеп, ондай жолдан жүргенди баспүкил қойған адамман. Саған мени аңлытып жүргенлер де ақымақ! Хәзир мине, арамызда гүә жоқ, мен ашығын айтып турман. Жипаятшы қасында жүр, оны соң билесен. Ал енди, сақ бол, сен оннан утыласан, жақын күнлерден утады. Оди-ноль боласаң! Буннан артық бир ауыз да гәлим жоқ, сорап та хәлек қалма, қай-қай! — деди де ишкери кирип кетти. Соң тағы шығып: — Қумды әкете бер, — деди хәм есикти иштен сынғырлатып илип таслады. Мен сонда ғана есиме енип, бул жерден тез кетиу кереклигин сезди.

Әуезхановқа бул хаққында хеш нәрсе айтпадым. Ақшамғы өрттиң жөнин түсиндирдим, оны тек кимниң

звонлаганы шамалы қызықтырды: «ний, сол гөрстанда не болатуғын еди!» деди де: «онда талабыңнан қалма» деп, қайтарды. Жаңа талпырма болмағанына қуанып, түрлі-түрлі бланкалардан бүклеп қойын қалтама тықтым да «Тасқала—Нөкис» трассасына шықтым.

Және өткен машинаның бәрине «голосовать» етип, микрорайонға жеткенімде күн түстен ауып кетип еди. Жумекецнің «Волгасы» қойған жерінде қайқайып тұр. Айнасынан, киминдур, магнитофон лентасынан:

«...Жить то будь то хороша-а,
Оболдей моя душа-а!..
Никогда не унывай-ай,
Песню запе-ва-а-ай!..»

деп қутырынып айтқан қосығынын қайта-қайта есигіле бергенлигі соншелли, жоқарыдағы қатарлары яд болып қалды.

Өзим чайханада болғаным менен көзим солардың айнасында. Кирип барайын десем Аппақтың «мийман қыз» шақырыуынан, оннан соң лиджагимнің қалтасындағы пистолет пенен бланкалардың билнип қойыуынан қорқаман. Сол отырыстан саат жети болды, тәуекел, түргелдим.

Қәдимги таныс этаж, таныс қоңырау, таныс есик ашыу.

Ақсақал төрғи жайда тас болып уйқылап атыр екен. Кешегі стол кешегі жерінде, кемирилген сүйек, шала тиленген жемислер. Хор болған Аппақтың кешегі жилуа-назлары, үмидиуар көзлери, хәтте өз хаялынаннан гүманландыарлық дәрежедеги телмириу...

— Меннен нәтиже шықпайды, — дедім шаншыулануың қырап. — Яшуллының кеулин тауа берин. Мен тек, уәде еткен соң келип қалдым. Кесент етсем, кетемен...

— Жа-ақ; яшуллың бизди бүгин зериктирип жиберди, — деп күлди. — Енди турыудан коняк сораиды Дүканға ушаман...

— Мен-ақ ушайын. Бирақ, қалтам женил.

— Әнгиме қалтада емес, кирип шығатуғын жерим бар. Мен хәзир бир чайнек чай келтиремен, — деди стол үстин тәртиплестирип атырып. — Биймәлел дем ала бер, басқа адам кирмесин. «Ташкент» мийманхана-сында биреудің он бес минутлық жумысы бар, пити-

ремен де қайтаман, ол жолыма қарап, дилгир болып отыр...

Ол духиларын бурқыратып, салланып шығаман дегенше газханадағы чайнектің қақпағы сыңғырлап мені шақырды. Өзим демлеп алдым. Сүтке шомылғандай аппақ, жуққа додақ арыұдың жуқа жүзлерин қымбат косметика бұрынғыдан да шырайландырып төрге қапыдан қызыл ала шифен көйлскке доланып шыққанында негедур, ишимнен бир түрли қызғаныш пайда болғанын сезиндим. Ол «мени көрдің бе, енди қалай екенмеп?» дегендей алдымнан аққуұларша илбип, қыя бағыш, сыйқырлы тәбәссүм менен өтті де сыртқы қапыны жауып кетті. Сәлден сон басқалдаққа тық-тық тийген дыбыс оны меннен алыслата берді.

Орынымнан турып, «Жумске, Жумеке!» деп, әсте-әсте дауысладым. Оның сирә қорылдысы бөлинер емес. Еппеп басып үстине кирдим.

Ортаға құрылған бәлент қаслы еки адамлық қәттин сол таманында, ақ көпшиктің үстинде қара шашлары қопырауы менен дүстөменинс түсип, урып атыр қорылдыны. Қулагын кесип әкетсем де оянажақ емес. Қәзир ғана назәлим кийинип шыққан шифанер ашық қалыпты, Жумекеннің ақшамғы ақ пиджагиниң бир шалғайы шифанердин шала жабылған таманына «өсип» шығыпты. Көзимди тири өликтен айырмай турып, қойын қалтасына қол урдым да тиллә тисли хәмиянды алдым хәм ауыздағы өжиреге шығып журнал столының қасындағы былқылдақ креслоға көмилдим.

Бирим-бирим услап, көзиме тутып көрдім, алдыңғы төрт гүрск тис желинген. Қалған үшеуінде де тыйықтың жырған изи бар. Бир азыу тис, қалай болса солай омырылыпты, сүйегі менен жүр!

Тиллә тислерди хәмияны менен, тап бұрынғысынша орынына әкелип қойдым. Тағы ауыздағы өжиреге шықтым, қол жуып келдим де чайнекті жарыладым. Аппақтың гүманланбауы ушын жегим келмесе де пискен гөштеп, алма-жүзимнен ғаўзанып, муртын шақтым.

Аппақ он бес минуттан емес, саатқа қарап отырдым, бирсаат жигирма бир минут дегенде есиктен кирди. Кирди де:

— Еле оянған жоқ па? — деп таңланды, столдың үстине еки шийше «Белый айсты» шығарып қойып атырып. — Кирип оятсаң болады-ғо?

— Яшуллының үстине қалай киремен, тартындым, — деп уялшақ болып атырман, жүдә. Дегенімдей-ақ гүманланбағанын сезиндим.

Тәрғи жайға кирғени де сел, «Жить то будь то...» тағы жаңғырды. Ол үй кийимлерин кийинип шығып, аўхаттын әнжамына кирисе бергенде: «Тағы отырамыз ба?» дедим жорта қаўлығып.

— Меникинде асыққан адамды биринши көриўим, — деп күлди.

— Дәўдин уйқысындай екен, мына шаўқымға да оянбай ма?!

— Оянбайды, ўахаха-ха! Шаршаған, ғарры жан...

Оны саат он бирлерде, аўхат таяр болған соң өзи ояты.

Отырыспа тағы даўам етти. «Сиз ише бермен, — деп жалындым. — Тағы кете алмай қаламыз?..»

— Мен асылып болса да, рульге отырсам болды, көзим шайдай ашылады. Сениң өзиң еркекписең?! — Үндемедим. Оның сөзи аўызында. — Бул коньяктин бүгин ислейтуғын иси бар, саған бир пайдалы талапты көрсетемен...

— Сөйт, аға. Бирақ, ГАИ услайды ғой!

— Оған да бир нәрсе услата қоямыз.

— Мәселемкиден, не?

— Қызыл оңлық. Сен... — жән-жағына қаранып, Аппақтың газханада екенлигине исенген соң: — Сен өлген адамнан қорқасан ба? — деди сыбырланып. Мен болжаўымның дурыс шығып киятырғанына қуўандым да сыбырландым:

— Тириден қорқаман, өлгеннің не зияны бар?!

— Дурыс айтасан, өлгеннің тек пайдасы бар...

Аппақ ишпеди. Саат бир ярымға шамаласқанда биреўиниң түбин сырықты да екіншисин маған услатты:

— Машинаға бар бер, қазир жетемен.

Биз түнги еки болмай-ақ «Нөкис — Тасқала» трассасына шықтық. Машинаны ушырып баратыр. Гезлесіўши транспорт та аз, ГАИ түўе пияда жүрген тири жан көрместен-ақ көпирден өтип кеттик.

Қанылтыр менен шиферланған үлкен жайдын «Хийўа дәрўазасына» тумсығын тиреп, машинасын тоқтатты да: «шыға бер,» деп сыбырланды хәм өзи де түсти.

Дәрўазаның англичаны қулпының гилти қалтасын-

да екен, ашты. Машинаны киргизди, соң багажнигиниң қақпағын көтерип, қолыма бир сакваяж услатты, жапты, илди, дәрұазасын да жапты, илди, сон: «кеттик,» деди. Кеттик.

Елиў адым шығар-шықпастан-ақ: «Бай-буў, коняк қалып қойыпты-ғо, мен әкелейин!» деп бурыла жақ еди, қойын қалтамды услаттым да: «Мында, коняк!» дедим.

— Бундайда нениң жигерлендиретуғынын биледи екенсең, молодец! — деп қуўанды ол.

Бизлер дуппа-дуўры әулийешиликке тарттық. Әти-рапта тири жан жоқ, мени шынлайын дегени шығар, сөйлей береді:

— Усындай мәхәллери өли түе тирисин шалып кетсең де билмейди бул журт! Тилла деген шашылып атыр, өзик тис техлигисең, сөйтип жүрип, аш жасағаныңа ҳайранман! Бизлер темир-терсектен-ақ «Волга» минип жүрмиз-ғой!

— Лотереяңыз утқан шығар?

— Мен сол бир лотереяны өзиң қусаған бир аштан отыз бес мыңга сатып алдым!

— Отыз тийимлық нәрсени, ә?! Оннанша, базардан алғанда болмай ма, «Волганың» майы менен турғаны Ташаўызда жигирма бес мың манат!

— Опы билсе-ен! «Сол жигирма бес мыңды қайдан таптың?» десе, мен не деймен! Оннанша, кетсин он мыңы, мениң бир, өгизимниң мойыны исип пе?! Темир планың толтыра алмаған мәкемелер пул береді. Менен ким металломды өлшеп алып атыр!

— Өлшейтуғын болса, шатақ екен.

— Онда да қыямети жоқ, бир автокран, бир «КамАЗ» бенен шықсам, бир күнде кемінде үш машина темир-терсекти үйип таслайман, ояғынан ғам жеме...

— Мени қасыңа алсан-о, аға...

— Онда... сениң менен бөлисиўим керек, сен не қыласан онда?

— Темиринди жыйнап-ақ жүремен...

— Жа-ақ, саған алтын жыйнатаман, соны жыйнай алмасаң, темирди де жыйнай алмайсаң. Тек сен бек бол, аўызыңа бек бол, алтынды пуллаўды бил, тамам, миллионер болып турсан!

— Әй, қайдам!

— Ҳеши қайдамы жоқ, алтынды қорытсаң да хәр тисти жүз манаттан жарқырата берсең, тек, жүрек керек буған, жүрек!

Биз кешегі өрт болған жерге жақынластық. Ол қалың бір майда жыңғыллықтың арасын тинтিনিп, сабы шығанақ бойлы бел тапты да! «усынымды тауып ала ма деп, жаным қалмады? — деди белди маған берип атырып. — Кешегиниң алдындағы ақшам, геўлеп атыр едим, қойымгершиликтиң орта таманынан бір сыңсыған сес шығады! Жаным қалмады, белимди алып, тура қаштым! Мениң дыққатымды қара сен, усы кәраға қашып баратырып-ақ зыңғытып едим, алжаспай таптым-ә!..»

— Мей қорқып баратырман, аға?

— Елдеп-ақ па?!

— Жаңағы сыңсыған не екен?!

— Оннан қорқпай-ақ қой, анықладым, жалғыз баласы авариядан өлген бір жесир ҳаял екен, жинли болып кетипти, бийшара, кеше Аппақтикинде бір шеригимнен еситтим, оннан дым қорқпа.

— Қорқпауға хәрекет етемен..

«Ақшамғы өртшилер: «звонлаған ҳаял адам» деп еди, сол бийшара екен ғой,» деген ой кешти кеўилимнен.

— «Хәрекет етемен» дейсең-ау! Қорқпа, қорқсаң жин урып кетеди!

— Калай қорқпайсаң, жолы бар ма?

— Жолы бар. Қалтандағы коньякти аш! — Ашып, колына услатым. — Стакан алмаппыз-ау! — деп өкинш билдирди. Соң ийегин аспанға шошайтып, бир-еки жутты да маған усинды:

— Бир-еки жутып бер...

— Ишпейтуғынымды билесең-ғо!

— Ишпесен болмайды!..

Тилимди тығын еттим де шийшени басыма көтерип турдым-турдым, тағы қолына услатым. Ол ғылқылдапты және жутты, және усинды, және бердим. Тағы усинды да: «Тығынын тығып қой, қалғанын гөрдин басында ишемиз,» деди ауызын сыпырыны.

Айсыз түн тастай түнек. Қойымгершиликке жақынлаған сайын узақтан еситилиген байыұлының налышы да жақынласа берди.

Кешегі өртши машина турған жерге келгенде өрт

тиймеген ақ дүмpekлерге қарағанда өрт шалған жерлер қарауытып көринди.

— Мынау жағы неге қарауытып тур? — деймен сadasырап.

— Қуданың өзи кеширсин, өртеп кеттим...

— Қаша-аһ?!

— Өткен ақшам. Сөйтпесек, болмады. Ашылған гөрдiң топырағы билинип турады, онда бизнiң изимиз бар, ақыры!

— Өлгенлерге обал болған екен!

— Обалы жоқ, булардың бәри дозақы!

— Жа-ақ, шыным! — Тағы тастыйықлады ол, менин: «әси кетпе» дегениме қасарысып. — Дозақы! Булардың ишинде домалақ арзашылар, ОБХССшылар, жәлеплер көп. Булар бул дүньяда өртенип кеткенлерден еме-ес, өртеп кеткенлерден, шәриятта бундайлар дозақы.

— Бизлер өлсек ким болып өлемиз?

— Әлбетте, дозақы! Көп гәп, бос гәп, иске кирисемиз. Өзинди беккем тут, — деди де аяғын аялап басып, тап кешеги мениң пистолетим түскен гөрдiң басына келди: — Усыған жаңа түсип, ыржыйған қуу телледен алтынды жаңа жарқырата бергеним, жаңағы бир қақсалдың дауысы шығып, па-ай зыттым-ау, «Ну погоди!» дегі қоянын табанда қалды-ә, «өзимде бундай жүйрикликтiң бар екеннiң жасымда билгенимде жәхан чемпионы болады екенмен-ау!» деп, елегс шекем ишимнеп күле беремен. Коньякти бер! — Ғылқылдатып жарылады да маған берди. — «Батырлық ушын жүз грамм», дейди орыслар, көзинди жум да тарт!..

— Иске сәет! — Ырасында да бир-еки жуттым, бәлким, көп жутқанмандур, ишеклеримнiң қай жерлеринде баратырғанын сезгеним де сол, геллем «ғууу» ете қалды. Өзимде шамалы батырлық та сезинейин дедим. Ол саквояжды ашып қолыма еки қарыстай узын фонарик услатты хәм: «Мен түсемен, сен гөрдi жақтыртып турасаң,» деп ескертти.

Бурыннап көкирегин басып қалған ийт екен, сирә ети шимиркенбестен ашық гөрге «динк» етип секирди. Сскирди де үстиндеги пиджагин шешип берип: «Таза-лау жерге қоярсаң,» деп ескертти. Мен шыжланлы қалтанын түсын басып-басып көрип, өрт шалмай қалған бир бейиттиң үстине қойдым.

— Қайда кеттин? — деген гүңгірлі шықты гөрден.
— Мында кел!

— Хәмме жер қара күйе, таза жер зорға таптым,
— деп сөйленип келдим. Шонтаң етил басын көтерди
де қаулыққан дауыста:

— Қалтасындағы түсин қалмады ма?! — деп со-
рады.

— Не нәрсе еди?!

— «Шийкабир атадан» алынған-ше?!

Түсинбедим, не алып едіңіз Шийкәбирден?!

— Тис-тә, не болатуғын еди! Барып көр, шыжлан
бар ма?!

Мен барып, шыжланлы қалтаны көріп қайтсам, ол
еле сол турысында гөрден ийегін созып тур екен, бир-
ден қорқып кеттім, кеуиліме, тап, Жуманазар емес,
оның аяғының астындағы қуу сүйек тикейіп кеткен-
дей туйылды, жақыннан тағы байыұлы бытпылдады.
«Бар екен,» дедім дауысым дирилдеп. Гөр гүңгірледі:

— Солай болсын, бизін бір ақшамғы уйқысыз түн,
ақыры! Жақтысы сыртқа түспесін, фонарикти туұры
гөрдин ишине бағдарла! — деп буйырды да өзи ең-
кейіп, бір нәрселер қыла баслады.

Гөрдин ернегинде жүреме отырмастан алдын шал-
барымның кисесіндегі кисенди шығарып, бір қапта-
лыма қайымлап қойып алдым. Соң фонарикти тас тү-
нек гөрдин ишине туттым. Гөр еле гүңгірлеп атыр:

— Тап мынау туста еди, — дейди қолы менен қар-
манып. — Биреу қозғады ма деймен, бизден басқа да
талапкер бармекен?! Қолым қайда жууырса, сол тоқ-
қаға нур түсир, сәл былайрақ ал!...

Бармағындағы алтын жүзиктин гәуҳар қасы нурға
шағылысып, жууырған пышықтың көзіндей былай-
былай атласып турды да, бирден: «Тапты-ым!» деп
дауыслады:

— Тап, мынау жерге нур түсир, мынаң-қара! Мынау
мурынының уңғысы, мынау көзлеринің уңғысы! Бәри-
не қум тығылған, бәри де қумға толған, қа-қа! Тири-
синде көзи дүньяға тоймаған складшы еди, енди
қумға тойыпты-дә! Бирақ, бийперзент еди, байғус!
Басына сақана салатуғын да тырнағы қалмады,
отыз еки тисі алтыннан еди, отыз еки-и! Мениң менен
өл деген бақталас, хәмел талас азыұлы еди бул, хәзир
енди мен сол азыұларын сууыраман, таба емес, тоба-

а! Мени сергизден еткен сулуұымды да қушып қойды бул, бунда пул мендегиден көп едидағы, ақыры бул меннен де жермен еди, қазир енди сол тисти суұыраман! Сен маған оны теңге қылып бересен, пул қылып бересен, мине, мине-е!.. — Жарқ-жарқ ете қалды, қуу гелле тилла тис емес, алтын билезик тислеп атқанға меңзер еди. — Алтын болғанда да қып-қызыл алтын! Сен буның ушын маған еки мың манат бересен! Ал, өзин, үш мың еки жүз манат қуратасан, эне, саған пайда деген! Сакваяжда плоскогубцы бар... жа-ақ, онда желиний кетеди, атауызды әлер! Жа-жа-ақ, сен маған айбалтаны әпере гой, геллени шауып алып шығамыз да жақтыға апарып, асықпай-албырамай, бүлдирмей аламыз алтынын! Тез-тез!..

Шүйдеси шөккишли айбалтаның мен тыйығынан, ол дәстесинен услаған қалда қаттық та қалдық...

Қойымгершиликтің орта таманынан саз дауысқа салып, жоқлау айтқан сес «өлилер қалашасынын» жым-жырт, өли тынышлығын бузып жиберди:

«...Жеттим-жеттим дегенде.

Жез қанаттан қайрылып,

Жалғызынан айырылып,

Жер таянған, мешиндей

Бахты қара бармекен, а-ақ-қа-қа-қа-қа-

-аа...»

Гыр дөгерек, жансыз әтирап ләрзеге келгендей «ааа-хх-қа-қа-қа-қа-ааа...» деп жаңғырады, қуашқа қақсаған, самалларға, жауын-селлерге мүжилген саханалар, ашық гөрлер «о-о-оқ-қо-қо-қо-қооо!..» деп гүңиренеди. Бул дүнья маған бирден қорқынышлы туйылып кеткенлиги соншелли, «Кетейик, аға!» дей берипен балтаны тартып.

— Чепуха-а! — деп гөрди гүңгирлетти оның дауысы.

— Қатыйра апа-ға, жибер балтаны!..

Балта қолдан кеткен соң барып өзимнің инспекторлығым, умыта жазлаған планларым жылт етип санамды жақтыртты.

Дүньядағы гүллап сағыныш, айралықларды, аналық меңир-мухаббетти, қайғы-қасирет пенен ғам-ғуссаны өзине сиңирип алған, нешше әсирлерден әсирлерге, ядлардан ядларға өтип талай-талай қыршынлар-

дын азасында мың, миллион мәрте еситиле-еситиле түк жаңалығы қалмаған болса да жүректерди елжиретип, егитилдирерлик күшин жоғалтпаған мынау жоқлау, ақ ботасынан айрылған әруананың мынау бозлауы әкем өлгендеги еки жетим менен отызына шықпастан-ақ жесир қалып баратырған алкелиншиқ анамның азнауына сол дәрежеде усар еди, сол дәрежеде... Көкирегим кем-кемнен сууға түскен пөлке нандай былбырап-былбырап, мынау гөрдеги тонаушы гөрбарды жек көре бердим, жек көре бердим. Ақыры, ҳәр нәрсениң де шегі бар... Ақыры, жауызлықтың да шегі бар... Шыдамның да шегі бар... Қуу сүйекке тийген балтаның сести тосаң еситиле баслағанда... кисенди қайымладым да, бақырдым:

Уай-уай, Жуманазар аға! — Тарғыланған дауысыма селк ете қалды. Фонарикти лаппа сөндирдим де: — Қолыңды со-оз! — дедим. — Биреулер келип қалды-ы!..

Албыраған ол балталы, балтасыз қолын соза бергели де сол, еки билегине бирден кисеннің еки жағын кийгиздим де «шырт» еттирип, балтаны қолынан жулуу пәттен бар пәрманым менен ыйығынан арман теуип жибердим! Басы гөрдін арғы жағына сақ ете қалған ол отырды ма, жығылды ма, билмедим, аяғының астындағы шөпшек болып қалған қуу сүйеклердин сықырлысы еситилди. Фонарикти жағып, гөрге қараттым. Көхәрли, әри хүрейли көзлери апандағы қасқырдың көзлериндәй шатынап, Жылтырап көринеди, еки ийининен демин алып:

— Орыныма өзиң кетессең, ийт! — деди ентиге. — Мен үлкен өремен, қуласам-астымда өлесен! Ақ көкирегим сени урмай қоймайды, ийт! Сен бүгинги күнди түсинбейсең, ийт, бүгинги күн меники, сениң күнің еле шыққан жоқ!..

— Оны орынында сөйлессемиз, өзиң шықпасаң, атып кетемен!..

Сөйдедим де дәскелерди асығыс жыйнастыра бердим. Бәрин тақлап, тек фонарикти алып қалдым да гөрге тутып:

— Өзиң шығамысаң, я атып таслайын ба?! — дедим әсте ғана нықлап. — Мен угрозыскыдан емеспен, алтынқумар, тирйиекқумар контробандистпен! Бул алтынды сениң менен бөлиспеймен! Бул аймақлардың

алтынларының бәрі меникі, гөристанды өзимнен басқаға геулетпеймен! Мен сениң тергеу алып отыратуғын милиционерің емеспен, атаман да таслайман, шық дегенде шық! — деп, қойынымнан пистолетті шығарып едим, ол менде «жарақ жоқ» деген құсайды-ау, шүйеліп, орынынан турмақ пенен бола берди.

Бас ушы таманынан адам сыйғандай етилип ойылған гөрдің күн батар таманғы ернегинен екі шығанағын бірден шығарып, омырауын артты да бір-еки мәрте дәрпенди, шыға алмады.

— Тез шықпасаң, бел бар, шенгел бар, бір оқ жалынсын, атаман, соң үстинди бастыраман, кейін, от беріп кетемен. Маған хәзірше, пиджактағы алтын-ақ болады. Сени бул кәралардан ийтим ізлемейди, бақталасың менен бір гөрте жатамысан, я шығамысаң?!

— Көріп тұрсаң-ғо, қудадан тапқыр-ау, — деди жыланып. — Шыға алмай атырман ғой, тарт, қолымнан!

Алдына жоласам, билемен, бундайлар аяғыңнан гартып жығып, өзінди бууып өлтиреді, соң кисениннің гилтин алып, қолын босатады да хайт қояды. Соның ушын оның арт жағынан шықтым, гөрдің ойылмаған жағында талтайып тұрдым да ярым белине шекем шыққанша қолтығынан деместім, арғы жағына тырбанып, өзі шықты.

— Ал, енди, қолыңа сакваяжынды, пиджагинди, белинди ал да жоқлау шыққан таманға жүр! Артыңа қарасаң, қашуға талаплансаң, атып таслайман!

— Нурқасым, деди дауысы дирилдеп. — Сен анық угрозыскадан болмасаң, келисейік. «Алтын үйден жан татлы», маған абырайымның сақланғаны жаннан да артық. Анық алтыңумар болсаң, үйге апар, жудырықтай алтын беремен, биллә! Бірақ, жақынлаған жерде қолымды босатасаң, буны адам бендеси билмесін! Басқа алғанша өзің ал, мәгар, сол алтынды жумсасам, угрозыска болсаң да, бәрі бір, мен қутылып кетемен...

Жүр дегенде жүр! — Май бөксеге теуіп жибердим. Мен жаңағы өтирикти айтқаным енди өкіндим, оны тек гөртеден ансат шығару, атып таслайтуғыным есендириу ушын айта қойып едим. Ол сакваяжды, белди алды, бірақ, пиджагин алмады. «Ал» деп те зорламадым, алтынды зыңғытып жиберсе, оны қай гөртеден табаман, маған хәзірше, айғақлы гүға да сол қалта-

сындағы тилла тислер. Соның үшін пиджакти өзим алдым да тағы бір гөрге түсіп кетпеуі үшін қапталынан тайдырыңқырап, жолына нур сеуіп бара бердим.

Биз дауысын қуғалап барып, қаралы хаялды тез таптық. Хаял қабирдің үстіндегі таза соғылған табытын қабирге параллель қойып, соның үстине гөне кийіз төселті де бір қырыллап жатысы менен жоқлауды салтырып атырған скен. Мен фонарикти бір тутқанда-ақ усылардың бәрін көріп үлгердим.

Хаял бизлердің келгенімізге шоршынбады да; дәрпенбеди де, дауысын да тыймады. Бұны тоқтатыудың бірден бір илажы хаят оқыу екенін билемен, мархұмның бас ушына дизерледім де әкем өлген жыллары-ақ анам үйреткен қуранның сүүресін қырақәтке салдырып жибердим, дауысымның хұуық қустың налышындай мұңлы шығып атырғанын абайлайман, ұақты-ұақты хаялға көз қырын жиберіп қарайман, ол тым-тырыс болды да тикейіп отырды хәм узақ тыныс алып, созып гүрсинди. Мен хаялға кеуіл айттым, «өлмектин келмегі жоқ, өлмектин изинен өлмек жоқ, ендігі жағында белинди беккем буу, апа, перзент сенде болмаса, журтында бар, солардың бәрі сениң перзентің, хәзір баяғы заман емес, қаңғалап жүрген жалғыз баслы жоқ,» деп төселле бердим де келген буйымымды айттым. Хаял бірден шоршынып:

— Мениң жалғызымның да тислери алтын еді! Бул ширкинлер тириң тонағанды қойып, енді өлгенді тонауға қарап па?! — деп, шаулапсала берди. Жұмысымды питкериуім үшін хаялдың гәпин желігі басылғанша тыңлауыма туура келди, ол еле берін қояр емес, ерини еринине тиймейди: — Жалғызымды алабиле жерменлер өлтирди, келин болмаға жетпегір, келиним өлтирди! Ол саллақы еле исполком болып, шалқып жүр, бул болса, жердин астында ширіп атыр...

— Балаңыз ким болып ислейтуғын еді, апа?

— Исполкомның байы анайы болсын ба, пахта пунктін баслығы еді! Күнде: «атызларда пахта жоқ, колхозлар пахта емес, пул тапсырып план толтырып атыр! Алмайын десем, үстимдегілер хәмір етсиди, пулын аламан да соларға беремен, олар пулларды узақ қалалардағы комбинатларға апарып, пахтаға айналдырып келеди. Түбинде олар алдамаған, хәмір етпеген, мен алдаған болып шығатуғыным турған гәп. Қимнен

қашан, неше манат алды, неше тонна пахтаға қол қойғанымды жазып жүрмен. Бір жерге билдирейин десем, қорқаман, өзимді қаматып, я өлтирип жибере ме деп қорқаман-ау ана!..» деп сырнаға беретуғын еди, байғус балам. Айтқан жеринен шықты да турды! Буның бір жерлерге билдириўге талапланып жүргенинен ҳаялы хабардар еди, «бәри соннан болды-ау!» деймен де тураман. Усы ўақытқа шекем кирмеген тесигим, бармаған есигим қалған жоқ. Қайда барсам да исин алдырып көрип: «ГАИдин қағазы бар, доктордың керек жигит еди, авариядан кетти де барды, машинасына урған «КрАЗ»дың шоферы сегиз жыл алыпты, енди кимди жазалаймыз, өкпелейтуғын түк иретиниз жоқ, пенсиясын алын да белиңизди беккем буўың,» деп, ылпылдап-жылпылдап, арқамнан сыйпап, есиктеп шығарып жибере береді! Соннан тағы жоқары жақлардан келип тексерийин өтинип жазаман арзаны, күтемен жуўабын, келеди бир күни, бәриниң жуўабы бир қыйлы: «разобрать по существу, приобщить к делу!» Болғаны. Арзам ақыры айналып, өлтириўди шөлкемлестиргенлердин қолына түсетуғынына ғана күйемен-ау, солар «по существу» шешетуғынбеди?!

— Апай, не питкергенсиз?

— Уәәй, питкергеним қурысын менин! Алпысыншы жылы пединституттың русязлитип питкердим. Питкергеним қурысын менин! Жалғыз баланы «хақ сөзди қыламан, дурыслы қыламан, дурыслы қыламан,» деп, тапқан бәлем мынау, журтлардай жырыңдықор, келисимпаз болғанда бәле жоқ еди! «Төрели адам» десем, мынау ширкин де усындай ма еди еле! — Ҳаял қызып киятыр еди, «өзинди бас, өзинизди басың, апай,» деп, жалынып-жалпайып зорға бастым да мешитке ертин баруўын өтиниш еттим.

— Бул шыйықшы да бир бухгалтердан аўған жалатай, — деди ҳаял мешитке баслап баратырып. — Тап мына менин изимдеги жалатайдын сортынан! Пийшембиде сәлле орап отырып, зияратшыдан пул алады, түпи менен жалаңбасланып отырып, вино ишеди, пиянчу ҳаяллардың әкеледи. Қолының бәри татировка! Бунда не жұмысыңыз бар еди?!

— Протоколға қол қойдырыўым керек.

— Мениң қолым өтпей ме?

— Өтеди, неге өтпесин, соның ушын ертип киятырмап.

— Журт жинлиге шығарып қойыпты ғой, күлгеннің алдына...

— Жыламаң, аұызы бослар не демейди, апа...

Хаял-ен алда, ортада — Жуманазар, изинде — төрт-бес адымдай кейинлеу мен баратырман. Фонарик те жанбай қалды, батареясы өлсе керек. Әтирап тас түнек, таң алдында ұсындай бір қараңғылық болатынын еди, сол шығар. Жолды тек шамалап киятырмыз, Қатыйра апа болмағанда жол тауып жүріуиміз қыйын бола жақ екен. Ол қыйыр-шыйыр, ашық-жабық гөрлердің арасынан емин-еркин жүрип баратыр, жалғызының қәбири менен бұл еки орталық оған яд болып қалған ғой, шамасы! Ұақты-ұақты тоқтап, бизлерди күтеди, бизлер шамаласыудан «үхх!» деп созып гүрсинеди де «хә-ә, ессиз ғана жалғызым-ау, айтылмайтуғын ҳақыйқатлықты айтыуға жулқынбағаныңда саған да бәле жоқ еди-ау, ұа-а-ай, жалғызы-ы-ыеемм!..» деп гүнирениуи менен тағы узақласа береди.

Мешитке шекемги аралық маған бир әсирлик жолдай сезилсе де, ақыры жеттик-ау! Мешиттин пақсасы ағараңлап, пәскелтек қапы жай барлық қараңғылықты ишине тартып турғандай гул-гулалы түс алып үнирейип көринди. Мен «қапы жоқ шығар,» десем, зилдей қарамаң қапы бар екен. Жабық гөр, иләт те буннан питегене жақты шығар, түнектің үлкени ишкерилегеннен соң көрдик. Мен еки көзи бирдей соқыр анамның соқырлық аұхалын бир зум басымнан кеширдим де есикке кепленип турдым. Әйне усы ұақытта әлле қандай қус па, жарқанат па, бир емес, бир нешше кишкене нәрсе қанатларының епкинин елпилдетуи менен «цып-цып» сес шығарып, қулақларымның тусларынан абайсызда ушып шыққанда қорққанымнан қышқырып жиберуе сәл қалдым. Қатыйра апа қармаланып жүрсе керек, қолына тийген шырпы шөптин сытырлысын қулағым шалды. Изинше шартасы «шарқ» етип, шырпы шағылды да ешек пештин тусындағы узын еки көленке гөрден суұырылып одағайласқан әрұақ тақаббил дийұалда қараңласты.

— Бул ийттин баласы пийшембиден басқа күнде де шыра жағып қойғанда түсирими жетпей баратыр ма?!

— деп гүбирлениуи менен печьтин үстіндеги моржасыз шыраның пилигине от басты.

Өли шырай урып кеткен Жуманазардың онысыз да қара жүзинен бақырайған көзлери төледеги пышықтың көзлериндей қорқынышлы жылтырап көринди.

Көзлеримиз үйренисти ме, сәлден соң өлилердин бул хүрейли қарауылханасы литегене жақтыланғандай көринди. Мен Жуманазарды өзимнен төр таман алыс-латтым да қалтамнан «Туылғаны қаққында протоколдың» бланкасын сууырып алып, қуран китаптың үстине т»седим хәм болған хәдийсени сытырлатып жазып тасладым. Соң дауысыма бул гөне тамды гүнгир-летип оқып бердим хәм усының дурыслығына олардың қол қойыуын өтіндим. Қатыйра апа қәхәр менен жулқынып қол қойды, ал, анау болса, қол қойыудан бас тартты. «Шыйықшыға да қол қойдырарман» деген үмитим пуш болған мен бул жерден шыққанша асықтым.

Қайтадан жығылып-сүрнигип, гөристандағы қара-барақ, сексеуиллердин аралары менен сызып отырдық.

Көпке шекем жалғызының қабиринин басында қалған Қатыйра апаның:

«...Жеттим-жеттим дегенде,
Жез қанаттан қайрылып,
Жалғызыпан айырылып,
Жер таянған, мениңдей
Бахты қара бармекең...» деген әри та-

ныс, әри муңлы дауысы еситилип турды, басқа қатарларын билмей ме, ол тек усы ғана бес сәтирди қайта-қайта айта-айта бизди гөристаннан узақластырды.

Биз милиция бөлиmine киргенде еле таң атқан жоқ еди, иске жақында алынғанлықтап маған еле бийтанис дежурный бала гөристанлықтан шыққаниан соңғы көрген биринши адамымыз болды. Мен оннан иште тағы бир адамның дәрегин еситкендеги қууанышымды хатқа түсирип уқшата алмайман! Ол, ақыры, Қыят Әуезхановтың өзи сди-дә! Хәзир ғана өзи басқарып жүрген қыйын бир операциядан келип, кабинетине кирген пайыты екен! Бул да бахтым шығар, енди бизге «маладес!» демей хәдди бар ма, бундай жексурын жинаятшы Тасқала милициясының тарийхында биринши тутылып атырған болса да тәәжүп емес!

Дежурный звонлап еди, тиккелей үстине жиберіўди буйырды. Асығыс екен, тергеўханада мениң услануы-шыға түсиник хат жаздырыўыма да қаратпады. Соның менен, Жуманазарды алдыма салып, өзим кирдим.

Ырасында да ақсақал шаршап отырғанға усады: көзлерине пүткіллей қарығанлық шөккен. Бұған да аңсап емес: әри начальник, әри зам, угрозысканы да өзи басқарады. Начальник алабәхәрде, усындай тас қаранғы түнде машинасыз бир жақтан қайтқан екен, биреўдинің суўға бой таслағанын көрип, «құтқараман» деп, бул да изинен суўға таслапты. Он жети ғана жасар қыз сцендағы, бир балаға өкпелеп өзін өзи өлтирмекши болған ол самсам бир хәптеден соң-ақ сол жүўернемеги менен БАМға зым-ғайып болған; начальник болса өкпесин суўыққа алдырып, елеге шекем келе болмай жүр, курорт та пайда етпепти, иске келгели бери мен хәтте оның түрнн де көргеним жоқ, усы сапары қатты қуласа керек, «бес-алты ай емлеўханадан шығармай емлейди.» деген гәл бар, буның да жүгин қосып арқалағаннан соң Әўезханов сабылмай ким сабылсын! Хәзир де көзлери қарғынлықтан гиртийип:

— Алжасық жоқ па, Тасқаланын ең төрели адамын тугыпсаң-ғо! — деп күлди. Алдына қойылған услануы протоколына көз жуўыртты да: «Не ушын услануы протоколына қол қоймағансыз?! Мынадағыларды мойындайсыз, бәри бир, — деп бирден қатал түс алды. — Жаўыз екенсиз-ғо өзиниз! Түсиник хат жаздырып ал! — деди маған. Услануышы мырс етип күлди де:

— Бұған түсиник хат бермеймен, өлтirseңиз де бермеймен! — деп, кисенли қолларын мушлап-мушлап силкип сөйледі. — Сиз кимнің жаўыз екенин көрмей тұрсыз, мине жаўыз! — деди маған бармағын шошайтып. — Мине, тепкен жери! — Жағасын айырып жиберди. Омыраўының оң жағында мениң бәлент өкшели туфлийимның өкшесиниң изи көгеріўи менен мәрдей патыйып көринип турды. — Мен буны бул турысында қоймай ман, шаңғытаман, шаңғытаман еле!... .

— Шаңғытыңыздың астында қалып-ақ қояйық, мәйли, — Әўезханов маған оқырайып бир қарады, ондырмай қарады. — Кеўилиңизде не болса, соны жазбайсыз ба, ақыры?!..

— Мен мынау қанхорды көрип отырып, хәш қандай

жаза алмайман, көрерге көзім жоқ буны! — Бирден қалтырап кетти. — Ҳәзир көз алдымнан жоғалтпасаныз, жүрегім жарылып кете жақ!...

Сылық етип, гүрсиде бийхал отырды. Не айтса да тилин жутып қойғандай басын үнсиз шайқай береді. Әуезханов маған:

— Геуиш өзиники ме?! — дегенге жалт қарасам, еки аяғында еки геуиш! «Уай, сумырай-ай, туфлийин қайда зынды екен?!» — деп, бақырып жибериппен өзімен өзім. Әуезханов аң-таң, маған ызғарлы күлді:

— Сениң өзің не бағып жүрсең?! Шәмеқ-оов, туфлий қайда?!

— Мынау... тонаушынды қууу... бәрин соң айтаман, — деди ентигип.

Әуезханов маған: «шығып тура бер,» дегенди ишарат етті. Мен тилла тисли пиджагги, саквожды Қыят ағаның қасыпа қойдым да шығып турдым. Иште гүнк-гүнк сөйлесиу, қапы еки қабат еди, сырты да дермонтин менен қапаланғанлықтан сөзлери алық еситилмеди. «Не деп атырған екен?!» — Ишим питирлап, дежурныйдың қасына келдим де Әуезхановқа звонладым: «Крейин бе, турайын ба?»

— Кирме де, турма да, өзім шуғылланбасам бола жақ емес. Тик аяғыңнан зорға турсан, — деди меқирли дауыс пенен.

Алғысымды қайта-қайта айта-айта есиктен шықтым. «Бундай мийирман адам болмас, — деймен өзіме өзім. — Зорға шыдап турғанымды абайлаған екен! Тури-түсиңнен-ақ не ойлап турғаныңды, ауқалыңды биле қояды, әне саған психолог! Енди сен буннан қутылып көр, құдай.. екенсең!» деймен Шәмсковке ишимпен гижинип. Бундай шортанларға Қыят ағадай ақула керек, бәри бир, меннен сытылып кетер еди-дә!...

Қай мәхәл екенін билмеймен, өз үйім екеніпен де бийхабарман, киминдур, жулқылағанын билемен, көпшиктің астына қолымды жууырттым, ояныудан сөйтиу қашшаннан пешеге айналып кеткен, қолыма пистолетим тийди, бирақ, сууырмадым. Қарсы алдымдағы Бабамуратты көріп қойдым, қол жууыртқандай болса теуип жиберіуге қолайласып, көпшикті қолтықлауым менен бетине бақырайдым.

— Мақул тыңлап ал, — деди асығыс сөйлеп. — Саррас бес сааттан кейін күткен «қомағың» Шегениң

тусындағы земнасостан қайыққа минип шығады, қайықтың БМҚа болыуы да, моторлы болыуы да мүмкін, жарағы жоқ, бар болса, көпшигиңнің астындағыдай пистолет...

— Сен қайдан билесең көпшиктің астындағы не барын?!

— Мен милициядан жасымда көп қорғанғанман. Қорғануы үшін қарсыласыңның биринши гезекте куралын, екннши гезекте жүрис-турысын, дағдылы пешесин билуиң шәрт, болмаса қармаққа түсесен. Көпшигиңнің астына қол тығып, пистолетің барын өзин билдирик қойдың. Хәзир қылт етсем қай жериме қалай тебетуғының да, өзимнің қай жерге қалай құлайтуғынымды да билемен. Бул исте сеннен мен илгеримен — деп күледн маған. Демек, мен олардан ұаз кешкен екенмен, олардың жеңилиуи мени апаттан құтқарады. Ойланыуыңа ұақыт жоқ, тез жөнелмесең қаласаң, бир сааттан соң Шегеге АН-2 самолеты ушады. Неге усы жайға көширилгенннди земнасосқа барған соң билесен. Мен саған хеш қашан хеш нәрсе билдиргеним жоқпан, мен сени, сен мепи көрген жоқсан. Гүманланып жүр един, тексерип қарай бер, қумды әкелип қойдым. Сәт.ли сапар тилеймен, — деп, шықты да кетти.

Инанарымды, инанбасымды билмей, ойларым сәлпәл гибиртикледн де телефоннап Әуезхановтың номерин тердим. Сондай-Сондай сигнал барлығын хабарлаудан: «хәззир қанат байлап аэропортқа уш, звонлан самолстты ирке тураман, берман келип хәлек болма!» деп трубканы қойды. Мен қол кисенимнин жоқлығын айтып, тағы звонладым. «Бийғам бол, кисениң сеннен бұрын аэропортта болады!» деди. Өлгейлиден аш едим, чай ишиуге де ұақыт жоқ, саат саррас бир. Бабамураттың айтқаны ырас болса саат алтыда «қонақ» атланыуы шәрт, оннап соңғы маршруты намәлим. Әуезханов операциялы планластырыудыда өзиме салса керек, айтпады. Ұақыт тығыз, тығыз!

Холодильниктен бир собық колбаса алып кемирвұим менен есиктен шықтым. Апам тағы бир жаққа атлана жағымды сезинген екен, төрги қапыдан мен шығуыдан ақ: «усы жүрисің болса, қатының да кетпн қалады, қашан көрсең өмириң қыл үстинде, сен өлип кетсең Махмудтың шырасы бас пүкил сөнгени! Сен мени тыныш отырсын десен, усы талапты қой!..» деп қақсай

баслап еди, «яқшы, яқшы...» деўим менен сыртқы қалыдан шыққан ўағымда бақанның түбине пухталанып қойылған қумға көзим түсти.

Шығыўдан былайлаўда биреў менен сөйлесип турған бир «Москвичтин» шоферын қолындағы гилтинен таныдым да удостовереннемди көрсетип, дэрриў аэропортқа жетип қалдым.

Қағазға ораўлы кисенди угрозыскадағы шеригим трапқа баратырғанда қолыма услатып кетти.

Планды мен самолётта кетип баратырып дүздим, әлбетте, бир емес, биренешше вариантым бар. Солардың қайсысы мақулырағын шәраят көрсетеди, бирақ, бәри де биринен екіншисине өтип кетиўи апсат, жылысқақ планлар, жалғыз өзиме мөлшерленген планлар. Егер, земнасоста болса, онда халық маған көмсклесседи, улуўма, бизин арқа сүйеримиз халық болыўы тийис, әлбетте, земнасостың насосшыларсыз болыўы мүмкин емес. Бирақ, арақ мәселеси қыйып, бирге ишпесең ишкенлер исенбейди, ишсең, операция орынланбайды. Соның ушын Шегеге жеткен соң аптекаға кирдим де баслығын оңашаға шақырдым хәм адамды мәсиртпейтуғын иләжын ойлап көриўди өтиндим де удостовереннемди көрсеттим. Ол маған кишкеле бир флакон берди хәм гелле гуўлай баслағанда еки-үш тамшыдан ярым стакан суўға тамызып, жутып жибериўди қайта-қайта уқтырып жиберди. Буны ишип көрмегеним менен усындай нәрсе болатуғынын жақсы билемен.

Шегениң участкалық милиционери қурсағын май басып кеткеп бир ғарры капитан екен. Жәрдемге алыўды мақул көргеним жоқ, бирақ земнасосқа жақынлатып таслаўды өтиниш еттим. Ол басын шайқады да.

— Мениң менен даңқ шерик болғын келмей турғой, — деп күлди. — Жақында пенсияға шығайын деп турман, сен мениң жаслықтағы қатемди тәкирарлап алмасыннан бурын буйымыңның ушлығын айт?

Мен ҳеш нәрсе деместен қасымдағы сүўретти көрсеттим хәм не бары еки сааттан соқ усы адамның Шегеден жөнетилетуғынын уқтырдым. Ол земнасостың капитаны тасқалалы бир әбжил өзбек жигити екенлигин, оған өзиниң қатереси жететуғынлығын, егер мен қалесем, «қонағым» менеп екеўимизди суўдан болса да, қырдан болса да бир көликке мингизип жибериўге болатуғынын айтты.

Ол форма киймеді, бірақ, жарағын алды. Дүкәннен екі шийше арақ та алып шықты. Бизди жеткерген жүк машинасы земнасосқа екі шақырымдай жердегі қалың қамыслықтың арасында капитанды күтіп қалдық. Гүман туұдырмау үшін аржағына биз пиядалап кеттік.

Биз шағал мәсликтің емес, қырта-қырт жұмыстың үстiнен шықтық. Онлаған жигит бар екен, хәр ким өз утасткасында бәнт. Капитанды сорап едик, олар каюганы силтеди.

Жолдасым есикти қаққанда, негедур, есик емес, мениң жүрегим дүрсилдегендей сезилди. Сонша жылдан бери сонша оператив хызметкерлерге туттырмай жүрген «акула» ғой, хәр не шәриятқа қайымласыңқырап, пистолетимниң де сыртынан сыйпап қойдым.

Қапыны бизге ким ашты десеніз дә? Ярылқасун, қәдимги: маған жайын таслап кеткен, мениң менен тағдийрлес — соқыр кемпири, қарындасы, математик хаялы бар Ярулқасун ашты! Мен оң жағыма ел көшип келгендей, бирдег: өзимди арқайын сездим. Капитан менен де, мениң менен де ырсалаңдап күлип сәлемлескен Ярылқасун «Душанбели жийеним, — деп таныстырды «мийманды». — Елликқаладан өтип, бизикине барған екен, сменада екенимди еситип, көрмей кетпесем болмас деген ғой, өткен ақшам мени тауып келди...» деп сайрап атыр. Көп сөйлеуинен-ақ Ярылқасун артының қууыс екенин аңлатып қойды. Айтыуына қарағанда Шегениң самолетына билет ала алмапты, бүгин ушпайтуғын күн екен. Қоңыраттын тусына шекем, бир иләжын тауып, бүгин атландырмақшы...

— Самолеты бар болсын! — деп атыр бизиң капиған да жүдә налынып. — Кишкене поселка болған соң ба, күнде ушыра бермейди. Кишкенениң де үлкен буйымы болатуғынын Нөкистеги авиаотряд есапқа алғанда хәш гәп-ау, мениң де мынау Бийбәжар апамның баласы келе қойып еди, азанлы берли ұсыны жөнелтиу қәлекшилигинде жүрмен. Сизлердин УМОныздың бир жуқа жалатай бухгалтери бар ғой, соны көрдим...

— Ұах-ұахәей, көргенимде мынау Дошматты соған ақ мингизетуғын едим-ғол..

— Оған мен де мингизетуғын едим, алмады. Қасында, анау бир Нөкистеги дүкәншы мамақаймағы бар ғой, сол бар екен...

— О-оой, онысы болса, қасына анасын да алмайды!!

— Будкасына ала жақ еди, қалай енди мен сонша абырайым менен Әбилқасымды будкаға мингиземен?! —

— Бай-ба-аай, бизиң қонаққа сол будка қолай еди, бир шийшени жартылаған сон, жамбасына темирдин де батқанын билмей, уйқыны урып бара беретугын еди. Сениң қонағың, бирақ, ишлейди. Әне, сол бухгалтер айтты ма, биздең БМҚа кететугыны?! —

— Тап... үстинен түстин, бала! — деди бизиң капитан бирден қууанып. — Мынаны енди, ишпесек, болмады! — Стол үстиндеги жартыланған шийшениң қасына қойыныдағының биреуин шығарып қойды. Биреуин маған услатты. — Катершиге бересен...

— Жақ, ол өзимиздиз бала, — деди Яўмутов. — Сен оны маған бер, жигитлерге таттыраман. Бул кәрада арақ табыу алтын табыудан қыйын. Шегеге барып келетугын да көлигимиз жоқ. Пияда барып та гилең қызыл арақтан басқаны таба алмай келип атыр. Катершиниң болса, жолының бәри дүкан, керск болса, тауып ишедн...

Бизлер жайғасып отырар-отырмастан аспаз ылақаның шыжғырған бир поднос қууырдағын әкелип қойды. Аш едим, мениң иштейим ашылып сала берди. «Кел енди, болмады!» деп, Яўмутов өзине де арақ қуйды, бизиң капитанға болса «штраф» деп, бес тийинлық қырлы стаканды шимпилдетти. «Яқ» деп атырған ол жоқ. Қайта:

— Аўхаттын астында қалсын, Дошмат иним, — деп, қонақты қыстастыра баслады. Ол бир терлегиш, пәж-мүрде адам скен, сүгретинде дәпең көрингени менен тулғасы киши, қапландай ҳәрекетшил, кем сөзли жигит шықты. Стаканға созған оң қолына өзине сездирмей абайлап қарадым, онда батып баратырған қуяштын сүўрети болууы керек еди, жалтыраған тыртық қалыпты, демск, күйдирип жиберген, «өзиниң излениуде екенин биледи,» деген сөз.

Ярылқасун Яўмутовтың бурын «ишпейтуғын едим,» дегенлери де бийкар қусаған, ирге жууыспақта сөйдеп еди ғой, ал ҳәзир ишип отыр. Ишкен сайын көп сөйлеуге ҳәрекет етеди, бәри бизиң жұмысымызға пайдасы, өзине зияны жоқ қөдирен гәплер. Бундайлардың талайын көргенбиз, жортаға жеңил минез, саўдырақ болып көринеди де сөздин көбигин үплеп, зил түбин сыртқа шығармайды. Деген менен, Шегениң кексе ка-

питанынан да, меннен де гүманланып, я қорқып-үркіп, ғарезли сезинип отырмаған тәризли. «Жигитлерге таттыраман,» деген шийшени де үшеуи босатты. Сирә алжылы-булжылы сөйлеп, тили булдуулаған адам көрмедім. Нашатыр ийискеген бийтаптай Дошматымыз ишкен сайын сергекленеди, шып-шып терлеп: «Кем-кемнен қууанып баратырман, улуума, меп ишкен сайын умытқанларымның бәри ссиме түседи. Ишкен сайын жигерим тасып, ғайратлана беремен, маған тек ишип отырғанда сууық нәрсе тиймесе болды, түк ҳәлсирсмеймен», деп, бир ҳәдийсени мақтаныш пенен айтып берди. Жигитлер менен бир сапары шойын жолдың ресторанында еки шийшеден арақ ишипти. Сонда да усындай мақтанған екен, бир қырсық шығып: «жигериниң тасқанын көремиз, мына кәрадан ийинине бир қалта цемент саламан, үйге сүрникпей жеткерсен қорадан бир қой арқалатып жиберемен,» деп қанын қыздырыптымыш. Соннан бул арқалап тартып отырыпты, үйи бир шақырымнан да алысемиш, отырыспадағылар топарын жазбай изилен ере берипти. Бир ўақытта әкелип таслапты, ол да мәрт екен, бир қойын берип, «ал енди, арқала да үйиңе тарт, қатын көрсе шатақ шығарады,» депти, жаңағы жигитлер қойды арқалатып, тағы изине ерипти. Жақынлаў биреуиниң үйине апарып, сойып жепти. Азанда өзиниң сөйткенине журт айтса да өзи. исенбепти. «Мен сөйтип дулл болсам да санасыз-ақ жүре беремен, бирақ, ертеңиле не ислегенимди билмеймен», дейди. Мен бул гәпине исендим, бундай ишсе ғайратланатуғылар бар. Бирақ, буның бул қасийети мени қуўандырған жоқ, сақлығымды арттырды.

Бабамурат айтқан ўақытқа жигирма минут қалғанда узақтай гүрилдеген даўыс естилди де соң БМҚаның өзи көринди.

Биз оннан соң түк отырғанымыз жоқ. «Қонақлар кете берсин, мен саған бир ылақа берип жиберемен,» деди Шегениң капитанына Ярылқасун:

— Несийбеси бар екен, — деп гәпин даўам етти. — Қайдан келгенин билмеймен, бизиң аўымызға бир бекіре түсипти. Соны Әбилқасымға беремен...

— Оны қонаққа берин, биз аўыл-елдиң қонағы...

— Оған үш кило баккалы икрам бар. Бул ағайымиздиң «телефон аппараты» истен шығып, соған ем

ушын излеп» келген екен, буган соннан артық базарлық болмайды. Бирақ, бул көп ишти, Қоңыратқа шекем сен ушлап жүр, — деп, мениң қолыма әуелі уу қағазға, оның сыртынан цалофанға оралып, шызым менен шандылған зилдей бир нәрсени услатты. Ийиси шығып турмаса да мен буның тирийек екенин, мени гүманландырмау ушын мәзи ғана услатып атырғанын абайладым. Соның менен, ол бизге тийисли бекирени, мен оның ууылдырығын ушлап, БМКға отырдық та толқындардың жиклерин қақ айырып, жүзип отырдық.

Алдымыз гүз болғаны менен ыссының ырайы онша қайта қоймаған күнлер ғой, жән-жағымыздан салқын самаллар хуулеп, көкиректі халласлатарлық бир йош берер еди. Катершимиз Сағынбай деген, түри қап-қара, көзлери шүңгилде жатырған, қоқанлап жүретуғын үрпек бас, дым үндмейтуғын бала екен, шылымды үсти-үстине тутандырып, бизди Қоңыраттың территориясына жақынлатқанын хабарлағаннан басқа, буның дауысын еситип жалшымадым. Ол екеуи алда, мен артта — екеуиниң де желкелериниң шуқырларын көрип отырман. Енди тез хәрекет етпесем, шатақ бола жақ.

— Сағынба-ай! — деп қатты бақырдым гүуилдиниң арасынан. — Комсомолда бармыса-ан?! — Ол басын шайқады да эсте-эсте рульди Қоңырат жағасына таман ала баслады. Қисенниң еки жағын бирден аштим да еки аяғымның үстине қойдым. Сөйтип, алдымдағы Дошматтын құлағына енкейинкиреп:

— Икранды а-ал! — деп бақырдым. — Хәзир енди түсесең ғой!

— Ха-а, хаууа-хаууа! — Кезинде қууаныш жайнап, орынынан турмастан тулғасын тутасы менен шала бурып, еки қолын бирден артына созды. Усы қас қағым уақытта қайымлап турған қисенди созылған билеклерге шарта кийгизе салдым хәм оның орынынан турып кетпеслиги ушын бар жигерим менен ийининен нуқып басып, көзлери адырая баслаған Сағынбайға:

— Тууры Тасқалаға тарт!.. Угрозыска инспекторы Махмудовпа-ан! — деп бақырдым. Бул — екеуине бирден өзимди таныстырған бәдайбат дауысым еди. Бирақ, мен ойлағандай «қонақ» тууламады. Қайта өзнен өзн мысқыллы бир халда уахадалап күлди де:

— Қолыңызды тартың, — ақыры-ы. — деди ири дауысына мотордың дырылдысын жевдирид. — Көрип

турсыз ғой, қарсыласып атырғаным жоқ, — жәп-жағмыз суу, дөш жаққа қаша алмайман...

Ойлап қарасам, ырасында да солай. Рульди қайтадан дәрьяның ортасына таман ала баслаған Сағынбайдың еңсесинен еңтерилдим де көзіннің алдына удостоверениемди тутьп көрсеттім. Ал, мынауысына көрсетүүдің әқмиётин көрмедим, хұжжетти қалтаға бастым да жеңимпазлана арқама шалқайып таслап, бир «үхх!» дедим-ау!

Дөшмат артына бурылмастан маған тислене сөйледи:

— Сен мени уттын, ийттиң баласы! Жүримиң бар екен, үйиңнен табылмай шықтың! Оның үстине... ең болмаса, бурын сүүретиди көргенимде ме... сени бағана-ақ шалатуғын едим! Сениң үйиңе билмей кирип қойдым... Билип қой, бизде сатқынлар узақ жасамайды, хұкимин шығаратуғынлар ба-ар. Қим силтеди саған, оны мен кешиксем, тамам, хәмме биледи, бир саат кешиксем... тамам.

Мен енди ойлана басладым, не ушын мени басқаның емес, тап ала-биле Ярылқасунның тамына көширгенинің парқына түсіндим. Қыят аға да, министр де қатты сум адам, бәлким, ырасын айтқанда, ким билити, өзимди излеп келетуғын апаттан қорқып-ақ ол жайға көшип бармаспедим, «алтын үйден жан татлы!» Мен болмағаным менен апамлар бар, солар ушын да қорқыуым мүмкин ғой, ақыры...

Ойларымды «қонақтың» бирден өрре турыуы бөлип таслады. «Отыррр!...» деп жекирингенимше болмады, салмағынан шашыраған суу катердин ишине серпилди.

Мийим баспүкил ойлаудан қалды ма, билмедим, дәслепки ой: «гөрге бармайды! Басы көринсе тамам, шашынан сүйреп катерге мингиземен!...»

Катерди зымыратып киятырған Сағынбай: «Хау! Хауу!!!» деуи менен тезликті бирден пәсейтип, соң өширип таслады да бетиме аңырайды. Соның арасынша катер бираз жерге озып кеткен екен, бизден елиу-алпыс метрдей артымызда оның шашы, ашылған ауызы бир көринди де ғайып болды. Сағынбай катерин лаппа кейин бураман деп; тикейип турған мен сууға қулай жазлап, қаддимди зорға тиклеп үлгердим. Сағынбай катерге ярым шеңбер жасатып кейин бурылды да изге зымырады. Оның бой таслаған жерине келип,

және бир майдан алақлап турдық, лийкин, енди қайтып «қонақтың» басы да көринбеди, биз сскирген жерин де жоғалтып алдық. Катерди өширди, бир жақтан сес беретугындай құлағымызды түрип, үнсиз тынластық. Катердин жақлауына соқлығып, бесиктей тербетип турған Әмиў толқынларының сестинен басқа «сылт» еткен дыбыс шықпады. Қуяш толқынлардың үстин қан қызыл шуғдалары менен сайқаллап, менің соңғы үмитлеримдей батып барар еди. Мен я Қоңыратқа, я Тасқалаға тартарымды билмей тәўир-ақ дағдардым. Сағынбай құнжыйып, үсти-үстине шылым тартады.

— Сағынбай, Қоңыраттан пеше шақырым өттик?

— Он алтыншы шақырым басланып еди, — деди алдындағы щитке үңилип. Қорққаным былай тұрсын, менің руўхым түсип кетти:

— Тарт, иним, Тасқалаға, — дедим уяң ғана. — «Тас түссе талайыннаң,» деген, көрермиз-дә!

Не бир жақсыны да, жаманды да баўырына сыйдыра беретугын Әмиў ҳеш нәрседен бийхабар, бийпарўа, пәраўан ағады. БМҚаның артына сыйқырлы бир үш мүйешлик ерип киятыр, сүйир тумсығы катердин қуйрығында, аржары барған сайын жайықланып кеңейе береді. Ол гә үш мүйешликке, гә кәрамат бир оқ жайдын сүйир мүйешли исинс усап, сол катердин артынан ийтерип, алға жылжытар едидағы, катер артыда үш мүйешли «сүдигар»ды қалдырып, алға зымырайды. Сағынбай тым-тырыс. Үсти-үстине «Примасын» тутандырады. Бул дүньяда жеккедей, бул дүньяда ҳеш нәрсе оны қызықтырмайтуғындай, тек сигарета...

Айдындағы толқынлардың үстинде еле ымырт түспеген аспанның гүмис ирен гүнгирт сәўлеси жылтырап айдынның қызғыш ирецин ҳарам қапдай шайып жиберди де балық қабыршақландырды. Жұлдызлардың патырағы ертеңги күни аспанның күтә ашық хәм бийғубар болатугыпынан дәрек берер еди.

— Сен де жүрмесен болмайды, — дедим саат он екилерден аса бергенде Тасқала жағысына тумсығын тиреген катердин айдаушысына. Ол «яқшы,» деди, тамам. Бөлимге келгенше гәлке араластырғым келип, не сорасам да дәрненбейди-аў, заңгар! Еситетугыным бир ғана сөз: «аға», я болмаса «жақ». Бундай адамлар менен сөйлеснў де, ислеснў де қыйын. Бундайлар ишинен күйеди, ишинен жылайды, өзи ашылыспаған

соң буларға да ҳеш ким ашылыспайды, өзлерин өмринше жекке ҳам бийғарез сезеди, гүманшыл ҳам жаўыз келеди. Соны ойлап, қолымдағы алты балық консерва банкасына салынған үш килолық тирийсктен гүманлапа-гүманлана киятырман. Ақыры, бунның хәр килосы арзан базарында он мың мана-ат, буннан гүманланбаўға бола ма?!

Бирақ, мен мәзи гүманланыпман. Жағыс пепен бөлим арасындағы төрт шақырым жолда үш сигарета тутандырып шекти де дежурныйдың көрсеткен скамейкасына мәмин ғана шекти.

— Шеф бар ма?!

— Жорта сорап турмысаң?! — деп ганданды дежурный. — Сенниң үйбетинен ҳәзир ғана үйине барып звонлады-ғо!.. А-а, «Шегеден келдим» де. Онда гәп басқа! Бабамурат деген радиотехникти «пыхх» еттирип кетипти, — деди бас бармағы менен өзин шалып көрсетип.

Мен Қыят Әуезханов пепен дәрхал тутастырыўды өтнини атырғанымда өзи кирип келди де: «Алып кир!» деп, жол жәнәкей буйырыўы менен жоқарғы этаждағы өзиниң жайына өрлеп кетти. Сол минутта-ақ Сағынбайды алдыма салып, оның кабинетине өкшелесе кирдим. Қатты ашыўлы екен, мени тыңлап-тыңлап болып:

— «Ғарқ етилсең жүдә-ә! — деди тискингендей терис қарап. Соң сынғырлатып сейфин ашты-да: — Қолындағыны бери әкел! — деп буйырды. Санап-санап, ийнскеп-ийискеп көрди. — Бундағы тирийек емес болыўы да мүмкин, не деп еди саған?

— Икра! — дедим таңланып. — Ашып көриўге болмай ма?!

— Азанда ашамыз, — деди сейфине салып атырып. — Мынаў ким?

— Моторшы.

— Моторшын усы жерде қонады. Сен қайта бер, азанда он ярымға шекем дем ал. Уйқынды мақул қандырып, он бирде усы жерде бол. Сүүретти бери бер, сен де бери кел, моторшы? — Екеўи бирден сүүретке үңилди. — Шынынды айт, моторшы, суўға кеткен усы адам ба?

— Ҳаўўа.

— Не ҳаўўа?! Дурыслап айт?!

— Тап, өзи.

— Болды, сен кете бер, бала, бунун менен өзим шыгылланаман. Саған айтаман, неғып отырсаң?!

— Протоколласпаймыз ба?

— Мен саған не дедим жаңа?! — Он бирде ке-ел!!

Қапыны тарс еттирип, шығып кеттим. Ол «моторшықонақ жайына әке-ет!..» деп, телефоннан дежурныйға бақырып атыр еди.

Уйқысы ашылып кеткен Запыран аұылды милиционер қаплап алғанын, министрдің өзінің де келгенин, тәнінен бөлекленген қорқынышлы геллени Қыяттың қолына услап жүргенін жүрегі суұлап турып айтып берди хәм бул жумысты ада-жуда қойыуымды талап етти. Тап бул да аздай: «Және бир жаман хабар, — деди. — Шербек бийкешти алып қашып кетипти! Әкеси келип, түк уялмайды-ау, «балаң менен қутылыстық, енди алғышалғым жоқ,» дейди бети былш етпестен! Ол ширкиннен биз пул сораппыз ба, өөө, ийт сеннің!..»

Негедур, қарындасымның қашып кеткени маған дым тәсир еткен жоқ. «Оның несине қызасаң?» деп, мырс етип күлдим мен. Хаялым бирден от тийген қамыстай гүўлеп:

— Сен намыссызсаң! — Сен намыслы болғаныңда ең болмаса «нишіндеги бала кимнің баласы?» деп сорар едің, қатының аздай, ол енди қарындасынды қатын етти!..

— Не, не, түсинбедим?

— Саған келгенде мен Шербектен еки айлық хәми-ледар едим, сен жатып жабыспағаныңда мойыңына түсип тур едим?...

— Үниңди шығармай ғана-а, кемпирдің қасына барып жат, болмаса, биллә-ә, атып жиберсемен!..

Қатты жинкөзленссем керек, ол қашқалақлап есиқтен шығыу менен бола берди. Мен үстинс кирсем, апамның қасында қарыны шәмпийип жатып атыр екен. Қайтадан ишке киргизип, билегинен туттым да: «Егер усы сөзин тисиннен қайтып шығар болса, өзин айтқан Бабамураттың геллесиндей қолыма услап, сенің гелленди мен бөлімге алып бараман! Бала өзимдики, тамам, тур жоғал!» деп құлағына сыбырладым да май бөксесине бир теуип қалдым хәм дүстөмениме көпшикке таслап, солқылдап жылай бердим, менің ишимде дәрт бар еди, дәрт! Бул жерге хеш қандай драматизмнің керегі жоқ, хәр ким басына түссе биледи, бірақ, бул

бахтықаралықты меннен басқаның басына салмағай? Қайтып Шербектин түрін көрмегеймен...

Уйқы қайда, таңның түнегін қолым менен тырнап атырдым.

Этирапқа жол силемін алғандай жақты түсіуден тири жанға билдирместен есіктен сууырылып шықтым да пистолетти қайымлап қойып Тасқала—Нөкис трассасына түстим. Жән-жақ жым-жырт, жалғыз өзімнің табанымның асфальтқа тийген шарпылдысы-ақ этирапты шарпылдатып жаңғыртады.

Көпірге бираз қалғанда бір жүк машинасы жетип еді, «голосовать» еткеніме де қыйсайып қарамастан өтө кетті.

Пайыұ-пияда көпірге жеткенімде шығыс қызарды. Удоостоверсниемди көпірдеги постовой милиционерге көрсеттім де бір «Қолхиданы» соған еглетіп, кабинасына мініп кеттім.

Мен келсем, Қалий, теке сақалы салбырап, шарбақтың ишінде қуман услап жүр екен. «Кел-ха, нарым!» деп, марапат пенен күтіп алды. Мен ата-бабасынан бермаған қайтарып сөктім, сөккен сайын ол ыржыйып, күлді. Мен күйген сайын буның рәхәтленетугынын абайладым да дәрхал өзімди бастым.

— Қазаныңа қан құйылғай! — деп, қарғаныұым менен шығып кеттім. «Қолхида» қашшан кетіп қалған еді». Сонша жерден сонша азап пенен усы бір ауыз қатын қарғысты айтыу үшін келип пе едім?!» деген сайын өзімнен өзім хорланып, ызам ишіме сыймай баратыр. Бирақ, мың айтсаң да угрозьска инспекторыман ғой, тап усы пурсатта Джержинскийдің сөзі менен айтқанда маған «жалынлы жүрек, салқын гелле керек» екенлігін сезіндим де Қалийди атып қойыудан қорқып, өзімди өзім қолға алдым, өзімди өзім басыуға урындым, урындым-ау!...

Буны мен сол ұақытта жаңғанымда жеткериұым мүмкін еді, көрніген дуұбаққа «мә, жууынып ала ғой, кириң көп екен,» деп, изинен ләген алып жууырып жүрген банчиклик ұағымда толық жеткере алмай атырмап, оның үстине қашшан ашыұым басылған, сезимлерім гөнерген, қала берди, мен жазыушы да емеспен, ИТҚдағы бес тийінлық қуны жоқ бір банчикпен, қулласы, соның ушын-хәм ириғабасын ғаузап баратыр-

ғанымды оқығанлар кеширер-дә, кеширмесе де өзлери билсин!..

Милиционерге форманың қәдирин хәр қашан шоферлар, соң гүдибузарлар билдиреди, шоферлар тоқтамайды, гүдибузарлар арашаға түскен пайытыңда-ақ тумсығына таслап жибереди, әлбетте, булардың скеуи де адамға жағатуғын нәрсе емес.

Кисемде бир тийин пулым жоқ еди, Төрткүл гүзарына шекем жаяу келдим, автобусының кешикпейтуғышып хеш қала да мақтаныш ете алмайды. Келесн автобусқа қалмау ушын қуйрығымды қапыға шымшытып минип кеттим. Табанын тийген соң қоясаң бай ортасы жайлау эксн, шығып алдым.

Микрорайонға жақынлағанда ядыма Аппақ түсти. «Бир согып кеткенде болар еди-ау? деген қыял да жылт етти. Оған уақыт қайда, он бирде Әуезханов күтеди! Деген менен, угрозыска инспекторының көзи мудама излеуши көз, қулағы тыңшы қулақ. Буны мен усы иске кирместен көп жыллар алдын Жоорж Сименонның комиссар Мэргесин оқығалы бери-ақ билемен. Усындай тың тыңлап тинтнийу өзимде де бинә болғанына жәпе бир мәрте исендим. Буган исендирген нәрсе — чайханаға қарсы қараған айнапың астында төсин ақ куудай керип, қайқайып турған «Волга»? Буган бирден итибар бере қойған жоқпан, қарасам, айнадан бир қапталлаудағы балконда үстінде қадимги мен көрген спорт костюмы, аяқларын ски жаққа керип таслап, Жуманазар, қамақта жатқан Жуманазар-ше, сол жүнлес көкирегин сыйпалап тур!!! «Мени жин урды ма?!» деймен, өз көзиме өзим исенбей, киршиклеримди қайта-қайта жыпылықлатып қараймап, қай көзин менен қарасаң қарай бер, мынау — соол!!! Бирден «бул қашып келген!» деген ой келди де өзимди есикке урдым! Есик пенен арамьз мынау тығылыста бир талай бар еди, журт маған жол берип атыр ма, машина тоқтай қоя ма?! Бирсүлери «жинлимисен, аяғымызды бастың-го!», тағы бирсүи тағы бир нәрсе деп атыр. Соның арасында ол тустан еки шақырымдайдағы ГАИдың постынан да өтип кеттик. Мен енди басылған дуубақтай жым турдым. Кондуктор билет тексерип келди, мендебилет не жесин, удостоверениемди көрсеттим. Жанағы «жинлимисен!» дегенлер де менин оншелли жинли емеслигимди билди ме, тумсықларын былай таулап турды.

Қызғанлығым соншелли, бөлімге қатты қалтыранып кирдим. Көрсем, Әуезхановты сөге қоя жақпан! Ақыры, буның жинаяты мойнында еди-ғоғ, жауыз еди-ғо бул, өлгенди балталады-ғо!..

Бахтыма, Әуезханов жоқ болып шықты. Кешегі Сағынбай катерши, тағы Нөкістен шақыртылған еки адам менеп дәрьядап өликті ізлеу үшін ба, Шегеге кетипти. Оның өзимди ертпей, әри «еки күн дем алыс бсремен, жақсылап демин алсың,» деп кеткени менин ашыуымды басайын деди. Басшы деген өз коллективини әкеси, оған қайырхомшылық еткени — демек, Қыят ағада үлкен адамгершиликтин болғаны...

8

Үйге келип, құрсағым жайылғанша тойып алдым да кетке — дурысырағы — диван кроватьқа бойымды аттым. «Хеш ким оятпасын!» деп қатты тапсырдым үйдесгилерге. Соннан, спзлерге өтирик, маған ырас, ертсенине саат тоғызда ояндым.

Апам, Запыран үшеуимиз хиндлердин сөк чайынан демлеп, жаңа ортаға алғанымыз, үйге Ақша кирип келди. Усқышы қуйылып кеткен. Биринши келиуи еди, дәстүрханы да жоқ. Тегин жүрис емеслигин соннан-ақ билли едим-ау! Ойлаған жеримнен шықты: Шербек Бийбайшаны алып қашап апарған жеринде биреудн атып алыпты! Қалий Таскөпир районындағы шәрўа ағайинлерине кеше түстеп сон кеткен екен, оннан дәрек жоқ, Теңге шешей: «бизге бала болғаны менеп онын да бауыр ети ғой, хабар алсын,» деп жиберипти. Қайта-қайта жан-ийманымыз қалмай: «кимди атты, ҳа кимди?!» деп сорап атырмыз, Ақша түк билмейди. Менин де гуманым бар еди, апам: «Ол ғана ширкин, Әйшени ғана атқан!..» деп, барқылдап жылап жиберди.

Чайдан бир-еки кеса уртлап, турдым да атландым. Қайда екенин әлбетте, билемен, Жомартхан ағаникинде. Бул кисини бир көргенимде: «Журттын пейили тарылып кетти, малхалларымды сатыстырып атырман, Марыдан жай алдым, женген ҳәзир сонда. Жұмысын да тапсырдым, бир жүз жигирма манат пенсия шыгарттым, мен көшкен сон бул журт кимди түртер екен! Хожабай деген бәле болды, совхозға директор болатуғын түри бар, әзелден-ақ ойынлы-шыңлы «сени қамат-

пай қоймайман, сен езиўшисен, ҳәзиргиниң формасы өзгерген байысан, Плючкинсең!» дегенди айтып жүр, сол жүўернемек дийдине жетпестен бурын зыта жақпан, бирге көшемен десең, алып кетемен,» деп еди. «Еле көше алмай атырып-ақ үйинде сондай адам атыспақ болса, көше алмайтуғын болды-аў!..» деген ой менен аўылға жақынласам, үйинин этирапы қарашор адам!

Дәстүр бойынша аш бүйирди таянып, узақтан жибердим ўай-ўайды! Ишимнен: «журттай төртеў-бесеў де емеспен, жалғыз ғана муңлы өскен қарындасым, буның да тағдийри бундай болар ма?!» деген сайын ойбаўырым үзилп, егитилип баратырман. «Қарындасым атылғанда усы үйден шығарыла ма?» деген ой да келеспти. Алдымда да биреўлер бозласып баратыр екен, соларға илесип, перделеген жастап көзим жер көрмей Жомартхан ағаның үлкен залына кирдим.

Бир ўақытта қарасам, қарындасым мойныма асылып жылап тур! «Тири ме един, баўырым!» деп, бурынғыдан да бетер өкирип жибериппен.

Бизлерди «қойың, қойыңлап» сыртқа шығарды да: «нан аўыз тийиң,» деп, кәтқудалар дизим алып отырған столдың басына апарды. Қим елиў сом, ким жүз сом берип, дизимнен өтип атыр, ҳәммениң көзи менде, мениң қалтамда болса «ийт, үрип тур!» Биреўлер: «қаўўа, ғошшым, тағдийр-дә!» деп, сыбырлаўы мәтдал, ҳәмме орынларынан турып роддасласты да анадайға келип тоқтаған жасыл «ГАЗ-69» дың алдына шығып кетти, қарасам, директор дегени — Хожабай! Ол даўыс шығармады. «Бәринен де бетер саған қәдирли еди,..» деп, лийкинли қарады да маған кеўил айтты. Мен енди кимниң өлгенин билдим.

«Нөкистен келген қол баласы,» деп, мени директор менен бир жайға киргизди. Жайда тағы да бир-еки ҳәмелдар бар екен, солардың өз ара гүррицинен балған қәдийсени еситтим.

— Сен аўылдың участковойысан, лейтенант, — деди Хожабай мен танымайтуғын, бетипиң тыртығы бар жигитке. — Журттын айтып жүргени ырас па?

— Ырас-өтиригян билмеймен, қанхорды услап, түсиник хат алдым.

— А-ал, не деди? — деп атыр таза партком секретары. — Гәп сенде?

— Буннан бес-алты жыл бұрын бес сыйыр, он қой қосқан екен...

— Ким?

— Жинаятшының әкесі — Қалий деген. Айтыуына қарағанда сыйыр отыз бес, қой жүзден асса керек. Бұлардың көшіуге таярланып атырғанын Қалийдың баласы үш-төрт күнлікте билипті, үйіне қыз алып қашып келмегенінде ол да билмейді-ақ екен. Бала барып әкесіне: «Ал енді, Жомартхан қаша жақ!» депті. «Қолында өлсең де қутқарма, Жомартхан деген өзін өзі батыр, мәрт, мәрдіана етіп көрсетіп жүргені менен қыйқым, намәрт, суұатақ адам, дым болмаса, «атаман» деп қорқыт,» депті. Бала ишип келген екен, «сондай-сондай әкеміздің алыс-берісі бар еді, соны төлейсіз», десе, «қосып қойған түгі жоқ, ондай жаланы қой! Не қылған бәлесең өзің! Қыздың аяқ-қолын байлап әкелгеніңді айтсам, өзіңді қамақта ширитемен!..» деп, айбарақ урыпты. Бала шыдамай, ыраслап атып салыпты. Түсник хатының мазмұны ұсындай...

— Федор Достоевскийдің «Ағайынли карамазовлар» романында «Мейли, бір ұәлатизина бір ұәлатизинаны өлтире қойсың, нәтінде бір ұәләтизина дүньяда кем болады,» деген сөз бар...

— Жолдас директор, — деді бірден шаншыұланып участковой. — Сіз совхозға басшы бола тура жинаятты ақлап, негативти мақұллап атырсыз, буныңыз жа, рамайды.

— Менің негативти мақұллалаған-мақұлламағаным, басшы болсам да қеш нәрсені шешпейді. Сіз закон адамысыз, заңоныңызға сиз беккем болың, сонда бизің мақұллаған, қәтте, мәжбүрлеген негативимизди де болдырмай таслайсыз, заңонның сақланыуы деген, мине, усы. Сонда ел бузылмайды. Ал, сизлер болсаңыз, жақ-жақ, қызбай-ақ қойың, сиз емес, сизің гейпара кәсіпмеслеринизди айтып отырман, «жыңғыл» десе, «қырғын» дейсиз, жоқарыдан биреу ым қақса соның тасасында өзлериниз де бираз патыратты ислеп таслайсыз. Жинаяттын ирисин көрмей майдасын көрип, және күйдиресиз...

— Мәселемкиден?!

— Мәселемкиден, дырдай бир капитан базарда пасыбай сатып отырған кемпирди қууыу менен хәлек, пахта пунктлеринде, салы қабыллауда, гөш, май тапсырыу-

да шийкизат тапсырылмай-ақ пул менен алынып атыр-
ган процентлерди көрсе де көрмегендей. Бул, ақыры,
арысланның тышқан аулағанындай ис-го?...

Уарра-уарра узаққа созыла жақ еди, «салааты жи-
наза-а!» деген дауыс, бирәудің келип намазға шығуы-
ды хабарлауы кесип таслады да хәмме орынлы орыны-
нан асығыс түргелисти.

Табыт кетип баратырғанында Бийбайша, бәлким,
қолынан сонша дуз ишкен адамы болғаны ушын шынт-
лап жылаған шығар. Табыт кеткен соң ҳаяллар уула-
сып-шууласып ишке кирип еди, бир уақытта сыртқа
үш қатын: «Хә бахты қара, тур жоғал! Әртистей жөги
жылауын қара! Қадеми қайырсыз қара жол!..» десип
бажалақласуы менен Бийбайшаны жулқылап сыртқа
шығарды.

Қарындасымды қалай әкетіуге сылтау таппай тур-
ған маған әне, усы нәрсе қолай түсти де «Нәкиске ке-
тіуім керек еди,» деп пошалап жүрген Хожабайдан:
«Мингизип кет, Тасқалада түсіп қаламыз.» деп өти-
ниш еттим.

Бағанағы гәпти участковой ушын емес, сенин
ушын айттым, — деди директор ауылдан алысласқан-
нан соң. — Жомартхан деген ҳәзирги заманның байы,
бурынғылар билдирип сзсе, бундайлар билдирмей езе-
ди, соның ушын-хәм езилгениңди сезбестен миннетдар
болып жүре берссен, бирлиги — өзін. Енди сен-хәм
угрозыска инспекторы емиисен!...

— Мен нанымды ақлап жеп жүрмен...

— Ақласаң неге усылардың бет пердесин ашпадың,
билмедин бе?!

— Басқалары да жетип атыр, жақында еки жинаят
аштым, — деп, өли тонаушы менен тирйек мәселесин
айтып бердим. Ол дыққат пенеп тыңлап: «Ғарқ қы-
лыпсан? Сен сауалмайтуғын сада екенсен! — деди мыс-
қыллы. — Усы садалығың ушын я өлтирилесең, я қа-
маласан! Бириншиңди алтынына қоса көп парасын
алып, босатып жибереди. Босатпайтуғын болса не
ушын тергеуге араластырмай сени қайтарып жи-
берди?!..»

— Мен шаршап едимдә, жинаятшы да болмауымды
талап етти...

— Демек, ол сенин менен келисимге келе алмайту-
ғының билген. Екиншиң оннан да бетерирек. Үш кило

тирийек отыз мың манат турады! Банкаларыңның қашшан балық консерва, ямаса ууылдырық банкасына алмаспағанына исенемісің?!

— Қыят Әуезхановтың өзине өз қолым менен тапсырдым-ға, ақыры!

— Қыятыңның периште екеціне көзін жете ме?!

— Жақсы коммунист екенін білемен...

— Жомартхан менен Қалийін де коммунистеміш..

— Усы жерде тоқтатың, бизлер түсіп қаламыз..

— Таласлы өмирің енді басланажақ, сергеклік тилеймен! — деп кетти ол.

Үйге жақынлағап сайын мени қорқыныш бийлей берди. Ақыры, мен Хожабайға Жуманазардың қашшан балконда сәуірлеп турғанын айтпап едим-дә, хәдийсе оның айтқанына сәйкеслене жақ!

Бийбайша менен апам да, Запыран да уллы-шуу да қым-қууыт жыласып көрписти. Хәш қайсысына тәссиле де бермедім, мейли, дебдиулері шықсып, қашып кеткен қыз, қыз бала болғанына налынып, үйи менен үсейтип көрпсер болар. Буларға аңсат, жылайды-сықлайды — шерин тарқатады. Бизге қыйын, бизге-е!..

Қыяттан пәнт жесем онда өлгеним! Күни менен ең болмаса звонламапты да, демек, керек болмағаным, Хожабай — жақ!...

Күн батыуға бираз бар еди, тикке әйулийешиликке тарттым. Мәгар, Жуманазарды босатқандай болса Қыятқа дау урғандай дәлил керек еди. Келиуін келдим, бірақ анау күнгі ашық гөрди таба алмай, пай, аўара болдым-ау! Соның арасыпша шыйық келе кетти, оның бул кәрадан жинаятшы тугылғанышан хабары бар шығардағы, бірақ, қай қәбирден тугылғанын билмейди ғой. Дегеп менсең, мен анау өрттиң жийегин шамалап, ашық гөрди анық таныдым, оның үстине әлле кимлер қашшан бетон қуйып, белги салып таслапты, әне керегің сол болса! Енди оннан изин тауып көр!.. Ендиги бирден бир исенишим — Қатийра апа.

— Ақсақал, — дедім шыйыққа. — Қатийра апа бүгін бар ма?

— Еки күнликте жинлиханаға алып кетти, бийшараны.

— Не ушын?! — дедім шоршынып. — Жинли емес еди-ғаоо?!

— Жинли болмаса, қойымгершиликти өртей ме, бий-

шараға аллатағала бир арылмас дәрті берген-дә, мәхәлинде «кимсең, Қатыйра!» болып еди, хошүрейлиликке де, билимге де! Әуелин берме, ақыйрын бер деген усы екен-дә!...

Аржағын тыңларлық шама болмады. Бөлимге жеткенше, Қыят Әуезхановтың бетине түпиргенше асықтым. Соң, мейли, мени не қылса сол қылсын!..

Мудамы журт көтерде кеңсеге келетуғынын билемен. Қараңғы түсіп, шам жағар мәхәлинде кабинетине урықсатсыз-ақ сүнгіп кирдим. Бул бир, сусы қатты басым адам еди, тақлап барған сөзімнің бәрін умытып кеттім. Сын көзи менен қарап:

— Ғауға, жолдас Махмудов, — деп күлешырайланды. — Қай шәхәрди алып келдиниз?..

— Мен шәхәрди аламан-ау, сиз тағы жауға бере бересиз! Мениң хәзир ойнағым келип турған жоқ...

— Ғауға, мениң жүдә исим еритип отыр еди...

— Ояғын билмеймен, мениң билгим келетуғын нәрсе бар, Шәмековты неше манат пара алып босаттыңыз?!

— Көкирегине суу бүркиңкире, хәуири қайтсын, иним. Мен парахор емеспен, оның үстине саған тергеу бериуге де тийисли емеспен. Барлық ис жайында, сен үйиңе барып жат, шаршапсаң. Ертеңге шекем дем алысың бар, арқайын уйқыла, бул мәселени ертең сөйлесермиз, — деп арқамнан сыйпап еди, «бәри жайында» дегенге исенип, қайта бердим-ау мен сорлы! Жол-жөнекей қуяңқылығы ушын ишимнен Хожабайды қатырып сөктим, сөге бердим.

Азанда «кел» деген уағында кабинетине кирсем, барлық составты жыйнап отырған екен. Хәммесиниң түри сууық, көзлери жауша қарап, шетинен мени жеп баратыр. Дәрхал қолға ала қоятуғындай еки кәсіплесим еки жағыма келип турды. Қыят:

— Жарағынызды тапсырын, жолдас Махмудов! — деп буйырды. — Соң қалғанын сөйлесемиз!

Көзиме бирден баяғы министрдин алдындағы Назар Рәйимов елеслеп кетти. Тапсырмаудың иләжы жоқ еди, пистолетти столдын үстине қойдым, қасымдағылардың биреуи Әуезхановтың ымы менен удостоверениемди де тинтип алды. Қыят шашын өрлеп:

— Отырын, — деди гүрсини нұсқап. — Енди сөйлесемиз сизиң менен, та-ак, жолдас Махмудов, мәселе

мынадай: Сиз «Волгаң» ды тексертемен, жайынды тексертемен, жумысында металлман қанша түсирим алып турғанынды, еки ҳаялың барын билемен. Еки мың манат бермесеніз, қуртаман!» деп Шәмековты қорқытқансыз...

— Жалға-ан, жалға-ан!..

— Яқшы, тыклап отыра берин, Аппақ деген қыз, тағы еки ҳаял буны еситкен, мине, қол қойған түсирим хатлары! Сиз буның менен де шекленбегенсіз, әулийеге барып өлген бирсудин тислерин қағып алғансыз да «алтын сатаман» деп, буған барғансыз. Жолдас Шәмеков сизің бузық ислеринизди әшкара етиу ушын ҳаяллар болып атырған Аппақтың үйинне сизди ертп барған. Оған рақымет, сиздей сырғыяны тутып берип, үлкен жәрдем етти...

— Жалға-ан, жалған деймен, жалға-ан, жолдаслар!..

— Мине, мынау экспертизаның жуўмағы, қағылған тислердин бәринде сизің қолыңыздын изи бар, енди мойындайсыз ғой?

— Барып турған суржылан екенсіз, Қыят Әўезханович!..

— Әлбетте, жалатай, паракорларға оннан да суўықпан....

— Гәрди қашшан бетонлатып тастапсыз-дә, сумырай!..

— Намысқа тийген сайын статьяңыз ауырласады, тағы бир ауыз сондай сөз айтсаңыз, акт жасатаман да мына отырғанлардын бәрине қол қойдыраман, айтпады демен. Қала берди, гәрди биз емес, әменгерлери бетонлап белги салды. Бирақ, биз өз исимизди бежердик, жабылмасынан бурын гөрге изертлеу жасадық. Гәрдин ишинен Шәмековтың емес, сизің тап ҳәзирги аяғыңыздағы кийип турған туфлийиниздиң изи табылды. Туфлийиниз 41,5 — размер баҳасы 17 манат қырық тийин, Қоқанда тигилген, оннан бери азған болмасаңыз салмағыңыз 76 килограмм 300 грамм. Қолыңыздын изи бас сүйектен де табылды. Бул бойынша сиз «мордерство» статьясы менен қамаласыз, Бул, бир, екіншиден, сиз жинаятшыны дурыс тутқансыз, Дошматты айтып отырман, бирақ, бизге аман жеткере алмағансыз. Өлигин тауып тексерип көргенимизде оның Дошмат исминде жүрген Нейморон деген контрабандист екенлиги

анықланды, буныңыз ушын рахымет айтар едик, әттен, тирийек деп тутқан банкаларыңыздағы, ырасында да қара икра болып шықты...

— Өзиніз алмастырғансыздағы! Үш кило тирийек отыз мың манат турады екен, оны сиз қолдан жаздырасыз ба, сур ж... Қыят!

— Сизің сөйтпн жала жауатуғыныңызды биліп биз, ашпастан тексерттик. Мине, техникалық экспертизаның жууғағы. Банккаларыңыз сейфте тур, керек дессеніз, көрсетемен...

— Көрсетилсин, ақыры, бала алжасқан шығар, — деди фронтовик капитан. Қыят Әуезханов сейфин сыңғырлатып ашып, банккаларды столдың үстине қойып еді...

— Күтә шебер фокусник екенсиз, Әуезханов! — деп бақырып жибериппен. — Мынауыңыз қызыл қағазлы ғой, мениң бергенім кө-ө-өкі!...

— Сиз утылдыңыз, Махмудов! Бизің формамызды кийип, совет адамларын бундай шалжалаға салғансыз-ә! Жуликшиликсиз тамам. Қазир ҚПЗ ға басылсын, аяқ кийими айғақлы зат иретинде шешилип алынсын. Тергеуді министрліктегілер жүргизетуғын болды. Мәжиліс тамам, жинаятшыны алып шығың!..

Еки жағымнап еки кәсіплесім бекем тутып алды. Көз алдыма Назар Рейимов, женис салтанатындағы полковник тағы елеследі. «Бәлким, бундайлар көп емес шығар-ау, азынын өзи бул дүньяға көплік етеді, азының өзи де жәбир-ау!..»

Усы ой маған енди келип атыр, не ушын баяғыда Назар Рейимов басқаның емес, тап өзимнің жала гәпимнен жапып баратырғанында усыны ойламадым екен?! Обалым жоқ мениң! Бәлким, тағдйр мени Рейимовтың шуұлап қалып баратырған бес баласының көз жасларып натуұры төккенім ушын жазалап атырған шығар? Сонда ол полковникти көзи менен атып: «Сизің де қуұылатуғын уақтыңыз алыс емес, партия, хуқумет бар болса... сизди бүйтип қоймайды!.. деп, шақшыйыуы менен кетип еди-ау, сле жүр-ғо бул! Соннан бері де нешениң басыла жетти екен, бәлким, мен ең соңғы құрбапыда емес шығарман!.. Усылардым бәрин мен өзим талай-талай адам қамаған ҚПЗ да жападан-жалғыз жатып ойлаңдым. Лийкнп, ке-еш!..

Аяқ кийимім айғақлы зат иретинде алынып қойыл-

ғанлықтан, басқасын тауып кийіуім керек еді, соған бола Нәкіске алып кетпесінен алдын, жарылқады ма, билмедім, үйге кирип шығыуыма урықсат етті.

Алам менен Бийбайша үн салысып жылап атыр еді, «мен қақпан, бір алжасық болып атыр...» деп жубатқан болдым. Хаялыма, негедур, ишим жылымады, қарап тұрсам, қыйнаған, күйінген хәрекеттерінің бәрі жасанды көріне берді, сонлықтан шығар, үйден салқын сынымды бузбай шықтым.

Шыға беристегі жарқ ете қалған нәхән дүн Баба-мураттың «...жинаятшы қасында жүр...» деген сестің құлағымда жаңғыртты. Қасындағы екі милиционер асылысып еді: «мың қарғасаныз да күні кешегі кәсіп-лесіңізбен ғой, қоя тұрың!» деп тоқтаттым да дүңди төңкеріп тасладым.

Жақында ғана таза алибастр менен сыбалғанлықтан оннан хәтте мархум Бабамураттың бармақларының изін де көріу мүмкін еді. «Ишимде гүптікей кетсін, ашаман,» дедім жигитлерге. Олар мениң шөккіш ұслауыма урықсат етпеді. «Онда бір шәрт, — деп жалындым оларға. — Мен емес, сизлер-ақ ашың, бірақ, не болса да бирінші мәрте өзім ұслайман.»

Олар көңді. Ләттепәмлеу биреуіге дүңнің түбінің дәл ортасын «дүңк» еттиріп еді, төңкерілген дүн де «дүңк!..» етіп өз атын тәкірарлады хәм шөккіштің шүйдесі сиңіп кетті. Ләттепәмин пәмлілеуі: «қоя тұр, бұл искусство деген, ашнам!..» деп былай ысырды да шөккіш тескен орынға бармағын тығып, қалған сыбауын маек аршығандай қабыршақландырып алып таслады. Дүңнің түбінен кесенің ауызындай тесік ойылды, «мәрхәмәт!» деді пәмлісі орынын маған беріп. Мен кетектен маек караған баладай қолымды тесікке создым. Қолым отыз сантиметрдей синди-ау дегенде бармағым қағазға, тырнағым дүңнің сыйпақ сырыша тийді.

Бұл бір хат екен. Хат шақмақ дәптердің бестіне лапаламай сыялы яғный пасталы зырламай ручка менен жазылыпты. «Не, не екен?!» десіп атыр екі ийішімінен үңілген екі «периштем». Мен дым үндемей хатты оқып бердім.

«...Енді маған бәрі бір, жолдас инспектор, бұл хатты жазған менен мениң утатуғыным да, уттыратуғыным да жоқ! Бүгін-ертең изімнен жолладымның ке-

летуғынын биле тура қорғаныуға да талпынбадым. Себебин мен айтқан менен сен түсінбейсең ғой, буны да жазбауым керек еди, тек анау-мынау ис болса ишимде кетпесин деп атырман... Сенің зийрек жигит екенінди билемен; сен дүңнің жаеын дәл айтпасаң да шамаладың. Бұрын бұған хеш ким итибар да бермеген, буның мениң нешше атамнан қалғанын қуда биледи! Тууу арғы бабам Ақсақ Темирдің гелле кесери болған екен. Әмирдің исенимли адамы гүлал оңлаушы сипетинде келеди екен де әкемізге тийисли тапсырманы — қай шақзаданы тонап, қай султанды гелле қылыуы кереклигин жазған ишәра қағазды усы ойықтан берип, оны орындағаны ушын тилланы да өз заманларында ата-бабам усы ойықтан алып турған. Бул талап маған әкемнен кәсип болып, байгус әкем маған «бизің туқымымызға дуға кеткен» дер еди. Мен ата-бабамнан киятырған сол шәртти буздым. Олардың руұхына, кәсиплеслериме бийопалық етип, өтмишке талай мәрте қол силкип көрдим, лийкин, маған исенетуғын ийт болмады! Қашан көрсем, аңлыұдаман! Жинаятым ушын жазамды өтеп дүзелип келсем де аңлуй береди, әдебинде мен соларға қырсығып талай жинаятты иследим. Бара-бара бул маған кәсип болып кетти, изге қайтыудың итималлығы беклене берди. Кәсиплеслерим мени Ярылқасун менен жақсылап тапыстырды. Қасынан усы жайды алып берди. Қомбинат баслығы менен келисип, жұмысқа орналастырған да өзлери. Буны органның сезгенин сен көшип келген күни-ақ түсіндим, бирақ Ярылқасунға сездирмедим, сездирсем, ол хеш қашан тугылмай жалжақлап жүре бере жақ! Оннан ала жақ өшим өз алдына еди, енди үлгермеймен бе деп қорқаман! Егер кәсиплеслерим қашып келип тығылған қууысымнан да тауып алып, тағдийримди сол жауызға тапсырмағанында, дүзелиу ушын түскен жолыма сол кес-кеслеп шыға бермегенинде еле де дүзелип, халық қатарына қосылар ма едим, әлле қайтер едим?! Әри-бери сезер десем, сен де сезе қоймадың, ақыры жаныма тойғанлықтан өзим силтеу беріуе мәжбүр болдым. Билип қой, бул мениң мәртликке атлаған ең соңғы қадемим, себеби, бизин исимизде сатқынлыққа жол қойылмайды, онын жазасы тек биреу — ол өлим! Сені жиберіуе бел байлардан алдын бунда биреу келди, атын айтпайман. Дошмат кешиксе гелле болатуғынымды сол ескертти. Ол кет-

кен сон усы хатты жазып, дүнди сеникине әкелдим. Тағдир солай екен, көнемек, мен өлген менен қапылмайды. Соның үшін, өлтириле қойсам мениң жәлладымды ізлеп хәлекленбеуңизди өтинемен. Себеби, әдептен усы жолды таңлап, мен өзіме өзім қылған адамман, «мен өзімди өзім өлтирдим,» деп есаплайман, сен еле жас хәм жақсы баласың, иске жаңа араласып атырсаң, нәсиятым: харамылық, бузықлық, бәринен де бетер сатқынлық хеш қашан кеширилмеуи керек!

Бурын тирийек сақланған «сандыққа» өзім үшін ең қауипли болған хатты таслап кеттім, бунда хат барын қай заманларда уғатуғынынды, қашан ашып оқытуғынынды билмесем де солай еттим, усы кетисинен аман қайтсаң, түбинде бир оқырсаң. Бул дүньяда хеш кимге исенбей тәнха жасағаннан жаманы жоқ, хеш ким саған исенбесе оннан-хәм жаман! Усышнан өлиң кетсем, хеш кимге исенбей, өмиринше хеш кимнің исенимине ериспей тәнхалықта өз хұжданын өзи жеп жасаған биймақсет өмиринен ұаз кешипти,...» дең де қойың; жападан-жалғыз тилегим — тек жәлладымды ізлей көрмек, өз өмирин өзи хорлап өзине өзи жәллад болғанлардын ең сонғысы мен болғайман, әүмийин!

Мийнстиңизди жеңиллетиу үшін тағы бир нәрсени айтып қояйын: мәгар меп өлип кетсем хәзир излениүде жүрген Елдаш Пирнияз уғлы, Әширмат махсум, Шералл Омар, Чортан Аккуловларды излемей-ақ қойың, булардын бәри — мен — Бахадур Қараев, сонда биз «Бабамурод Атагелдиев» деген лақап пенен өмирди жуўмақлаған боламыз. Тағы да көп нәрсе айтар едим, «жалладым бурын-ақ келип қала ма, хатымды тығың үлгере алмайман ба!» деп асығып атырман. Усы ұақытқа шекем ашылыспағанымызға өкивишли бийшара Бабамурадың.

— Не екен? — деди анадайда турған помлилеу кәсиплесим.

— Әй, хеш гәп, — дедим де хатты қойың қалтама салып алдыларына түстим.

Бөлимге кирип киятырған жерде Қыят Әүезханов пенен бетлесип қалдық. Оның маған итибар берместен кете жақ түри болды.

— Бир минутқа, гражданин майор!.. — деп егледим. Артына түксийип қарап: «Тағы не жаңалық аштын?!»

деди «жапалық» сөзине мысқыллы мән беріп. Қалтамадағы хатты бермей жақ болып турдым, бірақ, бұған өкпем болғаны менен улуға ишки ислер хызыметине, законға өкпем жоқ ғой! «Жекке ислердің жәмийетлик мәпке кесент еткени — бул да жинаят!» деген ой «сып» етті де хатты қалай услатқанымды өзим де сезбей қалдым. «Оқымас,» деп едим; басын бир көтермстен оқыды-ә! Соң дежурныйға «хәзирден кешиктирмей мынаның үйиндеги дүң алдырылсын!» деп буйырды да, маған:

— Мағлуматың ушын рахымет, бизди көп мүшкүлден азат еттің, — деди жүзин жылытып. — Нағыз бизге керек, талантлы инспектор единадағы, — басып шайқап, өкингенсип таңлайын тықылдатты. — Эттен, ызамды бузып қойдың-дәә, ақымақ! Не де болса бир Бабамурад ушын төрт-бес фамилияны излеу мүшкилинен азат еттің...

— Оның үстине, гражданин май-йор! Сизди, полковникизиди көп алтын, көп тирийек пенеп де ғарқ еттим-ғо, я?...

— «Ийт үре береди, көрұан жүре береди!» «Хәзир қабырғаларыңды саўсаттырып таслар едимдағы, аяп турмаң. Апарып басып таслаң! — Майор қахәр менен ссиктен шықты.

Изинен сөгинип бақыра бергеним, пәмли хәм пәмсиз кәсиплесим қолымды артыма қайырып ырасында да «басып таслады». Аздан соң пәмсиз кәсиплесим мен танымайтуғын тағы ски жигитти ертип келди де майорға тил тийгизгеним ушын булардың аяғына жығылуымыды өтинди. Сол мәўритте-ақ пәмсиз кәсиплесимниң басын дийўалға сақ еткиздим...

Түн жарпында көзимди ашсам, хеш жеримде қан жоқ, дақ жоқ, қәддимди тиклерлик шамам да жоқ, басқа бир ҚПЗ да жатыр екенмен, қасымдағы адам:

— Милиционерлерге күш жумсап не қылайын деп едің? — деди ашынып. — Енди тағы бир статья қосылатуғын болды-аў, милиционерлерди, де урамекен!...

— Олар милиционерлер емес, милиционер урмайды-ғо!

— Олар ким сонда?!

— Билмеймен...

Пәмсизинен басқасын, шынында да хеш көрмегенмен, танымадым...

...Мениң жинаятларым статьяларыма дым ғана муўапық хәм зәрүрли ҳужжетлер менен тас қылынып тастыйықланған екен. Буны мен усы кәрада — яғный ИТК «көзи ашықлары» санама жеткерип түсиндиргеннен кейин шынтлап түсиндим. Деген менец,» — я-ғой, қалай енди, ҳақпан-ғо ақыры!..» деп өжетлесемен де түсинип турып дым түсингим келмей жаза бермен, жаза бермен! «Жаза бе-ер, — дейди Назар Рейнмов. — *Биз де талай қағазды заялағанбыз!* Бирақ, дурыслық ашылмай қоймайды, жаза бер!..» Тағы жаза бермен, та-ап, ақлануўдан үмитим биротала үзилгенше жаза бере жақпан, әттен, үмити бар болғыр, үзилмей атыр, үзилсе қояр едим-аў!..

Адам, ақыры шаршайды екен, үмитим үзилсин-үзилмесин, «Исине қосылып тигилсин!..» деген биргелкили жуўаплардын жалықтырып жибергенлиги соншелли, арза жазыўға қолымда бир силкип, биротала ўаз кешип едим. Еки айлықта Назар ағаның тосыннан ақланып кетиўи үмитимнин арқаўын тағы жалғастырып жиберди де бурынғы жазыў жазыў ма, жылап отырып жазатуғын кесслге ушырадым! Себеби, дурыслықтың төбесин көрип қалдым, көрип турмап ақыры, тск... сағымдай булдырап туттырмай атыр, жеткермей атыр.

«Исине қосылып тигилсин!..» деген сөзлер жуўап хатларға еле де серкелик етип келип тур. «Тигилсе тигиле берсин, тигилип қала бермейтуғын шығар!..»

Назар ағадап келген хатлардың бири екінчисинеп қуўанышлы:

«...Мени жапдырған сениң Қалийиң еди, — деп жазыпты барғаннан соңғы биринши хатында. — Усы ўәләтизна менен бир ушырасарман деп едим, бақты бар екен! Мениң ақланғанымды көрмей өртсенип өлип үлгерипти. Жайына от тийипти, еденинен пул көмген жерин таба алмай жүргенинде өзи де өртенип, шыпаханада жан тапсырыпты. Теңге деген ҳаялы көшеде көрингеншиң изинен жуўырып «бир сом берши, бир сом бер!..» деп, жинли болып жүрипти, буны өз көзим менен көрдим.

Ал енди, иним, саған суўық хабар айта жақпан: келипшегин Запыран Шербектен туўған баласын ийиниче қағып салып, қашшан Қырантаўдағы төркинине кетип қалыпты. Апаң қараўсыз қалмапты, Қалийдин Ақша

деген ҳаялы: «балаң келгенше қараса турайын, мен де өзіндей бахты қарамаң,...» деп келген екен, соннан қалып қойыпты. Бұны маған «жазба» деп еді, өзін «не көрсен жасырмай жаз,» деген соң жазып отырман иним;

Қарындасың Бийбайшаны болса, еситкен шығарсан, техникумды питкеріуден-ақ Аббаз Дабылов районындағы шәрұашылық совхозына жұмысқа жиберген ғой, булгальтер екен, жақында бир шопан жигитке турмысқа шығыпты. Мен барсам «кемпирди көширип әкетемиз,» деп, күйеу балаң менен келип отыр екен. «Жақ, бизлерди қозғамаң, Әбилқасым келгенше еки ғәрип оныса беремиз, еки жерде сипсекеиң болып ислеймен, мениң де өз табысым өзиме жетип атыр, алайдың пенсиясы да бар, жетеклеп кирип-шыгып, көзи жоғында көз болғаныма дым қыйналмайман,» деп, қарындасыңның машынасын Ақша бос жиберди. Сен оған кеймей-ақ қой, бул дүньяда сениң менен мен ойлаған идеаль да бар қусаған!..»

Арадан көп күн өтпей Ақшагүлдің өзинен де хат алдым. «...Қишкене құс терезениң шөлмегине соқлығысып әлген жоқ. Торы өртенип кетти. Сол құс қазир сениң хәулинде уялап атыр. Сен оған өкпсеме, өзін келип «киш» десен, кетердағы, қайтеди енди! деп астарлапты да соң тиккелей Назарға өтип кетипти. — Жақында мени тергеуге шақырып еди, барсам Назар аға жүр; «Полковникти партиядан өширди, усының иси бойынша тергеу берип жүрмен, мендей пахақтан кеткенлер баршылық екен, күте бер, Әбилқасым да келип қалар...» деди мени жигерлендирип. Сон тергеуге кирдим, сорайтуғыны баяғы бәримиз қол қойып берген акт, Назардың үстинен дүзилген акт-ше! Сүмирейип бир врач та жүр, ол сени «Жигули» менен әкелип таслапты ғой үйге!..» деп жазыпты. Мен бул врачты таныдым.

Усы қууанышларымды ишиме сыйдыра алмай жүргенде Назардан тағы хат алдым. «Ал, иним, бир тамаша ислер болды! — деп үндеу белгисин қойыпты ол. — Мен келсем, Әуезханов республика бойынша БХССтын начальниги болып ислеп атыр екен, полковникте қеш тергеуде оған шан жууытпай тур еді. Өзин айта беретугын Жуманазар Шәмеков алтын менен тутылып, Әуезхановқа пышыққуырықтай жабысып атырғанда

Әуезхановтың бірден жүрегі жарылып өліп кетті. Үйін тиңтiуґе қалыс гүә сыпатында мен де қатынастым. Пулы болар емес! Аманат кассаларында ҳәр баласы, дайы-жийенлериниң атында неше-неше мың манатлар-ар! Тиңтiушилер алтынды таба алмай кетип баратыр едн, тап, бала, сениң менен ИТҚда дуздәмек еткен тағдирди айта бер! Қарасам, шарбағында нәхәи дүя тур! Сен айта беретуғын Бабамураттын дүни есима түсти де: «Сизлер қурал менен таба алмаған алтынды мен жай көз бенен-ақ көрип турман, анаў қасқыр ийттиң қасындағы дүнди төңкерин!» дедим. Бірасында да алтын сол дүнниң түбинен шықты. Ертеңине мени жана министр — генерал Охотников шақырып алып:

— Сен оны қайдан билдин? — деп сорады. Мен сен ҳаққында айтып бердим. Ол аты-жөниңди, адреслеринди жазып алып қалды да: «чекист ҳәмме ўақытта, барлық шәраятта да чекист!. Бизге сендей адамлар керек, Тасқалаға замнач болып барасыз ба?» деди. Басымды шайқап: «мен қартайдым, Тасқаланың келешектеги зампачы ИТҚда банчик!» дедим. «Оны да көрермиз, банчик ҳәзирше жуўына турсын,» деп күлди. Сен жасыңды сорады. Мен сениң еле отызға да шықпағаныңды айттым. Ол бірден қуўанып кетти. Әне, иним, жуўына бер, жуўына бср...»

Мен еле жуўылып атырман, моншадан гириштей болып гириңсиз шығатуғыныма гүманым жоқ. Тек, сизлер жалықпан, ҳәзирше күте турың. Екинши дәптеримди күтин. Тағы ски дәптерим бар, бул тек бириншиси... Қой енди, гәпти балалата бермейин, эпиў етин, ўақтыңызды көп алдым, көрискеише саў болыи!

МАЗМУНЫ

Шырашылар (өмірдің бір ақшамы хақында роман.)	5
«Исине тиркеліп тигілісп!» повесть	225

Ни каракалпакском языке

Шаудырбай Казахбаевич Сентов

ФАКЕЛЬЩИКИ

Роман об одной ночи жизни и повесть

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус — 1986

Художниги В. Ф. Қотанов

Редакторы Ш. Аялов.
Қарап шығарған Қ. Ерназаров.
Худредакторы Қ. Рейипназаров.
Техредакторы Г. Нурматова.
Корректоры У. Мадреймова.

ИБ № 2815

Териўге берилген уақты 3.07, 1986-ж. Басыўға рухсат етилген
уақты 17.012 1986-ж. рк.33714.Қағаз форматы 84 × 108^{1/32}.
Колеми 10,5 баспа табақ; 17,64 шәртли баспа табақ, 17,13 есап
баспа табақ. Заказ № 5515. Тиражи 7000. Бахасы 1м 30т.

„Қарақалпақстан“ баспасы. 742000. Нөкис қаласы. К. Маркс
көшеси, 9.
